SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED V NITRE
REDAKTOR BOHUSLAV CHROPOVSKÝ
Vychádza dva razy do roka, strán 480, ročné predplatné Kčs 150,—
Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ СЛОВАЦКОЙ АКАДЕМИИ НАУК В НИТРЕ
РЕДАКТОР БОГУСЛАВ ХРОПОВСКИ
Выходит два раза в год на 480-ти страницах, подписная цена Кчс 150,—
Редакция: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ZEITSCHRIFT DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN IN NITRA
SCHRIFTLEITER BOHUSLAV CHROPOVSKÝ
Erscheint zweimal jährlich auf 480 Seiten, Bezugspreis Kčs 150,—
Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
XXII-1, 1974

Hlavný redaktor
BOHUSLAV CHROPOVSKÝ

Redakčná rada
Vojtech Budinský-Krička, Ján Dekan, Jan Filip, Alojz Habovštiak,
Ján Lichner a Josef Poulík

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ROČNÍK XXII ČÍSLO 1

VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED BRATISLAVA
1974

SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE A DNEŠOK

Tohto roku všetok náš ľud s úctou a hrdosťou spomína na historickú udalosť, ktorá patrí medzi najvýznamnejšie v slovenských i československých dejinách — na Slovenské národné povstanie v roku 1944. Týmto povstaním vyvrcholil národnooslobodzovací boj slovenského ľudu, boj proti slovenskému a nemeckému fašizmu, za národnú slobodu a obnovenie spoločného štátu Čechov a Slovákov. Napriek ťažkej situácii národov Československa, gniavených fašizmom, nebolo toto povstanie aktom zúfalého odhodlania a odporu, práve naopak, bolo bojom za pozitívne a konkrétne hodnoty, malo vyhranenú koncepciu s pevnými cieľmi. Z hľadiska vývoja po skončení druhej svetovej vojny je dôležitou, ba prvoradou skutočnosťou, že práve v Slovenskom národnom povstaní zápas o novú pokrokovú orientáciu Československa vstúpil do rozhodujúcej etapy bojovej realizácie i na domácej pôde.

Tridsať rokov od historickej udalosti je už dostatočný odstup na jej všestranné hodnotenie i na porovnanie stanovených cieľov s dosiahnutými výsledkami. Právom teda jedným z aspektov hodnotenia Povstania z hľadiska dnešných dní je konfrontácia s cieľom overiť si, či sa dostatočne zužitkovali všetky možnosti cesty, na ktorú voviedlo slovenskú spoločnosť Slovenské národné povstanie. Preto aj my, ak sa na stránkach Slovenskej archeológie zamýšľame nad zmyslom Povstania a pripomíname si pamätný rok 1944, robíme to nielen z úcty k významnému jubileu a s ním spojeným historickým skutočnostiam, ale aj preto, aby sme sa na jeho odkaz pozreli z hľadiska dnešných dní i zo zorného uhla nášho odboru a jeho terajšieho postavenia v spoločnosti.

Slovenské národné povstanie bolo masovým hnutím slovenského národa, možno povedať všetkých jeho vrstiev a pokrokovo orientovaných príslušníkov. Napriek tomu možno ho nazvať i školou internacionalizmu, veď sa ho zúčastnili príslušníci 27 národov. Naše povstanie bolo integrálnou súčasťou prirodzene vzniknuvšieho a čoraz viac i organizačne skĺbeného internacionálneho boja európskych národov proti hitlerovskému fašizmu. Tento jeho charakter umožnil zúčastniť sa v jeho bojoch príslušníkom mnohých európskych národov a prispel aj k širokému európskemu ohlasu Povstania. Najvýznamnejším prejavom internacionalizmu a politickej zrelosti bola však jeho jednoznačná orientácia na Sovietsky zväz, na oslobodzovací boj Sovietskej armády. Spojenie domáceho národného odboja s hrdinským zápasom sovietskeho ľudu proti hitlerovskému Nemecku posilnilo rozhodujúcim spôsobom údernú silu Povstania, zvýšilo jeho medzinárodnú prestíž a prispelo v značnej miere k definitívnemu víťazstvu síl pokroku v celkovej politickej orientácii Československa po vojne.

Treba pripomenúť, že nielen Slováci a Česi, ale skoro všetky národy dosiahli svoju národnú slobodu v tomto internacionálnom a antifašistickom boji, ktorého rozhodujúcou oporou a silou bol Sovietsky zväz. Antifašistické a odbojové tradície zblížili nás viac ako hocičo predtým s národmi susedných krajín, utvárali povedomie vzájomnej opory a spolupráce.

Slovenský národ teda bojom, vtedy jedinou možnou formou politickej sebarealizácie, dokázal celému svetu pevné rozhodnutie žiť s národom českým v jednotnej a nedeliteľnej spoločnej republike. Nedal sa pomýliť ani falošným zdaním štátnej samostatnosti, ani zdanlivým domácim pokojom uprostred zotročovania, ničenia a ožobračovania všetkých slovanských národov, pretože pochopil, že i situácia na Slovensku pod patronátom fašistického Nemecka zákonite povedie k morálnej a napokon i fyzickej smrti národa. Nekompromisným bojovým vystúpením *„rozptýlili sa nádeje nepriateľov našej spoločnej veci*

i prípadné pochybnosti priateľov o vôli slovenského národa", ako hovorí vyhlásenie Slovenskej národnej rady ku Košickému vládnemu programu.

V Slovenskom národnom povstaní sa výrazne preukázali politické skúsenosti a zrelosť Komunistickej strany Slovenska; získala si masovú podporu, čo bol dobrý základ v politickom boji po vojne a pri uplatnení socialistickej cesty vývoja vo februári 1948. Jej vedúca úloha v politickom živote národa je teda výsledkom jasnej koncepcie a zásadových postojov v rozhodujúcich obdobiach našich najnovších dejín.

Pozrime sa teraz aspoň stručne na niektoré politické aspekty a skúsenosti, ktoré mali vplyv na masové ozbrojené vystúpenie nášho ľudu proti fašistickým votrelcom a ich domácim prisluhovačom.

Od hanebného mníchovského diktátu roku 1938 až po porážku fašizmu prešli sme spolu s inými národmi názornou školou prípravy a účasti v bojoch za národnú existenciu a štátnu samostatnosť. Mimoriadne významné pre vznik Slovenského národného povstania bolo poznanie, že západoeurópske buržoázne demokracie, vystupujúce ako priatelia Československa, v rozhodujúcich okamžikoch nedokázali zabezpečiť slobodu našich národov a garanciu ich štátnej nezávislosti, ktorú prevzali na seba pri vzniku Československej republiky roku 1918.

Pokiaľ ide o špecifičnosť vývoja na Slovensku, naliehavým problémom bolo riešenie optimálnych foriem spolužitia Čechov a Slovákov ako rovnoprávnych národov v spoločnom štáte. Bolo mimo objektívnych možností a skutočnej vôle českých a slovenských vládnúcich buržoáznych strán v predvojnovom Československu, aby túto otázku mohli riešiť alebo sa o to aspoň serióznejšie pokúsiť. Neriešenie tohto problému priniesla v plnej nahote svoje dôsledky práve v krízovej situácii. Československí buržoázni politici spojili roku 1918 osud národa s buržoáznodemokratickými štátmi Západu. Neskôr — v roku 1938 — Hlinkova ľudová strana sa spriahla priamo s fašistickým Nemeckom. Toto všetko prispelo značným podielom k rozbitiu republiky, lebo výsledkom bolo potom bezprostredné ohrozenie štátu Čechov i Slovákov s hrozbou jeho zániku a hlboká kríza zahraničnopolitickej orientácie predmníchovského Československa.

Koncepcia, ktorú sledovalo Slovenské národné povstanie v týchto otázkach, vyvierala z predchádzajúcich historických poučení i politických skúseností. Išlo o to, aby sa otázka skutočnej národnej sebarealizácie Slovákov vyriešila v rámci Československej republiky a aby sa národná existencia oprela o Sovietsky zväz a historickú úlohu socializmu. Uplatnili sa tu tradičné predstavy nášho ľudu o úlohe Ruska v našich národných dejinách ako veľkého slovanského štátu. Vyústila tu aj politická línia komunistov o historickej úlohe Sovietskeho zväzu v zabezpečení národnej slobody a štátnej nezávislosti Čechov a Slovákov. V Povstaní však nemohlo ísť len o pocity a predstavy, ale musela sa uskutočňovať reálna politika, muselo sa všestranne vyvíjať úsilie o to, aby sa v dejinnom vývoji slovenského národa uskutočnil zásadný obrat. V tomto odhodlaní prelínalo sa komunistické politické presvedčenie so sympatiami k socializmu, pocity slovanského bratstva i dôvera v Sovietsky zväz ako socialistický štát. Idea spojenectva so Sovietskym zväzom sa v širokých ľudových masách upevnila ako trvalá súčasť nášho historického povedomia i konkrétnych spomienok na dni Povstania.

Slovenské národné povstanie uviedlo riešenie slovenskej otázky do prúdu spoločenského pokroku. Táto skutočnosť patrí medzi politicky najvýznamnejšie faktory Povstania. Otázka národnej budúcnosti dostala sa do novej polohy. Nespočívala už len v odpovedi na otázku, ako zabezpečiť národnú existenciu, ale aj v možnosti dať národnej existencii vhodný obsah, rozvinúť a rozšíriť zmysel boja o realizáciu ideálov sociálnej spravodlivosti a utvorenie podmienok všestranného hospodárskeho a kultúrneho pokroku.

Nemožno nespomenúť, že Slovenské národné povstanie bolo pre novodobý slovenský národ revolučným krstom ohňom nielen v národnom, ale najmä v sociálnom a triednom zmysle, čo značne prispelo k rozvoju jeho sebavedomia, no predovšetkým zvýšilo jeho prestíž a záujem o tunajšie dianie v medzinárodnom meradle.

Na ceste k socializmu sme vykročili spolu s inými národmi. Československá socialistická republika je významným štátom medzi krajinami socialistickej sústavy. Bolo, je a bude úlohou celého tábora socializmu rozvíjať formy a metódy realizácie ideí a zásad socializmu v praxi, obohacovať a rozvíjať obsah i formy socialistických princípov vo všetkých oblastiach.

Slovenské národné povstanie svojimi cieľmi a ideami je trvalý odkaz i v našich súčasných snaženiach. Ubiehajúce roky nezmenšujú, ale naopak, zvyšujú platnosť myšlienok Povstania. Možnosť z istého časového odstupu verifikovať

jeho historický význam a reálny vplyv na ďalší i súčasný vývoj dáva mu výraz nesmiernej aktuálnosti a živej súčasnosti. Vo veľmi konkrétnej podobe sa tu prejavil vplyv historických skúseností na akcieschopnosť národa, vplyv pokrokových tradícií na jeho psychiku v krízových historických situáciách. Súčasne v uplatnení dejinných tradícií v bojovej atmosfére Povstania je praktický dôkaz významu, histórie v súčasnej praxi, je to aj pre našu prítomnosť dôkaz významnej úlohy historických disciplín vo výchovnej práci k vlastenectvu a internacionalizmu.

Ciele a ideály, za ktoré pred tridsiatimi rokmi slovenský ľud povstal, stali sa žriedlom nového spoločného života Čechov a Slovákov, ktorý umožnil vytvoriť federáciu a zaručiť aj rovnoprávnosť občanov iných národností v oslobodenej a na socialistických základoch budovanej Československej socialistickej republike.

Boj za slobodu národov a všestranný rozvoj Československa od roku 1945 po dnešné dni sú tiež úzko spojené so spoluprácou so Sovietskym zväzom a krajinami socialistickej sústavy, ako aj so vzájomnou internacionálnou bratskou pomocou. Tieto piliere našej súčasnej existencie stelesňujú v odkaze Slovenského národného povstania to, čo je náplňou nášho politického, hospodárskeho a kultúrneho života aj dnes, keď sa pod vedením Komunistickej strany Československa a v znamení záverov jej XIV. zjazdu rozvíjajú všetky odvetvia nášho politického, hospodárskeho, spoločenského a kultúrneho života.

Ak hovoríme o Povstaní, musíme naň myslieť aj v kontexte s našou dnešnou prácou i povinnosťami voči spoločnosti, ktoré sú nemalé.

Základné idey Slovenského národného povstania výdatne čerpali aj z prameňov vlastenectva, lásky k ľudu, krajine, tradíciám i minulosti domoviny. Nie náhodou živo pulzujú v jeho atmosfére slávne úseky našich dejín ako inšpirácia a zdroj bojového odhodlania, nie náhodou cítiť ohlasy na revolučné tradície, najmä na revolúciu z roku meruôsmeho, ale napr. i na ďalšiu slávnu kapitolu slovenských národných dejín — na dobu Veľkej Moravy.

Hoci zúrila vojna najstrašnejšia zo všetkých dovtedajších a nebolo času na teoretizovanie a meditácie, v praxi sa aj v Povstaní ukázal veľký význam pozitívneho a pokrokového historického povedomia v živote národa. Úcta k národnému dedičstvu sa prejavuje aj v kultúrnej politike socialistického Československa. Na ochranu, sprístupnenie a vlastivedno-osvetové využitie kultúrnych a historických objektov a pamiatok sa poskytujú zo štátneho rozpočtu obrovské prostriedky a ideová podpora.

Ideovým postulátom Slovenského národného povstania pre ďalší vývoj obnoveného Československa bol rozvoj vzdelania, v ktorom najmä Slovensko v dôsledku predchádzajúceho rozdielneho historického vývoja a politiky buržoáznych vlád predmníchovského Československa značne zaostávalo. Rapídnym vzostupom školstva a vedy po oslobodení sa dosiahla veľmi vysoká vzdelanostná úroveň obyvateľstva. Centrom vedeckovýskumnej činnosti stala sa Slovenská akadémia vied. Socialistické zriadenie všestranne podporuje vedecký výskum, a to — čo svedčí o správnom prístupe k vede a jej diferencovaným úlohám — nielen takých vedných disciplín, ktoré priamo súvisia so sférou výroby, ale aj spoločenských vied, ktoré sa v praxi môžu pozitívne využiť hlavne v ideovej oblasti a v správnej svetonázorovej a vlastivednovýchovnej práci. Archeológia patrí práve medzi takéto spoločenskovedné disciplíny. Vďaka neustále sa zlepšujúcim podmienkam jej rozvoja i veľkej a účinnej podpore štátu archeologická veda na Slovensku napriek tomu, že začala takmer bez tradícií, vykonala obrovskú prácu, získala si široké medzinárodné uznanie a plní i svoju funkciu vo svetonázorovej výchove širokej verejnosti, ako aj v jej výchove k socialistickému vlastenectvu a internacionalizmu.

Slovenské národné povstanie živo pulzuje v povedomí a citoch nášho ľudu. Priami účastníci Povstania a protifašistickí bojovníci z tých čias, ktorí boli vtedy mladými ľuďmi, sú dnes starší, bojom i prácou zocelení skúsení pracovníci, otcovia a vychovávatelia svojich detí. Žiaľ, mnohí z nich sa nedožili víťazstva. Obetovali to najdrahšie, svoje životy za vlasť na bojiskách Povstania, na frontoch druhej svetovej vojny a vo väzniciach i koncentračných táboroch.

Revolučný odkaz Povstania, jeho heroizmus i vlastenectvo prenášajú sa z generácie na generáciu, jeho tradície sa stávajú obsahom socialistickej výchovy všetkých našich občanov — detí, mládeže i dospelých. Nie, Slovenské národné povstanie nie je majetkom alebo kritériom hodnôt jednej generácie. Jeho význam a výsledky sa znásobujú novými historickými skúsenosťami a patrí aj terajšej mladej i nasledujúcim generáciám. Povstanie je slávnou etapou našich dejín nielen pre svoj vlastenecký, internacionálny a pokrokový charakter. Výnimočná sitácia

dala možnosť uplatniť sa aj výnimočným vlastnostiam niektorých ľudí, osobností, hrdinov Povstania, ktorí žijú trvalo v našej pamäti a sú i pre súčasnosť vzorom svojou zásadovosťou a obetavosťou pri plnení cieľov a myšlienok, ktorých boli stúpencami. Poznáme ich činnosť, tvoria časť našej súčasnosti. Odkaz týchto hrdinov je súčasne výzvou súčasným generáciám k obetavosti, vytrvalosti a zásadovosti v každodennej práci.

Posolstvo hrdinov, ktorí šli v mene pokrokových ideálov do najťažších zápasov a bojov za krajší a spravodlivejší život svoj i svojich potomkov, je aktuálne stále. Plody tohto boja dozrievajú v súčasných a budúcich dňoch cesty nášho ďalšieho rozvoja. Kráčať pevne po nastúpenej ceste, ku ktorej položilo základ Slovenské národné povstanie, to je najkrajší prejav úcty a tvorivého vzťahu k jeho odkazu.

Alexander Ruttkay

K NIEKTORÝM HISTORICKO-SPOLOČENSKÝM OTÁZKAM PALEOLITU NA SLOVENSKU

JURAJ BÁRTA
(Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Nitra)

Paleolitická problematika je v rámci metodiky archeologického bádania najviac závislá od úzkej spolupráce s prírodnými vedami. Tieto vedy zaručujú komplexnosť výskumu kvartéru — najdlhšej vývojovej fázy ľudstva. Práve pre spomenutú závislosť od výsledkov práce mnohých prírodovedných disciplín nemožno zabúdať na historické poslanie archeológie a aj napriek ťažkostiam (pomernú zlomkovitosť nálezového materiálu a jeho malá vypovedacia schopnosť) vynakladá sa maximálne úsilie získať z doterajších nálezov paleolitického veku na Slovensku čo najviac objektívnych dôkazov na spoločensko-historické závery.

Ak chceme dosiahnuť tento cieľ, musíme vychádzať z danosti geografického prírodného prostredia a jeho vplyvu na vývoj ľudstva a jeho hospodársko-výrobné formy i ďalšie spoločenské prejavy. Geografické prostredie je totiž nesporne jedným z trvalých podmienok vývoja spoločnosti; spomaľuje ho alebo urýchľuje, hoci vplyv geografického prostredia nie je určujúci.[1] Doteraz sa — podľa *M. Milankoviča*,[2] *W. Soergela*[3] a *F. E. Zeunera*[4] — uznávala existencia štyroch či — podľa *B. Eberleho* — piatich glaciálov[5] s dvanástimi štadiálnymi nárazmi. Novšie C. *Emiliani*[6] predpokladá dlhšie trvanie pleistocénu a zvyšuje ho na dvadsať štadiálnych nárazov v rozpätí vyše milióna rokov. Vychádza z nových poznatkov o hranici medzi terciérom a kvartérom, ktorú po teplom charaktere treťohôr určuje objavenie sa chladnej arktickej malakofauny v morských nánosoch Stredozemného mora pri Kalabrii. Nie celkom istý je ekvivalent morského kalabrienu s pevninovým villafranchienom vo Francúzsku, ktorý sa zatiaľ považuje za najstaršiu geologickú formáciu štvrtohôr a bol datovaný kálio-argónovou metódou[7] na viac ako 3 300 000 rokov. Ak je spomenutá metóda reálna v absolútnom datovaní geologických dôb, potom výskyt najstaršieho tvorcu pracovných nástrojov, a teda východiskového článku antropogenézy — australopiteka nájdeného v Afrike v Olduvai Gorge Bed I — spadá do obdobia pred 1 750 000 rokmi.

Otázka spoločenského bytia veľopíc a opoľudí starého paleolitu však nevzrušuje archeológov natoľko ako problém vývoja pračloveka v strednom paleolite a jeho zánik či ďalší vývoj v pravekého rozumného človeka, teda hranica začiatku mladého paleolitu. Progresívne črty rôznych skupín paleoantropov, ich genetické väzby s človekom súčasného typu a morfologické odlišnosti oddeľujúce úlohu rôznych skupín paleoantropov v historickom slede vývoja *Homo sapiens* — to sú hlavné otázky neandertálskej problematiky. Kľúčovým problémom je rozpoznanie progresívnych neandertálcov najmä v poslednom interglaciáli, ako aj vyhranených a ďalšieho vývoja neschopných neandertálcov objavených prevažne v sedimentoch z obdobia posledného zaľadnenia. Z hľadiska materiálnej kultúry k riešeniu tejto otázky prispievajú predovšetkým euroázijské nálezy a zatiaľ možno skromnejšie aj z hľadiska antropologických nálezov tiež územie Karpatskej kotliny.

Problém vzájomných vzťahov človeka a prírody a z toho vyplývajúce otázky antropogenézy a vývoja hospodársko-výrobných foriem i spoločenskej štruktúry patrí svojou šírkou, významom a hlavne množstvom skúmaných aspektov k najťažším úlohám archeológie. Zo zjednodušeného prístupu k antropogenéze a precenenia faktora prírodného geografického prostredia vyplýva aj predpoklad *C. Emilianiho*, vychádzajúci z rozboru arktickej malakofauny v Stredozemnom mori. Táto fauna podľa neho ukazuje, že európske letá boli v dobách ľadových chladnejšie ako dnešné európske zimy; bez prihliadnutia na zemepisnú šírku a vzdialnosť od severského i lokál-

nych ľadovcov konštatuje, že vtedajšie európske zimy museli byť kruté. Preto predpokladá, že Európa a západná Ázia boli akýmsi typickým evolučným mlynom, vytvárajúcim predsapientné a neandertálske poddruhy z originálnych roztratených populácií *Homo erectus*. Len schopný mozog a aktívne konanie umožňovalo prežiť kruté zimy glaciálnych období. Podľa *C. Emilianiho* kolískou paleohominidov je Afrika a kolískou moderného človeka Európa. Vyhynutie pomerne vyspelých neandertálcov zostáva záhadou napriek názoru o ich splynutí s *Homo sapiens*. Spomenutý bádateľ predpokladá, že neandertálci mohli byť asi takí inteligentní ako moderný človek a príčinou ich zániku musel byť iný faktor ako nižšia mozgová činnosť, konkrétne úmrtnosť z chorôb získaných chladným počasím, preto neandertálcov nahradil *Homo sapiens* so svojimi fyziologickými prednosťami.

V rozpore s touto domnienkou je fakt, že najväčší ľadovec, ktorý zasiahol Európu, bol už ľadovec risský, teda predposledný, v ktorom sa po prvý raz zjavuje pračlovek — neandertálec — ako nástupca opočloveka. Nie menej kruté zimy risských štadiálov, zasahujúcich bezprostredne hranice našej otčiny, vyvolali akiste odchod teplomilných cicavcov na juh. Zmena charakteru lovu vyvolala aj zmenu techniky výrobných, najmä loveckých nástrojov (hroty oštepov). Progresivitu v artefaktoch neandertálcov reprezentujú rozličné fácie moustérienu so širšou škálou typov (ktorých časť predstavuje staré tradície), ako aj s prvkami zbližujúcimi sa už s mladším paleolitom.

Nemožno poprieť ani skutočnosť, že v dôsledku kolísania pleistocénneho podnebia sa zhoršila klíma, čo mohlo ovplyvniť aj izolovanosť ľudských populácií; dôsledkom toho bol vývoj od opočloveka cez pračloveka k pravekému človekovi. V súhlase s *C. Emilianim* nepochybujeme o tom, že keď pod vplyvom klimatických zmien migruje flóra, migrujú aj bylinožravce a v súvise s nimi aj mäsožravce. Pleistocén bol obdobím veľkej a opätovnej migrácie, ktorá mala vplyv na trieštenie veľkých populácií na drobné skupiny a genetickú izoláciu niektorých z nich. Ak je pravdivé tvrdenie *C. Emilianiho* že glaciálne letá boli také studené ako dnešné zimy, potom by mnohé časti Európy nepoznali hmyz ani opeľovanie rastlín a ich ďalší vývin do teplejších fáz pleistocénu. So zánikom rastlinstva by prestali jestvovať aj živočíchy, ktoré boli hlavným zdrojom potravy lovecko-zberačských spoločenstiev, resp. hospodárskej formácie vtedajšieho ľudstva.[8]

Zdá sa preto, že faktor zimy nebol nadôležitejším činiteľom hnacích síl vývoja ľudstva. Dosvedčujú to okrem iného aj nálezy progresívnych i prechodných neandertálcov[9] na Blízkom východe, ako aj sapientov v Číne, na Borneu, v Sudane a v južnej Afrike,[10] teda tam, kde nepôsobili klimatické vplyvy severských zaľadnení, ktorých drastický charakter *C. Emiliani* bez ohľadu na zemepisnú šírku a meniaci sa charakter periglaciálneho územia značne zveličil. Žiadúce by bolo detailnejšie poznať materiálnokultúrne prostriedky, ktorými sa neandertálci snažili prekonávať klimatické ťažkosti studených nárazov pleistocénnych zaľadnení. Okrem iného zdá sa, že ich zánik zapríčinila aj malá pôrodnosť a nielen choroby z prechladnutia, ktoré treba v oblasti Stredozemného mora a Blízkeho východu apriori vylúčiť. Veď deformácie kĺbov ako príčina chorôb z prechladnutia vyskytujú sa u pravekých ľudí aj neskôr v mladom paleolite, mezolite i v ďalších obdobiach praveku. Tisícročná schopnosť neandertálcov prispôsobovať sa studenému podnebiu v periglaciálnom prostredí a náhla nečinnosť tohto prispôsobovania pred vrcholným nárazom posledného glaciálu má možno dôvod aj v hospodársko-spoločenskej štruktúre nositeľov moustierskej kultúry a v konzervativizme spoločenskej štruktúry. Len vyššie formy hospodársko-spoločenského života nastupujúcich sapientov pravdepodobne kladne ovplyvnili prispôsobovacie schopnosti dôležité pri obstarávaní potravy v oblastiach podliehajúcich klimatickým zmenám v glaciáli. Treba predpokladať, že napriek značným zmenám v stavbe tela opočloveka, napriek väčšej inteligencii neandertálca predsa len nemal kultúrnu prispôsobovaciu schopnosť sapientov, a preto neprogresívni (tzv. klasickí) neandertálci zanikli.

Pre pochopenie ďalšieho vývoja najstaršej ľudskej spoločnosti je prijateľné aj stanovisko *L. Van Valena*,[11] podľa ktorého jeden druh sa môže zmeniť na iný vývojom v tej istej klimaticky zhodnej obývanej oblasti. *Sapientácia ľudí* sa prejavila nielen v ich výzore, ale predovšetkým v sociálnej organizácii ľudských kolektívov. Podľa *P. P. Jefimenka*[12] predpokladaná izolovanosť niektorých kolektívov praľudí, zviazaná s endogamiou, mala akiste úlohu v morfologickom vývoji špecializovaných neandertálcov. V inom prostredí uvoľnená izolácia a vystriedanie endogamie exogamiou urobilo koniec tesné-

mu krvismilstvu, čím sa rozbila konzervatívna dedičnosť neandertálcov a nastal kvalitatívny skok k sapientácii.

Pod vplyvom zistiteľných stredopaleolitických tradícií vo výrobných nástrojoch mladého paleolitu na Slovensku,[13] hoci v tejto otázke je ešte veľa nejasností, vidí sa nám prijateľný predpoklad o autochtónnosti nositeľov kultúr staršej fázy mladého paleolitu u nás. Z toho vyplýva, že únosnejší môže byť aj predpoklad o vzniku sapientov vývojom nielen z tzv. progresívnych predneandertálcov (nález z Gánoviec[14]), ale najmä z tzv. prechodného neandertálca, ktorého pozostatky sa našli v západoslovenskej Šali,[15] ako aj na Morave v jaskyniach Šipka, Ochoz a Kůlna. Tieto najpokročilejšie neandertálske formy vytvorili podklad najstarším fosílnym populáciám moderného typu v strednej Európe.

Prechod od starého a stredného k mladšiemu paleolitu bol výsledkom dlhotrvajúceho vývoja, ktorého trvanie korigujú spomenuté argumenty podľa výsledkov nových metód absolútnej chronológie. V mladopaleolitickej výrobnej technike, hospodárstve a kultúre, ako aj vo fyzickom type mladopaleolitického človeka zachovalo sa nemálo čŕt genetického zväzku s predchádzajúcou etapou. Z viacerých hybných síl ľudského vývoja v pleistocéne poprednú úlohu mal rozvoj výrobných síl, predovšetkým výrobných nástrojov. Vývoj ľudskej spoločnosti nie je teda bezprostredne spätý len so zákonmi rozvoja prírody, ale podlieha špecifickým sociálnym zákonom. Hlavnou formou pôsobenia človeka na geografické prostredie je práca, predovšetkým úroveň spoločenskej práce. Na rozdiel od živočíchov, ktoré sa prírode prispôsobujú pasívne, človek pôsobí na svoje geografické prostredie aktívne pomocou výrobných nástrojov a spoločenskej organizácie, a tak si podmaňuje sily prírody. Podľa *A. A. Velička* a *M. D. Gvozdoverovej*[16] medzi priame pôsobenie prírody a seba stavia človek priehradu — svoju kultúru, ktorá je plodom a súčtom ľudskej spoločenskopracovnej činnosti. Pritom však nezávislosť človeka od prírody je relatívna. Príroda vždy vplýva a bude vplývať na materiálnu kultúru spoločnosti, no stupeň tohto jej vplyvu závisí od stupňa vplyvu činnosti človeka na prírodné procesy. Predsa sa však zdá, že najmä posledné zaľadnenie dalo podnet na urýchlenie rozvoja materiálnej kultúry človeka. Prechod od starého a stredného k mladému paleolitu sa dokončil prv v severných zemepisných šírkach než v južných, kde bol vplyv zaľadnenia na zmenu prírodných podmienok menší. Preto aj vývoj materiálnej kultúry pokračoval pomalšie, pričom sa ukazuje, že rozvoj materiálnej kultúry na rôznych územiach toho istého kontinentu bol nerovnomerný. Možno konštatovať, že priaznivé alebo nepriaznivé podmienky prírodného prostredia urýchľovali alebo spomaľovali ekonomicko-sociálny proces vývoja ľudstva.

Pôsobenie prírodného prostredia na doteraz zistené paleolitické pamiatky z nášho územia javí sa v ich sústredení predovšetkým do teplejších úsekov glaciálov, keď v strednej Európe prevládala step, prerušovaná miestami ostrovčekmi lesnatého porastu. Napodiv ďalej pokračuje osídlenie v teplých vlhkých interglaciáloch, vyznačujúcich sa súvislým zalesnením. Stopy paleolitického osídlenia chýbajú aj v druhom extréme, t. j. v čase studeného štadiálneho nárazu, pri ktorom sa navievala spraš. Zdá sa teda, že suché a drsné podnebie sprašových fáz pleistocénu odpudzovalo paleolitického človeka od pobytu na území, kde sa vyvíjali sprašové pokrovy. Z toho vyplýva, že intenzita paleolitického osídlenia Slovenska závisela od trvania tej-ktorej klimatickej fázy zaľadnenia a viazala sa na prechodnú fázu klimatických extrémov, pričom treba pripustiť istú formu sťahovania od severu k juhu, prípadne juhovýchodu, a opačne. Obľuba človeka žiť v istom zemepisnom prostredí, v ktorom sú od seba závislé rastliny a živočíchy, akiste zapríčinila, že sa v učitých nepriaznivých obdobiach vyhýbal nášmu územiu a usadzoval sa — podľa *V. Ložeka*[17] — predovšetkým v južnej a juhovýchodnej Európe, kde neboli také výrazné klimatické výkyvy, a teda ani charakter zemepisného prostredia sa natoľko nemenil.

Štúdium *geografického prostredia* môže v budúcnosti objasniť zonálne problémy osídlenia Slovenska paleolitickými kultúrami ovplyvnenými zmenou rozsahu periglaciálneho územia, a teda aj zmenu charakteru flóry, ktorá ovplyvňovala areál pobytu lovnej zveri. Doteraz sa neštudovala otázka vodnatosti riek, zaštrkovania riečnych údolí a ďalšie zmeny mikroreliéfu, ktorý mohol mať vplyv na voľbu polôh otvorených sídlisk. Štúdium geografického prostredia môže dať odpoveď aj na otázky intenzity osídlenia jednotlivých orografických celkov Slovenska, voľby sídlisk i lovísk podľa relatívnej výšky, voľby prechodov cez jednotlivé geografické oblasti podľa klimatických zón a od nich závislého kočovania i množenia sa lovnej zveri. Hustotu osídle-

nia niektorých oblastí Slovenska a cyklické návraty paleolitických lovcov na tieto územia umožňoval aj výskyt termálnych vôd, ktoré zabraňovali zamŕzaniu niektorých riek, čo malo priaznivý vplyv na napájanie zveri v zime. Prejavilo sa to v rozmnožovaní zvierat aj v severnejších priľadových územiach a v ľahšej obžive paleolitických lovcov.

Ktorúkoľvek etapu histórie prvobytnej spoločnosti ako zákonitého procesu nemožno pochopiť bez *vedeckej periodizácie*, t. j. učenia o spoločensko-hospodárskych formáciách, ktoré sleduje historické javy a obdobia z hľadiska sociálno-ekonomických zmien v živote ľudskej spoločnosti.

Spoločensko-historický aspekt riešenia otázok paleolitického osídlenia Slovenska vyžaduje zastaviť sa aj pri periodizácii z hľadiska triedenia paleolitických kultúr. Ešte v nedávnej minulosti bola neujasnená otázka celkového trvania staršej doby kamennej, počtu jej glaciálov a jej detailnejšieho kultúrneho delenia. *E. Lartet* spracoval roku 1861 takéto delenie podľa druhov pleistocénnych živočíchov. Až neskôr sa uplatnilo delenie podľa charakteru pracovných nástrojov. Ako takmer v celej Európe, prevzala sa — hoc oneskorene — aj u nás periodizácia francúzskeho bádateľa *G. Mortilleta*,[18] ktorý v staršom paleolite rozlíšil chelléen a acheuléen, v strednom paleolite moustérien, v mladom paleolite solutréen a magdalénien. Rozdelenie mladého paleolitu zlepšil neskôr *H. Breuil*,[19] ktorý rozpoznal ďalšiu mladopaleolitickú kultúru — aurignacien — a zaradil ju pred solutréen. Tento typologický systém bol proti iným, v podstate epizodickým periodizáciám *J. Kniesa*,[20] *J. Bayera*,[21] *F. Wiegersa*,[22] *O. Menghina*[23] a ďalších prijatý neskôr viac-menej mechanicky takmer v celej Európe, aj keď sa jeho geologicko-stratigrafická následnosť vrstiev vyjasňovala len postupne. Vývoj poznatkov a dialektickomaterialistický prístup, rešpektujúci svojské geografické prostredie a domáce formovanie materiálnej kultúry Karpatskej kotliny, vynútil si u nás odmietnutie mortilletovsko-breuilovskej periodizácie,[24] aj keď treba podčiarknuť, že pre krajinu svojho zrodu mala plné materialistickofilozofické oprávnenie, pretože vznikla na základe rozvoja výrobných nástrojov. Už *K. Marx* ukázal, že rozvoj materiálnej výroby je základom nielen celého spoločenského života, ale aj celej histórie, keď konštatoval, že ekonomické epochy sa neodlišujú od seba tým, čo sa vyrába, ale tým, ako, akými pracovnými prostriedkami sa vyrába.[25]

Postupne sa teda ukázalo, že mortilletovsko-breuilovská periodizácia, zlepšená ešte aj *D. Garrodovou*[26] a *D. Peyronym*,[27] môže byť únosná len pre západnú Európu. Práve výskum otvorených a najmä jaskynných lokalít na západnom Slovensku ukázal na odlišný vývoj paleolitických kultúr v strednej Európe, ktorý — prinajmenej v období mladého paleolitu — nezodpovedá periodizácii platnej v západnej Európe. Na základe výsledkov výskumov poukázal *F. Prošek* na neúnosnosť mortilletovsko-breuilovského periodizačného systému najmä v otázke stratigrafického zaraďovania tzv. solutréenu,[28] ktorého v strednej Európe niet, keďže sa ukázalo, že domáca kultúra s listovitými hrotmi (szeletien) je staršia ako neskorý aurignacien. Preto aj v strednej Európe treba vychádzať z odlišnej domácej periodizácie. Vo východnej Európe, kde ešte dnes nie je dostatočne terminologicky ujasnená periodizácia paleolitických kultúr a najmä ich geologicko-stratigrafická paralelizácia s ostatnou (najmä strednou) Európou, už r. 1923, teda dávno pred *F. Prošekom*, pozdvihol *U. A. Gorodcov* hlas proti mechanistickému nedialektickému chápaniu celoeurópskeho jednotného vývoja mladopaleolitických kultúr podľa západoeurópskej schémy.[29]

Neskoršie rozlišovanie jadrových a úštepových industrií v starom paleolite podľa *H. Breuila*[30] a ich ďalší vývoj do mladého paleolitu je predmetom zamietavej kritiky a postupného neuznávania. Nedoriešená zostáva otázka *clactonienu* a *levalloisienu* ako samostatných úštepových kultúr alebo len výrobných techník. Objav či spresnenie typologického obsahu niektorých kultúr starého paleolitu vyvolali aj ďalšie ich rozlíšenie, ako je napr. *heidelbergien*[31] a *bohemien*,[32] pričom heidelbergien nebol v Európe zatiaľ bezvýhradne uznaný.[33] Obidve spomenuté kultúry, teraz rozlišované na území Čiech a Moravy, nedotýkajú sa zatiaľ Slovenska, pretože k problematike staropaleolitických kultúr nemôžeme predbežne prispieť vlastnými ucelenejšími poznatkami. Otázka staropaleolitického osídlenia Slovenska je zatiaľ najslabším miestom poznania tejto epochy praveku. Po niektorých, svojím spôsobom problematických povrchových nálezoch nástrojov, ktoré len z typologického hľadiska bolo možné prisúdiť starému paleolitu, získali sme z klasického spraševého profilu v Novom Meste nad Váhom aj stratifikované artefakty z *clactonského okruhu*.[34] Ich počet a nálezové okolnosti neumožňujú širšie hospodársko-spoločenské zá-

very, dokazujú však napriek počiatočnej skepse, že aj územie Slovenska osídlili nositelia staropaleolitických kultúr, čo aspoň čiastočne dopĺňa hiát v plynulosti vývoja najstarších pravekých kultúr u nás.

Pod vplyvom *K. Absolona*[35] a jeho nasledovníkov[36] sa ani na Slovensku dlho neuznával *moustérien;* nahrádzali ho univerzálnym aurignacienom. Moustérien bol ponajprv rehabilitovaný výskumom v Prepoštskej jaskynke v Bojniciach.[37] Ďalšími výskumami v travertínovom prostredí rozpoznali sa ďalšie stredopaleolitické fácie.[38] Typologicky spresnený bol aj *aurignacien*, ktorého domáci vývoj poznáme zásluhou *F. Prošeka*[39] a *L. Bánesza*[40] vo viacerých vývojových stupňoch dosiaľ len na území východného Slovenska. V staršej fáze mladého paleolitu na západnom Slovensku dominuje zatiaľ len *szeletien* a počtom nálezísk najrozšírenejší *gravettien*, postupne odčlenený od aurignacienu, ktorému sa donedávna prisudzovali takmer všetky mladopaleolitické nálezy na Slovensku. Doterajší charakter výskumov týkajúcich sa problematiky gravettienu nedovoľuje jednoznačne rozlíšiť ani ďalšie fácie tejto kultúry;[41] na Morave sa o takého rozlíšenie pokúsil *B. Klíma*[42] tzv. pavlovienom.

Na rozdiel od západnej časti strednej Európy chýbajú na Slovensku zatiaľ presvedčivé dôkazy o *magdalénskom osídlení*,[43] ktoré časove pravdepodobne nahrádza epigravettien a na území severného Slovenska aj epipaleolitická skupina tzv. *mazovského cyklu* so vzťahom k Poľsku,[44] kde odchovanci *Krukowského* školy uplatňujú domácu periodizáciu, založenú na tzv. civilizačných cykloch vyplývajúcich najmä z detailnejšieho delenia najmladších paleolitických a mezolitických industrií.

V *neproduktívnej forme hospodárstva*, ktorá je príznačná pre paleolit, pud sebazáchovy a s ním spojená starosť o výživu donútili človeka obstarávať si potravu popri zbere aj lovom, takže poľovačka sa stala základným prejavom činnosti človeka od jeho oddelenia od živočíšnej ríše. Rastlinnú potravu (plody, korienky, hľuzy) možno zbierať pomocou nástrojov i bez nich. Preto objavenie sa prvých nástrojov u človeka treba vysvetľovať iba ich potrebou na lov. Najmä lov veľkej zveri v neporovnateľne väčšej miere než zber vyžadoval kolektívnu prácu, počas ktorej sa stádo opičích predkov postupne menilo v ľudskú spoločnosť. Lov bol teda vedúcou formou neproduktívneho hospodárstva od začiatku vývoja prvobytnej spoločnosti v staršej a strednej dobe kamennej.

Úspech lovu nezávisel ani tak od dokonalosti loveckého náradia, ako skôr od miestnych podmienok a náhodných okolností. Základnou potravou boli pravdepodobne plody a korienky, teda potrava, ktorej konzumpciu človek zdedil zo zvieracieho stavu. Lov prinášal mäsitú potravu, ktorá podmienila poľudštenie a podnietila aj vývoj pracovných nástrojov i kolektívnych foriem práce. Preto možno predpokladať, že lov na veľké cicavce bol vedúcou formou výroby najstaršej spoločnosti, teda najdávnejšia minulosť lovu je vlastne podstatou obrazu pradejín ľudstva.

Najstaršie dôkazy o kolektívnom love prvobytnej spoločnosti poskytujú nám zvyšky kostí veľkých cicavcov, nájdené na niektorých staropaleolitických náleziskách, ale aj v druhotnej polohe splavené do riečnych terás mimo územia našej vlasti. Človek poľoval hlavne na mäsité, veľké a najdostupnejšie druhy zvierat, vyskytujúce sa, resp. prevládajúce na obývanom území. Išlo mu o získanie potrebného množstva mäsa a kože. Lovil primitívnymi zbraňami, pričom účelná organizácia loveckého kolektívu pôsobila aj na vytváranie a vývoj spoločenskej organizácie. Jej vyššia forma postupne umožňovala lovecký úspech, ktorého dôsledky sa prejavili dlhším pobytom na niektorom území, o čom svedčia stopy dlhodobých otvorených i jaskynných sídlisk, z ktorých mnohé boli aj miestom lovu šeliem pred ich vypudením. Lov zvierat pri nedokonalej výzbroji vtedajších ľudí si vyžadoval vysoko organizovanú kooperáciu prvobytných spoločenstiev. Veď všade okrem tropických krajín museli sa ľudia prispôsobovať životu v jaskyniach alebo budovať obydlia, chrániť telo pred chladom a vytvárať zásoby potravín a surovín na vyhotovovanie nástrojov.

Paleontologické pozostatky zo stredného paleolitu, odkryté na niektorých sídliskách, poukazujú na akúsi výberovú špecializáciu lovu; prevládajú totiž podľa zemepisného prostredia len niektoré druhy ulovených zvierat (zväčša mláďat), čo akiste vyžadovalo vyššiu spoločenskú organizáciu. Úspech lovu predpokladal dokonalú znalosť zveri a jej zvykov. Už zo starého paleolitu (levalloisienu) jestvuje dôkaz o love dreveným oštepom, pričom aj o levalloiských hrotoch sa predpokladá, že sa používali ako hroty oštepov. Ľahšie možno dokázať používanie oštepu s kamenným hrotom v moustériene, lebo vo viacerých európskych jaskyniach sa našli zvieracie

kosti i medvedie lebky s celými silicitovými hrotmi alebo ich úlomkami. Nemožno pochybovať, že neandertálci používali okrem kamenných nástrojov aj drevené kyjaky, palice a oštepy, ktoré sa však nezachovali.

Jestvujú aj dôkazy o používaní guľovitých kameňov pri love vo funkcii boly, ako aj o rozbíjaní lebiek ulovených zvierat i odnášaní vybraných častí zvieracích tiel z miesta lovu na sídliská. Obľúbenou korisťou neandertálcov v strednej Európe bol jaskynný medveď. Lovili ho často vo vysoko položených jaskyniach zátarasmi, vyhladovaním, vykurovaním, krikom a vyháňaním pred vchod, nad ktorým spúšťali balvany, alebo nebezpečným bojom zblízka, na ktorý doplatil nejeden člen moustierskej tlupy.

Pravdepodobne zveličené sú predstavy o zaháňaní stád veľkých cicavcov na skalné útesy alebo sprašové strže, často aj s použitím ohňa, ktorý poznali už opoľudia, no nevedeli ho ešte rozrábať, len udržiavať, ak ho získali po zásahu blesku a pri požiari v prírode. Rozvoj lovu a jeho maximálne využitie na zaobstarávanie potravy paleolitického ľudstva bolo umožnené aj poznaním umelého zapaľovania ohňa. Stalo sa to najskôr v mladšej fáze starého paleolitu, no najmä v strednom paleolite, čo dosvedčujú početné nálezy uhlíkov, ohorených kostí a popola na moustierskych sídliskách. Oheň v tomto období natrvalo vošiel do ľudských sídlisk a umožnil aj zvýšené využívanie jaskýň na ubytovanie; okrem svetla tu chránil aj pred chladom. Oheň zbavil človeka závislosti od podnebia, a tým mu dovolil rozšíriť sa po zemskom povrchu. Oheň mal neobyčajne významnú úlohu vo vývoji prvobytného lovu a rybárstva tým, že rozmnožil prameň výživy človeka. Opečené mäso i niektoré plody, stráviteľnejšie než surová potrava, mali blahodarný vplyv na zdravie a telesný i duševný vývoj praľudí. Oheň bol nepostrádateľný pri kultových praktikách. Zhromažďovanie sa pri ohni podnietilo a utvorilo spoločenskoorganizačné vzťahy paleolitických kolektívov. Bez ohňa by ďalší vývoj paleolitického ľudstva nebol býval možný.

Najstaršia stopa *pravekého ohňa* na Slovensku našla sa v sprašovom profile z obdobia druhého risského interštadiálu v Novom Meste nad Váhom. Tu odkryté ohnisko patrí staršiemu stupňu moustérienu. Ďalšie moustierske uhlíky sa zistili vo vrstve reprezentujúcej posledný interglaciál v tomto zatiaľ najklasickejšom profile na území Slovenska. Rovnaký vek majú uhlíky zo sprašového profilu v Banke, Zamarovciach, travertínoch v hradnej priekope v Bojniciach, travertínoch v Lúčkach, Hradišti pod Vrátnom a na spišských travertínových lokalitách. Najmladšie — zo sklonku prvého chladného nárazu posledného zaľadnenia — sú pozostatky moustierskych ohnísk z Prepoštskej jaskynky v Bojniciach, kde sa okrem dreva kúrilo najmä kosťami ulovených zvierat.

Významným hospodársko-výrobným úspechom stredného paleolitu bol vynález vrhacích zbraní, akými sú drevené oštepy s kamennými hrotmi alebo bez nich. To sa odrazilo aj v organizácii *lovu*, lebo sa už mohlo loviť nielen vo veľkých kolektívoch, ale aj v menších skupinách, ktoré boli zárodkom neskoršieho individuálneho lovu. Vynález diaľkovej zbrane stáva sa v Morganovej-Engelsovej periodizácii aj medzníkom pri charakteristike ľudstva tzv. stredného stupňa divošstva.[45]

O oddeľovaní zväčša mladších zvierat od hlavného stáda pri napájaní a ich zabíjaní pri uviaznutí v močiaroch azda nepriamo svedčí nález pozostatkov neandertálca a nosorožca *(Dicerorhinus hemitoechus Falc.)* a veľjeleňa *(Megaceros giganteus hibernicus [Owen])* v Šali. *E. Vlček* v súvise so spomenutým nálezom neandertálca uvažuje o zapadnutí pračloveka do močiara v slepom ramene Váhu.[46] Túto interpretáciu však komplikuje okolnosť, že spomenutý autor prisúdil čelnú kosť neandertálca mladému jedincovi, pravdepodobne žene. To by neprotirečilo predstave *G. P. Grigorieva*, že sa na love ako zložitej forme hospodárstva zúčastňovali niekedy aj ženy, hoci jeho ťarcha spočívala na mužoch, ktorí boli na lov lepšie fyzicky prispôsobení.[47] Efektívnosť a možnosť lovu rýchlobežcov diaľkovými zbraňami dokumentuje okrem iných aj nález pozostatkov prakoňa, jeleňa a srnca z viacerých vrstiev mikromoustierskeho náleziska v travertínovom prostredí hradnej kopy v Bojniciach. Početnejšie pozostatky mamutov, nosorožcov, zubrov, praturov, prakoní, sobov, vlkov, levov, hyen i jaskynných medveďov, ktoré sa našli na mladšom, dlhšie používanom táborisku v Prepoštskej jaskynke v Bojniciach, tiež dosvedčujú, že lov na tieto druhy zvierat nebol v silách jednotlivca, ale kolektívu, ktorý spočiatku lovil inštinktívne a postupne zdokonaľoval metódy lovu i nástroje. Nemohla to byť teda primitívna poľovačka na menej pohyblivé a menšie zvieratá, ale organizovane usmerňovaný lov. Len tak bolo možné odvážiť sa aj na takú nebezpečnú zver,

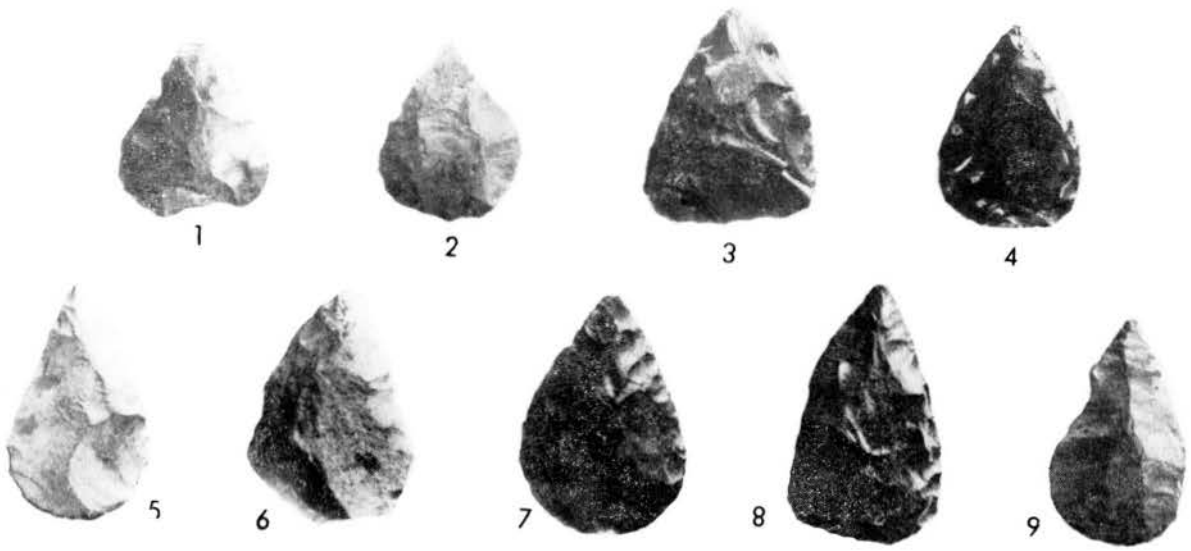

Obr. 1. Moravany nad Váhom-Dlhá. Výber szeletských listovitých mikrohrotov vo funkcii hrotov šípov.

ktorej pozostatky sa v spomenutej jaskynke zistili. To však predpokladá aj pevnejšie organizovanú a akiste aj pokrvne spriaznenú spoločnosť, hoci početne neveľkú, ktorá na zaobstarávanie obživy potrebovala aj primerané územie.

Vysoký stupeň špecializovaného lovu, súvisiaci so zdokonalením loveckých zbraní a praktík i s dobrou organizáciou mladopaleolitického kolektívu, priniesol v mladom paleolite značný rozkvet loveckého hospodárstva, odzrkadľujúci sa aj v stabilizácii paleolitických sídlisk, na ktorých sa často nachádza veľké množstvo nakopených kostí druhove špecializovaných zvierat. Možno teda predpokladať, že v mladom paleolite bol chov dokonalejšie organizovaný a často už vopred pripravený podľa premysleného plánu. Spomenuté precenenie lovu nadháňaním nad priepasti, o ktorom u nás zatiaľ nemáme dôkazy, núti nás predpokladať jestvovanie iných foriem lovu než striehnutie pri potokoch a riekach, ku ktorým denne prichádzali zvieratá. Útočný lov bol akiste rozšírenejší po ďalšom zdokonalení vrhacích nástrojov tzv. vkladacou technikou mikrolitických silexových hrotov, ktoré aj s kostenými hrotmi postupne nahrádzali pôvodné monolitické kamenné hroty, používané od moustériénu a uplatnivšie sa v plošne klasicky opracovanej forme szeletských listovitých hrotov. Ich miniatúrne formy nájdené pri revíznom výskume výrobnej dielne v Moravanoch nad Váhom-Dlhej[48] (obr. 1) presvedčivo dokazujú, že vzhľadom na svoju drobnotvarosť a malú váhu nemohli sa používať ako hroty oštepov, ale ako hroty šípov do lukov; ide teda o najstarší doklad o používaní diaľkovej zbrane už v staršej fáze mladého paleolitu. Podobne interpretoval drobné szeletské hroty v Maďarsku aj *L. Vértes.*[49] Szeletské mikrolitické hroty z Moravian nad Váhom-Dlhej sú však ešte menšie, preto ťažko prisúdiť im inú funkciu než hrotov šípov. Táto okolnosť si opäť vynucuje korektúru niektorých doterajších spoločensko-historických periodizácií, akými sú *Morganov-Engelsov* najvyšší stupeň divošstva a *Tolstovova*[50] prvobytná občina (materský rod) — tzv. poľovnícke hospodárenie bez použitia luku, ktorého objav všetci spomenutí autori pripúšťajú až v mezolite. Vynález diaľkových zbraní, predovšetkým luku, už na začiatku mladého paleolitu bol vo vývoji vtedajšieho ľudstva *revolúciou*, ktorá umožnila ľahšiu a bezpečnejšiu kolektívnu aj individuálnu obživu mladopaleolitických loveckých skupín. Ona postupne zlepšovala materiálnu základňu a umožnila vytvárať najstaršiu ľudskú civilizáciu aj v nadstavbovej sfére.

Vývoj loveckej *kostenej industrie* prispel nielen rozličnými variantmi hrotov (často aj s krvnými ryhami alebo takými malými hrotmi, že opätovne treba pripúšťať ich funkciu ako hrotov šípov), ale aj kostenými kopáčmi k rozvoju a hospodárskemu efektu mladopaleolitického lovu. Kostené kopacie nástroje uplatnili sa totiž nielen pri stavbe chát na sídliskách, ale aj pri hĺbení tzv. vlčích jám. Tieto jamy, vhodne zamaskované a s nastoknutým zahroteným kolom alebo stojacím mamutím klom, uľahčovali aj malým skupinám lovcov efektívne zadovažovanie mäsitej potravy, čo potom umožňovalo aj dlhší pobyt na jednom mieste. Jaskynné kresby dokazujú

používanie nástrah, slučiek, remeňov a ďalších rozličných pascí, ktoré poukazujú na vynaliezanie ďalších efektívnych loveckých praktík najmä na sklonku mladého paleolitu.

Zo *štiepaných kamenných nástrojov* najmä levalloiské a moustierske hroty zo slovenských nálezísk dokazujú zadovažovanie obživy lovom v strednom paleolite. Szeletské listovité hroty, gravettské a font-robertské hroty i niektoré hroty s vrubom a mikročepieľky z vkladacích oštepových hlavíc svedčia o ich používaní pri love v mladom paleolite. Ďalším presvedčivým dôkazom lovu sú kostené hroty rozličných typov, ktoré v jaskyni Dzeravá skala používali pri love na medveďa nositelia szeletskej kultúry spolu s oštepmi s kamennými hrotmi. Ojedinelé kostené hroty v jaskyni Aksamitke (obr. 2: 1) a Veľkej jasovskej jaskyni (obr. 2: 2) dokazujú pravdepodobne prítomnosť aurignackých lovcov. Gravettských lovcov špecializovaných najmä na mamuty prezrádzajú nielen kostry týchto ulovených zvierat, ale popri kamenných nástrojoch aj hrot z mamutoviny z Dzeravej skaly (obr. 2: 11), najmä však mikrolitický kostený hrot z Moravian nad Váhom-Podkovice (obr. 2: 7),[51] ktorý možno opäť dávať do súvisu s použitím luku. *L. Zotz* považuje tento nález za zlomenú udicu.[52] Ak sa nemýlil, bol by to jeden z najstarších nálezov udíc v európskom paleolite. Akiste s lovom medveďov v slovenských jaskyniach súvisí nález ohnísk vo Veľkej ružínskej jaskyni a v Hornej Tufni, avšak malý rozsah výskumu nepriniesol zatiaľ nálezy kamenných ani kostených nástrojov, podľa ktorých by sa dali bližšie kultúrne určiť zažíhatelia ohňov v týchto jaskyniach.

Aj na Slovensku zostáva doteraz nezodpovedaná otázka času, kedy sa začala dopĺňať potrava *rybolovom*. Veď sušené alebo údené ryby boli vhodným doplnkom stravy najmä v zime, avšak ojedinelé nálezy pozostatkov rýb nenasvedčujú, že by rybolov hral významnejšiu úlohu vo vtedajšom neproduktívnom hospodárstve. Podľa analógií v západnej i východnej Európe či v blízkych Čechách sa predpokladalo, že rybolov sa uplatnil až v mladšej fáze mladého paleolitu, keď sa rytiny rýb na kostiach alebo kameňoch objavujú častejšie. Rybolov dosvedčujú aj prevŕtané rybie kosti — súčasti niektorých paleolitických náhrdelníkov. Dôkaz o chytaní rýb na Slovensku v mladom paleolite poskytlo len niekoľko bližšie neurčených kostí rýb v jaskyni Dzeravá skala, pravdepodobne z gravettskej vrstvy. Ani tu však nemožno vylúčiť, že tieto ryby doniesli do jaskyne draví vtáci. Novší nález zvieracieho rebra s rytinou ryby, zistený, žiaľ, bez bližšieho stratigrafického určenia v blízkosti povrchového náleziska szeletskej kultúry pri Veľkom Kolačíne (obr. 2: 10), stavia nás pred dokazovanie existencie rybolovu u nás už v szeletiene. Spomenutý nález okrem nového poznatku o obžive mladopaleolitického ľudu na Slovensku je azda prvý najstarší dôkaz výtvarného prejavu na tomto území.

Druhou najvýznamnejšou vetvou hospodárskej činnosti paleolitických ľudí po love bolo *zberačstvo* — hlavný zdroj rastlinnej potravy. Veď požívateľné rastliny mohli nadlho zabezpečiť potravu ľudí, najmä v čase nezdarených lovov, keď podľa etnologických paralel poskytovali až dve tretiny živobytia. Význam zberačstva vzrástol pravdepodobne v časoch oteplenia a rozšírenia vegetácie, keď sa zásoby rastlinnej potravy (lesné plody, ovocie, orechy, rastlinné korene), vtáčie vajíčka a slimáky konzumovali rovnomernejšie. Materiálne dôkazy o tejto činnosti sú veľmi zlomkovité. Jestvujú iba priame dôkazy: zachované orechy, rytiny a kresby rastlín, kostené roztieracie mažiare a kamenné (pieskovcové) roztieracie platničky s obrúseným povrchom, ako aj kostené kopáče zo sobích parohov a kostené rýpadlá azda tiež na zber koreňov. Spomenuté kostené kopacie a rýpacie nástroje uplatnili sa okrem zberu rastlinnej potravy najmä pri hĺbení lapacích jám, ako aj pri budovaní otvorených sídlisk, prípadne pri zimnom rybolove na vysekávanie ľadu. Na Slovensku zatiaľ nemáme žiadne konkrétnejšie dôkazy o zbere v paleolite, ale až z obdobia mezolitu.

Základnou surovinou na výrobu pracovných nástrojov v paleolite boli niektoré druhy kameňa, najmä rozličné odrody *silicitov*. Využívali sa v maximálnej miere vzhľadom na ich hojný výskyt v prírode, tvrdosť, ľahkú štiepateľnosť na úštepy a čepele i možnosť ďalšieho stvárňovania retušovaním. Silicitové výrobky sa používali od začiatku ako výrobné nástroje pri love a zbere, pri výrobe drevených častí zbraní, kostených zbraní a rukovätí kamenných nástrojov, na dlabanie nádob z kôry, ako aj pri výrobe ozdobných súčiastok odevu a umelecko-kultových predmetov. Štiepané kamenné nástroje nepodliehajú v zemi skaze ako ostatné organické látky, z ktorých sú vyhotovené pamiatky materiálnej kultúry z najstaršej epochy vývoja ľudstva. Sú preto najvýraznejšími zachovanými dokladmi

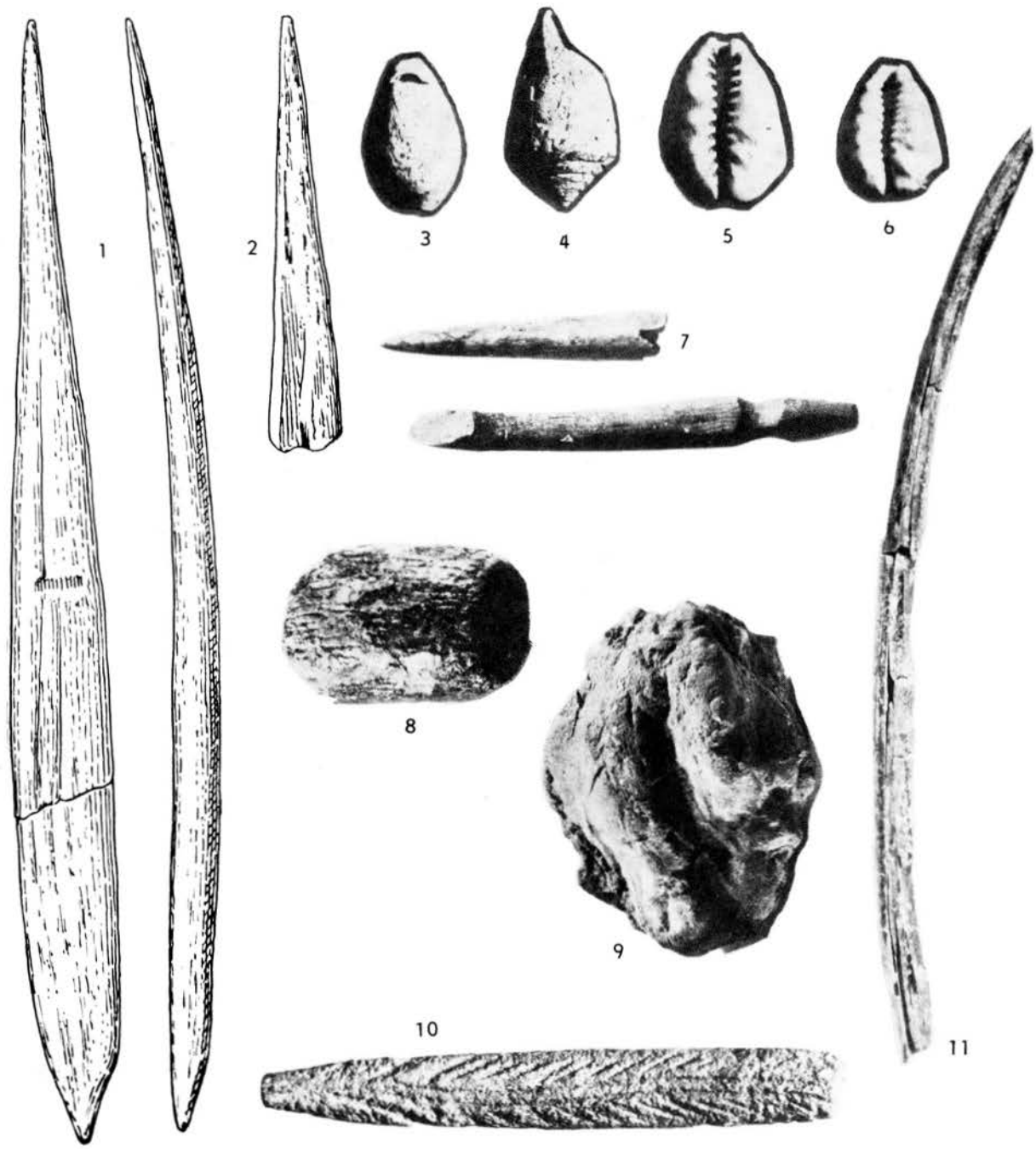

Obr. 2. 1 — Haligovce, jaskyňa Aksamitka, aurignacký kostený hrot; 2 — Jasov, Jasovská jaskyňa, zlomok aurignackého kosteného hrotu; 3—4 — Moravany nad Váhom-Žakovská, gravettské závesky z ulitníkov; 5—6 — Moravany nad Váhom-Podkovica, gravettské závesky z ulitníkov; 7 — Moravany nad Váhom-Podkovica, gravettský kostený hrot (zlomok udice?); 8 — Moravany nad Váhom-Žakovská, gravettská kostená perla; 9 — Moravany nad Váhom-Lopata, zlomok gravettskej hlinenej plastiky, znázorňujúci ženské lono; 10 — Veľký Kolačín, szeletská rytina ryby na kosti; 11 — Plavecký Mikuláš, jaskyňa Dzeravá skala, krot z mamutoviny.

o priebehu jednotlivých fáz tohto vývoja od staršieho cez stredný k mladému paleolitu, keď technika štiepania kameňa dosiahla vrchol dokonalosti. Teda stúpajúca činnosť mozgu a z nej vyplývajúce ekonomickejšie spôsoby práce odzrkadlili sa aj v zdokonaľovaní technológie štiepania. Výraznejšiu hranicu medzi stredným a mladým paleolitom predstavuje používanie hranolovitého jadra, ktoré ovplyvnilo aj mladopaleolitickú výrobnú techniku. So zmenou foriem a ty-

pov kamenných nástrojov menil sa charakter retuše, na ktorej najlepšie badať funkčnú racionalizáciu. Vývoj štiepacej techniky a retuše nešiel vždy vzostupne, lebo dokonalá technika výroby často zaniká na vrchole svojho rozkvetu.

Druhová špecializácia výroby kamenných nástrojov v mladom paleolite zvýšila nároky na dobre štiepateľné odrody silicitov, ktoré sa nenachádzali na každom území poskytujúcom ináč možnosť lovecko-zberateľskej obživy. Jestvujú dôkazy, že z oblastí bohatých na vhodné silicity dostáva sa táto surovina prvotnou výmenou do miest, kde jej bol nedostatok. Preto vznikajú skupiny obhospodarovateľov prírodných ložísk silicitov, ktorí na náleziskách alebo v ich blízkom okolí prvotne opracúvali žilnú alebo okruhliakovú surovinu zväčša na hrubé jadrá. Takéto hrubo opracované a na váhu ľahšie „polotovary" transportovali potom paleolitickí ľudia do svojich vzdialenejších sídlisk alebo ich vymieňali — podobne ako farbivo a mušle — za iné výrobky a suroviny expedíciám zo vzdialených území iných kmeňov. O obhospodarovaní ložísk silicitov na úpätí ľadovcových morén alebo na vulkanických či vápencových pohoriach s vložkami silicitov, ako aj v odkrytých terasách riek svedčia niektoré náleziská s bohatým výskytom otĺkačov, odštepkov a iného odpadu, ktorý vznikol pri výrobe spomenutých polotovarov, pričom hotové nástroje chýbajú alebo sú v menšine. Na Slovensku sa takýto typ sídliska z obdobia gravettienu zistil v Nemšovej.[53]

Hojnejšie sú nálezy *dielní* s prvotnou i druhotnou výrobou kamenných nástrojov v blízkosti prírodných ložísk silicitových surovín. Často tu badať náznaky istej špecializácie s tendenciou hromadiť výrobky, z čoho vyplýva potreba ich výmeny. Na východnom Slovensku sa takéto dielne zistili napr. v Kechneci,[54] Seni[55], Tibave,[56] Kašove[57] a Cejkove.[58] Etnologické paralely umožňujú pripustiť už v mladom paleolite možnosť organizovania expedícií za surovinou a výmeny istých druhov kamenných nástrojov za nadbytky niektorých potravín alebo surovín (kože, kožušiny a pod.). To však predpokladá usporiadanosť rodovej organizácie. Pravdepodobne jestvovali tlupy, ktoré sa usadili v bezprostrednej blízkosti náleziska a žiarlivo strážili ložiská silicitov. Sem dochádzali záujemci o surovinu a ak narazili na odpor majiteľov, bojovali s nimi, alebo sa pokonali a odovzdali za silicity protihodnotu. Výmena tovaru zdá sa byť pravdepodobnejšia.

Pestré geologické zloženie územia Slovenska umožnilo sebestačnosť niektorých území v zdrojoch silicitových surovín. Vzhľadom na hojnosť vulkanického obsidiánu a rádiolaritu v jurských vápencoch stalo sa toto územie v niektorých fázach mladého paleolitu aj ich vývozcom do okolitých krajín.

Štúdium zdrojov silicitovej suroviny v paleolite je nateraz iba v začiatočnom štádiu, aj keď spolupráca s domácimi petrografmi priniesla už pozitívne poznatky.[59] Predpokladá sa, že najmä v mladšej fáze gravettienu treba rátať s intenzívnym dovozom severského a východoeurópskeho pazúrika na územie Slovenska cez najstaršie praveké prechody v Karpatoch. Na Záhorí, na Myjavskej pahorkatine a ojedinele aj na Považí našiel sa najstarší importovaný pazúrik už v szeletských staniciach. Na vyznačenie konkrétnych smerov výmeny pazúrika v prístupových priesmykových cestách zatiaľ nemáme zistené konkrétne náleziská, aj keď novší nález sídliska s pazúrikom v Žiline priblížil vzdialenosť výskytu pazúrika ku karpatským prechodom. Najjužnejšie sa zistilo používanie pazúrika na hranici Podunajskej nížiny — v Brutoch (okr. Nové Zámky), kde sa najnovšie našli okrem artefaktov aj neopracované hľuzy pazúrika (obr. 3), poukazujúce na ďaleký import primárnej suroviny, ktorá sa na Slovensku prvotne nevyskytuje. Bohatstvo nálezísk rádiolaritu najmä v oblasti jurského pásma Myjavskej pahorkatiny a Bielych Karpát podmienilo značnú hustotu paleolitického osídlenia západného Slovenska, kde sa rádiolarit získaval nielen z pôvodných jurských ložísk v oblasti od Nového Mesta nad Váhom po Púchov, ale aj priamo zo štrkovísk riečok Myjavskej pahorkatiny a najmä Váhu a jeho pravostranných prítokov. Váh potom transportoval rádiolarit až do Dunaja. Výskyt rádiolaritov viaže sa na vápencové jurské bradlové pásmo i na ďalšie ostrovy jurských vápencov, napr. v Slovenskom krase, preto je samozrejmé, že túto surovinu nachádzame aj v nánosoch Kysuce, Oravy, Popradu, Torysy i Laborca; údolia týchto riek tiež pretínajú útesové pásma, v ktorých sa vyskytujú vápence bohaté na silicitovú surovinu. Novinkou v rozpoznaní silicitovej suroviny sú numulitové silicity a silicifikované numulitové vápence, z ktorých sa (popri ojedinelých pazúrikoch a obsidiánoch) masovo zhotovovala štiepaná industria na bohatých sídliskách Poiplia, kde sa podľa výsledkov predbežných prieskumov ukazujú početné, zatiaľ bližšie neklasifikované dielne

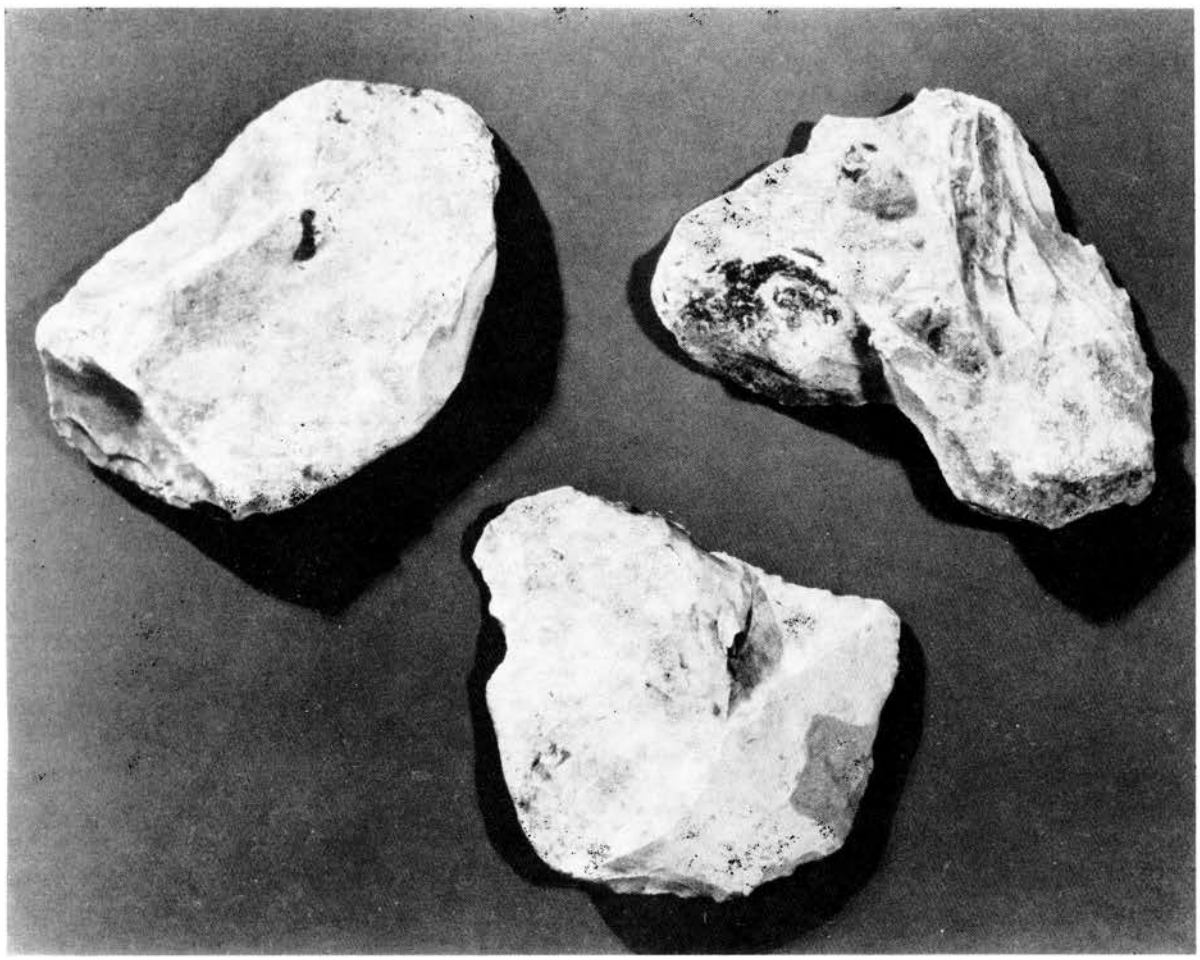

Obr. 3. Bruty, hlinisko JRD. Ukážky neopracovaných hľúz pazúrika.

na výrobu štiepaných kamenných nástrojov z viacerých období paleolitu.

Známou slovensko-maďarskou silicitovou surovinou stal sa aj obsidián z predhorí Slanského a Tokajského pohoria. Vulkanického pôvodu sú aj opálovo-chalcedónové vylúčeniny z neovulkanitov; vyrábali sa z nich štiepané kamenné nástroje najmä v moustierskych lokalitách na hornej Nitre, kde sa uplatnili aj sladkovodné silicifikované vápence, najmä však lokálne andezitové tufy. Novšie rozlišovanie rádiolaritov a makroskopicky im veľmi podobných jaspisov ukazuje, že jaspisy zo Štiavnického pohoria sa spracúvali a boli obľúbené až v neolitickej štiepanej industrii.

Neandertálsky pračlovek v moustériene okrem častého používania rádiolaritov a spomenutých vulkanitov uspokojoval sa aj s kremeňom a zrnitými kremencami z riečnych okruhliakov a východových žíl. Príslušníci slovenskej skupiny szeletienu vyrábali nástroje prevažne z pestrofarebných rádiolaritov a len ojedinele z pazúrikov. Používanie pazúrikov umožní azda v budúcnosti vyčleniť a časove rozlíšiť ďalšiu lokálnu skupinu szeletienu. Na aurignackých náleziskách východného Slovenska prevláda rohovec, menej častý je rádiolarit a obsidián. Ojedinele sa vyskytujú aj z Poľska dovezené fŕkané silicity. V gravettiene sa intenzívne používal rádiolarit, pazúrik, limnokvarcit a na východnom Slovensku aj obsidián. Zatiaľ najpresvedčivejšia vývozná cesta rádiolaritu viedla cez Vlársky priesmyk, sledujú sa však aj ďalšie, doteraz nedokázané paleolitické prechody v západných Karpatoch.

Predpokladané trojstupňové divošské štádium prvobytnej spoločnosti v staršej dobe kamennej skresľovalo donedávna predstavu o lovecko-zberačskom charaktere vtedajších výrobno-hospodárskych foriem a ním ovplyvnených sídlisk. Najmä v starom paleolite aj celkove teplejšia klíma nevyžadovala potrebu trvalejších sídlisk

a všeobecne sa predpokladalo stále kočovanie s občasnými, najmä otvorenými odpočinkovými tábormi. Novší výskum francúzskych jaskýň Terra Amata[60] a Grotte du Lazaret pri Stredozemnom mori dokázal už trvalejšie abbevillské, acheulské a moustierske sídliská s chatami v jaskyni (Baume des Peyzards, Verrerie, Madonna dell'Arma).[61] To stavia do iného svetla aj tradujúci sa predpoklad o masovejšom osídlení jaskýň až v mladších, chladnejších obdobiach pleistocénu, proti čomu však už prv svedčili nálezy australopitekov z afrických[62] teda podobných teplých jaskýň. Zistenie chát v krymských jaskyniach Kiik-Kobe, Volčom grote, Čokurči a na ukrajinských sídliskách Molodova I a V i v Il'skej[63] opätovne dokazuje, že aj v strednom paleolite jestvovali hospodársko-výrobné podmienky pre stabilizovanejšie otvorené sídliská na vhodných miestach, teda v jaskyniach, ale aj na otvorených staniciach. Uvedené príklady nútia nás zamietnuť tradovanú predstavu o stálom kočovaní paleolitických divochov bez prístrešia.

Zmeny v spoločenskej štruktúre a zvýšená produktivita práce v lovecko-zberateľskom hospodárstve na prechode k neskorému paleolitu odrazila sa aj v charaktere osídlenia a *sídlisk*, ktoré sa v omnoho väčšom počte stabilizujú najmä v staršej fáze mladého paleolitu. Dokazujú to najmä hrubšie kultúrne vrstvy a už nie také ojedinelé stabilnejšie, väčšie i menšie *chatové objekty* viacerých vývojových foriem s viacerými i jednotlivými ohniskami. Takéto zemnicové chaty slúžili najmä v zime ako dielne na výrobu kamenných nástrojov, ubytovanie i spoločenský život. Kolektívne zemnice mávali aj viaceré oddelenia s ohniskami podľa veľkosti prvobytného kolektívu. Na trvalejších sídliskách niekedy zisťujeme nielen vysokú techniku opracúvania silicitov, ale aj ich používanie na úpravu zvieracích kostí, ktoré často tvorili súčasť chatovej konštrukcie. Časť zemníc v okruhu obytných chát mala aj iné funkcie; používali sa najmä ako zásobnice potravy alebo kultové stánky. Predpokladá sa, že dlhšie trvanie sídlisk s chatami ovplyvnili predovšetkým úspešnejšie formy lovu na veľké, menej pohyblivé cicavce. Preto mladopaleolitickí lovci nemuseli natoľko meniť svoje lovecké revíry. Stavby chát vyplynuli aj z potreby účinnejšej ochrany proti poveternostným vplyvom, resp. podnebiu, ktoré sa pomaly zhoršovalo.

Príspevkom Slovenska k riešeniu tejto problematiky je objav staroaurignackých i stredoaurignackých chát v Hornádskej kotline a v podhorí Vihorlatu. V Barci sa našli opakovane obývané trvalejšie prezimovacie sídliská so špecializovanou výrobou v niektorých chatách.[64] V Seni bolo krátkodobé sídlisko s chatou, v ktorej sa nezistila výroba kamenných nástrojov.[65] Chata v Tibave bola súčasťou prechodného sezónneho mladoaurignackého sídliska s dielňami na výrobu štiepanej industrie.[66] Zo západného Slovenska sú známe ešte mladšie chaty z gravettienu v jaskyni Dzeravá skala pri Plaveckom Mikuláši,[67] predčasne zničená chata v Nemšovej[68] a chaty v Moravanoch nad Váhom-Lopate a Žakovskej,[69] ktoré dokazujú prechodný pobyt gravettských lovcov na Považí.

Na sklonku paleolitu, keď vymierali mamuty a hlavným objektom lovu stávali sa prakone a najmä kočujúce soby, zvyšovala sa aj pohyblivosť paleolitických lovcov, ktorí prestávajú na sídliskách budovať trvalejšie zemnice a polozemnice. Na miestach táborov z epipaleolitického obdobia zistili sa chaty s tenkou kultúrnou vrstvou a so stopami po jednoduchých, pravdepodobne kožených stanových konštrukciách. Množiace sa poznatky o charaktere otvorených sídlisk u nás svedčia o tom, že najmä mladopaleolitické stanice nachádzajú sa na chrbtových svahoch sprašových pahorkatín, na terasách riek a na pokraji riečnych údolí, využívajúc často aj záveternú stranu. Neujasnená je na Slovensku ešte zákonitosť či náhodnosť v osídľovaní relatívne odlišných výškových polôh v rámci tej-ktorej mladopaleolitickej kultúry. Vo väčšine prípadov však otvorené sídliská rešpektovali také polohy, ktoré nepodliehali ničivému účinku stekajúcej atmosferickej vody.

Kamenné nástroje čo do množstva i typologickej výraznosti, stratifikované i nestratifikované, spolu s prípadnými nálezmi zvieracích kostí, väčších funkčne odlišných kameňov, kostených nástrojov, zemnými úpravami (priehlbiny, valy, kolové jamy) — to všetko sú východiskové archeologické pramene umožňujúce spoločensko-ekonomickú klasifikáciu paleolitických nálezov. Odlišnosť v množstve, formách i kvalite kamenných i kostených nástrojov a ďalších sídliskových nálezov býva podmienená cieľom, trvaním a spôsobom prítomnosti človeka v danom archeologickom objekte.

Podľa týchto nálezov, stupňa opracovania silicitov, kultúrnej i typologickej klasifikácie a funkčného zhodnotenia pracovných nástrojov možno v materiálnej kultúre paleolitických nálezísk rozpoznať *paleolitické výrobne*, a to jed-

nak zásobárne jadier, *dielne na prvotné štiepanie kameňa*, jednak *výrobne s plným cyklom opracúvania kameňa. Dlhoročné paleolitické stanice*, ktoré mali aj funkciu výrobní viacerých typov nástrojov, sa podľa miesta sídliska delia na otvorené a jaskynné. K nim pristupujú časove obmedzené lovecké stanice variabilného charakteru, kde sa zhotovovali nástroje s obmedzeným počtom typov priamo na mieste úlovku, a napokon odpočinkové miesta krátkodobého pobytu neveľkých skupín lovcov. Ukázalo sa, že paleolitické výrobne a stanice sú situované v závislosti od miesta výskytu surovinového materiálu. Lovecké tábory s veľkým množstvom štiepaných nástrojov a kostí reprezentujú dlhší, stabilizovanejší pobyt v úspešných loveckých areáloch, ovplyvnený materiálnymi výhodami. Odpočinkové miesta boli útočiskami neveľkých skupín lovcov v miestach vyčkávania na zver, pri brodoch, napájadlách alebo solinách.

Charakter tábora podľa kamennej industrie určujú typologicky výrazné vybrané nástroje, prinesené paleolitickými ľuďmi zo stálych staníc: lovecké nástroje, nástroje na opracúvanie dreva, pitvanie zabitých zvierat, rozrezávanie a opracúvanie zvieracích koží; k nim pristupujú opravené a prerobené poškodené nástroje a malé množstvo odpadu vzniknutého pri tejto činnosti. Okrem toho dôkazy o novej výrobe z miestnych zdrojov kremeňa objavujú sa v súvise s potrebou doplniť polámané a nahradiť stratené výrobky.

Prevažná časť slovenských paleolitických nálezísk bola objavená zberom, ktorý podľa možností stále pokračuje. Preto zatiaľ nie je možný objektívny typologicko-funkčný rozbor, a teda ani plné uplatnenie spoločensko-historickej klasifikácie, ktorá sa — hoci zatiaľ tiež len predbežne — uplatnila na systematicky preskúmaných lokalitách. Táto situácia nás nabáda upriamiť sa v budúcnosti na väčšie plošné odkrývky aj na západnom Slovensku. Tu totiž dobre vyvinutý sprašový eolický reliéf s veľkou kubatúrou spraše umožňuje stratigrafické datovanie, no sťažuje plošnú odkrývku v hlbších polohách so szeletskou a moustierskou problematikou.

Sídliskový význam *jaskýň* bol u nás pod vplyvom tradície paleolitického bádania v juhozápadnej Európe precenený, preto je nevyhnutná istá korektúra. Ukazuje sa, že nezávisle od zhoršovania klímy boli jaskyne miestom trvalejších i prechodných sídlisk hlavne preto, lebo ich osídlenie nevyžadovalo väčšia úsilie v zabezpečení ochrany proti vplyvom zhoršenej klímy. Nebola to však vždy iba ochrana pred poveternostnými vplyvmi, ktorá vyvolávala obľubu jaskýň ako trvalejších sídlisk. Hoci Slovensko je pomerne bohaté na krasové útvary, predsa nemá — najmä dostupnejších — jaskýň toľko, aby stačili poskytnúť útulok všetkému jeho paleolitickému obyvateľstvu, a preto sa budovali chaty na trvalejších sídliskách už od staršej fázy mladšieho paleolitu[70] predovšetkým v mimokrasových oblatiach.

Vyhľadávanie jaskýň paleolitickými lovcami súvisí azda s tým, že poskytovali bezprácnu ochranu na okrajových územiach pohorí, kde sa menila vegetačná zóna pri prechode do nížin, čo sa prejavilo väčším množstvom lesnej zveri. Z jaskýň bolo preto ľahšie podnikať lovecké výpravy do týchto bohatých revírov, pričom aj samotné jaskyne boli dobrým loviskom, ak sa moustierski alebo szeletskí lovci upriamili na jaskynné medvede, levy či hyeny. Bol to lov nanajvýš nebezpečný, preto treba predpokladať, že najmä pri sezónnych návštevách vyššie položených jaskýň (napr. Hornej Túfne) mohlo ísť aj o konzumpciu mäsa v zime uhynutých alebo zabitie ešte spiacich starých jedincov. V Hornej Túfni i Veľkej ružínskej jaskyni chýbali paleolitické artefakty a zistili sa len paleolitické ohniská. Možno to okrem nedostatočného výskumu vysvetliť aj tým, že tu ide len o krátkodobý prechodný pobyt, keď paleolitickí lovci potrebovali iba málo nástrojov na rýchle odratie kože a rozsekanie mäsa jaskynných medveďov. Potrebné nástroje azda zhotovili z miestneho materiálu a vzácnejšie hroty oštepov vzali so sebou späť do údolných sídlisk.

Paleolitické osídlenie jaskýň je známe aj z teplých území Afriky, Ázie a Stredomoria, nemôže preto súvisieť so zhoršovaním klímy, ktoré sa na spomenutých územiach nijako nemohlo prejaviť. Predsa však častejší pobyt v jaskyniach zaznamenávame až v čase, keď bola klíma podobná dnešnej, prípadne aj teplejšia. Napriek tomu pobyt v jaskyniach na našom území nemožno klasifikovať ako najideálnejší. Ukazuje sa, že intenzita osídlenia jaskýň sa viaže aj na situovanie vchodu, čo vyplýva aj z toho, že v pleistocéne prevládali západné vetry. Proti nim bolo treba chrániť sa koženými zástenami, účinky tepla zvyšovať vykurovacími kameňmi a vystielaním dlážky kožami a čečinou, ba aj kamennými prístavbami a budovaním chatových objektov priamo v jaskyni počnúc od risskeho glaciálu.

Oheň sa zaslúžil aj o zvýšené osídlenie jaskýň, lebo umožnil vyháňanie dravcov a ochranu proti nim. Okrem toho bol základným zdrojom svetla a tepla. Intenzita kultúrnych vrstiev ukazuje, že život paleolitických troglodytov sa sústreďoval predovšetkým na tých miestach jaskyne, kde sa ešte prejavovali účinky svetla od vchodu. Zadné tmavé priestory jaskyne sa využívali len v súvislosti s kultovými praktikami, o ktorých na Slovensku nemáme zatiaľ žiadne dôkazy.

Výskum jaskýň u nás nepriniesol zatiaľ úmerné množstvo historicko-spoločenských poznatkov o slovenskom paleolite, ako napr. na susednej Morave, treba si však uvedomiť, že aj v tomto odvetví výskumu paleolitu sme na začiatku. Hoci počet slovenských jaskýň osídlených v praveku prevyšuje stovku, paleolitické osídlenie sa zistilo iba v 12 jaskyniach.[71] Pravda je však aj to, že v ostatných jaskyniach sa dosiaľ neuskutočnil ani len zisťovací výkop do väčších hĺbok, ktorý by umožnil preskúmať aj pleistocénne sedimenty. Preto v otázke paleolitického osídlenia slovenských jaskýň možno očakávať ešte nejedno prekvapenie.

Prednosti výskumu jaskýň spočívajú v tom, že vápnité prostredie konzervuje pozostatky materiálnej kultúry. Na otvorených sídliskách soliflukcia zničila najmä stopy starších paleolitických sídlisk, kým v jaskyniach jej účinky neboli také deštrukčné, preto v nich možno získať dôkazy o superpozícii viacerých paleolitických kultúr ľahšie než na otvorených sídliskách. Aj vo svetovom meradle práve z jaskýň pochádza najviac paleolitických antropologických nálezov. Pretože zo slovenských jaskýň máme dosiaľ veľmi málo takýchto nálezov, treba využiť skutočnosť, že aj na Slovensku je pomerne mnoho archeologicky nádejných jaskýň, v ktorých treba upriamiť výskum aj na paleolitickú problematiku.

Načrtnutie výrobno-hospodárskej problematiky a jej odraz v charaktere a voľbe sídlisk ukazuje, že ich budovanie, zber i lov museli byť prácou rúk spojených ľudských kolektívov, ktoré sa správali podľa postupne ustaľovaných noriem spoločenského života.

Najstarším časovým úsekom vývoja prvobytnej spoločnosti, ktorou sa začína história ľudstva, je *epocha prvobytného stáda*, zaberajúca obdobie starého paleolitu, ktoré spadá do pleistocénu a reprezentuje *predrodovú spoločnosť*. Boli to skupiny ľudoopov, ktoré spoločne dobývali potravu. V tejto spoločnosti nebolo ešte rodových pút a existovala promiskuita bez rodičovstva. Nedostatočné sily jednotlivca na vlastnú ochranu bolo treba nahradiť spojenými silami a kolektívnou činnosťou celého prvobytného stáda. Táto činnosť bola veľmi primitívna, nevyvinutá, pretože z hľadiska hospodárskej produktivity išlo o spoločenskú organizáciu vyrábajúcu len o niečo viac než jej živočíšni predchodcovia. Avšak jestvovanie lokálnych fácií staropaleolitických kultúr, teda súhrnu kultúrne i hospodársky blízkych spoločenstiev, protirečí zakoreneným predstavám o stádovom spôsobe života.[72] Preto azda už acheulske ľudoopy nežili v stádach, ale v organizácii blízkej prvotnej rodovej spoločnosti.

Proces odumierania stádových vzťahov, ktorý sa začal v období acheulskej kultúry, skončil sa na začiatku moustierskeho obdobia, keď sa zintenzívnilo obývanie jaskýň i otvorených sídlisk s trvalejšími ohniskami v najstarších otvorených príbytkoch.

V pokračovaní vývoja sa praľudia rozsídlili na väčšom území a pomocou zdokonaľujúcich sa výrobných nástrojov i loveckých techník vytvorili si podmienky pre dlhší pobyt na jednom mieste — jednak v jaskyniach, jednak na otvorených sídliskách. Možno teda už v strednom paleolite oprávnene predpokladať náznaky existencie rodovej organizácie v primitívnych nestabilizovaných formách, aj keď o jej štruktúre zatiaľ nevieme nič konkrétneho. Začiatky rodovej organizácie, hoci v prechodnej počiatočnej forme, ktorú nazývame *prvotnorodovou spoločnosťou*, dosvedčuje výroba špecializovaných nástrojov, výberový lov, existencia loveckého a pohrebného kultu a trvalejšie obydlia. Toto všetko nemohlo vzniknúť bez organizácie podmienenej vyšším stupňom spoločenského vývoja. Postupne dochádzalo aj v spoločenských vzťahoch k niektorým zmenám; ich odrazom je aj vznik prirodzenej deľby práce v kolektíve. Hromadenie takýchto drobných výrobno-spoločenských základných zmien prispelo k pomerne výraznému kvalitatívnemu výkyvu, a tým aj k vytvoreniu nového fyzického typu človeka — *Homo sapiens*, ako aj k novej úprave spoločenských pomerov. Výsledkom tohto spoločenského procesu bol aj vznik *exogamného materského rodu*, ktorého rozvoj a výraznejšie prejavy spadajú do obdobia mladého paleolitu.

V mladopaleolitickej výrobnej technike, hospodárstve, kultúre i vo fyzickom type nového druhu tzv. pravekého človeka zachovalo sa veľa čŕt z predchádzajúcej minulosti. Viditeľný rast

výrobných síl s ich dôsledkom — vysoko špecializovanými a diferencovanými nástrojmi, postupným rozmachom diaľkových zbraní a špecializovanou loveckou technikou, svedčia o značnom pokroku a o dobre organizovanom kolektíve. Hoci podrobnosti zatiaľ ešte úplne nepoznáme, predpokladá sa, že takéto kolektívy predstavovali už vyvinutejšiu rodovú spoločnosť, založenú na exogamnej príbuznosti. Na tomto stupni rodového zriadenia sa predpokladá existencia *skupinového manželstva*, v ktorom je otec určovateľom pôvodu detí. Deti patrili ženám-rodičkám, čo iste posilňovalo sociálnu úlohu a vplyv ženy-matky na záležitosti spoločnosti. Na ženách spočívala ťarcha vedenia spoločného hospodárstva na táborisku, ochrana obydlia, udržiavanie ohňa, materské funkcie, starosť o deti, starých a chorých členov kolektívu, najmä keď muži-lovci odišli na lov. Ak bol lov neúspešný, výsledky ženskej práce (zber) zabezpečovali výživu. Aj touto činnosťou stúpal teda význam ženy.

Avšak teória o existencii matriarchátu v mladom paleolite[73] a isté nadhodnotenie ženy ako organizátorky a plniteľky ekonomických úloh v existencii tzv. materského rodu má isté protirečenia. Veď žena pre časté tehotenstvo nemohla byť rovnocenná, a tobôž nadradená v náročnosti na fyzickú zdatnosť, ktorú pri love ako hlavnom zdroji obživy i pri ostatných namáhavých prácach mohol uplatniť prednostne muž, aj keď príležitostne mohli tu pomáhať najmä mladšie ženy. Preto hlavne na mužovi muselo spočívať ťažisko organizácie spoločensko-hospodárskeho života. Názor o prevládajúcom nadradenom postavení ženy v mladom paleolite nemôže byť nekorigovateľný. Treba preto kriticky zvážiť, či doteraz predpokladané vedúce postavenie ženy v spoločnosti v tzv. *matriarcháte*, tradované od 19. stor., má naozaj dôkaz v duchovnej kultúre (náboženstve a umení), postihnuteľný vo výtvarnom prejave, v soškách tzv. venuší, t. j. žien s výraznými znakmi materstva ako symbolu ženskej plodnosti.

Nejednotnosť názorov bádateľov na túto problematiku ponecháva viaceré možnosti vysvetlenia funkcie nálezov spomenutých sošiek. Ich interpretáciu ako predstaviteliek kultu predkov v ženskej línii zavrhuje *A. S. Tokarev*.[74] Podľa *S. N. Zamiatnina*[75] zobrazovanie ženy súvisí so zobrazením bohyne lovu pre poľovnícke obrady. *P. P. Jefimenko* hodnotí venuše ako výrazný dôkaz matriarchátu v paleolite.[76] *K. Naar* upozorňuje na to, že prevažná časť mladopaleolitických venuší Európy a Ázie našla sa na otvorených sídliskách v chatách.[77] Takéto trvalejšie obytné stavby naznačujú usadlý spôsob života, umožnený najmä úspechom lovu mamutov, ktorý zabezpečil hojnosť potravy a ovplyvnil hospodárenie so zásobami. Je možné, že sa tým zvýšil aj ekonomický význam a patričné ocenenie úlohy žien v hospodárskej sfére a ich význam pre zachovanie rodu, veď výnos lovu a zberu závisel od počtu členov poľovníckych skupín. *K. Naar* v tejto súvislosti spomína aj etnologické paralely, podľa ktorých nálezy venuší môžu symbolizovať matku „kmeňa" a vládkyňu zvierat i lovísk, ktorá ako veľká kúzelníčka dávala lovcom zver, lovecké prostriedky a pomoc, pričom takéto sošky mali aj rysy božstva plodnosti. Pretože však zobrazenie ženy podľa doterajšieho poznania je charakteristické len pre nemnoho mladopaleolitických kultúr, je podľa *G. P. Grigorieva*[78] na uváženie vidieť v tomto epizodickom prejave jeden z centrálnych prejavov svetonázoru paleolitického človeka.

Prv spomenuté nálezy väčších trvalejších sídliskových chát vedú k názoru, že ľudská spoločnosť bola na stupni rodového zriadenia a že rody tvorili súdružské lovecké tlupy, ktorých hospodárenie bolo kolektívne a založené na vyššej organizácii spoločenského a hospodárskeho života. Keďže išlo o samostatné hospodárske jednotky, vzájomný pomer a styk jednotlivých rodov pri rozľahlosti územia a pomerne riedkom osídlení bol zväčša náhodný a nebol ani hospodársky potrebný. Spoločné typy niektorých nástrojov predsa však svedčia o istých vzájomných vzťahoch a výmene skúseností, čo možno predpokladať najmä pri nálezoch silicitov, ako aj farbiva a treťohorných mušlí používaných na osobnú okrasu. Širšiu základňu vývoju a formovaniu rodu poskytlo aj zintenzívnenie lovu na veľké stádové zvieratá.

Na základe národopisných porovnaní možno predpokladať, že pohyblivé rodové kolektívy obhospodarovali aj z hľadiska lovu isté vymedzené územie ako nevyhnutnú hospodársku základňu a bránili ho prípadne aj zbraňou proti votrelcom zo susedných oblastí. Ide o formu *kolektívneho vlastníctva*, keď prvobytná spoločnosť považovala za svoje vlastníctvo všetky zvieratá a suroviny na istom území. Korisť získaná pri spoločnom love alebo ulovená jedným lovcom delila sa rovnakým dielom medzi členov spoločnosti, istú prednosť však mával akiste ten, kto prvý zviera zasiahol alebo čia zbraň mala rozhodný podiel

na výsledku lovu. Spoločné vlastníctvo sa dopĺňalo vlastníctvom pracovného nástroja. Značky vyryté na hrotoch oštepov z kostí alebo mamutoviny poukazujú azda na jestvovanie *súkromného vlastníctva* a dovoľujú nám predpokladať spôsob jeho nadobúdania prácou (loveckým úspechom) a podielom na spoločnom diele. Za ďalšie archeologické pramene dokazujúce istú formu osobného vlastníctva by sa mohli považovať aj jamky zistené na sídliskách v chatách a ich okolí, ktoré azda slúžili ako sklady kamenných i kostených pracovných nástrojov a často sa v nich našli aj ozdoby z kostí a mušlí alebo prevŕtané zvieracie zuby. Z takýchto miest pochádzajú pravdepodobne aj prvé nálezy získané neodborne z viacerých lokalít v okolí Moravian nad Váhom[79] (obr. 2: 3—6).

O prvobytnej paleolitickej spoločnosti predpokladáme, že každý jej člen vedel rovnako loviť, zbierať rastlinnú potravu, zhotovovať potrebné kamenné, drevené i kostené nástroje. Predsa však pod vplyvom fyzickej rozdielnosti medzi mužmi a ženami vzniká postupne od stredného paleolitu prirodzená *deľba práce podľa pohlavia*. Ženám, ktoré mali možnosti pohybu obmedzenú pre takmer stále materstvo a starosť o dojčatá, pripadla skôr úloha zbierať rastlinnú potravu, spracúvať a konzervovať loveckú korisť, zaobstarávať palivo a udržiavať oheň, ako aj starať sa o úpravu obydlia a odievanie. Fyzicky zdatnejší muži uskutočňovali lov a s ním súvisiace dlhé pochody spojené s vyhľadávaním zvierat, donášali ulovenú korisť do tábora, vyhľadávali suroviny na pracovné nástroje a zhotovovali ich.

Podľa etnologických paralel z Austrálie[80] možno predpokladať, že aj v prvobytnej spoločnosti úspešné zadovažovanie výživy pracovnými nástrojmi viaže sa na tradície posvätené mýtmi. Týka sa to aj formy a spôsobu zhotovovania nástrojov. Základný tvar artefaktu závisí od jeho funkcie, čo však nevylučuje viaceré formy. Vývoj nástrojov z tohto hľadiska iste vyplynul z potreby racionalizácie, ktorú však spomaľovala tradícia a výkonnosť závislá od mystickej predstavy paleolitického človeka. Mystická predstava o funkcii a niektorých vlastnostiach artefaktov vyvolávala bázeň, ktorá brzdila ďalšiu zmenu ich formy. Preto nástroje vnútri jednej archeologickej kultúry preberajú tradičné svojské formy a pod vplyvom náboženských tradícií sú príznačné pre jedno etnikum, ktoré sa tak odlišuje od iného. Prijatím tohto predpokladu získali by sme jeden z kľúčov vysvetľujúcich vznik lokálnych mladopaleolitických kultúr.

Zo slovenských lokalít máme zatiaľ len fragmentárne antropologické nálezy, ktoré nedovoľujú získať objektívny obraz o nadstavbových javoch, hlavne o názoroch na posmrtný život, pohrebnom ríte a mágii. Žiaľ, naše jaskyne neprispeli zatiaľ ani k poznaniu *loveckého kultu*. Zistil sa iba málo výrazný doklad magicko-obetného prejavu, ktorým možno azda vysvetliť nápadný výskyt tzv. kiskevélyskych čepelí, t. j. rozštiepených medvedích očných zubov, ktoré sa našli v szeletskej vrstve jaskyne Dzeravá skala[81] popri kamenných i kostených hrotoch oštepov použitých pri love na jaskynné medvede. Nepoznáme zatiaľ ani miesta a tobôž jaskynné maľby z paleolitických svätýň.

Spojenie estetického cítenia s mágiou dosvedčujú náhrdelníky z prevŕtaných zvieracích zubov a ulít. Týmto talizmanom a amuletom paleolitickí lovci prisudzovali zvláštnu nadprirodzenú silu. V predstave svojich nositeľov takéto náhrdelníky neboli len prejavmi estetického cítenia, ale skôr zabezpečovateľmi úspechu pri love, ochranou pred chorobou a nebezpečím. Nachádzame ich preto v hroboch žien i mužov, no najmä detí bez rozdielu pohlavia, keďže aj ich mali náhrdelníky všestranne ochraňovať. Dôkazy o nosení náhrdelníkov a záveskov na Slovensku poznáme iba z obdobia gravettienu. Patrí k nim kostená perla z Moravian nad Váhom-Žakovskej (obr. 2: 8), mušle dentálií z Moravian nad Váhom-Podkovice (obr. 4) a z neďalekej Hubiny. Na oboch spomenutých lokalitách v Moravanoch nad Váhom našli sa ďalšie druhy prevŕtaných mušlí a ulitníkov (obr. 2: 3—6).[82] Výrobu náhrdelníkov z treťohorných ulitníkov dokazujú prepílené ulity z gravettskej vrstvy jaskyne Čertova pec a z Abrahámu.

Z hľadiska estetického cítenia treba v paleolite za umenie považovať až to, čo vybočuje z rámca strohej účelnosti a základných úkonov majúcich za cieľ zachovať život pravekých ľudí. Výtvarný prejav staršej doby kamennej spočiatku ovplyvňovala predovšetkým činnosť spojená so zlepšovaním materiálnej základne a až neskôr, keď vznikli výhodnejšie podmienky v nadstavbovej oblasti po prekonaní prvotného primitivizmu vo vývoji ľudstva, odzrkadľuje *paleolitické umenie* vyšší stupeň duchovného vývinu. Toto umenie vznikalo teda až v materiálne lepšie situovanej spoločnosti, ktorá bola schopná disponovať určitým množstvom času na myslenie a tvorenie.

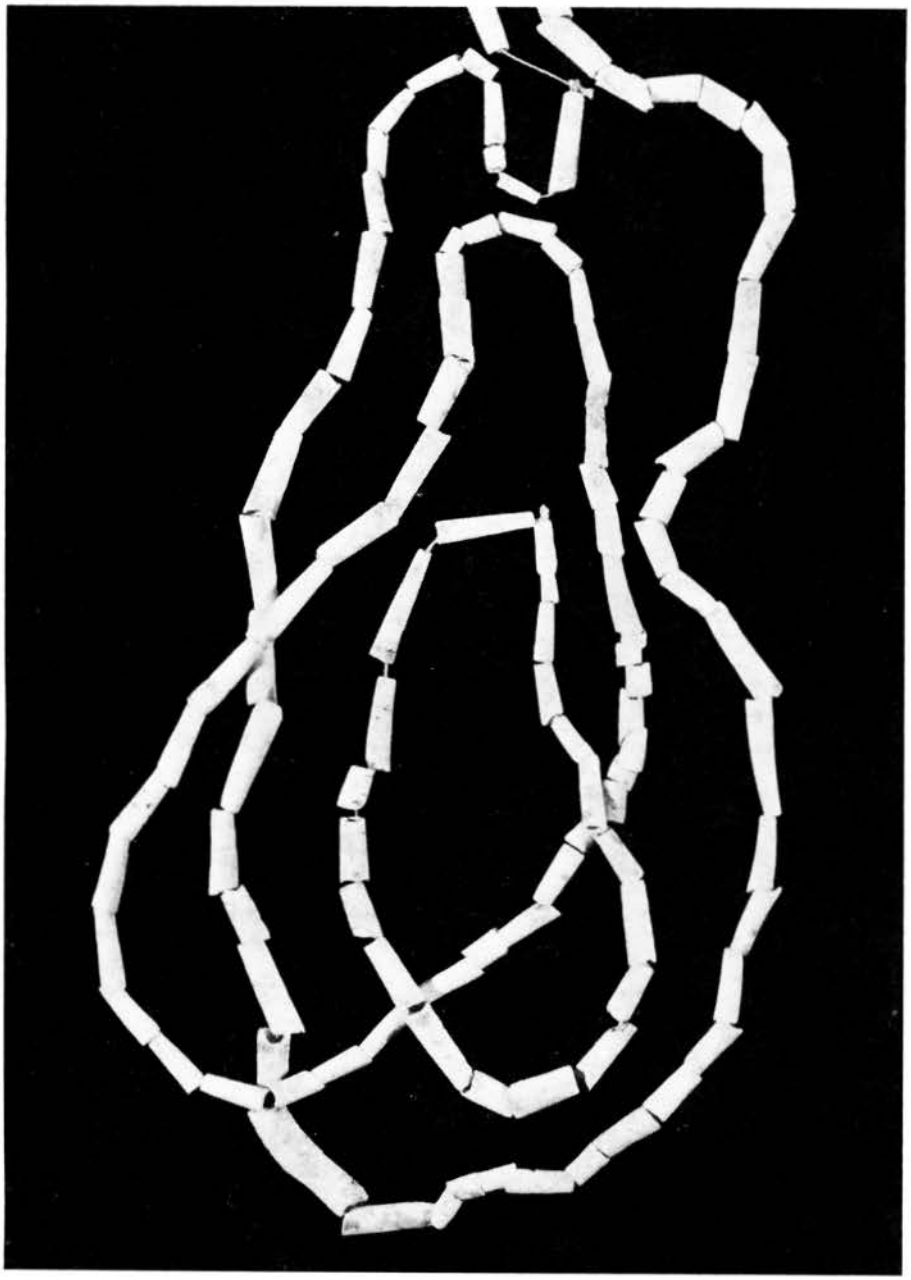

Obr. 4. Moravany nad Váhom-Podkovica, gravettský náhrdelník z dentálií.

Znovunájdená a získaná moravianska Venuša[83] z mamutoviny predstavuje dôkaz o tom, že aj Slovensko sa podieľalo na tvorbe klasických skulptúr — sošiek žien symbolizujúcich plodnosť v materskom kulte. Takéto sošky boli rekvizitou pri magických obradoch zabezpečujúcich plodnosť. S týmto kultom akiste súvisí aj zlomok hlinenej plastiky z Moravian nad Váhom-Lopaty,[84] znázorňujúci ženské lono (obr. 2: 9); patrí tiež k výtvarnému prejavu motivovanému kultom plodnosti.

Obdobie paleolitu javí sa ako historický medzník, pretože v tejto epoche vznikol človek a najstaršie formy ľudskej spoločnosti. Ukazuje sa, že vznik a vývoj človeka pokračoval podľa spoločenských a sociálnych zákonov v daných podmienkach geografického prostredia, ktoré urýchľovalo alebo spomaľovalo vývojové procesy. Periglaciálne podnebie a zhoršené klimatické podmienky urýchlili vývoj pracovných a najmä loveckých nástrojov a prinútili človeka zlepšiť organizáciu lovu. To umožnilo aj lepšie prekoná-

vať chlad v klimaticky zhoršených podmienkach, budovať sídliská s príbytkami a používať dômyselne vyhotovený odev. Sťažené životné podmienky si vynútili rýchly rozvoj techniky, vznikali nové druhy nástrojov z kameňa i kostí na spracúvanie koží, hĺbenie zeme i vyhotovovanie a stavbu drevených konštrukcií. Zákonite potom vznikli nové druhy práce a užšie hospodársko-spoločenské organizácie ľudstva.

Zdá sa, že zmeny prírody v periglaciálnych oblastiach urýchlili prechod od stredného k mladšiemu paleolitu a umožnili ďalšie jestvovanie človeka v nových podmienkach. Potreba budovania obydlí vyplynula totiž nielen z príčin vyvolaných prírodným prostredím, ale aj z dôvodov spoločenských. Kvantitatívny skok vpred zdokonalil spoločensko-hospodárske formy výroby, ktorá si vynútila nové technické riešenia, čo ovplyvnilo aj nadstavbovú sféru.

Množiace sa nálezy pamiatok materiálnej kultúry z obdobia paleolitu na Slovensku dopĺňajú postupne prázdne miesta mozaikového obrazu historického vývoja najstaršieho osídlenia na území našej vlasti.

Poznámky

[1] IVANOV-OMSKIJ, I. I.: Geografické prostředí a vývoj společnosti. Praha 1952, s. 11.

[2] MILANKOVIĆ, M.: Théorie mathématique des phénomens thermiques produits par la radiation solaire. Zagreb 1920.

[3] SOERGEL, W.: Das diluviale System. Fortschritte der Geologie und Paläontologie. 39. Berlin 1939.

[4] ZEUNER, F. E.: The Pleistocene Period, its Climate, Chronology and Faunal Succesions. London 1959.

[5] EBERL, B.: Die Eiszeitenfolge im nördlichen Alpenvorlande. Augsburg 1930.

[6] EMILIANI, C.: The Pleistocene Epoch and the Evolution of Man. Curr. Anthropol., *9*, 1968, No. 1, s. 27—30.

[7] CURTIS, G.: Potassium-Argon date for early Villafranchian of France. (Abstract.) American Geophysical Union, Transaction 46, 1965.

[8] REED, Ch. A.: Snails on a Persian hillside: Ecology — Prehistory — Gastronomy. Postilla, Yale Peabody Museum, 66, 1962, s. 1—2.

[9] VLČEK, E.: Nález pozůstatků neandertálce v Šali na Slovensku. In: Sbor. geolog. věd Antropozoikum, řada A, sv. 5. Praha 1968, s. 105—124.

[10] KENNEDY, K. A. R.: Comments (k článku C. Emilianiho — p. pozn. 6). Anthropol., Vol. 9, 1968, No. 1, s. 36—37.

[11] VAN VALEN, L., Curr. Anthropol., *9*, 1968, No. 1, s. 42—43.

[12] JEFIMENKO, P. P.: Pervobytnoje obščestvo. Kijev 1953, s. 259.

[13] PROŠEK, F.: Szeletien na Slovensku. Slov. Archeol., *1*, 1953, s. 133—194. BÁRTA, J.: Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej. Bratislava 1965, s. 111—113.

[14] VLČEK, E.: Neandertaler der Tschechoslowakei. Praha 1969, s. 242.

[15] Ibid., s. 105—124.

[16] VELIČKO, A. A. — GVOZDOVER, M. D.: Roľ prirodnoj sredy v razvitii pervobytnogo obščestva. In: Priroda i rarvitije pervobytnogo obščestva na territorii jevropejskoj časti SSSR. Moskva 1969, s. 227—236.

[17] LOŽEK, V.: Životní prostředí pravěké společnosti ve světle nových poznatků kvartérní geologie. In: Referáty o pracovních výsledcích čs. archeologů za rok 1961. Část 1. Smolenice 1962, s. 40—48.

[18] MORTILLET, G.: Essai d'une classification des cavernes matériaux pour l'histoire de l'homme. Le Préhistorique. Origine et antiquité de l'homme. Paris 1883.

[19] BREUIL, H.: Les subdivisions du Paléolithique supérieur et leur signification. In: Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte Rendu de la XIVe session. Genève 1912, s. 5—78.

[20] KNIES, J.: Přehled moravského paleolitu. Obzor praehist., *4*, 1925, s. 89—115.

[21] BAYER, J.: Der Mensch im Eiszeitalter. Teil 1 u. 2. Leipzig—Wien 1927.

[22] WIEGERS F.: Diluviale Vorgeschichte des Menschen. Stuttgart 1928, s. 151—198.

[23] MENGHIN, O.: Weltgeschichte der Steinzeit. Wien 1940, s. 87—261.

[24] BÁRTA, J.: op. cit., s. 43.

[25] MARX, K.: Kapitál. Kritika politickej ekonómie. Zv. 1. Bratislava 1967, s. 208.

[26] GARROD, D. A. E.: The Upper Palaeolithic in the Light of Recent Discovery. Proc. Prehist. Soc., *4*, 1938, s. 1—25.

[27] PEYRONY, D.: Le Périgordien, l'Aurignacien et le Solutréen en Eurasie d'après les derniéres Fouilles. Bull. Soc. préhist. franç., *45*, 1948, s. 305—328.

[28] PROŠEK, F.: op. cit., s. 145. PROŠEK, F.: Diluviální lovec na Slovensku. Naša veda, *1*, 1954, s. 72—78. BÁRTA, J.: Osídlenie slovenských jaskýň v staršej dobe kamennej. In: Nové Obz. 11. Košice 1969, s. 211—224.

[29] GORODCOV, V. A.: Kamennyj period. Archeologija. T. 1. Moskva—Peterburg 1923.

[30] BREUIL, H.: Les industries à éclats du Paléolithique Ancien 1. Clactonien. Préhistoire 1. Paris 1932.

[31] RUST, A.: Über neue Artefaktfunde aus der Heidelberger Stufe. In: Eiszeitalter und Gegenwart. Bd. 7. Öhringen/Württ. 1956, s. 179—192. VALOCH, K. — ŽEBERA, K.: Nejstarší památky lidské práce z Čech. Brno 1968.

[32] ŽEBERA, K.: Das „Bohemien", eine Geröllindustrie als Vorläufer des mitteleuropäischen Moustériens. In:

Quartär, Bd. 15/16. Bonn 1964/65, s. 47—60 ŽEBERA, K.: Die ältesten Zeugen der menschlichen Arbeit in Böhmen. 2. Bd. Bohémien. Praha 1969, s. 18—23.

[33] CHMIELEWSKI, W.: Czy istnieje kultura soanska w Indiach? Z polskich badań nad epoką kamienia. Warszawa 1971, s. 9—26.

[34] KUKLA, J. — LOŽEK, V. — BÁRTA, J.: Das Lössprofil von Nové Mesto im Waagtal. In: Eiszeitalter und Gegenwart. Bd. 12. Öhringen/Württ. 1961, s. 73—91. BÁRTA, J., op. cit., s. 108. BÁRTA, J.: Paleolit Slovakii v svete stratigrafii plejstocena. In: Stratigrafija i periodizacija paleolita Vostočnoj i Centralnoj Jevropy. Moskva 1965, s. 7—11. BÁRTA, J.: Einige beachtenswerte paläolithische Fundstellen in der Westslowakei. VIIe Congrès Internat. des Sciences Préhist. et Protohist., Tchécoslovaquie. Nitra 1966, s. 1—35. BÁRTA, J.: Stratigraphische Übersicht der paläolithischen Funde in der Westslowakei. In: Quartär, Bd. 18. Bonn 1967, s. 57—80.

[35] ABSOLON, K. — ZAPLETAL, K. — SKUTIL, J. — STEHLIK, A.: Bericht der tschechoslowakischen Subkomission der „The international Commision for the Study of the fossil Man". Brno 1933, s. 5—31.

[36] BABOR, J. F.: Postavenie Slovenska v staršej dobe kamennej. Kultúra, *3*, 1931 (separát).

[37] PROŠEK, F.: Výzkum Prepoštské jeskyně v Bojnicích r. 1950. Archeol. Rozhl., *4*, 1952, s. 3—9. BÁRTA, J.: Bojnice vo svetle paleolitického osídlenia. In: Sbor. Horná Nitra. 2. Banská Bystrica 1966, s. 9—18. BÁRTA, J.: Staršia a stredná doba kamenná. In: Slovensko. Dejiny. Bratislava 1971, s. 11—29. BÁRTA, J.: Pravek Bojníc od staršej doby kamennej po dobu slovanskú. Bratislava 1972, s. 15.

[38] PROŠEK, F. — LOŽEK, V.: Stratigraphische Übersicht des tschechoslowakischen Quartärs. In: Eiszeitalter und Gegenwart. Bd. 8. Bonn 1957, s. 37—90. VLČEK, E. et al.: Zusammenfassender Bericht über dem Fundort Gánovce und die Reste Neanderthalers in der Zips (ČSR). Prag 1958, s. 66—67. BÁRTA, J.: Pravek Bojníc . . ., s. 11—13.

[39] PROŠEK, F.: Výzkum paleolitické stanice Barca II. Archeol. Rozhl., *5*, 1953, s. 3—11. PROŠEK, F.: Nové paleolitické stanice na východním Slovensku. Archeol. Rozhl., *5*, 1953, s. 289—297.

[40] BÁNESZ, L.: Barca bei Košice — paläolithische Fundstelle. Bratislava 1968, s. 192—197.

[41] BÁRTA, J.: Zur Problematik der gravettezeitlichen Besiedlung der Slowakei. Slov. Archeol., *18*, 1970, č. 2, s. 207—215.

[42] KLÍMA, J.: Pavlovien a jeho vztahy ve střední Evropě. Archeol. Rozhl., *19*, 1967, s. 558—566.

[43] BÁRTA, J.: Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej. Bratislava 1965, s. 132—133.

[44] BÁRTA, J. — BÁNESZ, L.: Výskum staršej a strednej doby kamennej na Slovensku. Slov. Archeol., *19*, 1971, č. 2, s. 291—317.

[45] ENGELS, F.: Pôvod rodiny, súkromného vlastníctva a štátu. Bratislava 1951, s. 26.

[46] VLČEK, E.: Nález pozůstatků neandertálce v Šali na Slovensku. In: Sbor. geol. věd Antropozoikum, řada A, sv. 5. Praha 1968, s. 105—124.

[47] GRIGORIEV, G. P.: Príroda a razvitije pervobytnogo obščestva na territorii jevropejskoj časti SSSR. Moskva 1969, s. 196—215.

[48] BÁRTA, J.: Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej, s. 67. BÁRTA, J.: Staršia a stredná doba kamenná. In: Slovensko. Dejiny. 1. vyd. Bratislava 1971, s. 22.

[49] VÉRTES, L.: Megjegyzések S. P. Tolstov korbeosztásának az őshordára és az ősközösségek kezdeti szakaszaira vonatkozó megállapításaihoz. Archeol. Ért., *78*, 1951, s. 1—7.

[50] TOLSTOV, S. P.: K otázce o periodisaci dějin prvobytné společnosti. In: Národop. Sbor. Slov. Akad. Vied a Umení. 10. Bratislava 1952, s. 113—118.

[51] BÁRTA, J.: Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej. Bratislava 1965, s. 125—126.

[52] ZOTZ, L.: Neue Funde aus dem Aurignacien-Lössrastplatz von Moravany in der Slowakei. Wiener prähist. Z., *26*, 1939, s. 52—57.

[53] BÁRTA, J.: K problematike paleolitu Bielych Karpát. Slov. archeol., *9*, 1961, s. 9—32.

[54] BÁNESZ, L.: Staršia doba kamenná. In: Pravek východného Slovenska. Košice 1965, s. 11—48.

[55] Ibid., s. 31.

[56] Ibid., s. 35.

[57] Ibid., s. 43.

[58] Ibid., s. 41.

[59] MIŠÍK, M.: Petrografická príslušnosť silicitov z paleolitických a neolitických artefaktov Slovenska. In: Acta geol. et geogr. Univ. Comenianae. Geologica. 18. Bratislava 1969, s. 117—135.

[60] DE LUMLEY, M.: Les fouilles de Terra Amata à Nice. Premiers résultats. Bull. d'Anthropol. préhist. Monaco, Fasc. No 13, 1966, s. 29—51.

[61] DE LUMLEY, H. et al.: Une cabane acheuléenne dans la grotte du Lazaret (Nice). Paris 1969, s. 183—222.

[62] DART, R. A. — CRAIG, D.: Dobrodružství s chybějícím článkem. Praha 1963, s. 58, 70, 79, 80, 96—103, 242.

[63] ĽUBIN, V. P.: Nižnij paleolit. In: Kamennyj vek na territorii SSSR. Mater. i Issled. po Archeol. SSSR, No. 166. Moskva—Leningrad 1970, s. 19—42.

[64] BÁNESZ, L.: op. cit. s. 25—29.

[65] Ibid., s. 31—33.

[66] Ibid., s. 35—37.

[67] BÁRTA, J.: Osídlenie slovenských jaskýň v staršej dobe kamennej. In: Nové Obz. 11. Košice 1969, s. 206.

[68] BÁRTA, J.: K problematike paleolitu Bielych Karpát. Slov. Archeol., *9*, 1961, s. 18.

[69] BÁRTA, J.: Sídliská zo staršej doby kamennej na okolí Moravian nad Váhom. In: Almanach 1970, Balneologické múzeum, Piešťany, s. 31—40.

[70] BÁNESZ, L.: Barca bei Košice — paläolithische Fundstelle. Bratislava 1968, s. 178—191.

[71] BÁRTA, J.: Osídlenie slovenských jaskýň v staršej dobe kamennej. In: Nové Obz. 11. Košice 1969, s. 211—224.

[72] ĽUBIN, V. P.: op. cit., s. 40.

[73] KOSVEN, M. O.: Matriarchát. Dějiny problému. Praha 1952, s. 11, 249.

[74] TOKAREV, A. S.: Rannije formy religii i ich razvitije. Moskva 1964.

[75] ZAMIATNIN, S. N.: Raskopki u sela Gagarino. Paleolit SSSR. Izvest. Gos. Akad. Ist. mater. Kuľt. Vyp. 118. Moskva—Leningrad 1935.

[76] JEFIMENKO, P. P.: Pervobytnoje obščestvo. Kijev 1953, s. 303—304, 306—307, 396—401.

[77] NAAR, K.: Urgeschichte der Kultur. Stuttgart 1961, s. 362.

[78] GRIGORIEV, G. P., op. cit., s. 214.

[79] ZOTZ, L. — VLK, W.: Das Paläolithikum des unteren Waagtales. In: Quartär, Bd. 2. Breslau 1939, s. 65—101.

[80] KABO, V. R.: Kamennyje orudija avstralijcev. Trudy Inst. Etnogr. Novaja ser., T. 80, 1962, GRIGORIEV, G. P., op. cit., s. 212.

[81] BÁRTA, J.: op cit. (p. pozn. 71), s. 206.

[82] BÁRTA, J.: Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej. Bratislava 1965, s. 121—125.

[83] BÁRTA, J.: Paleolitická plastika Venuše z Moravian nad Váhom. Výtvarný život, *15*, 1970, č. 9. s. 1—7.

[85] BÁRTA, J.: Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej. Bratislava 1965, s. 124.

Zu einigen historisch-gesellschaftlichen Fragen des Paläolithikums in der Slowakei

Juraj Bárta

Die Problematik des Paläolithikums hängt im Rahmen der Methodik der archäologischen Forschung am meisten von der engen Zusammenarbeit mit den Naturwissenschaften ab. Vom Gesichtspunkt der Bodenforschung darf gerade wegen dieser Abhängigkeit von den Ergebnissen vieler naturwissenschaftlicher Disziplinen die historische Sendung der Archäologie nicht vergessen werden. Zu diesem Zweck kann die Frage des naturgegebenen geographischen Milieus und dessen Einfluß oder Indifferenz auf die Entwicklung der Menschheit und ihre wirtschaftlichen Produktionsformen wie auch ihre weiteren gesellschaftlichen Äußerungen nicht unterschätzt werden. Im Zusammenhang mit der Rolle des geographischen Milieus macht der Autor die Fachkreise mit der neueren Theorie *C. Emilianis* über die Länge und den Charakter des Pleistozäns wie auch mit der Polemik, die diese hervorgerufen hat, bekannt. Er hat im Beitrag auch manche Probleme der Anthropogenese berührt.

Unter dem Einfluß der festgestellten mittelpaläolithischen Traditionen in der jungpaläolithischen Geräteproduktion der Slowakei sieht man — auch wenn in dieser Frage noch viele Unklarheiten herrschen — eine annehmbare Voraussetzung für die Annahme der Autochthonheit der Träger der älteren Phase der jungpaläolithischen Kultur in der Slowakei. Daraus ergibt sich die Tragbarkeit der Annahme einer entwicklungsmäßigen Entstehung der Sapiens nicht nur aus den sog. progressiven Vorneandertalern, wie es der Fund aus Gánovce ist, sondern auch aus dem sog. Übergangsneandertaler, der durch den Fund aus Šaľa repräsentiert ist.

Das Studium des geographischen Milieus kann in Zukunft die zonalen Probleme der Besiedlung der Slowakei mit den durch die Änderung des Umfanges des periglazialen Gebietes beeinflußten paläolithischen Kulturen und dadurch auch den sich wandelnden Charakter der Flora aufklären, von der gesetzmäßig auch der Verbreitungsraum des Jagdwildes abhängig war. Bisher studierte man nicht die Frage des Wasserreichtums der Flüsse, der Versandung der Flußtäler wie auch weitere Veränderungen des Mikroreliefs, das gleicherweise einen Einfluß auf die Wahl der Lage der offenen Siedlungen ausgeübt haben konnte. Das Studium des geographischen Milieus kann auch eine Antwort auf die Frage der Besiedlungsintensität der einzelnen orographischen Einheiten der Slowakei geben, ferner auf die Wahl der Siedlungen und Jagdplätze nach der relativen Höhe wie auch auf die Wahl der Durchgänge durch die einzelnen geographischen Gebiete nach den klimatischen Zonen und auf die davon abhängige Wanderung und Vermehrung des Jagdwildes. Die Besiedlungsdichte mancher Gebiete und die zyklische Rückkehr an diese Stellen war in der Slowakei auch durch das Vorkommen von Thermalquellen gegeben, welche das Nichtgefrieren mancher Flüsse bewirkten und dadurch Tränken für das Wild im Winter boten. Dies fand einen Niederschlag in der Vermehrung der Tiere auch in nördlicher gelegenen periglazialen Gebieten.

Eine beliebige Etappe der Geschichte der Urgesellschaft als gesetzgebender Prozeß kann ohne eine wissenschaftliche Periodisierung nicht verstanden werden. Der Autor berührt die Geschichte der paläolitischen Periodisierung und weist darauf hin, wie gerade die neuen stratigraphischen Erkenntnisse in der Slowakei die Untragbarkeit des Mortillet-Breuil-Periodisierungssystems bewiesen haben, insbesondere in der Frage der stratigraphischen Einstufung des sog. Solutréen, das in Mitteleuropa nicht angetroffen wird. Er macht aufmerksam, daß bereits im J. 1923 *V. A. Gorodcov* Einwände gegen die mechanische, undialektische Auffassung der ganzeuropäischen einheitlichen Entwicklung der jungpaläolithischen Kulturen nach westeuropäischem Schema erhoben hat. In der Slowakei ist die Frage der frühpaläolithischen Besiedlung des Landes vorderhand die Achillesferse im Wissen über diese urzeitliche Epoche. Nach etlichen problematischen aufgelesenen Werkzeugen wurden erst im klassischen Lößprofil von Nové Mesto nad Váhom-Mnešice auch stratifizierte Artefakte aus dem Clacton-Kulturbereich gewonnen. Ihre Zahl und Fundumstände ermöglichten keine breiteren wirtschaftlich-gesellschaftlichen Schlußfolgerungen, doch beweisen sie, daß — trotz der anfänglichen Skepsis — auch das Gebiet der Slowakei von Trägern mancher frühpaläolithischen Kulturen besiedelt war, was wenigstens teilweise den Hiatus in der Entwicklungskontinuität der ältesten Urzeitkulturen der Slowakei ausfüllt. Rehabilitiert wurde die Existenz des Moustériens, wobei durch Untersuchungen in Travertinen auch weitere mittelpaläolithische Fazies erkannt wurden. Typologisch präzisiert wurde das Aurignacien, dessen heimische Entwicklung in mehreren Entwicklungsstufen vorherhand nur in der Ostslowakei bekannt ist. In der älteren Phase des Jungpaläolithikums in der Westslowakei dominiert einstweilen nur das Szeletien und das Gravettien, das mit der Zahl der Fundstellen die größte Verbreitung zeigt. Die bisherigen Erkenntnisse gestatten es jedoch nicht, auch weitere Fazies dieser Kultur zu unterscheiden, wie es in Mähren *B. Klíma* mit dem sog. Pavlovien versucht hat. In der Slowakei fehlen bis jetzt überzeugende Belege über das Magdalénien, das wahrscheinlich vom Epigravettien und in der Nordslowakei auch durch die epipaläolithische Gruppe des sogenannten Masowien-Zyklus ersetzt ist.

In der unproduktiven Wirtschaftsform, die das Paläolithikum charakterisiert, zwang der Selbsterhaltungstrieb und die damit verbundene Sorge um den Lebensunterhalt den Menschen seit Beginn der Existenz der Menschheit neben dem Sammeln auch die Jagd durchzuführen, so daß die Jagd zur grundlegenden Äußerung der Tätigkeit des Menschen und dessen Trennung von der Tierwelt wurde. Der Autor widmet seine Aufmerksamkeit der wirtschaftlichen Problematik und den Jagdformen, der Funktion des Feuers und seinem Einfluß auf die gesellschaftlich-organisatorischen Beziehungen der paläolithischen Kollektive. Die ältesten Spuren von paläolitischem Feuer erfaßte man im Lößprofil von Nové Mesto nad Váhom aus der Zeit des zweiten Riß-Interstadials. Die hier abgedeckte Feuerstelle entfällt in die ältere Stufe des Moustérien. Weitere Holzkohlestückchen aus dem Moustérien entdeckte man in einer Schicht aus dem letzten Interglazial in diesem bisher klassischesten Profil der Slowakei. Dasselbe Alter weisen die Holzkohlestückchen aus dem Lößprofil von Banka, Zamarovce, aus den Travertinen von Lúčky, Hradište pod Vrátnom und aus den Zipser Travertinfundstellen auf. Die jüngsten mittelpaläolithischen Holzkohlestückchen, schon von der Neige des ersten Kältevorstoßes der letzten Eiszeit, stellen die Reste von moustérienzeitlichen Feuerstellen in der Höhle Prepoštská jaskynka von Bojnice I dar, wo das Feuer außer mit Holz insbesondere mit Knochen erlegter Tiere genährt wurde.

Zwischen den Jagdpraktiken erwähnt der Autor auch die Sonderung jüngerer Tiere von der Hauptherde bei der Tränke und ihre Tötung beim Verlust der Beweglichkeit in den Sümpfen. Davon könnte in der Slowakei unmittelbar auch der Fund von Resten eines Neandertalers, eines Nashorns und eines Großhirschen in Šaľa zeugen, wo *E. Vlček* über das Versinken des Urmenschen in den Sümpfen der toten Waagflußarme erwägt. Diese Interpretierung ist jedoch durch den Umstand kompliziert, daß der erwähnte Stirnknochenfund des Neandertalers von *E. Vlček* einer Frau zugesprochen wurde. Diese Tatsache stände nicht mit der Vorstellung von *V. P. Ljubin* im Widerspruch, daß sich an der Jagd als einer komplizierten Wirtschaftsform auch Frauen beteiligt hätten. Die Miniaturformen von flächig bearbeiteten szeletienzeitlichen Blattspitzen, die bei der Revisionsgrabung des Autors in Moravany nad Váhom-Dlhá gefunden

wurden, beweisen überzeugend, daß sie in Anbetracht ihrer Kleinheit und ihres geringen Gewichtes nicht die Funktion eines Speers gehabt haben konnten, sondern die Funktion von Pfeilspitzen, was der älteste Beleg für die Verwendung von Fernwaffen bereits in der älteren Phase des Jungpaläolithikums ist (Abb. 1). Dieser Umstand zwingt zu einer Korrektur mancher bisheriger historisch-gesellschaftlicher Periodisierungen, wie es die *Morgan-Engels*-Stufen der Höchststufe der Wildheit und *Tolstovs* Urkollektiv II der sog. Jagdwirtschaft mit dem Bogen ist, dessen Entdeckung man erst im Mesolithikum zuläßt. Die Erfindung der Fernwaffen, vor allem des Bogens, schon zu Beginn des oberen Paläolithikums bedeutete in der Entwicklung der damaligen Menschheit eine Revolution, die zu einem leichteren kollektiven und individuellen Lebensunterhalt der jungpaläolithischen Jägergruppen führte. Sie ermöglichte durch die allmählich besser werdende Materialbasis die Schaffung der ältesten menschlichen Zivilisation auch in der Überbausphäre.

Außer den Silexpfeilspitzen und weiteren Artefakten sind ein überzeugender Beleg für Jagd in der Slowakei auch die verschiedenartigen Knochenspitzen, die in der Höhle Dzeravá skala Bärenjäger der Szeletien-Kultur benützt haben; sie verwendeten sie zusammen mit Speeren, die mit Silexspitzen versehen waren. Vereinzelte Knochenspitzen in den Höhlen Aksamitka (Abb. 2: 1) und Jasovská jaskyňa (Abb. 2: 2) sprechen für das Vorhandensein von wahrscheinlich aurignacienzeitlichen Jägern. Gravettezeitliche Jäger sind außer durch Steinspitzen auch durch eine Knochenspitze aus der Höhle Dzeravá skala (Abb. 2: 11), aber auch durch eine Spitze aus Moravany nad Váhom-Podkovica (Abb. 2: 7) dokumentiert; letztere kann wegen ihrer Kleinheit abermals mit der Verwendung des Bogens in Zusammenhang gebracht werden. Nach Analogien in West- wie auch Osteuropa wurde angenommen, daß sich der Fischfang erst in der jüngeren Phase des Jungpaläolithikums geltend machte, aus der öfters Ritzzeichnungen von Fischen auf Knochen oder Steinen angetroffen werden, obwohl den Fischfang auch durchbohrte Fischknochen als Bestandteile mancher paläolithischer Halsgehänge belegen. Der neuere Fund einer mit einem eingeritzten Fisch verzierten Tierrippe, die leider ohne nähere stratigraphische Position in der Nähe der Oberflächenfundstelle der Szeletien-Kultur bei Veľký Kolačín (Abb. 2: 10) erfaßt wurde, stellt uns vor das Problem, den Fischfang in der Slowakei bereits im Szeletien anzunehmen. Genannter Fund ist, außer der neuen Erkenntnis über die Ernährung des Jungpaläolithikers, etwa der erste älteste Beleg für Kunstäußerung auf dem Gebiet unserer Heimat.

Weiters befaßt sich der Autor mit den Rohstoffquellen der Silizite. Die bunte geologische Zusammensetzung der Slowakei ließ eine Selbstversorgung mancher Landschaftsgebiete mit Silizitrohstoff zu. Wegen des Reichtums an vulkanischem Obsidian und Radiolarit in den Jurakalksteinen wurde sie in manchen Phasen des Jungpaläolithikums auch zu deren Exporteur in die umliegenden Länder. Im Gravettien bestand eine intensive Einfuhr des nordischen und osteuropäischen Feuersteins in das Gebiet der Slowakei durch die ältesten Karpatenübergänge (Abb. 3: 1). Der Autor bespricht in der Studie auch Probleme über das Gepräge und Alter der paläolithischen Siedlungen, er korrigiert die bisherigen Ansichten über das Alter der Hütten und befaßt sich mit den sozial-ökonomischen Beweggründen ihrer Errichtung. Nach Zahl und Gepräge der Artefakte wie auch weiterer Funde bietet er eine Klassifikation der paläolithischen Siedlungstypen. Er weist auf die bisherigen schwachen Seiten in der Paläolithforschung wegen der geringen Zahl an flächenmäßigen Ausgrabungen hin. Er löst die Frage des Charakters und der Qualität der Höhlenbesiedlung in der Slowakei wie auch deren Überschätzung in der paläolithischen Besiedlung. Er betont die Notwendigkeit der Höhlenforschung vom Gesichtspunkt zu erhoffender stratigraphischer Erkenntnisse wie auch zwecks Gewinnung der bisher so wenigen anthropologischen Funde.

Im Teil des Kapitels, in welchem sich der Autor mit der Charakteristik der Urgesellschaft befaßt, unterscheidet er die Urherde, die zeitlich in das Frühpaläolithikum entfällt und die Vorsippengesellschaft repräsentiert, die in der zeitlich längsten Epoche des Pleistozäns existierte. Es ist dies eine Gruppe der Vormenschen, die sich infolge des gemeinsamen Nahrungbeschaffungsprozesses ohne Sippenbande und bei existierender Promiskuität ohne elterliche Bindung zusammenhielten. Der Autor nimmt an, daß bereits die acheulzeitlichen Vormenschen nicht mehr in Herden lebten, sondern in Organisationen, die sich der Ursippengesellschaft näherte.

Im mittleren Paläolithikum lebten bereits Urmenschen mit Anzeichen existierender Sippen-

organisationen in primitiven unstabilisierten Formen. Sie bildeten die sog. Ursippengesellschaft, welche durch die Produktion spezialisierter Werkzeuge, durch Auswahljagd, die Existenz des Jagd- und Begräbniskultes wie auch durch festere Behausungen belegt ist. Eine Spiegelung veränderter gesellschaftlicher Beziehungen war die aufkommende natürliche Arbeitsteilung im Kollektiv. Die Häufung grundlegender, die Gesellschaft und Produktion betreffender Wandlungen trug zu einer deutlichen qualitativen Änderung bei und dadurch auch zur Schaffung eines neuen psysischen Menschentyps — des *Homo sapiens*. Gleichzeitig wandelten sich auch die neuen gesellschaftlichen Verhältnisse.

Das Ergebnis dieses gesellschaftlichen Prozesses war auch die Entstehung einer exogamen Muttersippe, deren Entfaltung und deutlichere Äußerung in das Jungpaläolithikum entfällt, wann Sippengesellschaften bestanden, die auf exogamer Blutsverwandtschaft gegründet waren. Der Autor vermutet, daß die Theorie über die Existenz des Matriarchats im Jungpaläolithikum und die Wertung der Funktion der Frau als Organisatorin ökonomischer Probleme in der Existenz der sog. Muttersippe überschätzt ist und dies mit ihren physischen Möglichkeiten als Stammeshalterin im Widerspruch steht, da sie wegen der häufigen Schwangerschaften in den Ansprüchen auf physische Gewandtheit mit dem Mann nicht gleichwertig sein konnte; einzig dieser konnte bei der Jagd als Hauptnahrungsquelle wie auch bei weiteren beschwerlichen Arbeiten seine Gewandtheit geltend machen. Deswegen mußte auch auf ihm der Schwerpunkt der Organisation des gesellschaftlich-wirtschaftlichen Lebens liegen. Die Ansicht über die vorherrschende, übergeordnete Stellung der Frau im Jungpaläolithikum darf nicht unkorrigiert bleiben.

Der Autor weist auf weitere Existenzbedingungen der Sippe hin, befaßt sich mit der Frage der Arbeitsteilung, mit der Form und der Tradition des Charakters der Werkzeuge. Er berührt auch das Problem der Entstehung lokaler jungpaläolithischer Kulturen.

Er konstatiert die Bruchstückhaftigkeit der anthropologischen Funde in der Slowakei und folglich auch den Mangel an Quellen für eine objektive Interpretierung der Überbauerscheinungen im Zusammenhang mit den Vorstellungen über das Jenseits, den Bestattungsritus usw. Es fehlen auch Belege über Magie und Jagdkult. Es existieren nur Beweise über die Verknüpfung des ästhetischen Fühlens mit der Magie, belegt durch Halsbänder aus der Höhle Čertova pec, aus Abrahám und Moravany nad Váhom—Podkovica (Abb. 2: 5, 6, Abb. 4), ebenfalls durch Halsbandteile aus Moravany nad Váhom—Žakovská (Abb. 2: 3, 4). Durch die Zurückgewinnung der aus Mammutknochen geschnitzten Venus von Moravany nad Váhom wurde ein Beweis gewonnen, daß sich auch die Slowakei an der ältesten darstellenden Kunst im Gravettien beteiligt hat.

Die Epoche des Paläolithikums ist durch die Entstehung des Menschen und der ältesten menschlichen Gesellschaftsformen als historischer Meilenstein zu betrachten. Es zeigt sich, daß die Entstehung und Entwicklung des Menschen sich nach gesellschaftlichen und sozialen Gesetzen vollzog, die durch das gegebene geographische Milieu bedingt waren, wobei dieses Milieu die Entwicklungsprozesse beschleunigte oder verzögerte. In den Gebieten, die erheblich, doch nicht katastrophal, vom periglazialen Klima beeinflußt waren, beschleunigten die verschlechterten klimatischen Bedingungen die Entwicklung von Werkzeugen und Geräten, insbesondere für die Jagd und eine effektivere Organisierung der Jagd. Dadurch war auch das Überstehen der Kälte bei den klimatisch verschlechterten Bedingungen und die Errichtung von Siedlungen mit Behausungen wie auch die Verwendung von sinnvoll angefertigter Bekleidung ermöglicht. Die erschwerten Lebensbedingungen bewirkten durch die Entstehung neuer Arten von Werkzeugen aus Stein und Knochen zur Bearbeitung von Leder, ferner von Geräten zum Graben und zur Anfertigung von Holzkonstruktionen eine rasche Entfaltung der Technik. Hand in Hand damit entstanden neue Arbeitszweige und engere wirtschaftlich-gesellschaftliche Organisationen der Menschheit. Offensichtlich haben die Veränderungen der Natur in den periglazialen Gebieten den Übergang vom mittleren zum oberen Paläolithikum in der Weise beeinflußt und beschleunigt, damit der Mensch unter den neuen Bedingungen weiterexistieren könne. Die Notwendigkeit der Errichtung von Behausungen ergab sich nicht nur aus den durch die Natur hervorgerufenen Ursachen, sondern auch aus gesellschaftlichen Gründen. Der qualitative Sprung vorwärts vervollkommnete die sozialökonomischen Produktionsformen, die vor neue technische Lösungen gestellt wurden und auch die Mannigfaltigkeit der Überbausphäre beein-

flußten. Die Kunst der älteren Steinzeit entstand nämlich erst in der materiell besser situierten jungpaläolithischen Gesellschaft, die in den festeren Siedlungen gewissermaßen mit mehr Freizeit zum Denken und Schöpfen disponieren konnte. Die sich mehrenden Sachgüter aus der paläolithischen Epoche in der Slowakei füllen allmählich die leeren Stellen in dem mosaikartigen Bild der Entwicklung der ältesten urzeitlichen Besiedlung des Landes.

Übersetzt von B. Nieburová

PŘÍSPĚVEK K CHRONOLOGII ŽELIEZOVSKÉ SKUPINY

RUDOLF TICHÝ
(Archeologický ústav Československé akademie věd, Brno)

Při rozsáhlé zachraňovací akci, kterou pokračoval výzkum na neolitickém sídlišti u Mohelnice (okr. Šumperk),[1] vyvolané v roce 1970 dalším rozšiřováním těžebního prostoru provozovny n. p. Štěrkovny a pískovny Olomouc, došlo na ploše o rozloze asi jednoho hektaru k narušení velkého počtu pravěkých objektů v severní části osídleného návrší. K nim patří i nevelká jáma CCXX,[2] orientovaná delší osou (délka cca 2 m) ve směru S—J. V půdorysu měla hruškovitý tvar, její ploché dno se nacházelo v hloubce 40 cm od povrchu terénu skrytého buldozerem. V severní rozšířené části jámy, o ploše asi 1 m², jsme zachytili ve výplni dva nálezové horizonty, oddělené v hloubce 20 cm od okraje objektu zhruba pěticentimetrovou, do červena propálenou vrstvou bez nálezů.

Keramické zlomky získané z výplně jámy CCXX nejsou nikterak početné, důležitá je však jejich nálezová souvislost. K nálezům patří totiž část nádoby zdobené želiezovskou technikou (obr. 1 a 2), jejíž zlomky se nacházely jak nad zmíněnou propálenou vrstvou, tak i pod ní; v obou horizontech pak byl střepový materiál náležející nejmladší volutové keramice, fáze III,[3] tzv. šáreckému typu či šáreckému stupni volutové keramiky.[4]

Vzhledem k uvedeným nálezovým okolnostem — nevelký rozsah objektu, zlomky téže želiezovské nádoby v obou horizontech — pokládám tento soubor za uzavřený nálezový celek.

Popis nálezů:

I. Polokulovitá nádoba s plochým dnem, slepovaná a doplňovaná; výzdoba: ostré, neuměle ryté horizontální a spirálovité rýhy, hluboké podélné a příčné vrypy; plavená hlína s příměsí písku; barva tmavohnědá až černohnědá, místy nejasné stopy leštění; v. 19 cm, ∅ okraje cca 20 cm, ∅ dna cca 10 cm, max. výd./v. 28/11,5 cm; evid. čís. 629 + 192 70 (obr. 1 a 2).

II. Nálezy[5] *nad propálenou vrstvou (hl. 0—20 cm od okraje jámy):*

1. Nevelký okrajový střep z menší polokulovité nádobky; výzdoba: výrazné rýhy a důlky (B);[6] plavená hlína; barva špinavě hnědá; s. 0,4 cm; evid. čís. 629 + 192 70 (obr. 3: 1).

2. Menší střep z výdutě; výzdoba: řady vpichů bez předrýsování (D 2); plavená hlína; barva špinavě hnědá; s. 0,5—0,6 cm; evid. čís. 629 +192 70 (obr. 3: 3).

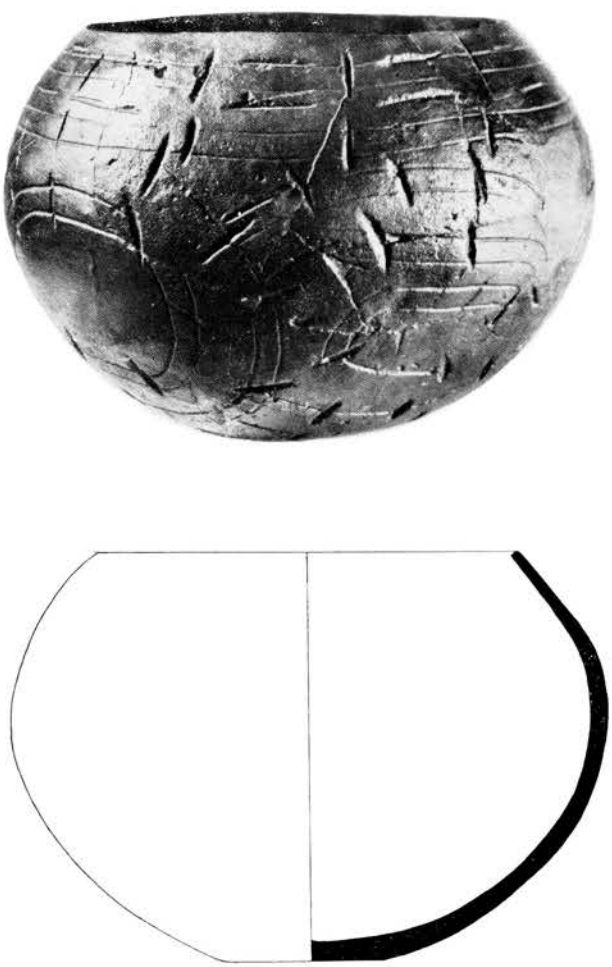

Obr. 1. Mohelnice, okr. Šumperk, výzkum 1970. Želiezovská nádoba z jámy CCXX. Výška 19 cm.

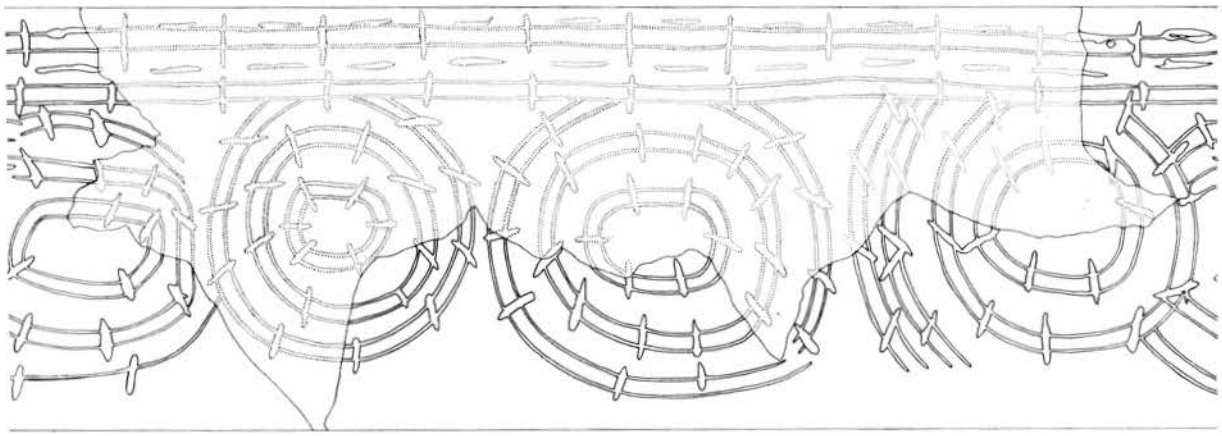

Obr. 2. Mohelnice, okr. Šumperk, výzkum 1970. Rozvinutý ornament železovské nádoby z jámy CCXX.

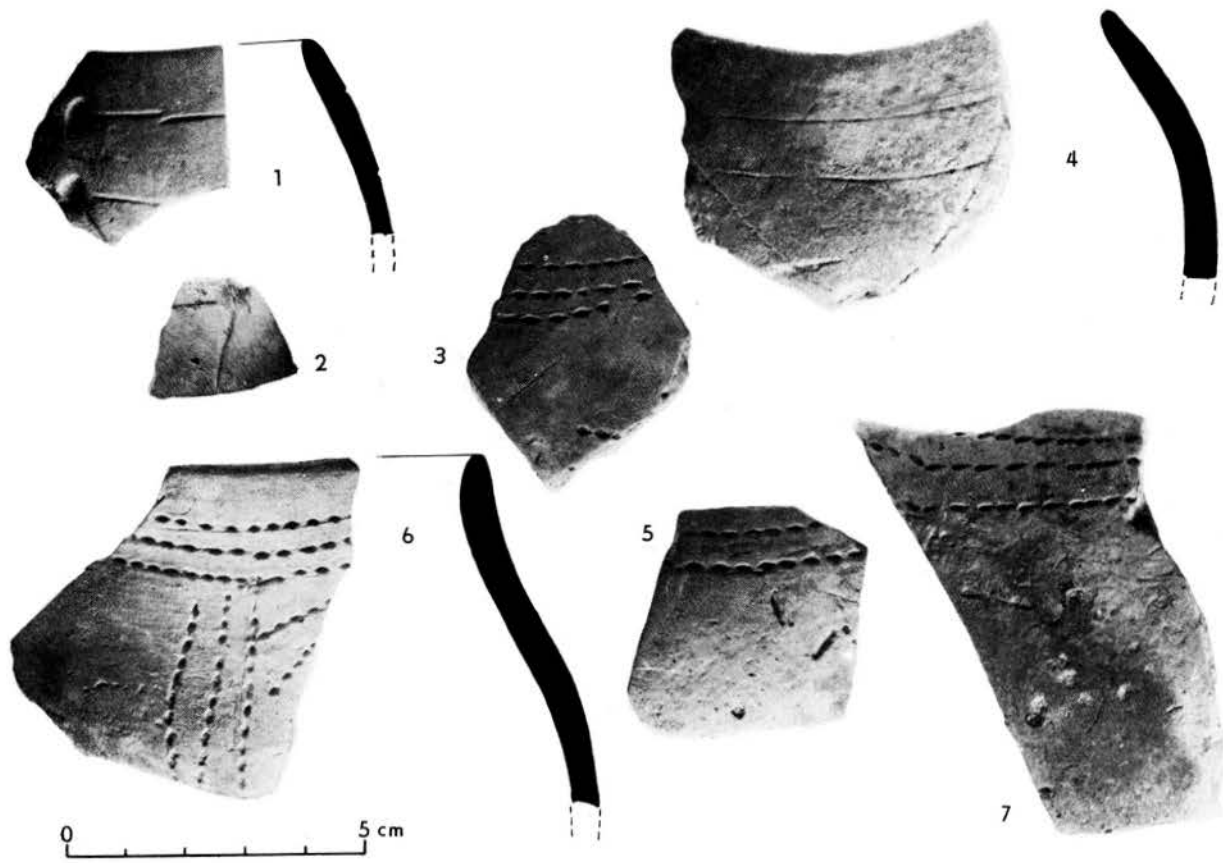

Obr. 2. Mohelnice, okr. Šumperk, výzkum 1970. Rozvinutý ornament železovské nádoby z jámy CCXX. nad propálenou vrstvou; 2 — pod propálenou vrstvou.

3. Okrajový střep z polokulovité nádobky; výzdoba B; plavená hlína; barva šedohnědá; s. 0,5 cm; evid. čís. 629 +192 6/70 (obr. 3: 4).

4. Menší střep z výdutě; výzdoba D 2; jemně plavená hlína; barva hnědá až tmavohnědá; s. 0,5 cm; evid. čís. 629 +192 70 (obr. 3: 5).

5. Okrajový střep z tzv. hruškovité nádoby; výzdoba D 2; jemně plavená hlína; barva hnědá až tmavohnědá; s. 0,5 cm; evid. čís. 629 +192 70 (obr. 3: 6).

6. Střep z výdutě; výzdoba D 2; jemně plavená hlína; barva hnědá až tmavohnědá; s. 0,5 cm; evid. čís. 629 +192 70 (obr. 3: 7).

7. Okrajový střep z malé polokulovité nádobky; výzdoba B; plavená hlína; barva tmavohnědá; v. cca 6,5 cm, s. 0,4—0,6 cm; evid. čís. 629 +192 5/70 (obr. 4: 1).

8. Okrajový střep z tzv. hruškovité nádoby; výzdoba D 2; plavená hlína; barva červenohnědá; s. 0,5 cm; evid. čís. 629 +192 70 (obr. 4: 2).

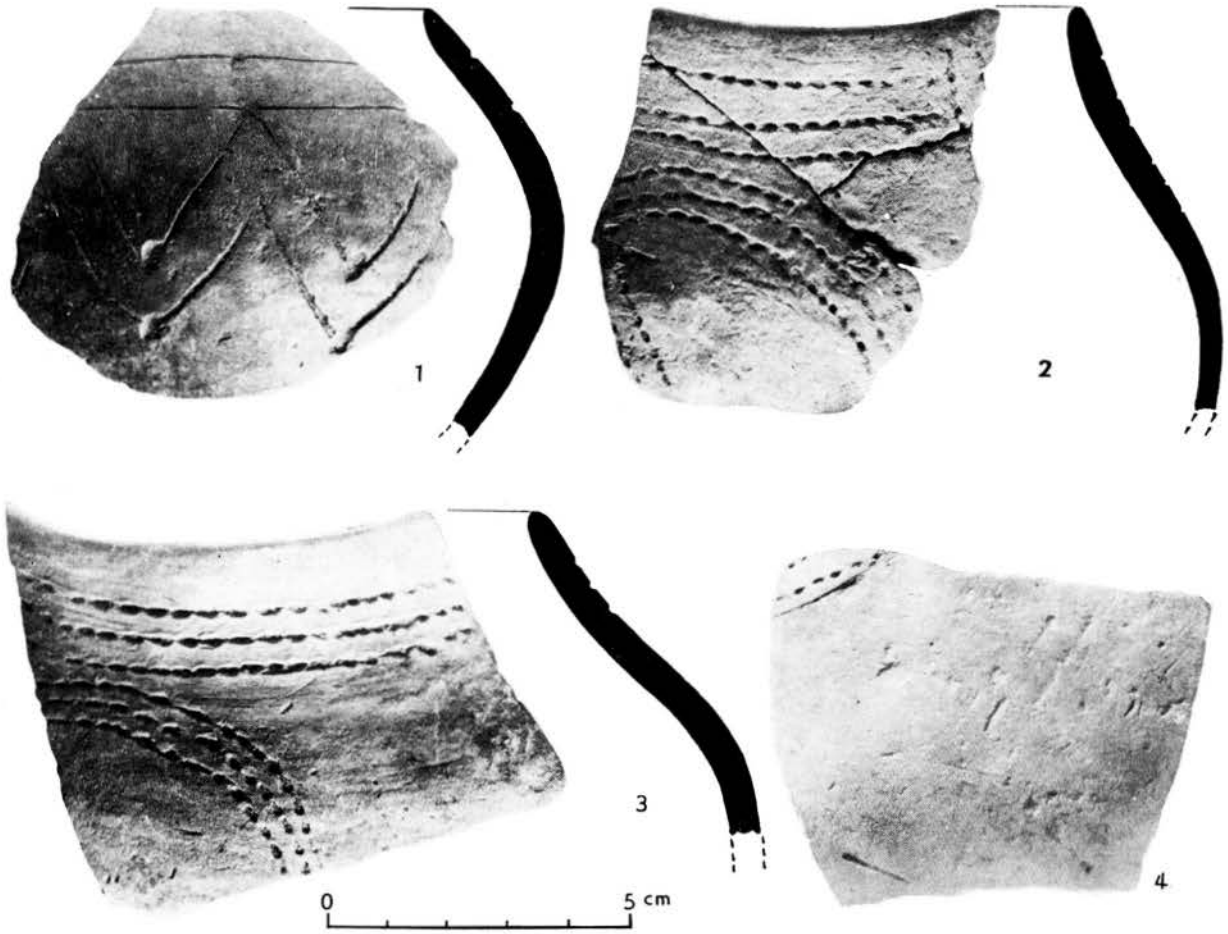

Obr. 4. Mohelnice, okr. Šumperk, výzkum 1970. Výběr zdobených zlomků keramiky z jámy CCXX. 1–3 — nad propálenou vrstvou; 4 — pod propálenou vrstvou.

9. Okrajový střep z větší tzv. hruškovité nádoby; výzdoba D 2; plavená hlína; barva hnědá až tmavohnědá; s. 0,45—0,6 cm; evid. čís. 629 192 7/70 (obr. 4: 3).

10. Okrajový střep ze silnostěnné polokulovité nádobky; výzdoba: řady prstových důlků (A 1); v hrubém písčitém materiálu silná příměs tuhy; barva hnědá a tuhová; s. 1,1 cm; evid. čís. 629 +192 9/70 (obr. 5).

III. Nálezy[7] *pod propálenou vrstvou (hloubka 25—40 cm od okraje jámy).*

1. Drobný střep z výdutě; výzdoba B; plavená hlína; barva špinavě hnědá; s. 0,35 cm; evid. čís. 629 +192 70 (obr. 3: 2).

2. Střep z výdutě; výzdoba D 2 a snad D 1 (předrýsování); plavená hlína; barva hnědá; s. 0,45 cm; evid. čís. 629 +192 70 (obr. 4: 4).

Popsaný materiál representuje tedy na jedné straně šárecký typ či stupeň, a to jeho starší fázi v moravském pojetí, která je nepochybně správně synchronisována se střední fází ve východních Čechách, tj. s nálezy z Horních Dolců II.[8] Na druhé straně je pak zastoupena keramika s charakteristickými rysy železovského zboží. Zda jde u tohoto, na Moravě prozatím nejzápadněji zjištěného nálezu o „imitaci" cizí keramiky, jak v některých případech uvažuje *S. Vencl*,[9] či o „import",[10] nelze zcela bezpečně rozhodnout. Přikláním se však spíše k druhé eventualitě, a to z toho důvodu, že u většiny nálezů tzv. železovského charakteru na území západně od řeky Moravy jde převážně o kombinaci volutových a železovských výzdobných prvků, vyplývající ze vzájemného ovlivnění dvou sousedních oblastí;[11] nejde tedy o čistě železovské nálezy, jako v našem případě, nebo např. ve Veletinách či v Havřicích[12] (na obou lokalitách rovněž v mladovolutovém prostředí).

Podle názoru, vyslového *J. Pavúkem* s výhradou,[13] patřila by popisovaná nádoba spíše na počátek stupně IIb jeho třídění železovské skupiny,[14] kdy by šárecký typ (podle situace na západním Slovensku) neměl ještě existovat. Domnívám se však, že je možno uvažovat o jejím

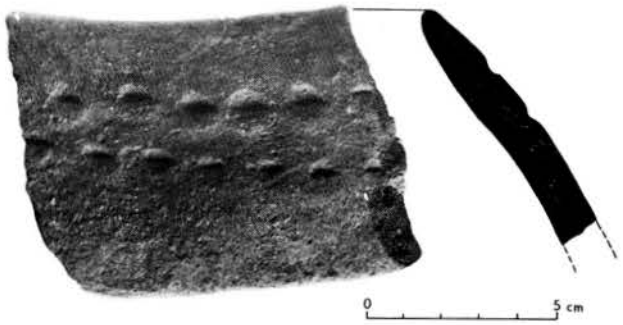

Obr. 5. Mohelnice, okr. Šumperk, výzkum 1970. Okrajový střep z jámy CCXX (nad propálenou vrstvou).

Obr. 6. Mohelnice, okr. Šumperk, výzkum 1970. Bukovohorský střep z objektu 039.

zařazení nejméně již do stupně IIa, a to především na základě výzdoby na spodní části nádoby, u níž je patrná jednak tendence ke spirálovitému motivu v širším smyslu, který se váže zejména ke staršímu úseku želiezovské skupiny,[15] jednak jsou zastoupeny elipsovité výzdobné prvky, spjaté se stupněm IIa želiezovského třídění.[16] V této souvislosti uvádím okrajově nález jednoho střepu s bukovohorskou výzdobou (obr. 6) ze souboru s mladovolutovou keramikou z objektu 039,[17] nacházejícího se asi 40 m severně od jámy CCXX. Podle výzdoby náleží tento fragment do předklasického stupně bukovohorské kultury, který je současný se začátkem středního stupně želiezovské skupiny.[18] I tento zlomek, pro jehož místní původ by svědčila okolnost, že je po obou stranách opatřen tuhovým nátěrem,[19] signalisuje výše naznačené chronologické souvislosti.

Závěrem docházíme tedy k následující synchronisaci: východní Čechy: střední šárecká fáze — Morava: starší šárecký stupeň — západní Slovensko: stupeň IIa (počátek?) želiezovské skupiny.

Je ovšem pochopitelné, že nelze na základě jediného nálezového celku činit zásadní závěry. Z předloženého materiálu však vyplývá znovu, že bude nutno tuto problematiku i nadále sledovat, neboť, jak vidno, nejsou otázky relativně chronologického zařazení závěrečných fází volutové keramiky v poměru k vývoji v sousedních oblastech, a naopak, ještě zcela vyjasněné.

Poznámky

[1] TICHÝ, R.: Rettungsgrabung in Mohelnice als XII. Grabungssaison (Bez. Šumperk). V: Přehled výzkumů 1970. Brno 1971, s. 8—10.

[2] Číslování objektů navazuje na předchozí výzkumné sezony.

[3] TICHÝ, R.: Osídlení s volutovou keramikou na Moravě. Památ archeol., *53*, 1962, s. 293.

[4] VENCL, S.: Studie o šáreckém typu. V: Sbor. Nár. Muz. 15. Praha 1961, s. 93—140. VENCL, S.: Příspěvek k poznání východočeské skupiny šáreckého stupně keramiky volutové. Práce muzea v Hradci Králové. 5. 1963, s. 3—63. JAROŠ, J.: Šárecký stupeň kultury s lineární keramikou na Moravě, Brno 1972 (nepublikovaná diplomová práce).

[5] Pouze zdobené zlomky, kromě fragmentů z nádoby popsané ad 1.

[6] Pro zjednodušení popisu vyobrazeného materiálu používám pro výzdobu označení podle publikace citované v poznámce 3.

[7] Srov. pozn. 5.

[8] VENCL, S.: Práce muzea v Hradci Králové. 5. 1963, s. 36. JAROŠ, J., op. cit., s. 100.

[9] Ibid., s. 34.

[10] TICHÝ, R., Přehled výzkumů 170, s. 9.

[11] TICHÝ, R., Památ. archeol., *53*, 1962, s. 274.

[12] VENCL, S.: Sbor. Nár. Muz. 15. 1961, tab. 24. PAVELČÍK, J.: Sídliště s keramikou železovského typu v Havřicích. V: Přehled výzkumů 1964. Brno 1965, s. 27.

[13] TICHÝ, R.: Přehled výzkumů 1970.

[14] PAVÚK J., Chronologie der Želiezovce-Gruppe. Slov. Archeol., *17*, č. 2, 1969.

[15] Ibid., s. 307.

[16] Ibid., s. 327.

[17] TICHÝ, R.: Přehled výzkumů 1970, s. 10.

[18] PAVÚK, J. — ŠIŠKA, S.: Neolitické a eneolitické osídlenie Slovenska. Slov. Archeol., *19*, č. 2. 1971, s. 336.

[19] TICHÝ, R.: O používání tuhy v mladší době kamenné. Památ. archeol., *52*, 1961, s. 76—84.

Beitrag zur Chronologie der Želiezovce-Gruppe

Rudolf Tichý

Bei der im J. 1970 auf der neolithischen Siedlung bei Mohelnice (Bez. Šumperk) großangelegten Rettungsaktion[1] wurde außer anderem auch eine kleinere Grube (CCXX) von birnenförmigen Grundriß abgedeckt. In ihrem nördlichen erweiterten Teil (Gesamttiefe ca. 40 cm), welcher eine Fläche von ca. 1 m^2 einnahm, deckte man zwei Fundhorizonte ab, die in einer Tiefe von 20 cm durch eine ungefähr 5 cm starke rotgebrannte, fundlose Schicht abgeteilt waren.

Obwohl die Keramikbruchstücke in Grube CCXX nicht zahlreich waren, sind ihre Fundzusammenhänge wichtig, da man darunter auch den Teil eines in Želiezovce-Technik hergestellten Gefäßes fand (Abb. 1 und 2), dessen Fragmente sich sowohl oberhalb als auch unterhalb der durchglühten Schicht befanden, in beiden Horizonten gemeinsam mit junglinearbandkeramischem Material der III. Phase[3] — des sog. Šárka-Types[4] (Abb. 3—5), also der älteren Phase in mährischer Auffassung, welche zweifellos richtig mit der mittleren Phase in Ostböhmen synchronisiert wird.[8]

Mit Rücksicht zu den angeführten Fundumständen — kleines Ausmaß des Objektes, Bruchstücke desselben Želiezovce-Gefäßes in beiden Horizonten — betrachtet der Autor den ganzen Verband als einen geschlossenen Fundkomplex.

Nach Erachten des Autors könnte das Želiezovce-Gefäß bereits mindestens in die Stufe IIa der Gliederung *J. Pavúks*[14] eingereiht werden, aufgrund einiger Verzierungselemente, die sich zu dieser Stufe binden,[15, 16] wenn auch *J. Pavúk*, zwar mit Vorbehalt, eher von einer Einreihung in den Beginn seiner Stufe IIb erwägt,[13] als seiner Meinung nach der Šárka-Typus (nach der Situation in der Westslowakei) noch nicht existieren sollte.

Abschließend gelangte der Autor zu folgender Synchronisierung: Ostböhmen: mittlere Šárka-Phase; Mähren: ältere Šárka-Stufe; Westslowakei: Stufe IIa (Beginn?) der Želiezovce-Gruppe.

Deutsch vom Verfasser

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA XXII—1, 1974

Z BADAŃ NAD PROBLEMATYKĄ NAJSTARSZEJ CERAMIKI ZDOBIONEJ ORNAMENTEM GUZOWYM Z TERENU POLSKI POŁUDNIOWEJ W ŚWIETLE MATERIAŁÓW Z MASZKOWIC, POW. NOWY SĄCZ

MARIA CABALSKA
(Instytut Archeologii Universytetu Jagiellońskiego, Kraków)

Wieloletnie badania wykopaliskowe na osadzie kultury łużyckiej w Maszkowicach przyniosły w sezonach badawcych 1971—1972 materiał ceramiczny pozwalający na dokładniejsze, niż to było dotychczas możliwe, rozpatrzenie problematyki najstarszej ceramiki guzowej z terenu Polski Południowej.[1] Odkryto bowiem jamę wypełnioną bogatym zestawem w postaci ułamków naczyń, kości zwierzęcych i szczątków roślinnych. Znalezisko jest tym ciekawsze, ponieważ stanowi zespół jednorodmy w sensie nienaruszonej warstwy kulturowej, zamkniętej w obrębie głębokiej chaty-ziemianki. Znacznym mankamentem jest brak wyrobów metalowych, poza jednym zniszczonym ułamkiem trzonka brązowej szpili, które znacznie ułatwiłyby datowanie tego zespołu.

Przy wschodniej krawędzi wierzchowiny w odległości 43 m od jej północnego brzegu pod poziomami chat młodszego okresu odsłonięto jamę wypełnioną materiałem związanym z guzową ceramiką wczesnobrązową (ryc. 1). Na poziomie 70 cm zarysowała się rozległa elipsowata plama o średnicach NS 750 cm, WO 600 cm, wypełniona czarną ziemią, w której znajdowały się węgielski, skorupy i kości. W części zachodniej jama wchodziła częściowo w krawędź wierzchowiny. Na głębokości 100 cm zasięg czarnej ziemi zmniejszył się a średnice wynosiły: NS 580 cm, WO 570 cm. Znaczną koncentrację czarnej ziemi obserwowano w środkowej części jamy. Od strony zachodniej kontynuowało się widoczne na porzednim poziomie wgłębienię będące śladem po wejściu do ziemianki (ryc. 2).

Właściwy zwarty zarys jamy mieszkalnej, niezakłócony młodszymi nawarstwieniami wystąpił na głębokości 150 cm. Jednolita czarna ziemia rozciągała się w postaci jajowatej plamy o średnicach NS 500 cm, WO 590 cm, osiągając największą intenzywność w środku. Zalegały tam największe ilości skorup oraz węgielki drzewne. Na głębokości 200 cm wymiary jamy uległy tylko nieznacznym przesunięciom NS 540 cm, WO 480 cm, przy czym przy ścianie zachodniej kontynuowało się wgięcie będące śladem wejścia. W smoliście czarnej ziemi wypełniającej środek jamy zalegały duże kamienie, a skupisko małych otoczaków znalazło się przy jej południowej krawędzi. W wypełnisku, a specjalnie w jego środkowej części zalegały duże ilości skorup. Opisane ognisko zajmowało południową, jajowato zwężającą się cześć ziemianki, podczas gdy północna część jamy, czapowato poszerzona, stanowiła przestrzeń mieszkalną. Od poziomu 230 cm obserwowano wyraźną koncentrację węgielków drzewnych na obrzeżu jamy, co specjalnie ujawniło się w jej północnej mieszkalnej części. Między smoliście czarnym otoczem jamy, a centralnym ogniskiem utworzył się szeroki pas znacznie jaśniejszej ziemi (ryc. 3).

Poziom 250 cm potwierdził przypuszczenie, że węgielki skupiające się przy obrzeżu pochodzą z drewnianej obudowy ścian ziemianki. Na tej głębokości silnie zróżnicowały się kolory ziemi wypełniającej badany obiekt. W środku jamy wokół ogniska pojawiły się grudy przepalanej gliny (ryc. 3), a od strony wschodniej kamienie umacniające jego obrzeże. Na zachodniej ścianie jamy widoczne było wgłębienie interpretowane jako ślad po wejściu. Wymiary jamy NS 510 cm, WO 400 cm uległy nieznacznemu zmniejszeniu.

Kontrolne plany na głębokości 270 i 290 cm wskazują, że do tego poziomu dochodziło dno jamy (ryc. 2). Na głębokości 270 cm cały zarys ziemianki wypełniła jednolicie czarna ziemia, która następnie zanikała w niższych poziomach

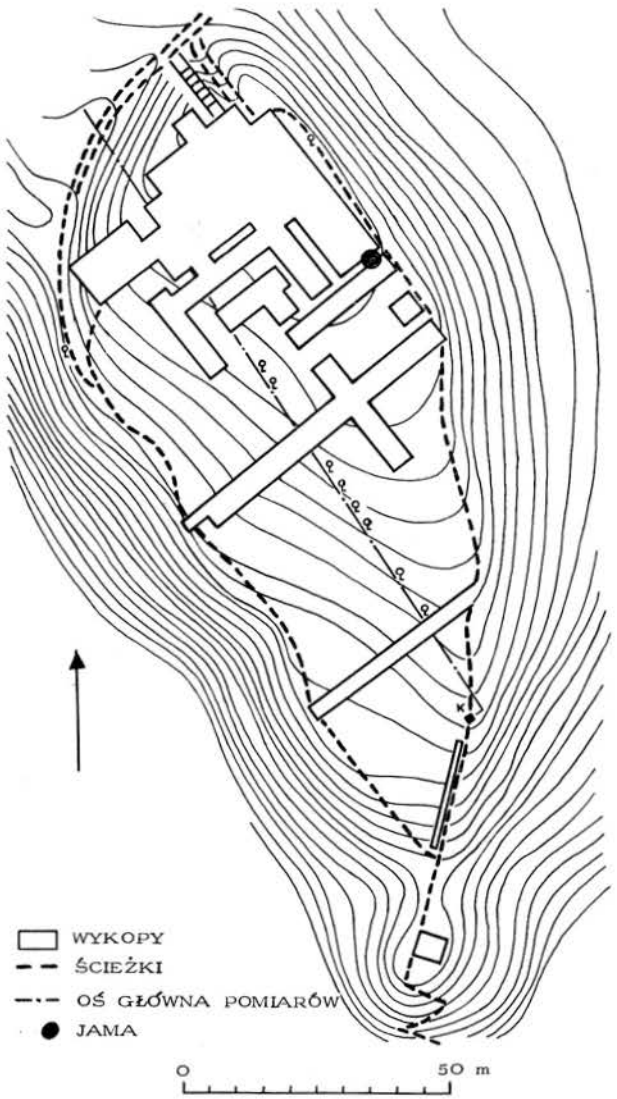

Ryc. 1. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Plan warstwicowy.

i tylko okrągły zarys ogniską o wym. NS 240 cm, WO 200 cm był w dalszym ciągu smoliście czarny. Warstewka węgla widoczna wzdłuż zarysu jamy świadczyła o drewnianej obudowie ścian, dochodzącej do tej głębokości.

Poziom 300 cm przedstawia obraz dna tego silnie wgłębionego domu. Warstwa czarnej ziemi zalega jeszcze cały obiekt mimo wyraźnego zmniejszenia intensywności zabarwienia. Wymiary jamy wynosiły po osi SN — 440 cm, WO — 310 cm, a ogniska 230 cm na 180 cm. W zachodniej ścianie jamy widoczne było wgłębienie po przypuszczalnym wejściu do mieszkania (ryc. 2).

Plany wykonane na głębokościach od 300 do 350 cm pokazują zanik jamy. Poziom 350 cm przedstawia zarys o wymiarach SN 320 cm, WO 310 cm w postaci nieregularnej nerki. Dalsze powolne zmniejszanie się obserwowano na głębokości 370 cm, kiedy pozostawało tylko środkowe ognisko mające na obwodzie grudy przepalonej ziemi. Długotrwałe użytkowanie ogniska musiało spowodować rozległe przepalenie w otaczającym calcu, a ślady ujawniły się najlepiej na wzmiankowanym poziomie. Na głębokości 400 cm palenisko miało zarys prostokąta o wymiarach SN 310, WO 230 cm. Brunatno pomarańczowa ziemia opasywała smoliście czarną centralną plamę o wymiarach 210 na 120 cm. Stopniowe zmniejszanie się zarysu doprowadziło na poziomie 450 cm do wymiarów SN 270 cm, WO 200 cm przy czym czarna ziamia rozciągała się na przestrzeni 120 na 140 cm. Duże płyty przepalonej gliny calca otaczały ją ze wszystkich stron.

Wyraźny zanik plamy nastąpił od poziomu 500 cm, kiedy przybrała ona jajowaty kształt o wymiarach 270 na 180 cm przesuwając się wyraźnie ku północnemu wschodowi. Największa czarność koncentrowała się w północnej części i tam na poziomie 550 cm zarejestrowano ostatni plan przedstawiający prawie okrągłą plamę o średnicy 90 cm, wypełnioną ziemią przesyconą węgielkami.

Przedstawiona szczegółowo analiza planów jamy zdecydowanie dowodzi, że mamy do czynienia z jamą o niezakłóconych nawarstwieniach. Wschodnia partia przytykająca do krawędzi wierzchowiny jest silniej rozmazana (ryc. 2), od strony zachodniej utrzymywała się widoczna na planach lekko skośna ściana celowo wydrążonej dziury. Wszystko to świadczy o powolnym i naturalnym zapełnianiu się otworu w okresie użytkowania go jako mieszkania. Od góry do samego dna wypełniała go jednolita ceramika, rozrzucona na całej powierzchni w okresie użytkowania obiektu.

Ziemiankę zbudowano wedle z góry powziętego planu, drążac ją do ok. 300 cm głębokości. Na tym poziomie założono ognisko pogłębiane w czasie użytkowania. Jednotlite nawarstwienia wypełnione kośćmi, ceramiką i szczątkami jadła powodowały podnoszenie się dna, a co za tym idzie, ziemianka wypełniona naturalnymi odpadami, stawała się w miarę użytkowania coraz płytsza. Sądziłabym, że opuszczono ją gdy wypłyciła się do poziomu powyżej 200 cm

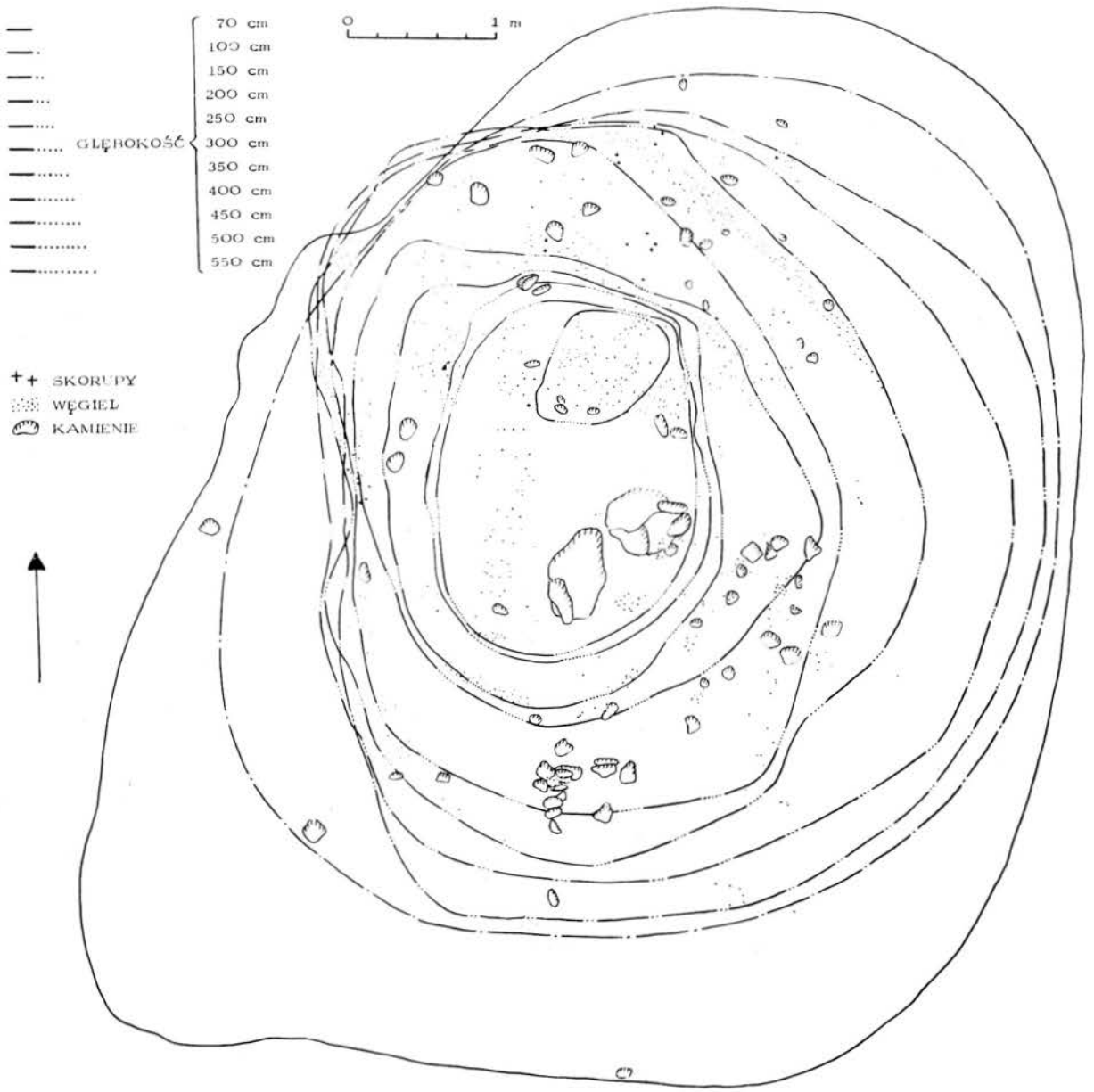

Ryc. 2. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Plan ziemianki z zaznaczonym zarysem czarnej ziemi na danej głębokości. 1 — skorupy; 2 — węgiel drzewny; 3 — kamienie.

i stawała się za niska. Od głębokości 150 cm zapełniała się naturalnymi obrywami i zsuwami.

Za tym, że odrazu wydrążono dziurę do 300 cm głęboką przemawia zachowany zarys drewnianej obudowy ścian ziemianki. Długotrwałe utrzymywanie wysokiej temperatury ogniska doprowadziło do przepalania gliny na znacznej przestrzeni, co obserwowano na kolejnych poziomach. Opierając się na przytoczonych wyżej faktach sądzę, że mieszkańcy ziemianki przybywszy do Kotliny Sądeckiej wybrali na miejsce osady górę „Zyndrama" i zbudowali na wierzchowinie mieszkanie w postaci głębokiej ziemianki o wymiarach 500 na 400 cm, prawie prostokątnie skierowanej osią dłuższą na SN. Sciany mieskania umocnili i ocieplili drewnianą obudową, a w środku założyli ognisko umocnione kamieniami o wymiarach 230 na 180 cm. Do tego domu wchodzono po schodach umieszczonych od strony zachodniej. Na głębokości 130 do 180 cm widoczne jest w profilach znaczne poszerzenie w formie ławy, służące do lepszego posadowienia konstrukcji dachu i u-

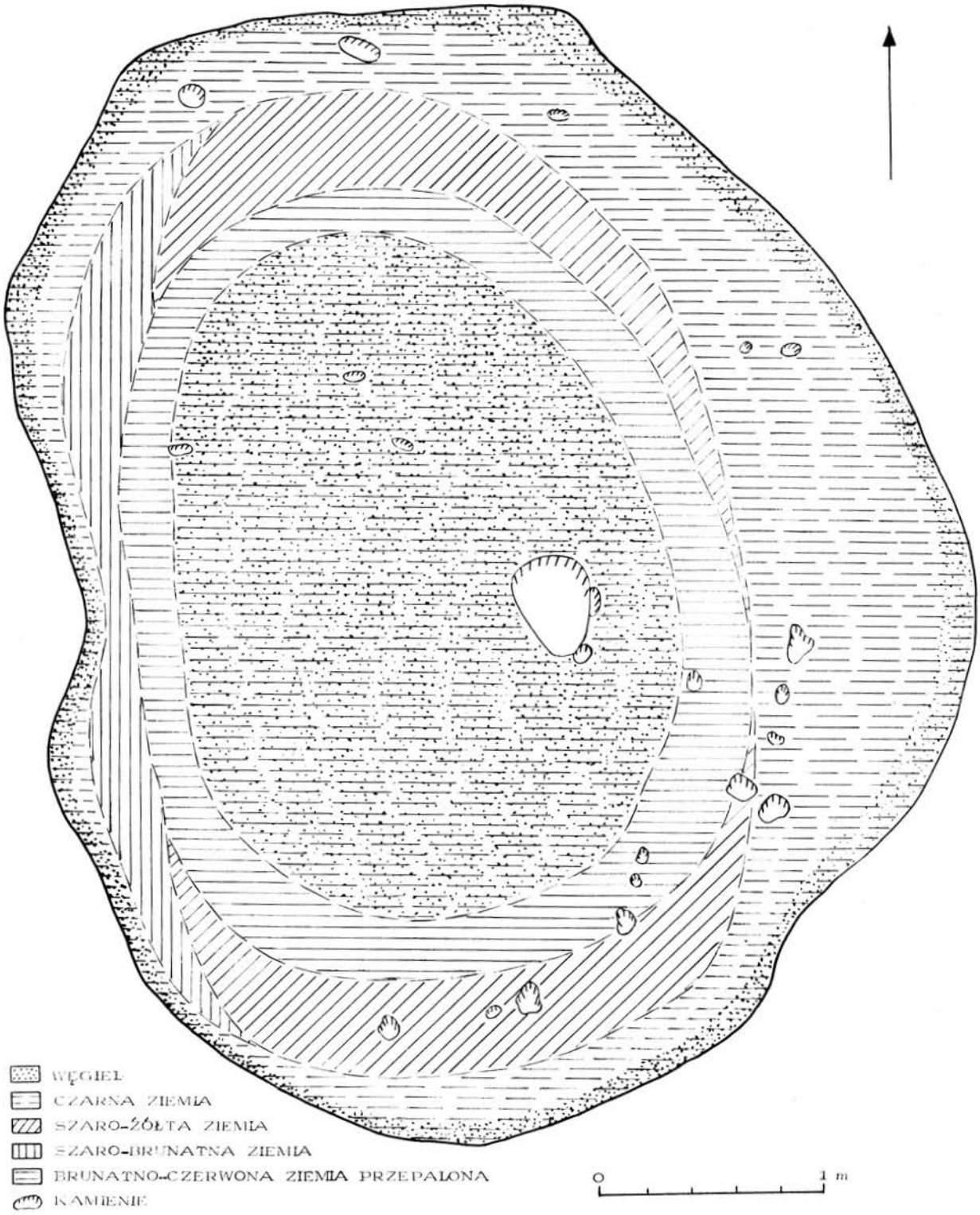

Ryc. 3. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Plan jamy na głębokości 250 cm. 1 — węgiel drzewny; 2 — czarna ziemia; 3 szarożółta ziemia; 4 — szarobrunatna ziemia; 5 — brunatno czerowna przepalona ziemia; 6 — kamienie.

możliwiające bezpieczne wejście do mieszkania. Taką rekonstrukcję uzasadniają oba przekroje jamy. Profil po osi WO nie przeszedł we właściwym środku jamy i dlatego ma ona zarys amfory o wyraźnym przewężeniu na głębokości 160 cm. Największą szerokość osiągnęła na poziomie ok. 350 cm aby się następnie zwężać do głębokości 540 cm (ryc. 2). Profil po osi SN

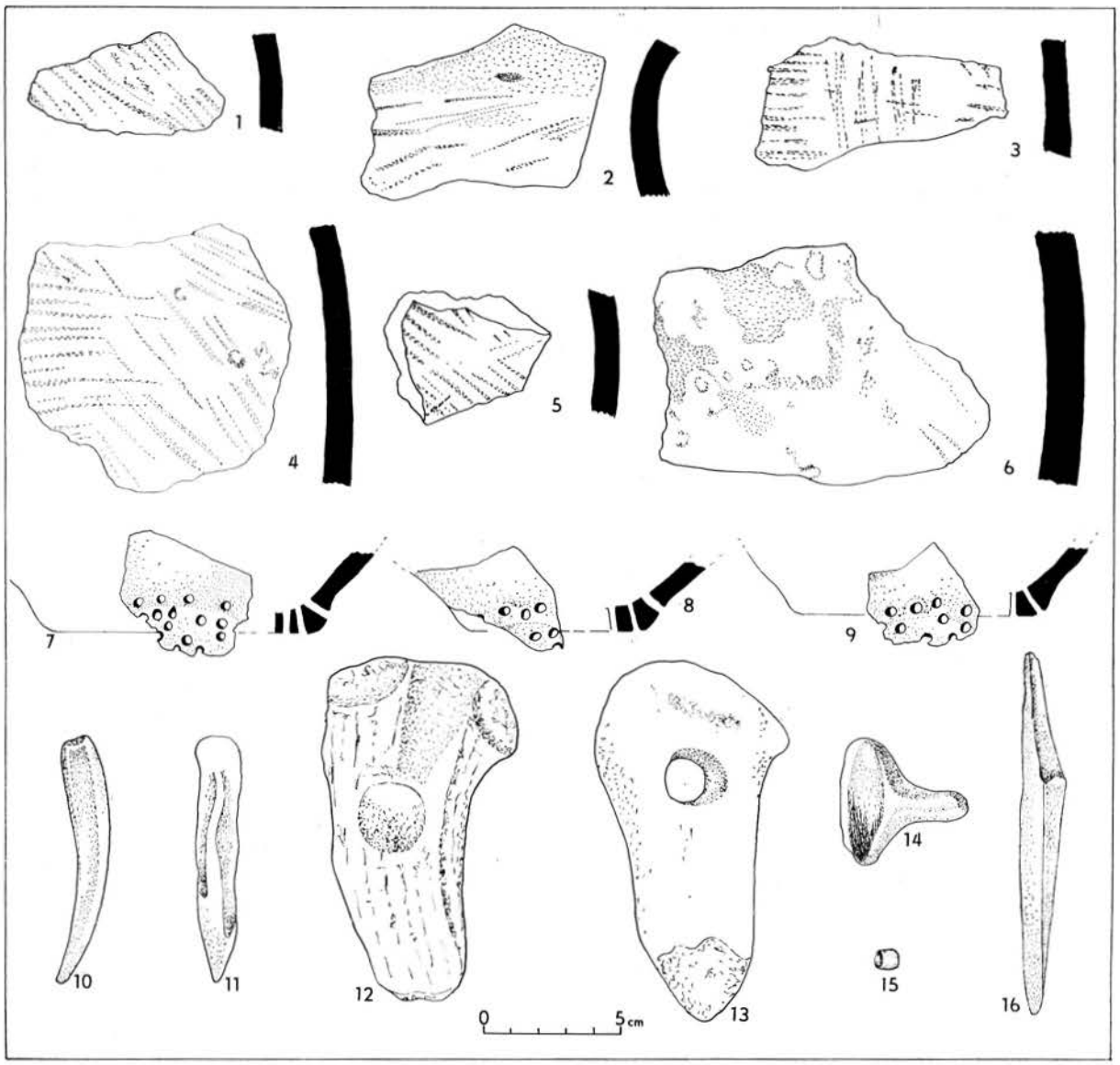

Ryc. 4. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. 1–6 — ułamki naczyń z ornamentem tekstylnym; 7–9 — naczynia sitowate; 10–13, 16 — narzędzia kościane; 14 — łyżka gliniana; 15 — paciorek bursztynowy.

pokazuje nieckowaty zarys uwidaczniający dno jamy, które w tym wypadku jest dnem ogniska. Oba profile pokazują niezwykle równomierne opadanie ścian, co specjalnie ujawnia się przy zachodniej ścianie ziemianki.

W czarnym wypełnisku oraz w jamie paleniskowej zalegały duże ilości ceramiki, kości zwierzęcych i mierzwy. Ze zbóż odkryto jęczmień. Kości zwierzęce należą w przewadze do bydła długorogiego. Wśród narzędzi (ryc. 4: 10—16) znalazły się 2 toporki kościane, 3 łyżki gliniane, prześliki okrągłe i płaskie, osełka kamienna, 4 tłuczki kamienne oraz jeden spodni kamień żarnowy nieckowato wydrążony. Na głębokości 203 cm wystąpił fragment trzonka szpili brązowej silnie skorodowanej, a na głębokości 180 cm ułamek paciorka bursztynowego (ryc. 4: 15). W dolnych partiach jamy zalegały szydła kościane i ułamki ozdób wykonanych z szabli dzika.

Łącznie znaleziono 5126 ułamków pochodzących z różnych naczyń. Spośród nich wydzielono 7 podstawowych typów naczyń, a mianowicie: 1 garnki, 2 misy, 3 amfory, 4 dzbany, 5 małe naczyńka, 6 kubki, 7 naczynia sitowate. W ramach tego podziału zostanie przedstawiona analiza wszystkiej ceramiki zalegającej w ziemiance.

G a r n k i (tabl. I—XVI)

Stanowią one podstawową formę użytkowaną przez mieszkańców ziemianki. W przybliżeniu można oszacować ilość naczyń tego typu na około 70 % całej masy ceramicznej wydobytej z jamy. Obserwujemy znaczną różnorodność form garnków odnośnie kształtu, wielkości oraz ozdób. W obrębie tej grupy wydzielono cztery podstawowe odmiany wyróżniając: 1 garnki o esowatym profilu; 2 baniaste, 3 tulipanowato-jajowate, 4 wiadrowate. Podział oparto na możliwie dużych ułamkach wylewu, których charakterystyczne uskształtowanie pozwoliło na ustalenie formy naczynia. Wydobyty materiał aczkolwiek bardzo obfity, umożliwił zrekonstruowanie zaledwie dwóch prawie całych okazów. Wszystkie garnki zrobiono z gliny pieczołowicie wymieszanej z drobnoziarnistą domieszką. Powierzchnia naczyń starannie wykończona, gładka, szaroczarna. Wypał bardzo dobry. Cechą charakterystyczną jest cienkościenność osiągana nawet przy dużych naczyniach.

1. Garnki o profilu esowatym (tabl. I—V)

Do tej grupy zaliczono naczynia różnej wielkości szerokootworowe o dość dużym dnie, brzuścu łagodnie baniasto wysklepionym mniej więcej na wysokości $^2/_3$ naczynia (tabl. I—III). W obrębie tej podstawowej formy można wydzielić warianty odnośnie ukształtowania wylewu wielkości naczynia oraz sposobu zdobienia. Wyróżniają się ułamki znaczyń dużych szerokootworowych o brzegu zgrubiałym, lekko odchylnym (tabl. I: 1—8). Średnice wylewów wahają się od 25 cm do 17 cm. Całe naczynia miały proporcjonalnie od 40 do 30 cm wysokości.

Niektóre naczynia mają brzegi silniej odchylone, zdobione nacięciami na krawędzi, albo nalepionymi guzkami poniżej wylewu (tabl. II: 1, 3, 5). Zdarzają się również daszkowato uformowane krawędzie (tabl. II: 7). Dwa największe z tej grupy o średnicach 38 i 34 cm były naczyniami zasobowymi o wysokości ponad 50 cm. Wyróżniono kilka ułamków brzuśców podobnych zasobnic, posiadających poniżej wydętości nieduże podłużnie ukształtowane guzowate uchwyty.

Na uwagę zasługują esowato-baniaste naczynia o wylewie odgiętym, o krawędzi ściętej. Trzy okazy tej grupy miały plastyczny wałek umieszczony poniżej wylewu. Scianki naczyń są grubsze, a i charakter gliny nieco odbiega od ogólnego obrazu na tyle, że omawiane ułamki wyróżniają się spośód skorup swym jakby „trzcinieckim" charakterem (tabl. V).

Wyraźny wariant w obrębie omawianej grupy tworzą duże garnki z lejowato odchylonym kołnierzem (tabl. III: 1—5). Największy okaz o średnicy wylewu 35 cm ma brzeg w postaci jakby szyjki (tabl. III: 2). Naczynie (tabl. III: 1) grubościenne wysokie ok. 50 cm. średn. wylewu 24,5 cm ma powierzchnię pokrytą smugami obmazań — zadrapań co powoduje szorstkość i chropowatość gładkiej na ogół powierzchni. Na jednym naczyniu widoczny jest rozgnieciony guzek umieszczony na załomie co podkreśla jego dwurożkowatą formę (tabl. III: 3)) Fragmenty naczyń z lejowato wychyloną szyjką zdobione guzkiem rozgniecionym zestawiono na tabl. XV. Odmianę stanowią naczynia z guzkiem umieszczonym na krawędzi wylewu. Niestety nie udało się zrekonstruować całego garnka i nie wiadomo ile guzków mieściło się na krawędzi (tabl. IV).

Nieco odbiegają od ogólnego tła naczynia z wychylonym wylewem zdobione wałkiem na przewężeniu pod szyjką. Zarówno sposób wykonania powierzchni jak i glina nadają im „trzciniecki" charakter (tabl. V: 1—8).

2. Garnki baniaste (tabl. VI—XI)

Do tej grupy włączono skorupy pochodzące z naczyń o wyraźnie baniastym brzuścu szeroko wychylonym już od dna (tabl. VI—XI). Znaleziono dużą ilość ułamków pochodzących z takich naczyń ale trudno, wobec fragmentaryczności materiału, odróżnić je od podobnych form esowatych. Zmienność formy w obrębie tej grupy mogła być uchwycona jedynie odnośnie wielkości oraz ukształtowania wylewu i szyjki.

Na czoło wysuwają się baniaste naczynia ze zwężonym prostym wylewem, znane zarówno ze średnich jak i dużych okazów (tabl. VI). Największy garnek o średnicy 39 cm ma gładką czarnoszarą powierzchnię i jest w stosunku do przypuszczalnej wysokości ok. 50 cm cienkościenny (tabl. VI: 2). Pozostałe naczynia robią wrażenie bardziej przysadzistych, a wysokość ich wahałaby się w granicach do 35 cm przy średnicach wylewu od 19 do 23 cm. Dwa z nich (tabl. VII: 1, 4) o silnie baniastym brzuścu mają czarną, gładką, starannie wykonaną, powierzchnię, a na trzecim z tej grupy widoczne są guzki poniżej wylewu (tabl. VII: 5).

Wariant tej formy z bardziej wychyloną krawędzią, reprezentują skorupy (tabl. VIII:

1—7), posiadające daszkowate uformowane krawędzie. Największe naczynia o średnicy wylewu 26 cm (tabl. VIII: 1, 5), najmniejsze o średn. 19 cm (tabl. VIII: 7).

Odmienny sposób ukształtowania wylewu prezentują naczynia baniaste z wyodrębnioną niewysoką szyjką o krawędzi lekko wychylonej (tabl. IX: 1—10). Średnice wylewów wahają się w granicach 13—18 cm, a wysokość od 24 do 15 cm.

Naczynia z wyodrębnioną prawie cylindryczną szyjką stanowią licznie reprezentowany wariant (tabl. X: 1—9). Są wśród nich duże okazy (tabl. X: 1, 2) o wychylonym wylewie średn. 24 cm i mniejsze o prostym wylewie średn. 16 cm, wydaje się, że niektóre garnki tej odmiany miały brzuśiec baniasto dwustożkowy.

Silniejsze wygięcie szyjki prawie lejowato odchylonej prezentują garnki zebrane na tabl. XI. Charakteryzuje je zwężenie wylewu i wgięcie poniżej szyjki. Największe okazy mają 21 cm średn. wylewu, najmniejsze 14 cm.

Do grupy garnków baniastych niestety bez możliwości ustalenia odmian należałoby zaliczyć wszystkie ułamki zdobione ornamentem „tekstylnym" (ryc. 4: 1—6). Pochodziły chyba z dużych okazów o czym świadczy grubść ścianek.

3. Garnki tulipanowate (tabl. XII, XIII)

Są to raczej wysmukłe naczynia o jajowatym brzuścu i charakterystycznie wychylonym wylewie. Dna miały raczej duże, a znaczna cienkościenność okazów stanowi cechę wyróżniającą (tabl. XII: 1—5). Naczynie (tabl. IV: 3) ma języczkowaty guzek i jest formą esowato-tulipanowatą. Znaleziono kilka podobnych guzków, ale nie jest pewne czy wszystkie pochodzą z naczyń tego typu (tabl. XII: 3, 8). Średnice wylewów wahają się od 22 do 15,5 cm, a wysokość sięgała chyba 25 cm dla okazów dużych, do 17 cm dla mniejszych.

Bardziej baniaste wysklepione brzuśce miały naczynia (tabl. XIII: 2, 4), posiadające przy tym silniej wychylony wylew o śred. 20 i 17 cm, przy całkowitej wys. ok. 26 cm.

Małe formy tulipanowate przedstawiają naczynia nr 1, 3 (tabl. XIII), wysmukłe o niedużym dnie i ścienionej odchylonej krawędzi.

Naczynia nr 5, 6 (tabl. XIII) mają słabo zaznaczone wybrzuszenie, co w połączeniu z odgiętą krawędzią daje im charakterystyczny wygląd. Średnice wahają się od 13,5 do 15 cm, a ogólna wysokość tego cienkościennego naczynia nie przekraczała 19 cm.

Na uwagę zasługuje górna część naczynia nr 7 (tabl. XIII). Słabe podgięcia wylewu sugeruje formę o prostych ściankach bez wyraźniej zaznaczonego wydęcia brzuśca. W górnej części dwa zachowane guzy wyciskane, od wewnątrz obwiedzione żłobkiem. Średnica wylewu 25 cm wykazuje, że garnek był duży, wysoki ok. 40 cm o płaskim dnie.

4. Garnki wiadrowate (tabl. XIV, XV)

Do tej grupy zaliczono naczynia o prostych ściankach i przypuszczalnie dużym dnie (tabl. XIV, XV). Największy okaz o średnicy wylewu 21 cm (tabl. XIV: 1) ma proste cienkie ścianki. Wydaje się, że wysokość dochodziła do 35 cm przy średn. dna około 13—15 cm. Znaleziono kilka ułamków podobnych garnków za małych aby można je rekonstruować (tabl. XIV: 2, 3).

Pewną odmianę stanowią okazy 7, 9, 11 (tabl. XIV) posiadające zgrubiałe daszkowate krawędzie, a w wypadku garnka nr 11 lekko odchylonej. Średnice wylewu wahają się od 15 do 16,5 cm, a wysokośc powinna by wynosić około 20 cm.

Na uwagę zasługują naczynia wiadrowato-beczułkowate (tabl. XIV: 1—7, tabl. XV), lekko wydęte i zaopatrzone w wydłużony sączek. Może on być umieszczony tuż pod krawędzią, względnie na lekko wydętym brzuścu (tabl. XV: 1—6). Poza sęczkami występują wałeczki z odciskami palcowatymi (tabl. XV: 13), guzki podwójne i pojedyncze oraz nacięcia (tabl. XV: 6—7, 11, 14).

Na tabl. XVI zebrano dna garnków różnych typów. Esowatym i baniastym naczyniom odpowiadają raczej duże dna (tabl. XVI: 1—5).

Naczynia sitowate (ryc. 4: 7—9)

W jamie znaleziono 3 fragmenty naczyń z dnem dziurkowanym. Zbyt drobno ułamki uniemożliwiają rekonstrukcję całego naczynia. Wydaje się pewne, że na baniastym brzuścu nie było otworów. Wszystkie zachowane skorupy miały ponadto rząd dziurek ponad pogrubionym dnem. Można by je rekonstruować jako baniaste szerokootworowe cedzidła-sitka. Wykonano je z gliny dobrze wymieszanej, gładkiej szarobrunatnej o powierzchni szaroczarnej z połyskiem. Średnica dna najmniejszego okazu wynosi 6 cm, a dwa pozostałe większe po 9 i 10 cm przy grubości dna 12 mm, a ścianki 6 mm.

Misy (tabl. XVII—XX)

Duża ilość mis stanowi obok garnków cechę wyróżniającą badany zespół. Wyróżniono dwa

podstawowe typy a mianowicie: półkuliste donicowate i profilowane. W obrębie tych typów dają się wyróżnić formy płytkie i równocześnie bardziej płaskie obok okazów dużych i głębokich.

1. Misy profilowane (tabl. XVII)

Do tej grupy zaliczono znacznie zróżnicowane okazy posiadające charakterystyczne załamanie ścianki i lejowato wychyloną krawędź (tabl. XVII: 1—8). Są to okazy średnioduże i małe, których średnice wylewu wahają się od 25 do 13 cm. Wszystkie są na ogół płytkie, a znaczne odgięcia krawędzi czyni je dość płaskimi. Wysokość opisanych okazów wynosi od 5,5 do 8,5 cm. Przedstawione na tablicy XVII: 1—8 profile krawędzi obrazują różnorodność wykonania tego detalu, stanowiącego o końcowym wyglądzie misy. Omawiana forma aczkolwiek spotykana, nie jest dla omawianego materiału reprezentatywna, a jej udział w ogólnej liczbie skorup wydobytych z jamy raczej znikomy. Żaden okaz nie był zdobiony.

2. Misy donicowate (tabl. XVII)

Są to formy o prostych ścianach, stożkowato wychylających się od dna (tabl. XVII: 9—14). Krawędzie proste, lekko zgrubiałe, u misy nr 13 odgięte na zewnątrz. Powierzchnie gładkie czarnoszare. Tylko misa nr 10 była pokryta jakby słabo widocznymi pozostałościami po gładzeniu powierzchni. Średnice wahają się od 15,5 do 26,5 cm, przy czym wszystkie omawiane okazy są płytkie, a wysokość utrzymuje się w granicach 5—6 cm. Podobnie, jak wyżej omówione misy profilowane omawiana forma jest raczej rzadko spotykana i w żadnym wypadku nie stanowi reprezentowanego typu ceramiki dla omawianego zespołu.

3. Misy półkuliste (tabl. XVIII)

Forma ta jest dość jednolita specjalnie w obrębie małych i średnich okazów. Można wydzielić odmianę z krawędzią wgiętą do wewnątrz (tabl. XVIII: 6—11), w obrębie której przeważają małe i średnie. Ułamki dużych mis tego typu (tabl. XVIII: 10, 15) są na tyle małe, że trudno je zrekonstruować. Ułamek nr 10 ma na powierzchni charakterystyczne mazania-drapania, które mają w efekcie wrażenie chropowatości. Wymiary wylewów małych okazów wahają się od 13 do 15 cm przy wysokości 5—6 cm, podczas gdy średnie misy wysokie 7—10 cm mają średn. wylewów w granicach od 19 do 22 cm. Pewną odmianę głębokich mis stanowią okazy (tabl. XVIII: 13, 14) z wyodrębnionym ścienionym brzegiem.

4. Głębokie misy półkuliste (tabl. XIX, XX)

Wyróżniającą się formą w obrębie badanego materiału są duże głębokie misy w zasadzie półkuliste, chociaż niektóre okazy bardziej zbliżają się do donic, ze względu na dość strome ukształtowanie ścianek. Prawie jednolite w formie, cienkościenne w niewielkim procencie posiadają zgrubiały brzeg bez śladów jakiegokolwiek wgięcia pod krawędzią (tabl. XIX, XX). Kilka okazów ma powierzechnię szarobrunatną, chropowatą ze śladami gładzenia, które nie wyrównało spoin po wałeczkowo-taśmowej technice wykonania (tabl. XX: 6). W wypadku misy (tabl. XX: 1) duża cienkość ścianki przy znacznych wymiarach mogła utrudnić wykończenie powierzchni. Inne mają powierzchnię pokrytą zadrapaniami, a czasami negatywami odcisków maty lub grubej tkaniny tabl. XIX: 1, 2, 5—7). Charakterystyczną cechą głębokich mis są małe wałęczkowate uszka, umieszczone po dwa (tabl. XX: 1) po 4 (tabl. XX: 5) lub po 7 przy samej krawędzi lub nieco poniżej (tabl. XX: 4). Bez uszek wydają się być misy o zgrubiałej krawędzi, zdobione mazaniem i z odciskami plecionki. W omawianym zbiorze wyróżnia się misa nr 6 (tabl. XX) posiadająca otwór na wylot umieszczony pod krawędzią.

Żaden z opisanych okazów nie został wyklejony z dnem tak, że ostateczny kształt mis ustalono na podstawie rekonstrukcji. Najlepiej zachowana misa nr 1 (tabl. XX) wskazywałaby, że dno było małe i słabo zawyodrębnione. Podobnie uformowane małe dno miały misy nr 2, 3, 6 (tabl. XX), z których dwie pierwsze należą do największych okazów w omawianym zbiorze, mając 50—52 cm średnicy wylewu i 30—32 cm wysokości. Nieco mniejsze, ale bardziej donicowata jest misa nr 4 (tabl. XX) o siedmiu uszkach wysoka ok. 36 cm, średnica dna ok. 18 cm, wylewu 40 cm. Pozostałe okazy mają średnicę wylewu w granicach 39—42 cm przy dość grubych ścianach (tabl. XIX: 4, 7). Grupa średnich mis tego typu ma wylewy w granicach od 27 do 32 cm (tabl. XIX: 1—3, XX: 3, 5, 6).

A m f o r y (tabl. XXI—XXIV)

Amfory, dzbany, kubki oraz naczynia małe i sitowate stanowią razem około 30 % masy ceramicznej wydobytej z omawianej jamy. W oparciu o zmienność kształtów brzuśca można wydzielić trzy typy, a mianowicie: 1 odwrotnie gruszkowate, 2 dwustożkowe, 3 baniaste. Kształty szyji zamykają się w odmianach: 1 wysoka

cylindryczną, 2 wysoka lekko lejowata, 3 niska lejowato odchylona.

Amfora odwrotnie gruszkowata ma szeroki daszkowaty grzbiet (tabl. XXI: 5, XXII: 1, XXIV: 4) powodujący wysokie umiejscowienie największej wydętości brzuśca. Dolna część naczynia (tabl. XXII: 1) stromo opada do niedużego dna o średnicy 11,5 cm. Tak rekonstruowane naczynie miałoby 31,5 cm wysokości, w czym wys. szyi ok. 8,5 cm, przy 27 cm średnicy największej wydętości brzuśca. Nieco większy i o podobnych proporcjach jest okaz (tabl. XXIV: 4) przedstawiający ułamek dolnej części brzuśca, którego średnica największej wydętości wynosi ok. 32 cm. Naczynie 5 (tabl. XXI) jest bardziej przysadziste. Średnica największej wydętości wynosi 22 cm, przypuszczalne dno o śred. 11,5 cm pozwala na rekonstruowanie zachowanej całości o wys. 17 cm. Wydaje się że szyjka tego naczynia o średn. 14,5 cm miała ok. 7 cm, co daje ok. 25 cm wysokości dla tej amfory.

Amfory dwustożkowe charakteryzuję się silnie zaznaczonym załomem przypadającym w połowie względnie poniżej połowy brzuśca. Pierwsza odmiana (tabl. XXI: 4) to naczynie niskie ze słabo zaznaczonym dnem wysokości około 19 cm, z czego na brzusiec przypada 12 cm. Skorupy z podobnych naczyń (tabl. XXV: 20, 22—27) są za małe, aby można je było rekonstruować.

Bardzo charakterystyczna jest odmiana tego typu z załomem w dolnej części (tabl. XXIV: 1, 6, 9, 14, 16; XXV: 14, 18). Najlepiej zachowany okaz (tabl. XXIV: 9) miał chyba 5 guzów i co za tym idzie, średnicę brzuśca ok. 28 cm przy wys. ok. 14 cm. Jeśli dodać do tego szyjkę o wys. ok. 7 cm to reprezentatywne dla tej grupy naczynie miałoby ok. 22 cm wysokości. Cechą najbardziej charakterystyczną tych naczyń są obwisłe nalepione guzy, umieszczone poniżej załomu, obwiedzione potrójnymi albo poczwórnymi żłobkami, a przy nasadzie szyjki nad guzem małe uszko kolankowato zgięte. Ułamek nr 12 (tabl. XXV) ma obwisły nalepiony guz, obwiedziony pojedynczą linią.

Najliczniej reprezentowane są amfory o baniasto ukształtowanym brzuścu (tabl. XXI; 1, 6, 9; XXII: 2—6; XXIV: 3, 8, 10, 13, 15, 17—20; XXV: 14—16, 18, 21). Wyróżniają się okazy duże, średnie i małe w większości zdobione lekko od spodu odciśniętymi guzami obwiedzionymi pojedynczą linią. Największy okaz (tabl. XXII: 4) o średnicy bruśca 23 cm powinien by mieć około 24 cm wysokości. Byłaby to szerokootworowa waza o wylewie równym 22 cm. Bardziej smukłe w proporcjach są pozostałe okazy (tabl. XXI: 1; XXII: 2), których wysokość wynosi około 20 cm. Wyraźniej uwydatnioną dwustożkowość baniastego brzuśca ma naczynie nr 5 (tabl. XXIV), którego średn. wybrzuszenia wynosi 22 cm. Całkowita wysokość tej amfory o wysokiej cylindrycznej szyjce wynosiła chyba ok. 25 cm.

Seria cylindrycznych szyjek (tabl. XXI: 2, 3, 10—14; XXIII: 1—14) ukazuje różne warianty ukształtowania tego elementu amfory. Wylewy szerokootworowych amfor reprezentuje nr 3, 4, 6, 8 (tabl. XXIII). Prostą cylindryczną szyję przedstawia nr 2 (tabl. XXIII). Na wyróżnienie zasługuje nieco rozchylona szyja (tabl. XXIII: 11) zaopatrzona w podwójnie przekuty sączek. Baczną uwagę należy zwrócić na dna amfor zestawione na tabl. XXVI: 1—13. Powierzchnia wszystkich omówionych okazów jest czarna, a często smoliście czarna z połyskiem. Podobne cechy wyróżniają przedstawione dna, których większość posiada charakterystyczną niby stopkę. Uderza brak naczyń na nóżkach.

D z b a n y (tabl. XXVII)

W badanym zespole wyróżniono niewielką ilość dzbanów zestawiając wszystkie ułamki pochodzące z naczyń tego typu na tablicy XXVII. Zbiór składa się z kilkunastu fragmentów brzegów, 5 ułamków uch, 2 skorup z cylindrycznej szyi z widoczną nasadą ucha, ułamka z szyi z szerokim żłobkowanym uchem oraz jednego prawie całego okazu (tabl. XXVII: 2). Do tej grupy zaliczono fragment nóżki (tabl. XXVII: 16), jedyny jaki w całej jamie znaleziono. Na tej podstawie da się zrekonstruować dzban jako naczynie o dwustożkowym brzuścu z cylindryczną, lekko rozchyloną szyjką, posiadające szerokie taśmowate ucho, wychodzące od podwyższenia wylewu do grzbietu naczynia. Wielkość okazów waha się od 10 cm (tabl. XXVII: 2) do ok. 22 cm dla okazu największego (tabl. XXVII: 7). Brzusiec jedynego całego okazu zdobiony jest podobnie jak u amfor guzami wypychanymi, obwiedzionymi żłobkami gładzonymi i dwoma kreskami rytymi. Guzów obwiedzionych kreskami rytymi było 4, a piąty pod uchem stanowił zakończenie łuku spirali. Mała ilość taśmowatych uch, wyraźnie ogranicza liczbę przypuszczalnych dzbanów, których w omawianym zbiorze nie było dużo.

Małe naczyńka (tabl. XXVIII)

Do tej grupy zaliczono czarki, miseczki, czerpaki i naczyńka dwustożkowe (tabl. XXVIII: 1—20) zachowane raczej fragmentarycznie. Na wymienionej tablicy zestawiono wszystkie formy tego typu, jakie dały się wydzielić z materiału wydobytego z jamy. Wskazuje to na skąpe zapotrzebowanie na ten rodzaj naczyń u mieszkańców omawianej ziemianki. W zbiorze znalazło się 6 naczyniek dwustożkowatych (tabl. XXVIII: 5—7, 13—15, 19, 20) zdobionych nalepionymi guzkami i liniami rytymi. Są cienkościenne, o powierzchni brunatno-żółtej, gładkiej, błyszczącej. Głębokie miseczkowate formy małych waz wystąpiły czterokrotnie (tab. XXVIII: 2—4, 10, 11). Tylko jeden okaz udało się zrekonstruować (tabl. XXVIII: 11), wykonany starannie z szarobrunatnej gliny. Uderza mała ilość czerpaków, reprezentowanych tylko 3 okazami (tabl. XXVIII: 1, 9, 12). Mają one niewysokie uszko, niewiele wystające ponad wylew. Na uwagę zasługuje baniasty kubek z cylindryczną szyjką (tabl. XXVIII: 9) z małym uszkiem na największej wydętości.

Kubki (tabl. XXIX, XXX)

Charakterystyczną cechą omawianego materiału stanowi stosunkowo duża liczba kubków występujących w dwu typach: 1 cylindryczne, 2 doniczkowate. Odznaczają się one w sposób specjalny, obecnością małych wałeczkowatych uszek umieszczonych poniżej krawędzi wylewu. Tylko dwa okazy (tabl. XXIX: 7, XXX: 6) mają ucha wychodzące z krawędzi wylewu.

Kubki cylindryczne wystąpiły w dwu odmianach, wyróżnionych na podstawie wielkości okazów. Najciekawsze są duże okazy (tabl. XXIX: 1—3, 13, 15; XXX: 2, 3, 5, 13), wysokie w granicach 20—15 cm o średn. wylewu 17—13 cm. Dwa z nich mają ucha poniżej krawędzi (tabl. XXIX: 3; XXX: 2). Tylko jeden okaz tej grupy ma lekko baryłkowate kształty (tabl. XXX: 5). Na uwagę zasługuje bezuchy wariant tej odmiany, posiadający ozdobny pas, złożony ze żłobków gładzonych i guzków. Załączony materiał (tabl. XXIX: 1, 2, 6, 8—15) wskazuje, że pas biegł poniżej krawędzi i przy dnie. Na uwagę zasługuje jedyny cały kubek, posiadający szerokie ucho taśmowate, wychodzące z krawędzi wylewu wys. 8,5 cm, średn. wyl. 9 cm. Jest on zdobiony rzędem biegnącej spirali, wykonanej żłobkiem gładzonym. W środku każdego łuczka słabo widoczny dołeczek (tabl. XXIX: 7). Drugą wyjątkową formę przedstawia nr 8 (tabl. XXIX) ze ścienioną lekko krawędzią bogato zdobiony żłobkami rytymi i guzem podwójnie obwiedzionym.

Kubki doniczkowate, wystąpiły w dwu wariantach jako uchate i bezuche. Oba warianty zamykają się w ramach okazów dość wysokich w granicach 5,5—11,5 cm (tabl. XXX: 6—12, 14—16). Wszystkie są niezdobione, a u większości zachowały się małe uszka, umocowane poniżej wylewu. Tylko nr 6 (tabl. XXX) ma ucho wychodzące z krawędzi. Największy kubek (tabl. XXX: 12) oraz nr 11, 14—16, aczkolwiek bez widocznych śladów uch, chyba je posiadały.

Ornamentyka ceramiki

Większość okazów omawianego zbioru stanowią niezdobione naczynia kuchenne. W tej grupie tylko niektóre typy były zdobione, co odnosi się do garnków esowatych, tulipanowatych i wiadrowatych. Najliczniej zdobienie występuje na amforach i kubkach. Na uwagę zasługuje fakt, że misy należą do naczyń prawie niezdobionych. Jedynym elementem urozmaicającym ich powierzchnie są małe uszka.

Podstawowym ornamentem w zdobnictwie garnków jest ornament plastyczny w postaci sęczka guzkowatego, sęczka wydłużonego, wałka ciągłego i wałeczka ugniatanego palcami (tabl. XV: 1—15). Bardzo rzadki jest rząd dołeczków paznokciowych (tabl. XV: 11, 14) reprezentowany tylko na dwóch skorupach, oraz w jednym wypadku na krawędzi (tabl. II: 4).

Najliczniejszy jest mały guzek nalepiony poniżej krawędzi, okrągły, niezbyt starannie modelowany. Pojawia się on na naczyniach esowatych (tabl. XV: 3) i baniastych (tabl. VII: 4). Rzadziej pojawiają się dwa takie guzki koło siebie (tabl. II: 1). Na tabl. IV zestawiono naczynia zdobione małym okrągłym guzkiem naliepionym na krawędzi.

Większe guzki nalepiane powyżej wydęcia brzuśca były w środku palcem rozpłaszczane tak, że tworzył się niby podwójny guzek (tabl. XV: 9, 13, 14). Stosunkowo licznie występuje on na naczyniach esowatych z odgiętą szyjką (tabl. III: 3).

Wałek plastyczny wystąpił na kilku zaledwie skorupach (tabl. V: 2, 4—7). Jego wygląd i sposób wykonania nawiązuje do analogicznego ornamentu w kulturze trzcinieckiej.[2] Na skorupach z omawianej jamy stromy trójkątny wałek nalepiono poniżej wylewu. W jednym wypadku wałek jest ugnieciony palcami (tabl. XV: 13).

Szerokie podłużne sęczki wystąpiły tylko na

małych skorupach. Były one nalepione na grubościenne naczynie zasobowe, a ich umiejscowienie sugeruje, że garnek miał kilka takich sęczków umożliwiających przenoszenie go z ciężką zawartością (tabl. XV: 1, 2, 4, 5).

Pewna ilość garnków oraz niektóre misy miały powierzchnię pokrytą smugami mazania, drapania, słabo widocznymi odciskami, może mat. Ten sposób traktowania powierzchni określono łącznie jako ornament tekstylny. W grupie garnków wystąpił on na grubościennych skorupach naczyń zasobowych, których kształtu nie udało się zrekonstruować (ryc. 4). Misy zdobione tym ornamentem należą do największych okazów (tabl. XIX: 1—7).

Ornament guzowy:

Większość zdobionych amfor oraz kubki, dzbany i małe naczynia posiadają jako motyw zasadniczy guz, któremu towarzyszą dodatkowo żłobki gładzone i ryte. Pozornie jednolite guzy dają się podzielić, ze względu na sposób wykonania oraz motywy towarzyszące, na trzy zasadnicze grupy. Do pierwszej należą guzy wypychane od wewnątrz, umieszczone na krawędzi załomu. Wygniecenie to jest niekiedy słabo widoczne i tylko w dotyku można je stwierdzić. Guz tego typu wystąpił na dzbanie (tabl. XXVII: 2) i jest obwiedziony żłobkami rytymi i szerokimi liniami gładzonymi. Podobnie wypychany guz wystąpił na kilku bardzo małych ułamkach, trudnych do rekonstrukcji. Były one nalepiana i modelowane ręką, poprzez zebranie gliny z naczynia i wykonanie żłobka dookolnego, a następnie dodatkowo uwypuklone przez wypchanie palcem od spodu (tabl. XXIV: 6, 12). Odmiennie wykonany jest guz na naczyniu tulipanowato-wiadrowatym (tabl. XIII: 7). Brak mu nalepienią od zewnątrz, a wypchanie od spodu daje w efekcie płaski talerzykowaty guz, obwiedziony gładzonym żłobkiem. Równie płaski jest nieduży guzek (tabl. XXV: 14) słabo wypchany i jakby przypłaszczony, wyodrębniony żłobkiem gładzonym.

Drugą grupę tworzą płaskie jakby rozlane guzki nalepiane, otoczone pojedynczą, rzadziej podwójną, szeroką linią gładzoną. Występują często na kubkach cylindrycznych małych i dużych, zdobiąc je dwoma pasami pod krawędzią i przy dnie (tabl. XXIX: 1, 2, 5—9). Guzy te wyraźnie przypominają brązowe zawieszki,[3] charakterystyczne dla zespołów typu Koszider, a występujące na Węgrzech w zespołach z Ráksi, Rácegres, Ipolyvisk, Kicsind.[4]

Trzecia grupa najliczniej reprezentowana to wysokie piramidalne guzki nalepiane, uformowane kolistym ruchem i wyodrębnione żłobkiem dookolnym (tabl. XXII: 1, 4; XXIV: 2; XXV: 7, 9—11). Na naczyniu prezentują się okazale i w zależności od miejsca nalepienia nadają naczyniu różny wygląd. Występują najliczniej na amforach odwrotnie gruszkowatych (tabl. XXII: 1) tak umieszczone, że są jakby obwisłe. Jeszcze silniej wychodzi to na amforach z zaznaczonym załomem gdzie nisko umieszczone guzy wypukłe (tabl. XXIV: 1, 9; XXV: 10, 12, 13) otoczone żłobkiem gładzonym dodają im charakterystycznego kształtu. W kilku wypadkach guzy tego typu były otoczone wielokrotnymi liniami żłobków gładzonych (tabl. XXI: 4; XXIV: 1, 19—22).

Opisanym wyżej guzom towarzyszą szerokie żłobki pionowe i lekko skośne organizujące pola, w których centralną rolę gra guz (tabl. XXI: 4; XXIV: 3, 5, 7, 9, 16—19). Brzusiec amfory zostaje w ten sposób bogato wystrojony, a poza głównym guzem często spotyka się małe płaskie guzki (tabl. XXI: 5; XXIV: 9). Na niektórych okazach występuje dodatkowo akcent pasmowy w postaci dołeczków podkreślających nasadę szyi, albo gzyms załomu (tabl. XXI: 1; XXII: 2).

Żłobki gładzone jako ornament samodzielny wystąpiły na jednym ułamku (tabl. XXII: 7). Fragmenty dalsze tega naczynia, którego nie dało się zrekonstruować przemawiają za tym, że nie było ono zdobione guzami.

Motyw spirali

Cechą wyróżniającą opisany zbiór jest motyw spirali występujący na brzuścach amfor i kubków. Tylko w nielicznych wypadkach cały ciąg ornamentu może być zrekonstruowany. Najczęściej są to drobne ułamki, stanowiące wycinek większej całości. Spirala jest motywem samodzielnym (tabl. XXIX: 7), lub towarzyszy guzom, wijąc się na ich wypukłości. Ornament ten jest wykonany kreską rytą, szerokim żłobkiem gładzonym oraz małym wałeczkiem plastycznym (tabl. XXVIII: 1).

Bardzo oryginalnym motywem zdobiony jest kubek (tabl. XXIX: 7). Ma on pasowy motyw spirali biegnącej, wykonanej w żłobku gładzonym. Ornament ten powtarza się na kilku innych skorupach w różnym wykonanim. Na amforze nr 23 (tabl. XXV) otacza wysoki stożkowaty guzek spiralna linia ryta. Fragment spirali widoczny jest na ułamku nr 18 (tabl. XXV), ale

w tym wypadku jest to cienki plastyczny wałeczek nalepiony, wijący się dookoła uszkodzonego, nalepionego guzka. Głęboko ryte są ornamenty chyba spiralne widoczne na ułamkach 18, 21, 23, 24 (tabl. XXV). Najlepiej zachowany jest ten motyw na dolnej części pięknej błyszczącej amfory (tab. XXI: 8) gdzie występuje w połączeniu z lewo widocznym guzkiem. Amfora ta ma silnie zaznaczony jakby gzyms załomu, który biegł dalej towarzysząc rytemu ornamentowi spiralnemu. Równie ułamkowo zachowany jest fragment amfory zdobionej głęboką festonowatą linią rytą (tabl. XXV: 26) na starannie wykonanej błyszczącej, głęboko czarnej powierzchni.

U w a g i k o n c o w e

Opisany materiał ceramiczny, tworzący zwartą całość, nie posiada w dotychczas odkrytych zespołach ścisłego odpowiednika na terenie Polski. Ogólne ramy chronologiczne w jakich należy szukać analogii zamykają się we wczesnym i środkowym okresie brązu w BB, BC i BD w/g *Reineckego*. Amfory zdobione guzami i motywem spiralnym oraz podobnie ornamentowane dzbany i kubki cylindryczne wskazują na bezsporną przynależność omawianego zespołu do cyklu kultur z ornamentyką spiralno-guzową.[5] Stan badań nad tym zespołem kultur, występującym na Węgrzech południowo-wschodnich, w Rumunii i na Słowacji, jest wysoce niedostateczny. Dla obszarów Polski południowej najważniejsze są słowackie[6] stanowiska omawianego cyklu, występujące tam pod nazwą kultury otomani ze znanymi grodami obronnymi w Spišskom Štvrtku i w Barci.[7] Specjalnie ważne dla dalszych rozważań jest jej rozprzestrzenienie na Spiszu,[8] co daje możliwość reprezentującej ją ludności przedostania się poprzez dorzecza Hronu, Wagu i Popradu na północną stronę Karpat. Dogodne i warte uwagi są przejścia, jakie otwiera na północ Spisz i ważny szlak, jakim jest dolina Dunajca. Ta pozornie dobra sytuacja nie rozwiązuje możliwości porównania ceramiki maszkowickiej z zespołami słowackimi. Kultura otomani jest tam przede wszystkim znana z cmentarzysk, a osady wraz z grodem w Spišskom Štvrtku nie zostały opublikowane. W tych warunkach poza możnością porównania ze znaleziskami kultury otomani pozostaje cały towarzyszący amforom materiał ceramiki kuchennej.

We wczesnym brązie BA-BB w/g *Reineckego* na terenie południowo-wschodniej części Kotliny Karpackiej rozwijał się zespół pokrewnych kultur, które ogólnie można nazwać *cyklem ceramiki spiralno-guzowej*. Dotąd trwają spory na temat różnych nazw jakie dla tego zespołu proponują badacze poszczególnych krajów, zajmujących się jej opracowaniem.[9] Dla jasności wykładu będę się w dalszym ciągu moich wywodów posługiwać nazwą cykl ceramiki spiralno-guzowej, albo kultura otomani, jako najbardziej powszechnie obecnie używana. Jest to kultura rolniczo-hodowlana, znana z wielu stanowisk obronnych, na których do budowy umocnień używano konstrukcji kamiennych. Znane są jej związki z obszarem wschodniej części basenu morza Śródziemnego, skąd czerpała wiele wzorów, że wymienię tylko ornament spiralny i metalurgię. W trakcie swego istnienia kultura otomani wykazywała tendencję do rozszerzania swego zasięgu. Znaczna ilość stanowisk z terenu Słowacji z cmentarzyskami w Stredie[10] i grodami w Barci i Spišskom Štvrtku dowodzi, że powstał tu silny jej ośrodek. Na Spiszu poza badanym grodem w Špišskom Štvrtku za osady obronne uważane są stanowiska wysoczyznowe[11] w Gánovcach nad Popradem, Levoči i w Dreveniku.

Reprezentowany przez tę kulturę ornament spiralno-guzowy oraz cały szereg wyrobów brązowych w tym plakietki i tarczki guzowe w szczególności, rozchodziły się bardzo szeroko po Europie środkowej. Są one widoczne w późnych fazach kultury unietyckiej w skarbie guzów ze Slanskiej hory,[12] a przede wszystkim w kulturze madziarowskiej, gdzie w ramach tych samych osiedli mieszkalnych,[13] znajdujemy ceramikę i wyroby metalowe z centrum kultur spiralno-guzowych. Wielu autorów przypisuje wpływom z tego centrum powstanie w kulturze madziarowskiej osad obronnych i rzemiosła metalowego. Wspomniane wyżej plakietki i guzy stały się ważnym składnikiem skarbów typu Koszider.[14]

W świetle tych danych znaczenie tego centrum dla dziejów środkowej Europy nie ulega wątpliwości. Poza przekazywaniem własnych form ceramicznych i wyrobów brązowych z ornamentyką spiralno-guzową odegrał podstawową rolę w przemieszczaniu się impulsów kulturowych ze świata anatolijsko-egejskiego oraz organizował i pośredniczył w handlu bursztynem pochodzenia bałtyckiego.[15] Istnienie ceramiki kuchennej na osadach omawianego cyklu kulturowego, aczkolwiek bezsporne, nie znalazło od-

bicia w publikowanym dotąd materiale. Najlepiej opracowana jest kultura hatwańska[16] wykazująca silne związki z omawianym cyklem. W jej inwentarzu znajduje się cały szereg garnków, a przede wszystkim duże naczynia zasobowe z ornamentem tekstylnym. Tym niemniej opisane serie naczyń kuchennych z Maszkowic reprezentują znacznie bogatszą gamę form i rozwiązań odnośnie tego gatunku ceramiki. Pełne analogie znajdujemy w kulturze madziarowskiej,[17] która na przełomie BA-BB wytworzyła w dorzeczu Ipoli, Hronu i Wagu silny ośrodek, sięgający na południe do Dunaju, a na północ przekraczający Karpaty. Zachodnia część tej kultury znalazła się pod oddziaływaniem kultury unietyckiej, a sąsiadując wzdłuż Dunaju z cyklem ceramiki spiralno-guzowej, pozostawała z nim w ścisłych kontaktach. I w tym zespole uderza znaczna liczba osiedli obronnych, w których stwierdzono warsztaty przetwórstwa brązowniczego.

W świetle przedstawionej wyżej analizy materiału ceramicznego z ziemianki w Maszkowicach, seria garnków i naczyń sitowatych wskazuje na związki z kulturą madziarowską,[18] podczas gdy amfory zdobione guzami, kubki i małe naczyńka wiążą ten zespół z cyklem ceramiki spiralno-guzowej, z kulturą otomani. Bardzo częste w omawianym zbiorze naczynia puszkowate i moździerzowate najliczniej są dotąd reprezentowane w kulturze unietyckiej i w kulturze otomani. Wszyscy autorzy zgadzają się z faktem, że są one naśladownictwem naczyń z kory[19] i że idea wyrobu tej formy jest wschodnio nadśródziemnomorska.

Sądzę, że ludność reprezentująca kulturę madziarowską z silnymi wpływami cyklu spiralno-guzowego przekroczyła i to nie po raz pierwszy Karpaty[20] i osiedliła się na terenie Kotliny Sądeckiej w kóncowym okresie trwania spiskich osad obronnych kultury otomani, a więc w BB w/g *Reineckego*. Zespół jest tak wyraźnie inny w stosunku do znanych materiałów z terenu Polski, że nie waham się przyjąć migracji ludnościowej. Prawie na pewno powodem przesunięcia się omawianej grupy tak daleko na północ było poszukiwanie bursztynu. W opisanej jamie na głębokości 180 cm znaleziono bardzo mały ułamek tego cennego surowca. Na tej podstawie wnioskuję, że mieszkańcy ziemianki w Maszkowicach zajmowali się pośrednictwem w handlu[21] tym cennym na południowych rynkach surowcem. Chata, którą zbudowali jest bardzo nietypowa, ze względu na znaczne wkopanie jej w ziemię. Jej sposób budowy, a przede wszystkim obudowa ścian drewnem nie ma analogii na naszym terenie. Jeśli jednak przyjąć, że budowała ją ludność z południowej strony Karpat, to nie wyda się wtedy dziwne, ani znaczne wkopanie w ziemię, ani obudowa ścian, gdyż wszystko to ma analogię w głęboko wkopanych w ziemię domach lessowych obszarów południowej Rumunii, gdzie takie domy użytkowano do niedawna, a oglądać je można w znanym Skansenie Etnograficznym „Muzeul Sutului" nr 30 z Castranova region Oltenia w Bukareszcie.

Można zatem przyjąć, że w BB zostały nawiązane trwałe więzy między Basenem Karpackim a terenami polskimi. Znajduje to potwierdzenie nie tylko w przedstawionym materiale ceramicznym z Maszkowic, ale również w skarbach horyzontu Koszider.[22] W związku z handlem z południem należałoby baczniejszą uwagę zwrócić na zawartość skarbu z Żydowa,[23] pow. Busko, który zawiera najpełniejszy zbiór przedmiotów, stanowiących podstawę wymiany handlowej z tego czasu, a to: 127 sztuk skrętek brązowych, 12 guzów, dwa naramienniki z końcami zwiniętymi spiralnie, 5 bransolet w tym dwie z końcami stykającymi się, perełki szklane, perełki bursztynowe i przewierconą muszelkę. Większość przedmiotów tego zbioru ma analogię w skarbach horyzontu Koszider, pozostałe wiążą go ze skarbami typu Rimavská Sobota.[24] Wydaje się, że skarb ten zamyka pewien etap wymiany handlowej z terenami na północ od Karpat przed usadowieniem się na nim na stałe kultury łużyckiej.

Partnerem w tym handlu na terenach Polski była kultura trzciniecka. Zasób form tej kultury jest ubogi, a naczynia o esowatym profilu są w niej wiodącym elementem.[25] W ogólnie jednotlitym i jednorodnym materiale ceramicznym pojaviają się pojedynczo występujące naczynia nie posiadające uzasadnienia w formotwórczości tego zespołu. Na specjalną uwagę zasługuje unikalna waza na pustej nóżce z pięcioma wypychanymi obwisłymi guzami z Łubnej, pow. Sieracz. W grupie pucharków wszystkie okazy reprezentują obce formy, a przede wszystkim okazy na nóżkach zdobione guzami wypychanymi. To samo dotyczy dzbanów z brzuścem zdobionym guzami. W obrębie naczyń z moździerzowatym, bogato zdobiony garnek z Opatowa wyraźnie odstaje od pozostałych okazów.

W zakresie ornamentyki na uwagę zasługują festony ryte w postaci dużych łuczków, półkoliste wąskie żłobki wypychane guzy, półkoliste szerokie żłobki i rozeta.

Wszystkie ten elementy określone jako wpływy z południa znajdują uzasadnienie oraz ścisłe analogie w materiale z Maszkowic. Poszczególnym wyżej wspomnianym naczyniom obcym kulturze trzcinieckiej można przypisać konkretne formy ze zbioru w Maszkowicach. I tak amfora z Łubnej z kurhanu 23, nie jest niczym wyjątkowym na tle podobnych (tabl. XXI, XXII) a nawet bogaciej zdobionych naczyń z Maszkowic (tabl. XXIV, XXV). Dzbany z guzami na brzuścu też znajdują pełną analogię w tym materiale. Jedynie puchary na nóżce nie mają odpowiedników w maszkowskiej ceramice, jeśli nie liczyć odosobnionej nóżki (tabl. XXVII: 16). Najciekawsze powiązania rysują się w grupie naczyń wiadrowatych i kubków (tabl. XIII—XV). Nie ulega wątpliwości, że ten bogato reprezentowany w maszkowickim zbiorze typ ceramiki posiadający bardzo interesujące motywy zdobnicze tak bardzo się podobał, że chętnie go naśladowano. Dzięki temu znalazły się w kulturze trzcinieckiej naczynia takie, jak okaz z Opatowa.

Z drugej strony są w materiale z Maszkowic formy naczyń upodobnione do ceramiki trzcinieckiej (tabl. V), na co zwracałam uwagę omawiając garnki esowate (tabl. I—VI). W ten sposób materiał ceramiczny umożliwił zestawienie odpowiadających sobie form w obu zbiorach, co przede wszystkim pozwoliło na dokonanie synchronizacji obu kultur, oraz uściśliło czas pojawienia się ornamentu guzowego na terenie Polski.

Z punktu widzenia motywów w zdobnictwie, omawiany okres chronologiczny BB, BC i BD w/g *Reineckego* kształtuje się na obszarze Basenu karpackiego pod znakiem trzech podstawowych stylów ornamentowania naczyń.

Pierwszy z nich to motyw żłobków rytych, przede wszystkim szerokich linii powstałych przez pociągnięcie po gładkiej powierzchni naczynia kościanym gładzikiem, co daje w efekcie różnej głębokości i szerokości linie, z układów których powstaje wzór. Ten szeroko rozpowszechniony ornament stosowany jest przede wszystkim w zespołach wyrosłych jako kontynuacja eneolitycznej kultury pecelskiej-badeńskiej.

Na znacznych terenach panuje styl ornamentyki inkrustowanej, reprezentowany przez kulturę Zók-Vučedol i wszystkie spokrewnione z nią i pochodnie grupy. Ma on nawiązanie z jednej strony do obszaru egejskiego, a z drugiej aż do Italii. Na północ najdalsze jego oddziaływania dają się zauważyć w zachodniej Słowacji.

Trzeci to styl ornamentyki guzowej i guzowo-spiralnej, związany z cyklem kultur rozwijających ten motyw na terenie Węgier południowowschodnich. Jest rzeczą interesującą, że właśnie ten styl osiągnął największe znaczenie i to zarówno w końcowych fazach brązu BC i BD jak i w okresie halsztackim. Można by ogólnie określić te czasy jako okres rozkwitu stylu guzowego. Pojawia się on na całym wielkim obszarze kultur mogiłowych[26] jako dowód ich zetknięcia się z cyklem guzowo-spiralnym, aby się następnie kontynuować w większości kultur pól popielnicowych, powstałych w efekcie rozwoju starego mogiłowego podłoża pod działaniem szerzącego się ze wschodku obrządku ciałopalnego. Najdalej na północny wschód dociera ten styl do kultury komarowskiej,[27] a na północnym zachodzie stoi u podstaw rozwoju kultury łużyckiej.[28]

Bezpośrednią kontynuacją cyklu guzowo-spiralnej ceramiki kultury otomani jest zespół piliński, należący do horyzontu pól popielnicowych.[29] Ten rozległy zasięg, wyraźnie rzutuje na jego swoiste cechy widoczne na różnych terenach, gdzie się ujawnił. Klasyczny ornament guzowo-spiralny ma zasięg znacznie mniejszy i musi być wiązany z migracją jego nosicieli. Pozostałe odmiany tego ornamentu związane z guzem wypychanym i obwisłym nalepianym guzem, mają znacznie szerszy zasięg i znaczenie dłuższe trwanie. Połączone z różnorodnymi kombinacjami linii rytych i gładzonych z łukami i festonami mają swoje odrębne tradycje z jednej strony w kulturze łużyckiej, z drugiej w kulturze pilińskiej. W materiale z Maszkowic uwidaczniają się wyraźnie obie te tradycje. Daje się wyodrębnić nurt, który następnie kontynuuje się na obszarze pilińskim i drugi, o cechach łużyckich, nawiązujący nie tylko do wczesno łużyckiego ornamentu guza wypychanego ale i do motywów guza nalepionego obwiedzionego wielokrotną linią gładzoną, tak charakterystycznego dla łużyckiej ceramiki halsztackiej. Sądzę, że horyzont ceramiki guzowej jest zjawiskiem niezależnym od pojawienia się kultury łużyckiej. Dolina Dunajca, a z nią teren Polski, został

objęty penetracją tego stylu i włączony w rytm przemian, jakie dokonywały się w tym czasie w Basenie Karpackim. W pracy na temat II[30] okresu brązu w Polsce ogłosiłam pogląd, że wymienione oddziaływania stanowiły fazę wstępną, jakby przedłużycką dla całego terenu na wschód od Łaby, gdzie następnie rozwinie się kultura łużycka. Jestem głęboko przekonana, że procesy kulturotwórcze, w efekcie których powstała ta kultura, miały miejsce na terenach na zachód od Odry i że pojawiła się ona na terenie Polski jako wykrystalizowany zespół, rozprzestrzeniając się z zachodu na wschód.

W Maszkowicach znaleziono fragmenty naczyń kultury pilińskiej[31] pochodzące z badań 1962, 1963, i 1967 r. W tym ostatnim roku ułamki charakterystycznego dla pilińskiej kultury naczynia znaleziono w głębokiej jamie, zniszczonej nawarstwieniami wału kamiennego. Z Marcinkowic,[32] również z Kotliny Sądeckiej, pochodzi zbiór przedmiotów, w którym na plan pierwszy wysuwają się zawieszki trąbkowate tak charakterystyczne dla tej kultury.

W świetle tych faktów nie ma powodu łączyć skarbów ze Stefkowej, Załęża, Radymna i Trzciany, zawierających przedmioty charakterystyczne dla pracowni znajdujących sią w dorzeczu Zagyva w rejonie gór Matra z kulturą łużycka.[33] Zasięg wyrobów zawartych w tych skarbach pokrywa się ściśle z kulturą pilinską. Świadczą one, że przed pojawieniem się skrystalizowanego zespołu łużyckiego, obszary Polski Południowej znalazły się w sferze oddziaływania kultury pilińskiej. Wskazywałyny na to wyżej wymionione skarby o wybitnie pilińskiej zawartości. Możnaby w związku z tym wysunąć przypuszczenie, że wyraźna odrębność materiałów „grupy tarnobrzeskiej" w jakimś stopniu kontynuuje tradycje kultury pilińskiej.

Przypisy

[1] BUKOWSKI, Z.: Studia nad południowym i południowo-wschodnim pograniczem kultury łużyckiej. Wrocław 1969. DĄBROWSKI, J.: Powiązania ziem Polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu. Wrocław 1972.

[2] JAŻDŻEWSKI, K.: O zagadnieniu początków kultury łużyckiej. W: Slavia antiqua, T. 1. Poznań 1948, s. 94—151. GARDAWSKI, A.: Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. W: Mater. starożytne, T. 5. Warszawa 1959, s. 83—176.

[3] DĄBROWSKI, J.: op. cit., s. 28—34.

[4] BÓNA, I.: Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. Acta archaeol. Acad. Sci. hung., *9*, 1958, s. 220, ryc. 5, nr 29.

[5] BÓNA, I., op. cit., s. 226—228. BÓNA, I.: Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im mittleren Donauraum. Ann. Univ. Sci. budapest., Sectio Hist. 3. Budapest 1961, s. 14—16.

[6] VLADÁR, J.: Staršia doba bronzová. W: Pravek východného Slovenska. Košice 1966, s. 106—108.

[7] VLADÁR, J.: Zisťovací výskum upevneného výšinného sídliska otomanskej kultúry v Spišskom Štvrtku. W: Východoslov. Pravek. 1. Košice 1970, s. 37—47. KABÁT, J.: Otomanská osada v Barci u Košic. Archeol. Rozhl., 7, 1955, s. 594—617, 742—746.

[8] NOVOTNÝ, B. — NOVOTNÁ, M.: Katalóg archeologickej zbierky Spišského múzea v Levoči. Bratislava 1971, s. 8—12.

[9] ORDENTLICH, I.: Die chronologische Gliederung der Otomani-Kultur auf dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale. W: Dacia. 14 Bucureşti 1970, s. 83—100. HOREDT, K.: Probleme der jüngerbronzezeitlichen Keramik in Transsilvanien. W.: Acta archaeol. carpathica, T. 9, Kraków 1967, Fasc. 1, s. 12—14. KEMENCZEI, T.: Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in Nordungarn. Archaeol. Ért., *90*, 1963, s. 187—190. KALICZ, N.: Bronzkori telep Rétközberencs határában. Archaeol. Ért., *97*, 1970, s. 23—31.

[10] CHROPOVSKÝ, B. — DUŠEK, M. — POLLA, B.: Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei I. Bratislava 1960, s. 299—386.

[11] NOVOTNÝ, B. — NOVOTNÁ, M.: Katalóg . . ., s. 8—12.

[12] FILIP, J.: Pradzieje Czechosłowacji. Poznań 1951, s. 216, ryc. 39.

[13] TOČÍK, A.: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Bratislava 1964, s. 20—38.

[14] BÓNA, I.: Chronologie der Hortfunde . . ., s. 220, ryc. 5, nr 29.

[15] CLARK, G. — PIGGOT, S.: Społeczeństwa prahistoryczne. Warszawa 1970, s. 376—378, 383—384. SULIMIRSKI, T.: Handel Troi z Europą. W: Teki historyczne. T. 15. Londyn 1969, s. 8, 10—12, 14—17, mapa 1.

[16] KALICZ, N.: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Budapest 1968, s. 110—185.

[17] FILIP, J., op. cit. s. 220—124. NEUSTUPNÝ, J.: Pravěk Československa. Praha 1960, s. 203—207. TOČÍK, A., op. cit., s. 163—170.

[18] KOSTRZEWSKI, J. — CHMIELEWSKI, W. — JAŻDŻEWSKI, K.: Pradzieje Polski. Wrocław 1965, s. 134—135. KEMPISTY, A.: Wyniki badań kopca I w Miernowie, pow. Pińczów. W: Rozprawy zespołu badań nad polskim średniowieczem UW i PW, T. 4.

Warszawa 1967, s. 149—162. KEMPISTY, A.: Wyniki badań w Żernikach Górnych, pow. Busko w latach 1965—1968. W: VI konferencja naukowa zespołu badań nad polskim średniowieczem. Warszawa 10—11 styczeń 1969. Warszawa 1970, s. 82—89.

[19] VLČEK, E. — HÁJEK, L.: Ritual Well and the find of Early Bronze Age dagger at Ganovce near Poprad (Czechoslovakia). W: A Pedro-Bosch-Gimpera en el septuagésimo anniversario de su nacimiento. México 1963, s. 427.

[20] Porównaj przypis 18 oraz GEDL, M.: Wczesny i starszy okres epoki brązu na Górnym Śląsku. W: Przegl. archeol. T. 16, 1963. Wrocław 1964, s. 44—47, 50.

[21] DĄBROWSKI, J., op. cit., s. 28.

[22] Ibid., zestawienie 1, ryc. 2, s. 29. BUKOWSKI, Z.: op. cit., s. 167.

[23] KOSTRZEWSKI, J.: Skarby i luźne znaleziska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty. W: Przegl. archeol. T. 15, 1962. Wrocław 1964, s. 9—11, 81 ryc. 126.

[24] KEMENCZEI, T.: Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat. W: Herman Ottó Múz. Évk. 5. Miskolc 1965, s. 49—60.

[25] GARDAWSKI, A.: Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce, s. 90—96.

[26] NEUSTUPNÝ, J.: Pravěk Československa, s. 207—233. KALICZ, N.: Bronzkori telep Rétközberencs határában, s. 31—32. KÖSZEGI, F.: A halomsíros kultúra néhány magyarországi leletéről. Archaeol. Ért., *91*, 1964, s. 3—15. KEMENCZEI, T.: Beiträge zur Wanderung der Hügelgräberkultur im Karpatenbecken. Archaeol. Ért., *95*, 1968, s. 186—196.

[27] BIERIEZAŃSKA, Z. S.: Kultura trzciniecka na Ukrainie. Archeol. Polski, *17*, 1972, s. 259—307. DĄBROWSKI, J., op. cit., s. 82—119.

[28] BOHM, W.: Die ältere Bronzezeit in der Mark Brandenburg. Berlin 1935.

[29] KEMENCZEI, T.: A pilinyi kultúra bárcai csoportja. W.: Herman Ottó Múz. Évk. 4. 1964, s. 7. KEMENCZEI, T.: A pilinyi kultúra tagolása. Archaeol. Ért., *92*, 1965, s. 3—20. JÍLKOVÁ, E.: Pilíňské pohřebiště Barca II a jeho časové a kulturní horizonty. Slov. Archeol., *9*, 1961, s. 67—98.

[30] CABALSKA, M.: Stan badań nad II okresem brązu w Polsce. Zesz. nauk. Univ. Jagiell. Prace archeol., Zesz. 3, 1962, s. 17—35.

[31] CABALSKA, M.: Osadnictwo kultury łużyckiej w rejonie średniego biegu Dunajca w świetle badań w Maszkowicach, pow. Nowy Sącz. Zesz. nauk. Univ. jagiell. Prace archeol. Zesz. 5, 1963, s. 41—52, ryc. 4, 5. W trakcie badań 1967 r. odsłonięte inne naczynie z typowym dla tej kultury ornamentem.

[32] CABALSKA, M.: Pradzieje powiatu nowosądeckiego. W: Rocznik Sądecki. 10/11. Nowy Sącz 1970, s. 113—119. KEMENCZEI, T.: Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat, s. 105—120.

[33] DĄBROWSKI, J.: Powiązanie ziem polskich . . ., s. 154; łączy je z kulturą łużycką podobnie jak *J. Kostrzewski* (Skarby i luźne znaleziska, s. 9—11).

Aus Forschungen in der Problematik der ältesten, mit Buckelornament verzierten Keramik aus Polen im Lichte der Funde aus Maszkowice, Bezirk Nowy Sącz

Maria Cabalska

Die vieljährigen Ausgrabungen in der Siedlung der Lausitzer Kultur von Maszkowice erbrachten in der Grabungssaison 1971/72 keramisches Material, welches eine genauere Prüfung der zum Ziel gesetzten Problematik der ältesten, mit Buckelornamenten verzierten Keramik aus dem Gebiet Kleinpolens ermöglichte. Es wurde eine Grube entdeckt, welche einen einheitlichen Komplex im Sinne einer unberührten, in dem Bereich einer tiefen Grubenhütte geschlossenen Kulturschicht darstellt. Eine beträchtliche Unzulänglichkeit dieses Komplexes bildet der Mangel an Metallerzeugnissen.

Die Grube lag in 43 cm Entfernung vom Nordrand einer „Berg Zyndram" genannten Anhöhe. Am Ostrand, unterhalb von Hüttenniveaus aus jüngerer Zeit, wurde die mit frühbronzezeitlicher Buckelkeramik angefüllte Grube freigelegt. Der Umriß der Grubenhütte skizzierte sich in 150 cm Tiefe in Form eines fast quadratischen Fleckens mit den Ausmaßen N-S 500 m und W-O 490 cm. Flecken in den Tiefen 270 und 290 cm weisen darauf hin, daß der Grubenboden bis zu diesem Niveau gereicht hat. Auf der Umrandung des Grubenbodens war ein Holzkohlestückchenstrei-

fen sichtlich, in der Mitte, rings um die zentrale Feuerstelle, zeigten sich gebrannte Erdklümpchen. Die Hütte wurde nach einem im voraus erdachten Plan gebaut, indem die Grube bis zu 300 cm Tiefe ausgeschachtet wurde. Die Hüttenwände wurden durch eine Holzverkleidung verstärkt und erwärmt, in der Mitte wurde ein durch Steine befestigter Feuerherd angelegt. Auf dem Niveau von 150—180 cm befand sich eine bankähnliche Erweiterung, die zugleich einer besseren Fundamentierung der Dachkonstruktion wie auch einem bequemeren Zutritt zur Wohnhütte diente. In die Hütte gelangte man auf Stufen, die an der Westseite angebracht waren.

Insgesamt wurden 5126 Scherben vorgefunden, welche in sieben Gefäßtypen aufgeteilt wurden, und zwar: 1. Töpfe, 2. Becken, 3. Amphoren, 4. Krüge, 5. kleine Gefäße, 6. Becher und 7. siebartige Gefäße. Töpfe bilden die Grundform, annähernd 70 % sämtlicher Keramik. Diese Gruppe wurde hinsichtlich der Mündungsgestaltung, der Bauchwölbung wie auch der Gefäßhöhe in vier Grundvarianten aufgegliedert: S-förmig profilierte, rundbauchige, tulpenförmige und eimerförmige Töpfe.

Charakteristisch ist die große Menge von Schüsseln. Es wurden zwei Grundtypen ausgesondert, und zwar: profilierte und halbkugeligenapfartige. Besonders zahlreich vertreten sind große tiefe, dünnwandige Schüsseln ohne Spuren einer Einbiegung unter dem Rand. Die Oberfläche mutet schwarz an, ist glatt, öfters glänzend. Kleine wulstartige Henkel sitzen zu je zwei, vier oder auch sieben dicht am Rand oder auch unterhalb desselben.

Amphoren, Krüge und kleine Gefäße bilden etwa 30 % der gesamten Keramikmenge. Die veränderliche Bauchgestaltung berücksichtigend, können drei Amphorentypen ausgesondert werden: 1. umgekehrt birnenförmige, 2. doppelkonische und 3. rundbauchige. Ihr besonders charakteristisches Merkmal sind unterhalb des Knickes angebrachte, von drei- oder auch vierfachen Rillen umgebene Buckel, sowie beim Halsansatz kleine, knieförmig gebogene Henkel. Die Oberfläche aller Exemplare ist schwarzglänzend. Einige Amphoren besaßen einen verdickten Boden. Auffallend ist der Mangel an Fußgefäßen.

Im durchforschten Komplex wurde eine unbeachtliche Anzahl von Krügen ausgesondert. Ihre Höhe schwankt zwischen 10 und 22 cm. Dieser Gruppe wurde das einzige in der Grube vorgefundene Fußfragment zugereiht. Kleine Gefäße sind eher selten. Es sind dies Tassen, Schüsselchen, Schöpfkellen und doppelkonische Gefäße, sorgfältig aus fettem Ton hergestellt, von schwarzer oder auch bräunlich-gelber Farbe, mit polierter Oberfläche.

Ein charakteristisches Gefäß bilden die in zwei Abarten auftretenden Becher: zylindrische und napfartige. Alle diese Exemplare waren mit kleinen, wulstartig unterhalb des Mündungsrandes angebrachten Henkeln versehen. Die zylindrischen Becher zierte ein geglättetes Rillenband, das durch von innen herausgedrückte Buckel unterbrochen wurde. Die napfartigen Becher sind öfters henkellos und unverziert.

Das Grundmotiv der Topfverzierung bilden knopfähnliche sowie langgezogene Knubben. Am häufigsten trat eine kleine, unterhalb des Gefäßrandes angeklebte Warze auf. Größere Buckel waren in ihrer Mitte eingedrückt, dadurch einem Doppelbuckel ähnlich. Nur selten erscheint eine Rippe, in einem Falle war sie mit Fingern geknetet. Eine gewisse Anzahl von Töpfen und Schüsseln wies eine mit Abdrücken und Einkratzungen bedeckte Oberfläche auf, die als „Textilornament" bezeichnet wurde.

Die Mehrzahl der Amphoren sowie der Becher, Krüge und kleinen Gefäße sind mit Bukkelornament und Rillen verziert. Die scheinbar einheitlichen Buckel lassen sich in drei Gruppen aufteilen. Zur ersten gehören von innen aus der Wandung nach außen gedrückte Buckel auf dem Bauchknick. Von der Außenseite des Bauches modelliert, wurden sie nachträglich von innen herausgedrückt. Die zweite Gruppe bilden flache, angeklebte Warzen, umgeben von einer einfachen oder seltener doppelten nachgeglätteten Linie, öfters auf zylindrischen Bechern auftretend. Die dritte, am stärksten vertretene Gruppe bilden hohe, pyramidale Warzen, mittels einer kreisförmigen Bewegung des Daumens geformt und durch eine ringsherumlaufende Rille hervorgehoben. Am häufigsten treten sie auf Amphoren auf, so angebracht, daß sie scheinbar herabhängen. Des öfteren waren sie von vielfachen nachgeglätteten Rillen umgeben, was eine allgemeine Verwischung des Hauptmotivs zur Folge hatte. Die beschriebenen Buckel begleiten geritzte oder nachgeglättete Rillen. Diese Rillen wurden mittels eines Knochenglätters gezogen, wodurch breitere Eintiefungen in der glatten Oberfläche des Gefäßes erzielt wurden.

Ein besonders hervorstechendes Merkmal dieses Komplexes ist ein auf den Bauchwölbungen der Amphoren und Becher auftretendes Spiralmotiv. Die Spirale ist ein selbständiges Motiv und begleitet die Buckel, sich auf ihrer Ausbuchtung windend. Die Spirale ist eine geritzte, nachgeglättete Rille oder auch ein kleiner plastischer Wulst. Nur in Einzelfällen ließ sich das ganze Ornament rekonstruieren.

Das beschriebene Keramikmaterial hat in Polen keine genaue Vorlage. Die allgemeinen chronologischen Rahmen, in denen eine Analogie zu suchen wäre, beschränken sich auf die Stufen BB, BC und BD nach *Reinecke*. Gefäße mit Spiralornament deuten auf eine eindeutige Zugehörigkeit zum Kulturkreis der Spiralbukkelornamentierung. Für die Gebiete Südpolens sind die slowakischen Fundstellen dieses Kreises in Spišský Štvrtok und Barca, die als Siedlungen der Otomani-Kultur bezeichnet sind, als die wichtigsten anzusehen.

In der Zips werden als befestigte Siedlungen auch die Höhensiedlungen von Gánovce, Levoča und Dreveník angesehen. Diese bedeutende Konzentrierung von Fundstellen war der Ausgangspunkt für die Verbreitung der besprochenen Kultur nach Norden. Das Bestehen von Gebrauchskeramik in den Siedlungen der Otomani-Kultur hat im publizierten Material kein entsprechendes Gepräge gefunden. Die Gebrauchskeramik aus Maszkowice ist durch eine äußerst reiche Formenskala repräsentiert. Genaue Analogien für sie sind in der Maďarovce-Kultur im Material aus den befestigten Siedlungen zu finden. Die Serie der Küchengefäße verbindet die Keramik aus Maszkowice mit der Maďarovce-Kultur, während die Amphoren, Becher und kleinen Gefäße mit der Spiralbuckelkeramik zu verknüpfen sind. Die Bewohner der Grubenhütte repräsentierten die Maďarovce-Kultur mit starken Einflüssen aus dem Bereich der Spiralbuckelkeramik. Mit aller Bestimmtheit ist anzunehmen, daß ihre Penetration im südlichen Karpatenvorland mit der Suche nach Bernstein begründet war, wovon ein vorgefundenes Bruchstück zeugt. Sie waren als Handelsvermittler und Bernsteinsucher tätig, da Bernstein zu diesen Zeiten auf den südlichen Märkten hoch geschätzt war. Ihr Partner im Bernsteinhandel war die Bevölkerung der Trzciniec-Kultur. Der keramische Formenschatz dieser Kultur, ansonsten ärmlich und uniform, überrascht mit einer Reihe von Gefäßen, die keinerlei Begründung in der eigenen Formenschöpfung finden.

Die in Łubna, Trzciniec, Świniary, Miernów und Żerniki entdeckten Gefäße weisen auf eine entschiedene Einflußnahme aus dem Süden hin und man findet für sie auch genaue Vorbilder im Komplex der Spiralbuckelkeramik. Alle diese Formen traten im Material aus Maszkowice auf. Einzelne Gefäße, aus den Hügelgräbern der Trzciniec-Kultur bekannt, sind mit den Exemplaren aus der Grubenhütte in Maszkowice vergleichbar. Und umgekehrt, befinden sich im Material aus Maszkowice Gefäßformen, welche der Trzciniec-Keramik ähneln. Auf diese Weise ermöglichte das Keramikmaterial eine Synchronisierung beider Kulturen und präzisierte die Chronologie der Buckelornamentik. Dieser Ornamentstil erreichte seine größte Bedeutung in den Endphasen der Stufen BC und BD wie auch in der Hallstattzeit.

Er erscheint im Bereich der Hügelgräberkultur als Beweis ihrer Berührung mit der Spiralbuckelkeramik und erhält sich bis in die Urnenfelderkultur. Am weitesten nach Norden dringt er bis zur Komarowo-Kultur vor, im Nordwesten dagegen bedingt er die Entwicklung der Lausitzer Kultur. Der Horizont der Buckelkeramik ist eine von dem Erscheinen der Lausitzer Kultur unabhängige Erscheinung. Das Gebiet Südpolens wurde durch die Penetration dieses Stiles miterfaßt und in den Rhythmus der Veränderungen, die zu dieser Zeit im Karpatenbecken vor sich gingen, miteinbezogen. Die oben genannte Verbreitung des Buckelkeramikstils, welche zur Zeit der Trzciniec-Kultur stattfand, erleichterte unzweifelhaft die Anpassung des neuen Komplexes, welchen die Lausitzer Kultur bildete. Die durch die Träger des Bukkelkeramikstils penetrierten Handelsstraßen wurden nicht aufgegeben. Sie bildeten die Grundlage zur Verbreitung der Pilinyer Kultur nordwärts der Karpaten. Mit dieser Kultur wären einige in Maszkowice gefundenen Gefäße wie auch die aus Marcinkowice, Stefkowa, Załęże, Radymno und Trzciana bekannten Bronzeerzeugnisse zu verbinden.

Aus dem Polnischen übersetzt von F. Majchrzycki

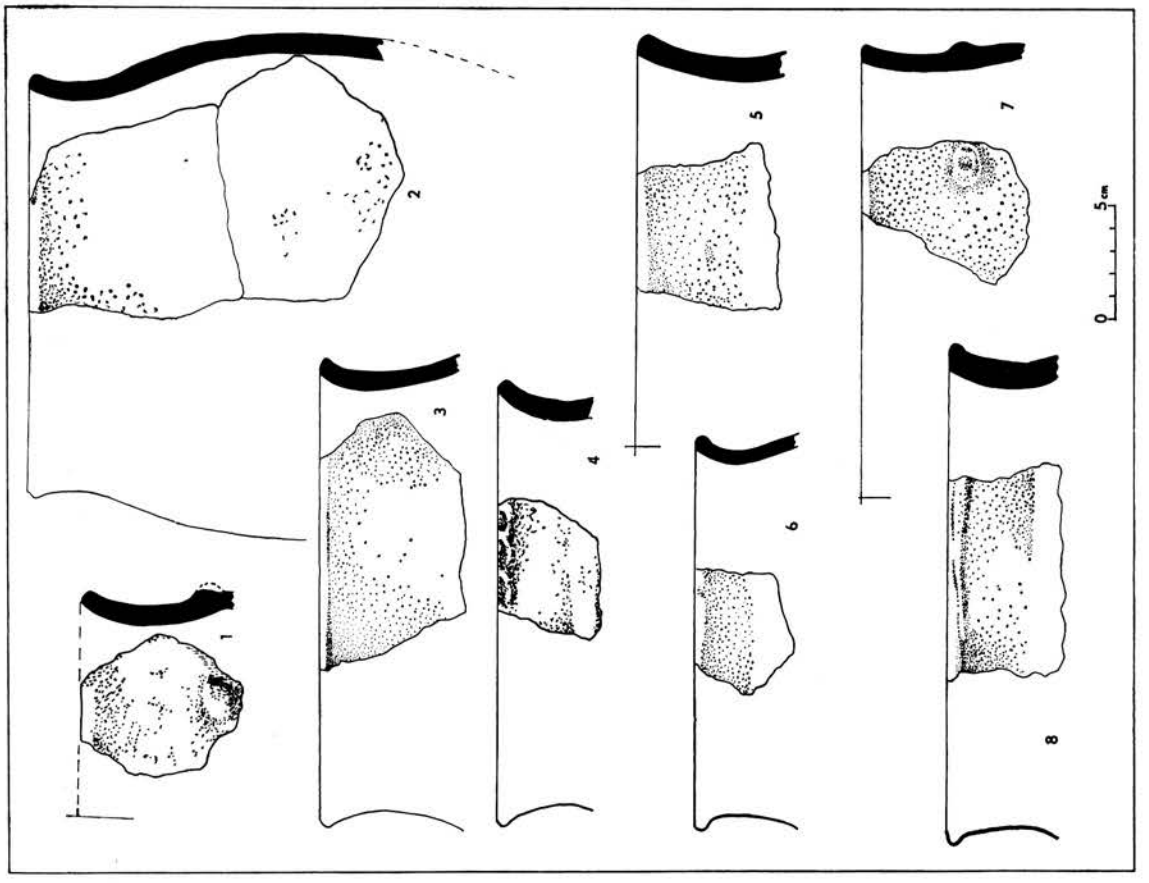

Tabl. II. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Garnki o profilu esowatym.

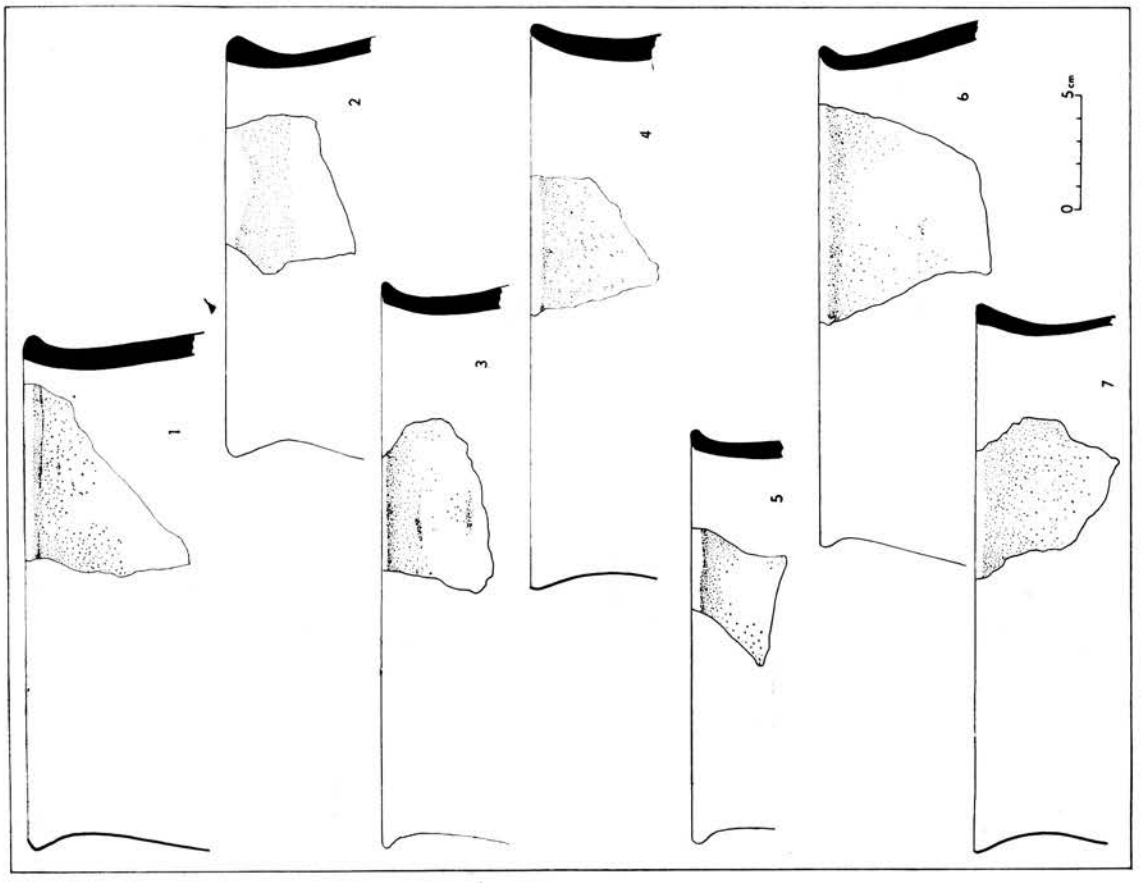

Tabl. I. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Garnki o profilu esowatym.

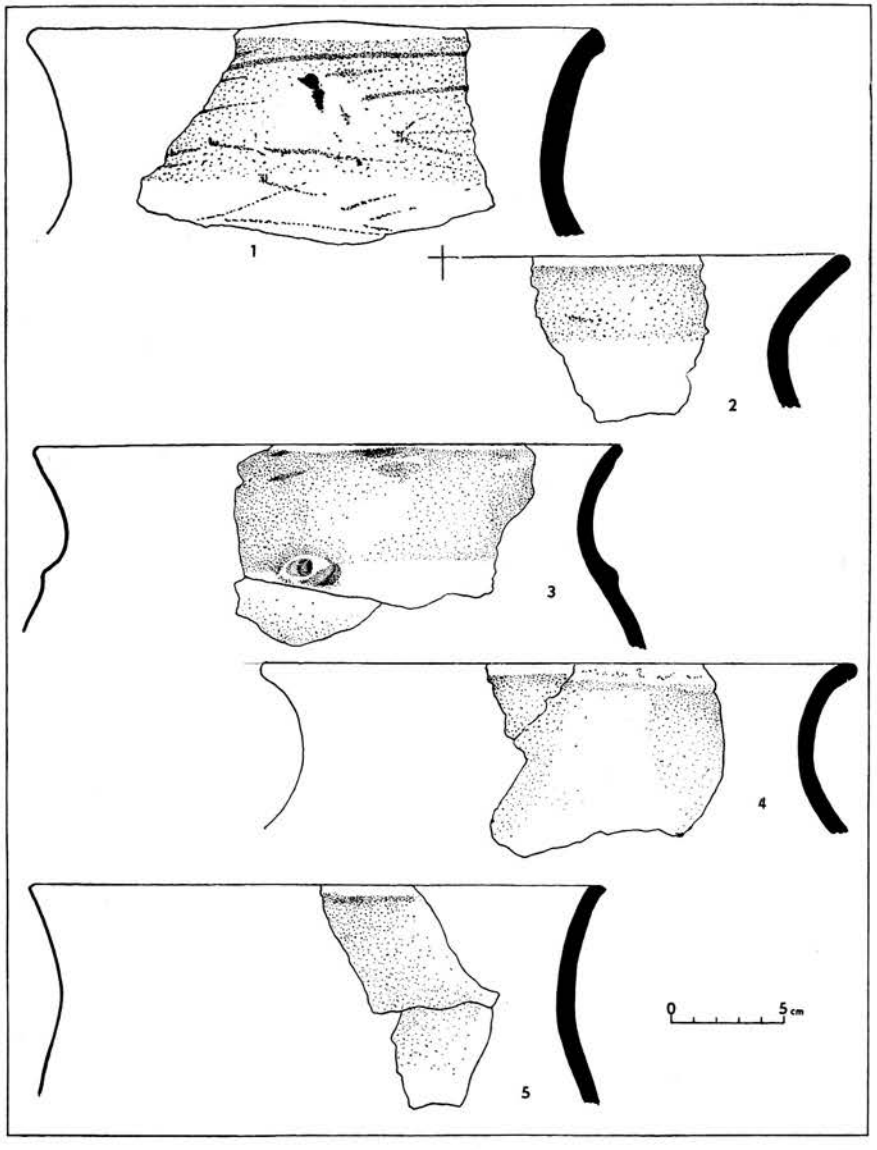

Tabl. III. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Garnki z lejowato odchylonym kołnierzem.

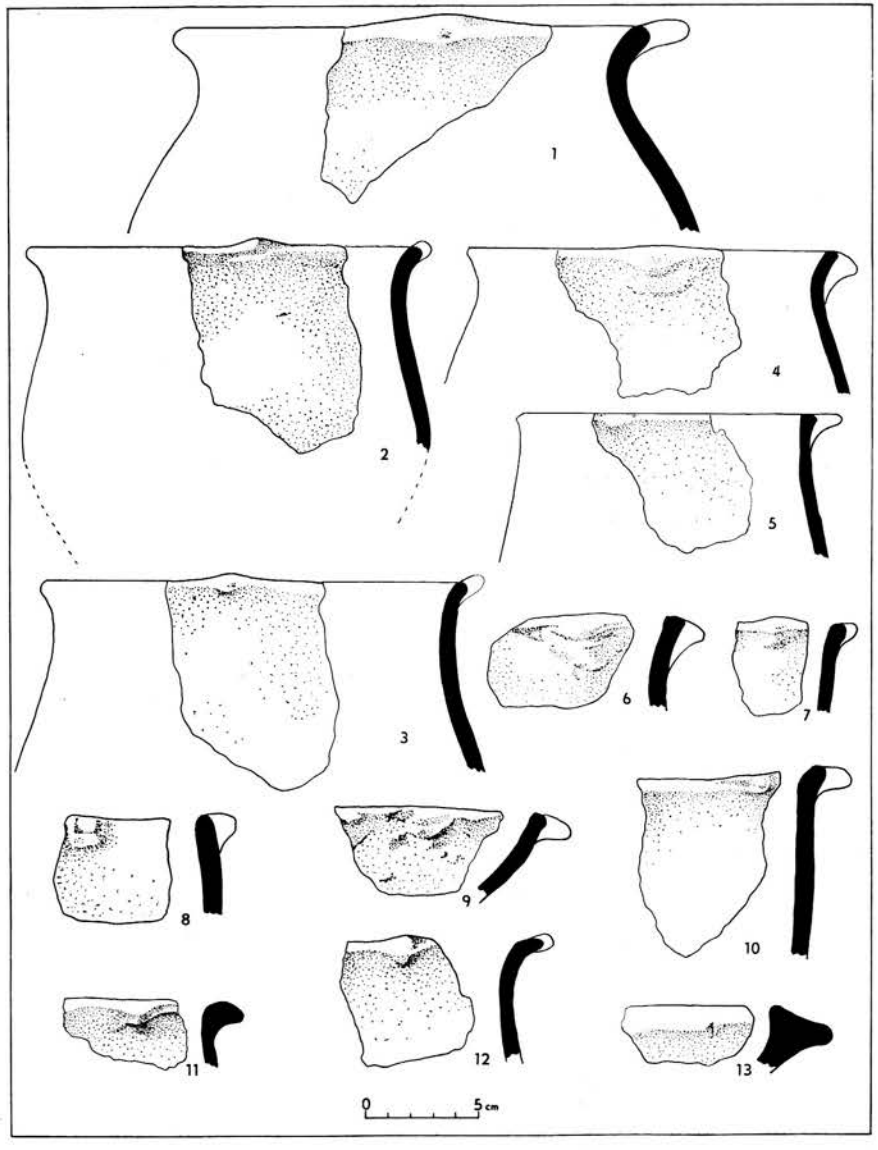

Tabl. IV. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Garnki z guzkiem umieszczonym na krawędzi.

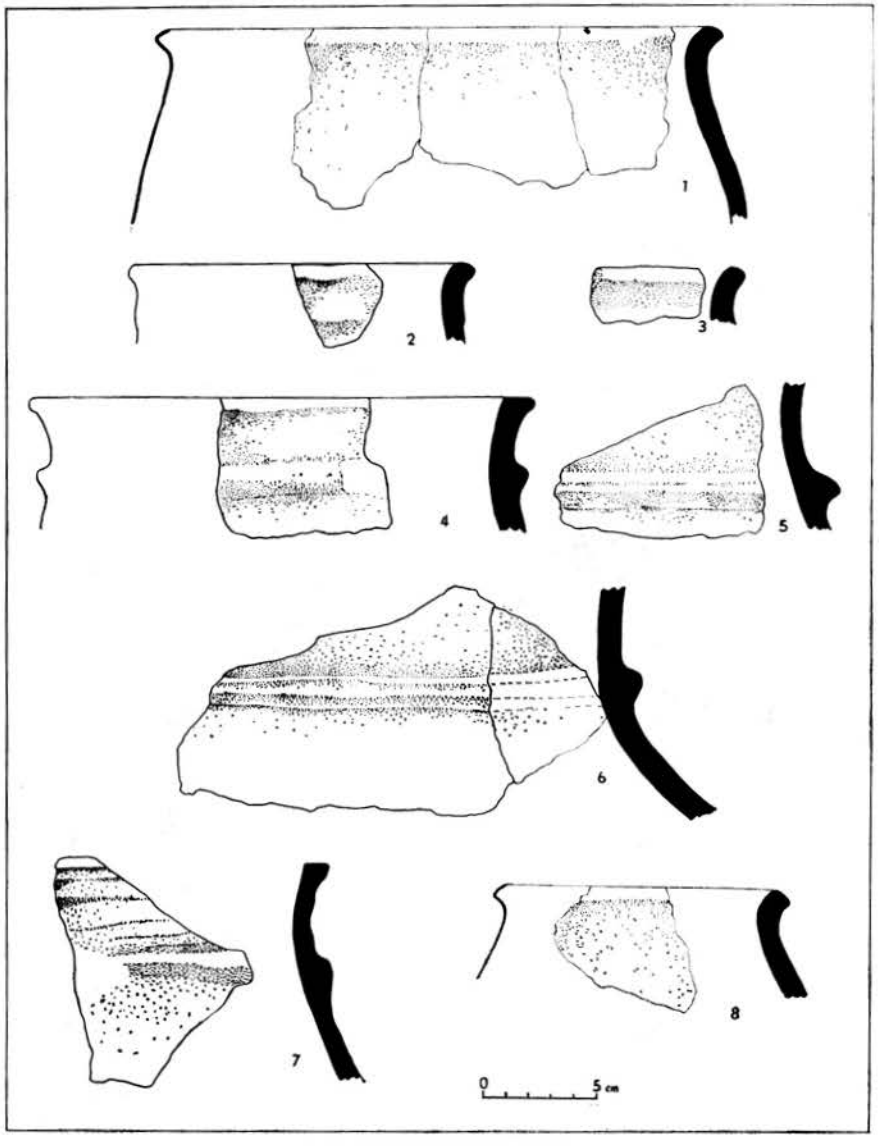

Tabl. V. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Garnki baniaste o ściętej krawędzi zdobione wałeczkiem plastycznym

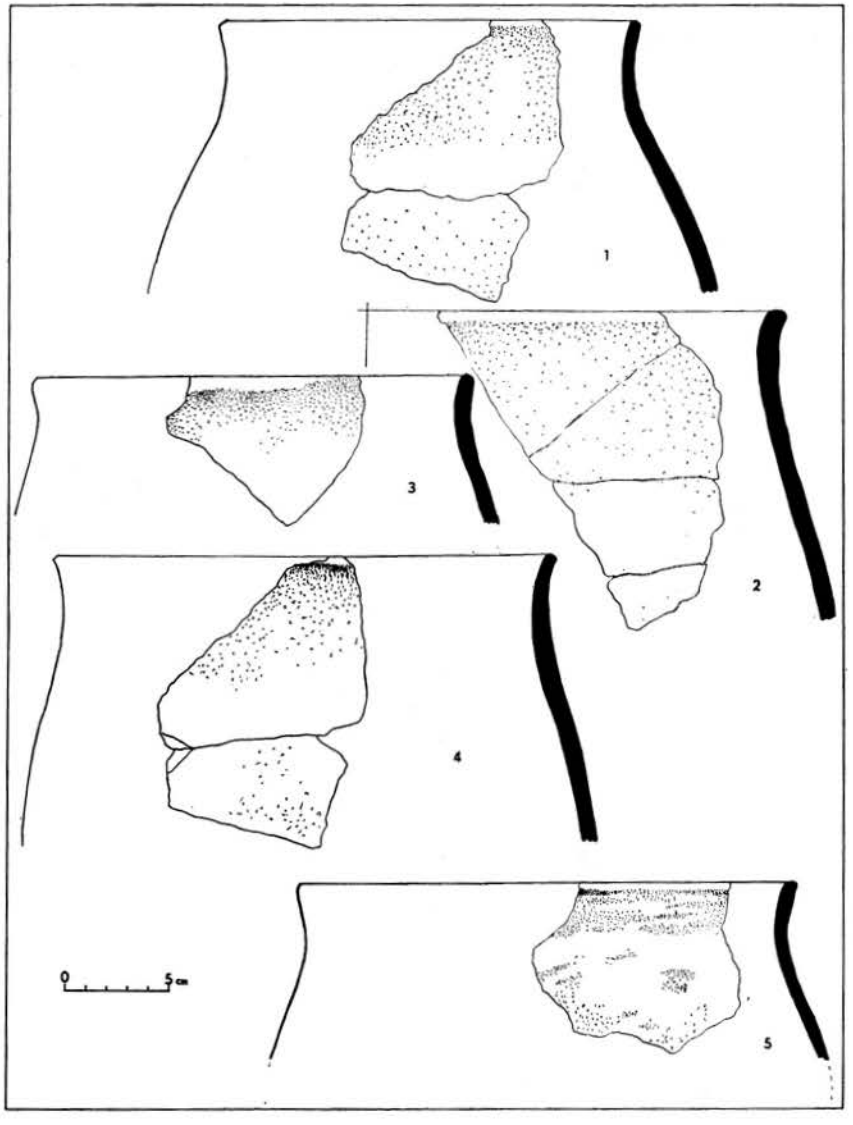

Tabl. VI. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Garnki baniaste.

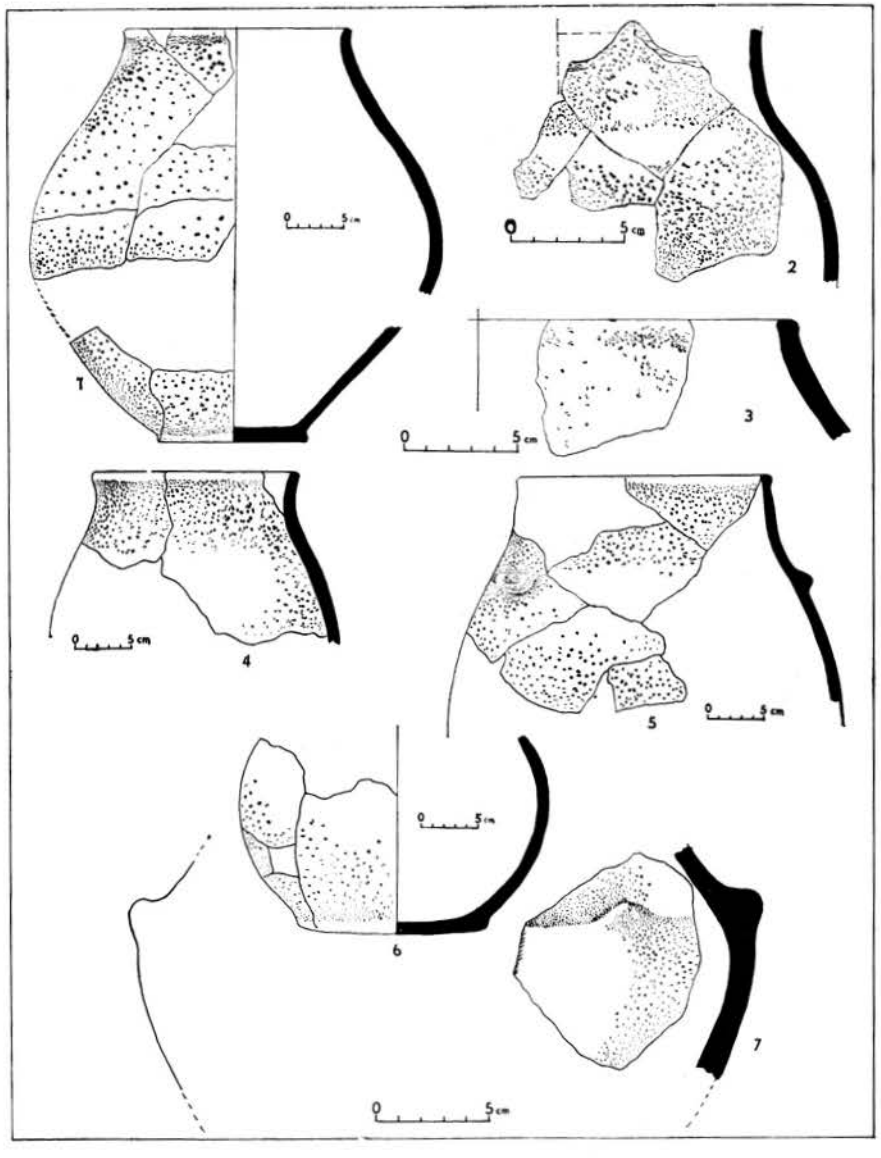

Tabl. VII. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Garnki baniaste ze zwężonym prostym wylewem.

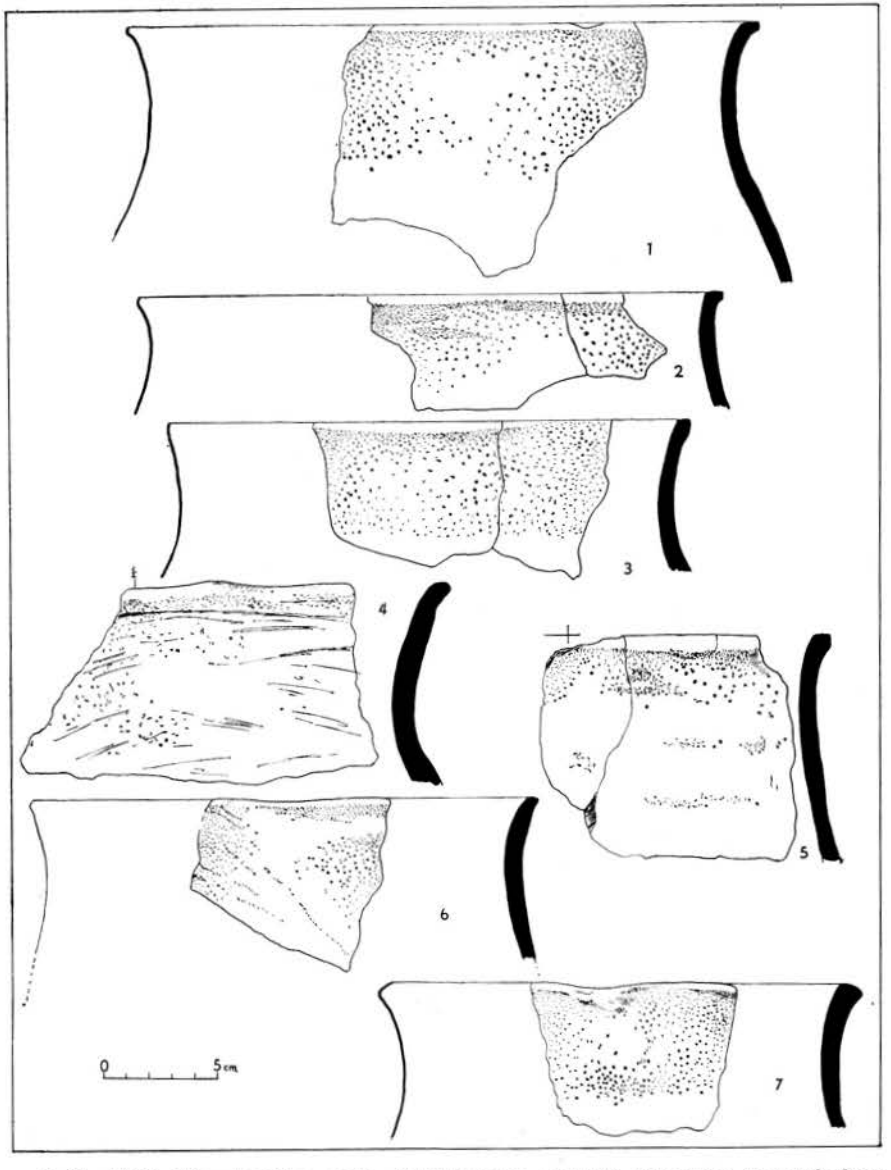

Tabl. VIII. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Garnki baniaste z wychyloną krawędzią.

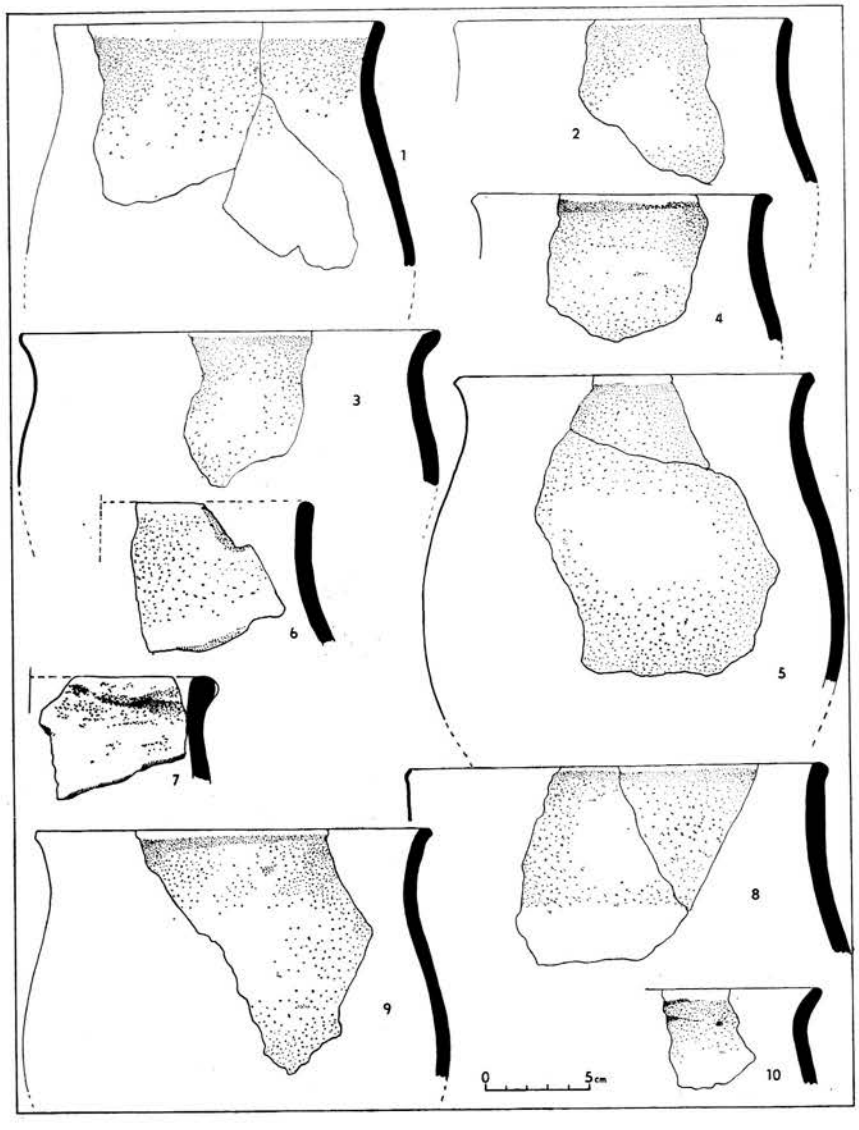

Tabl. IX. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Garnki baniaste z niewysoką szyjką.

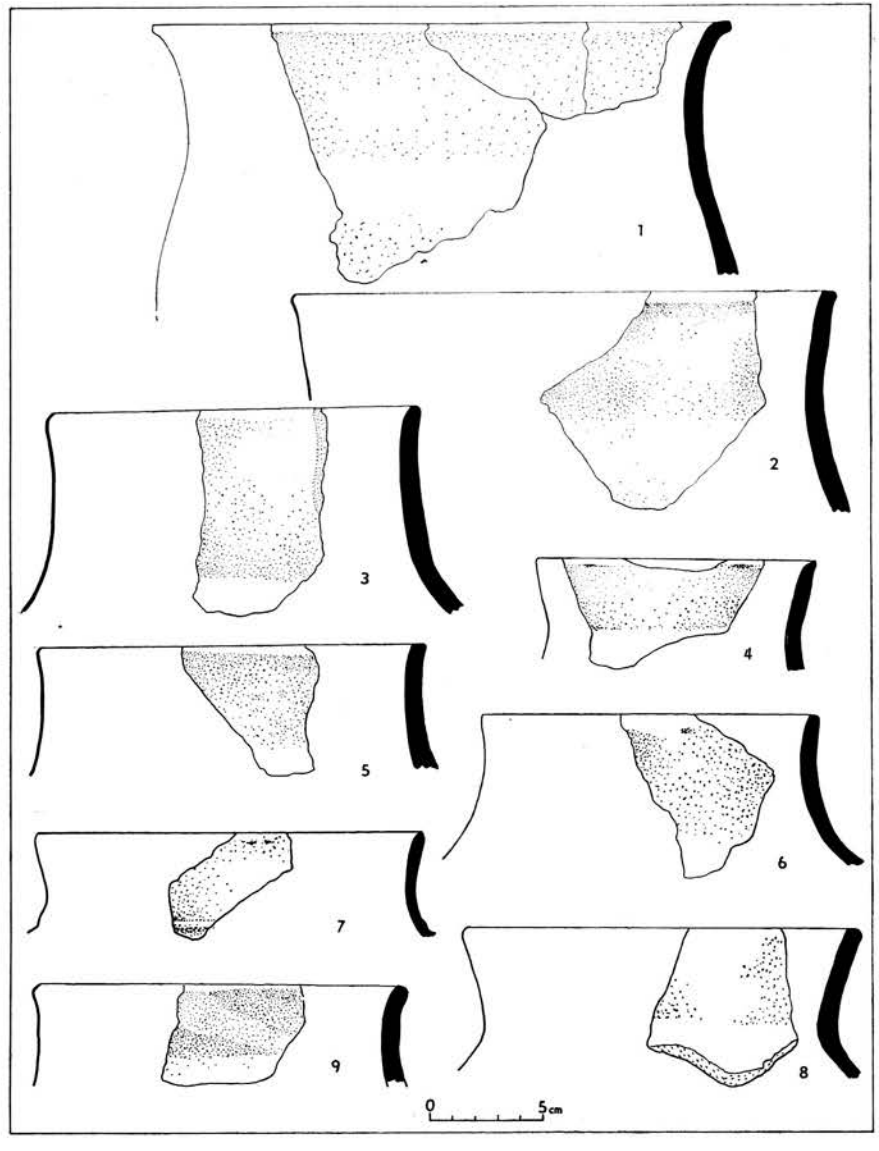

Tabl. X. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Garnki baniaste z cylindryczną szyjką.

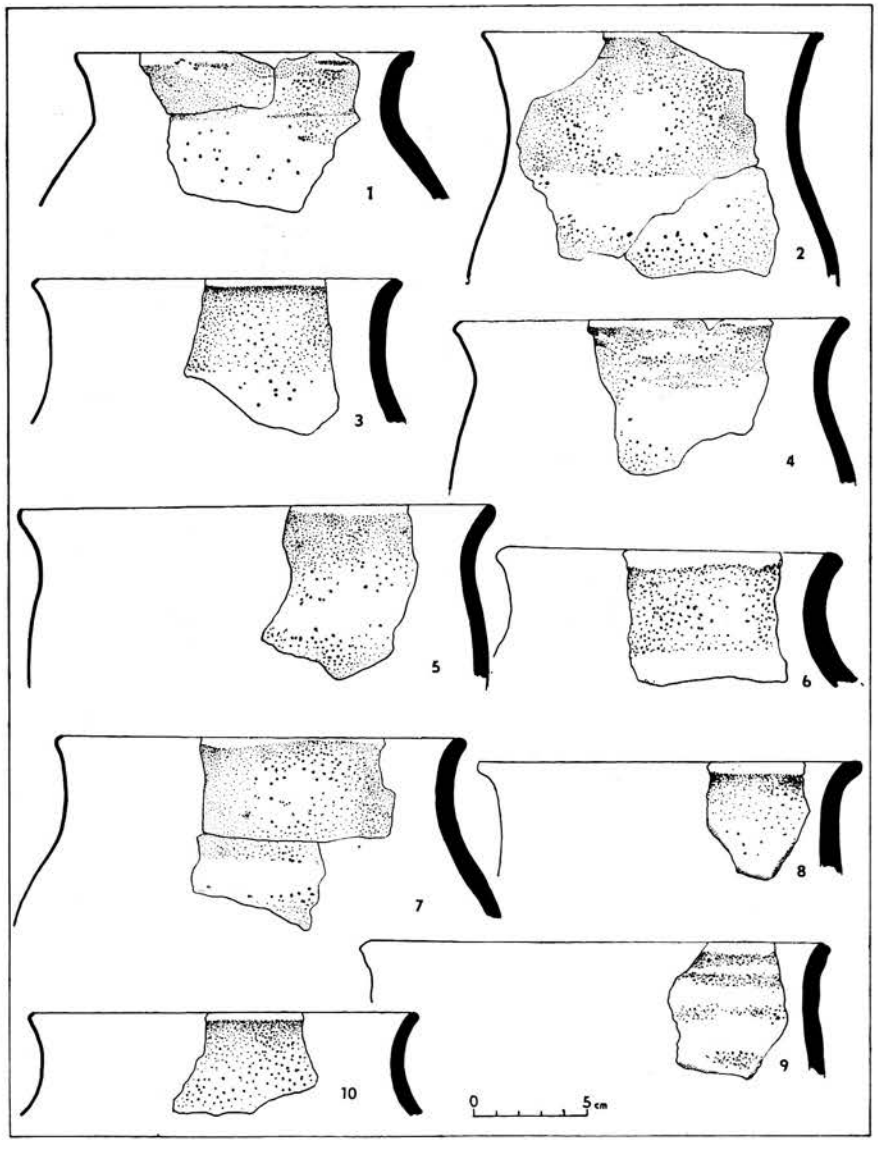

Tabl. XI. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Garnki baniaste z lejowato wygiętą szyjką.

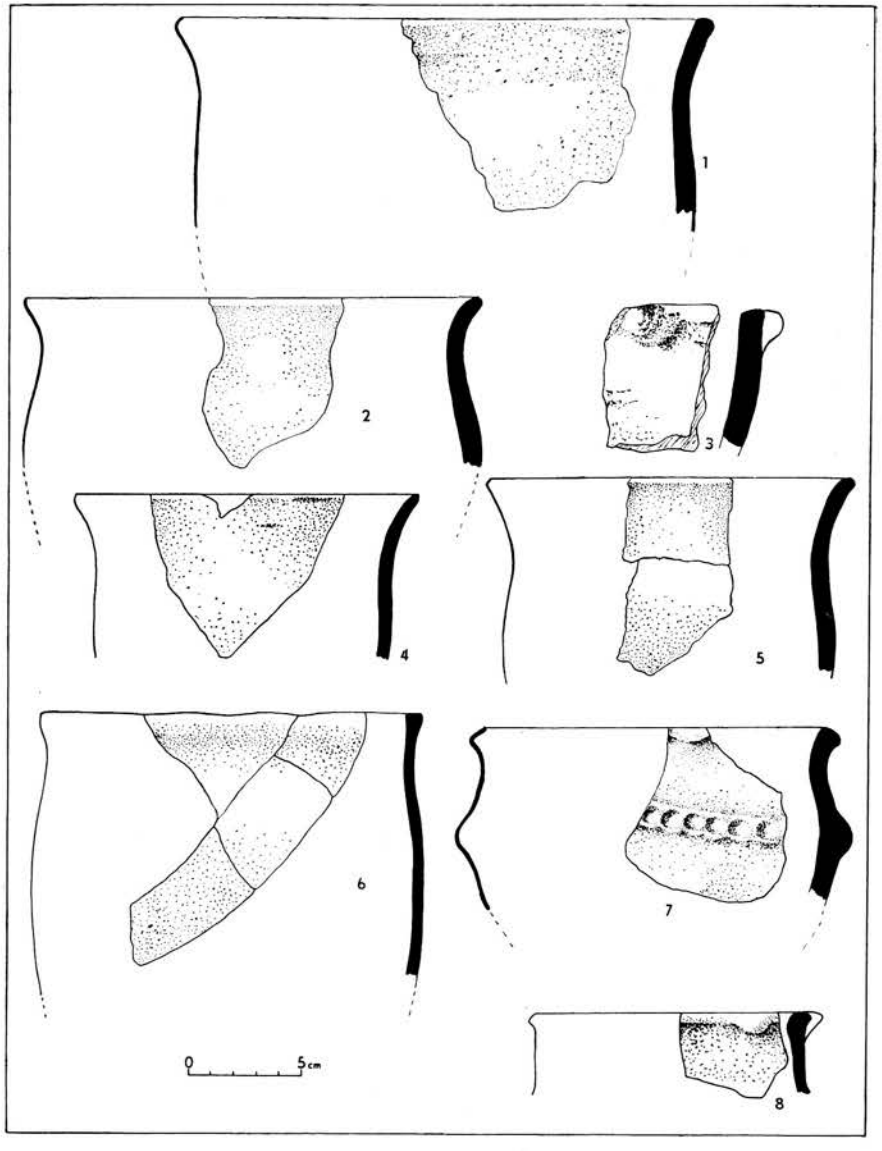

Tabl. XII. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Naczynia tulipanowate.

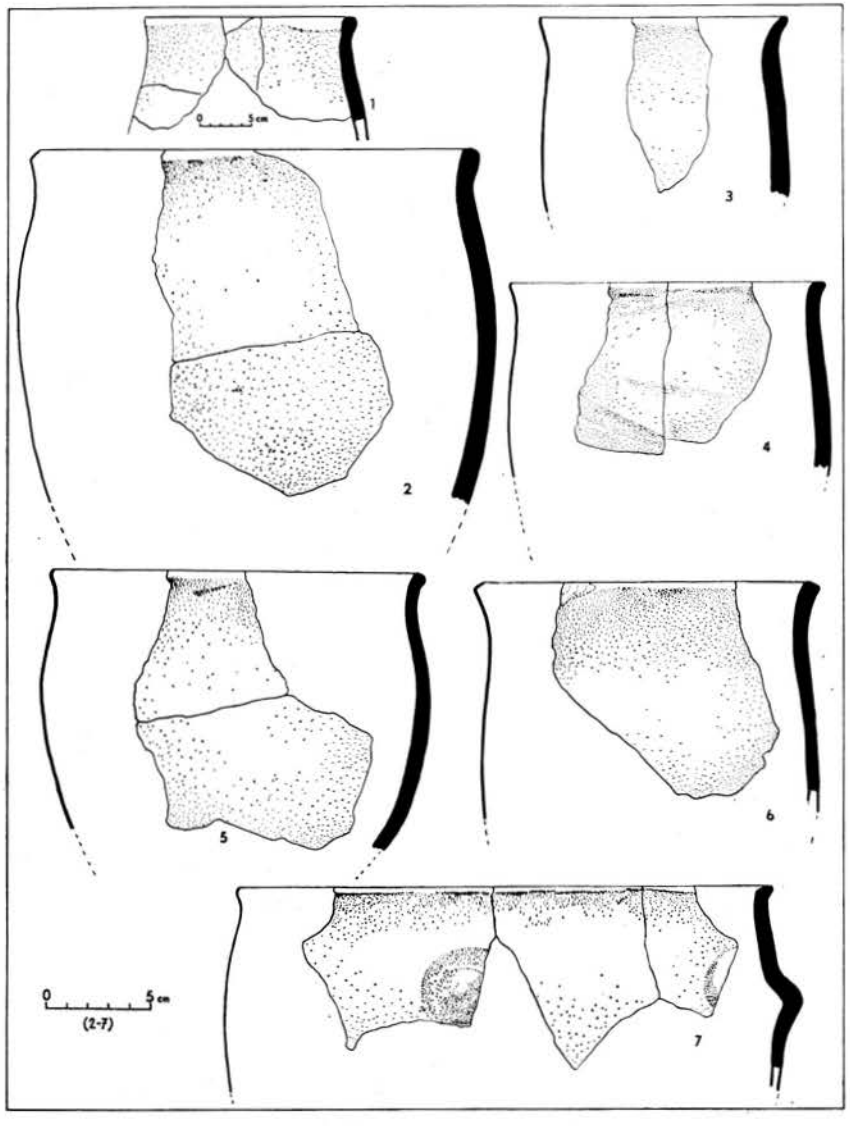

Tabl. XIII. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Wysmukłe naczynia tulipanowate.

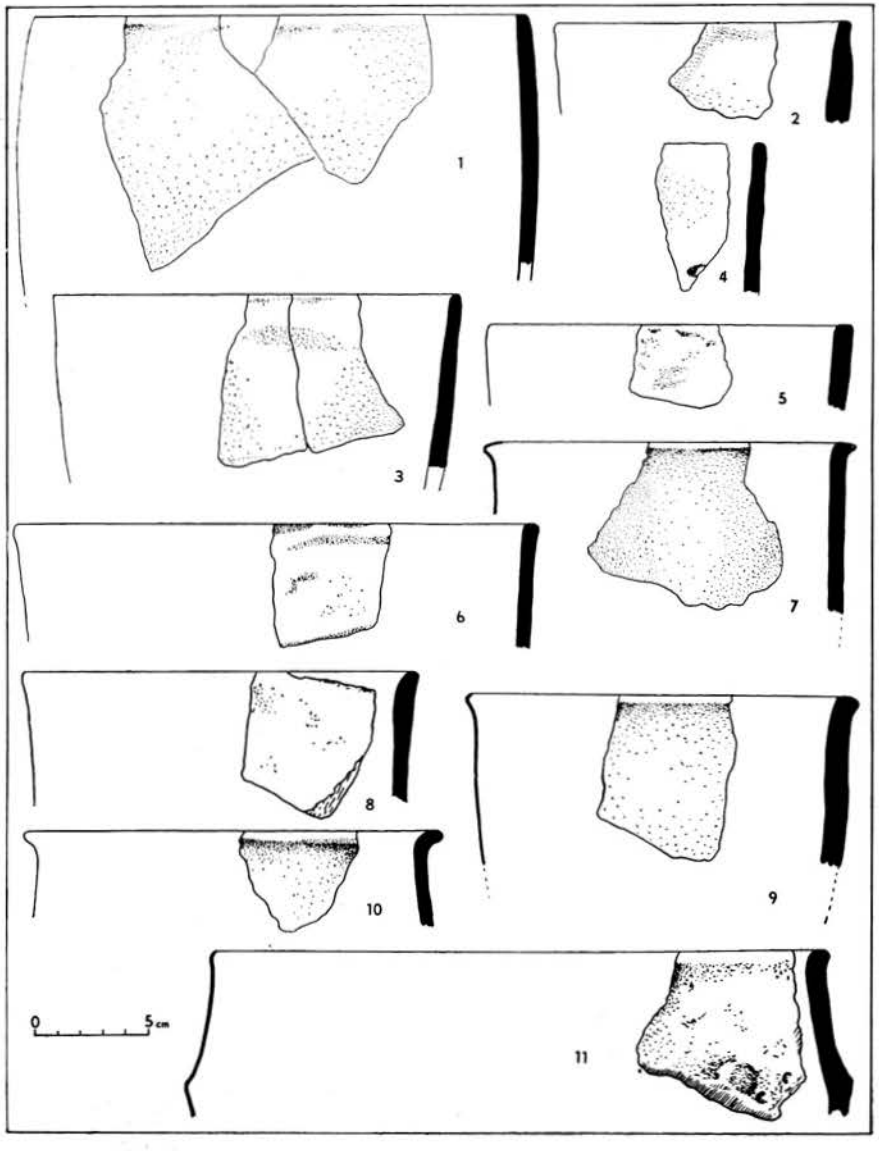

Tabl. XIV. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Naczynia wiadrowate.

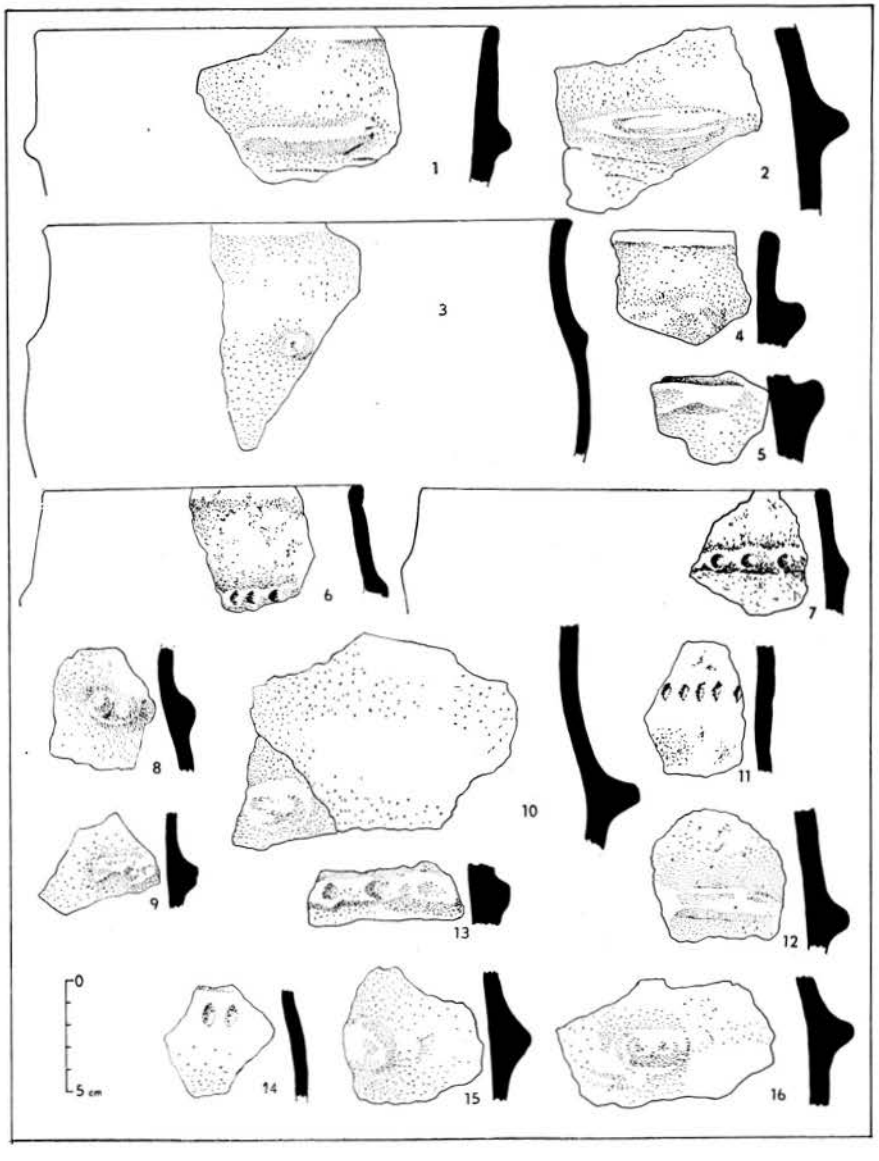

Tabl. XV. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Naczynia wiadrowate z sęczkami.

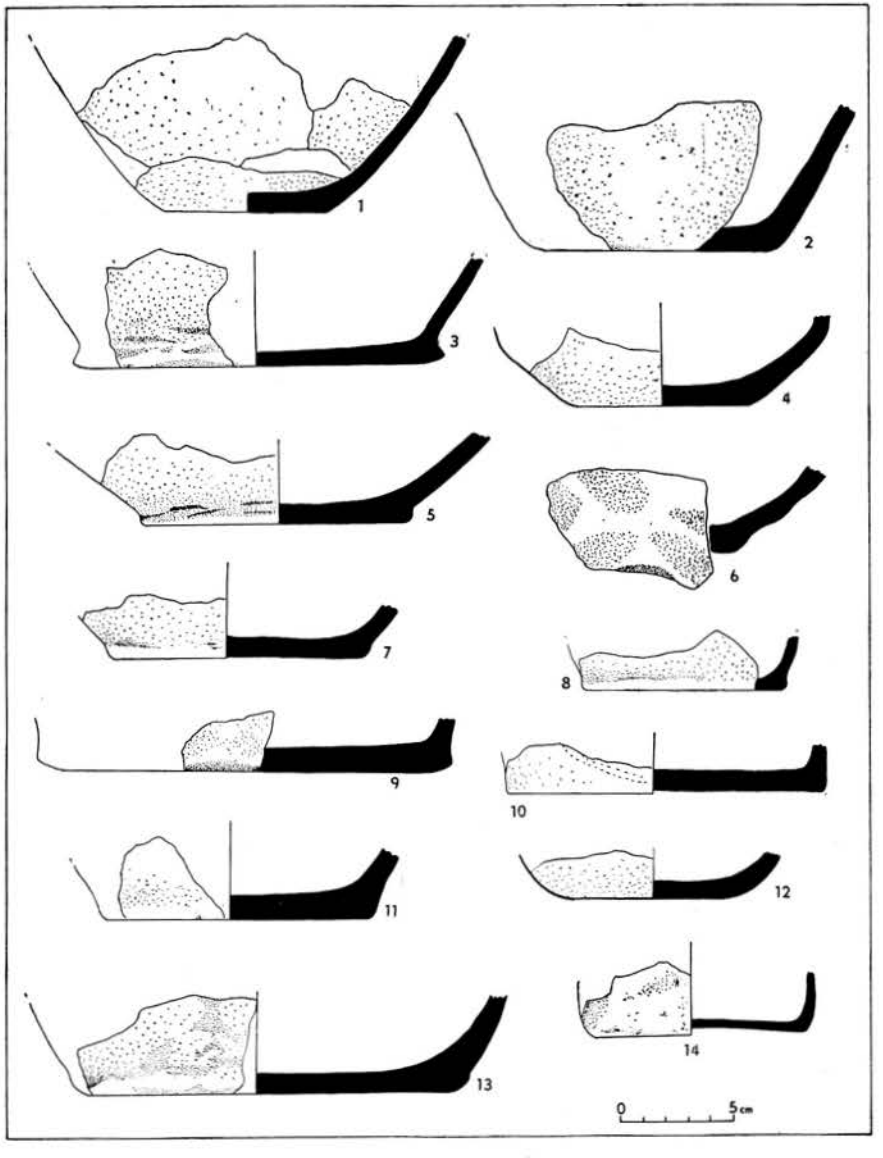

Tabl. XVI. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Dna garnków różnych typów.

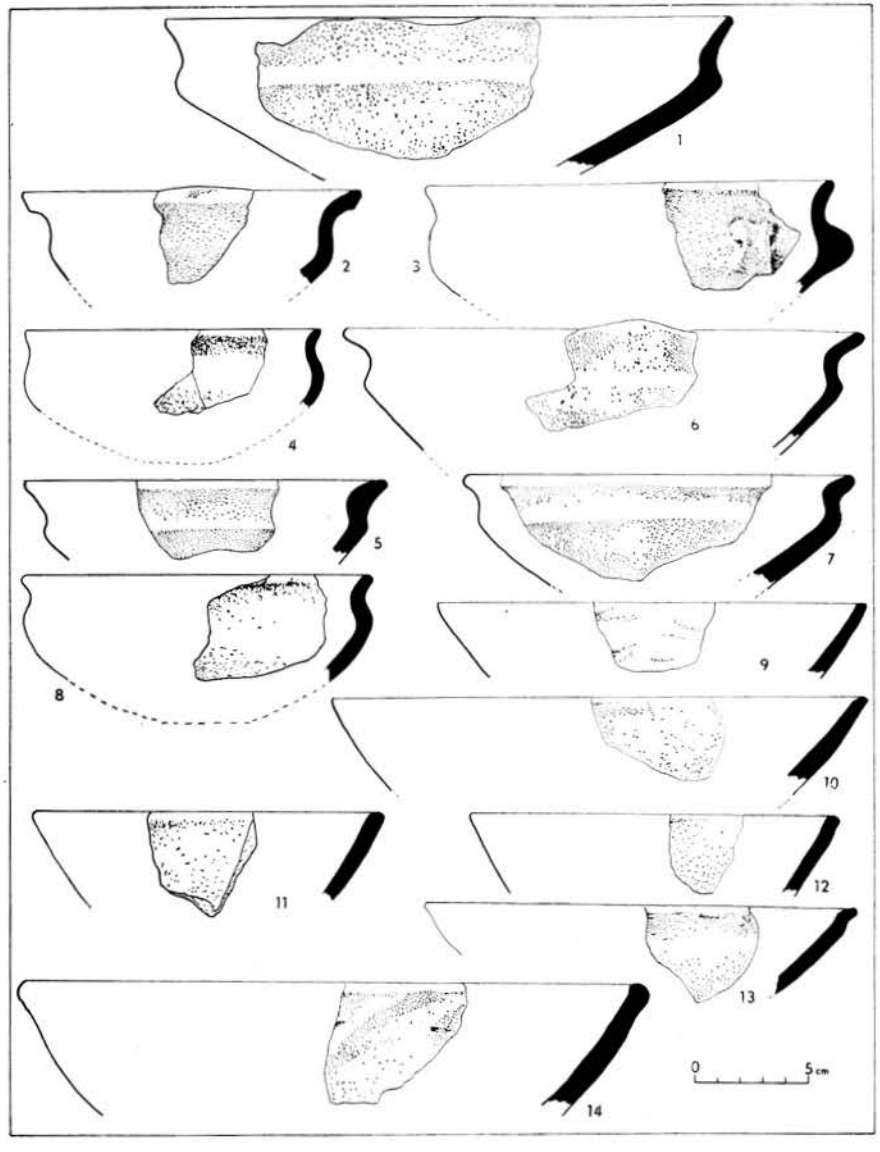

Tabl. XVII. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. 1–8 — misy profilowane; 9–14 — misy donicowate.

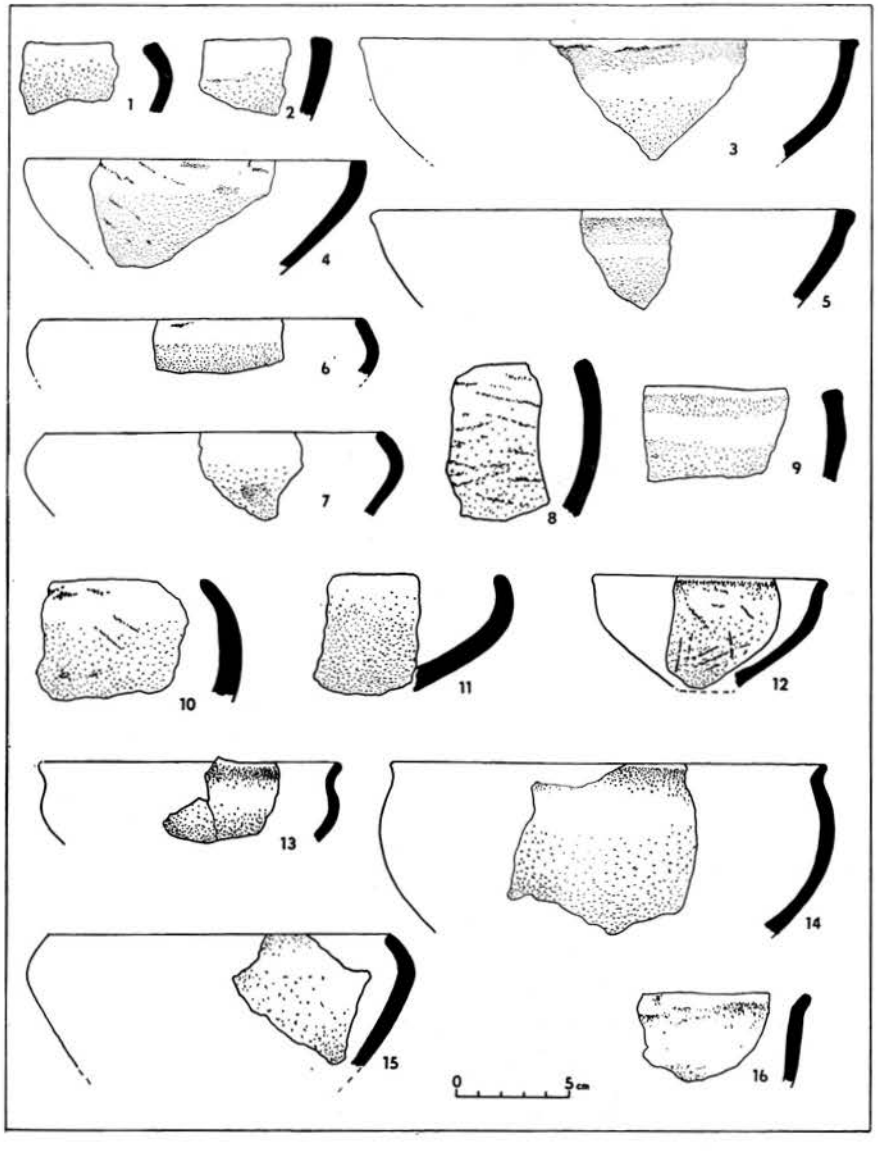

Tabl. XVIII. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Misy półkuliste.

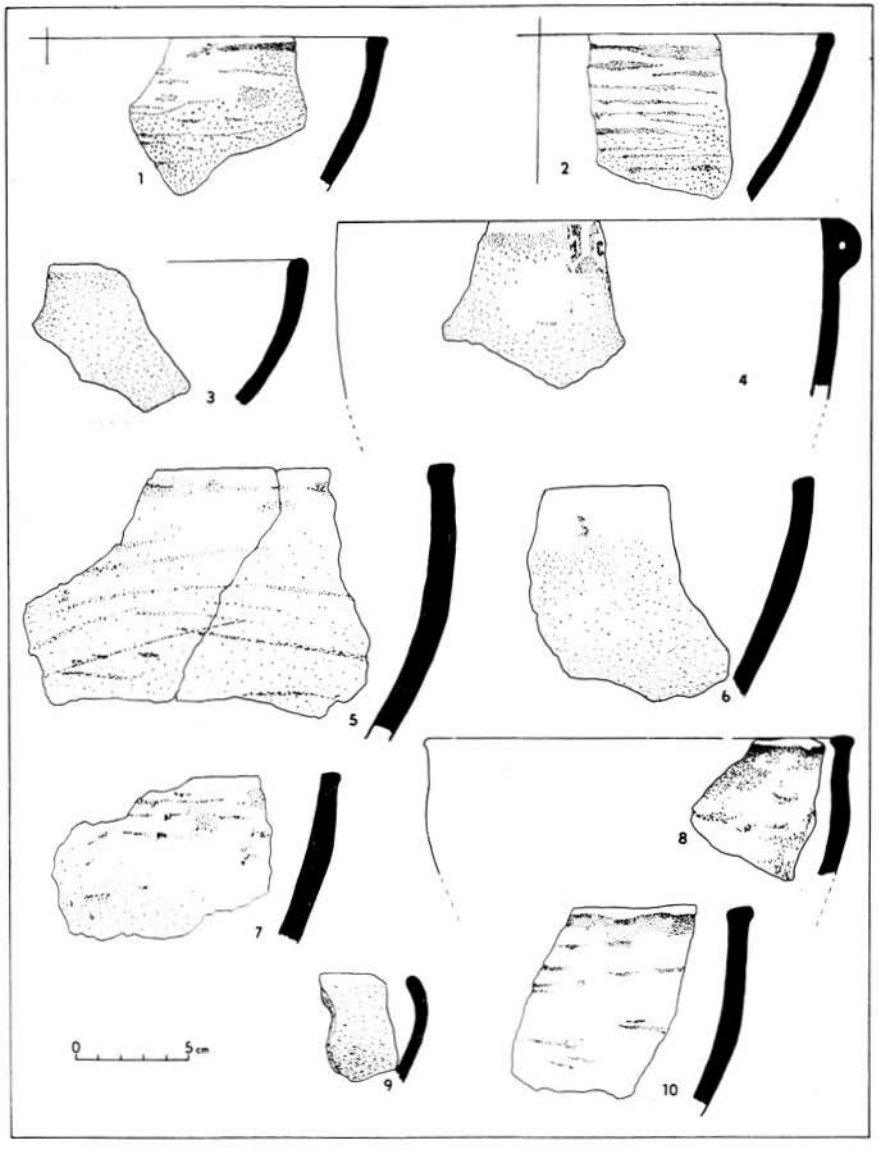

Tabl. XIX. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Głębokie misy półkuliste.

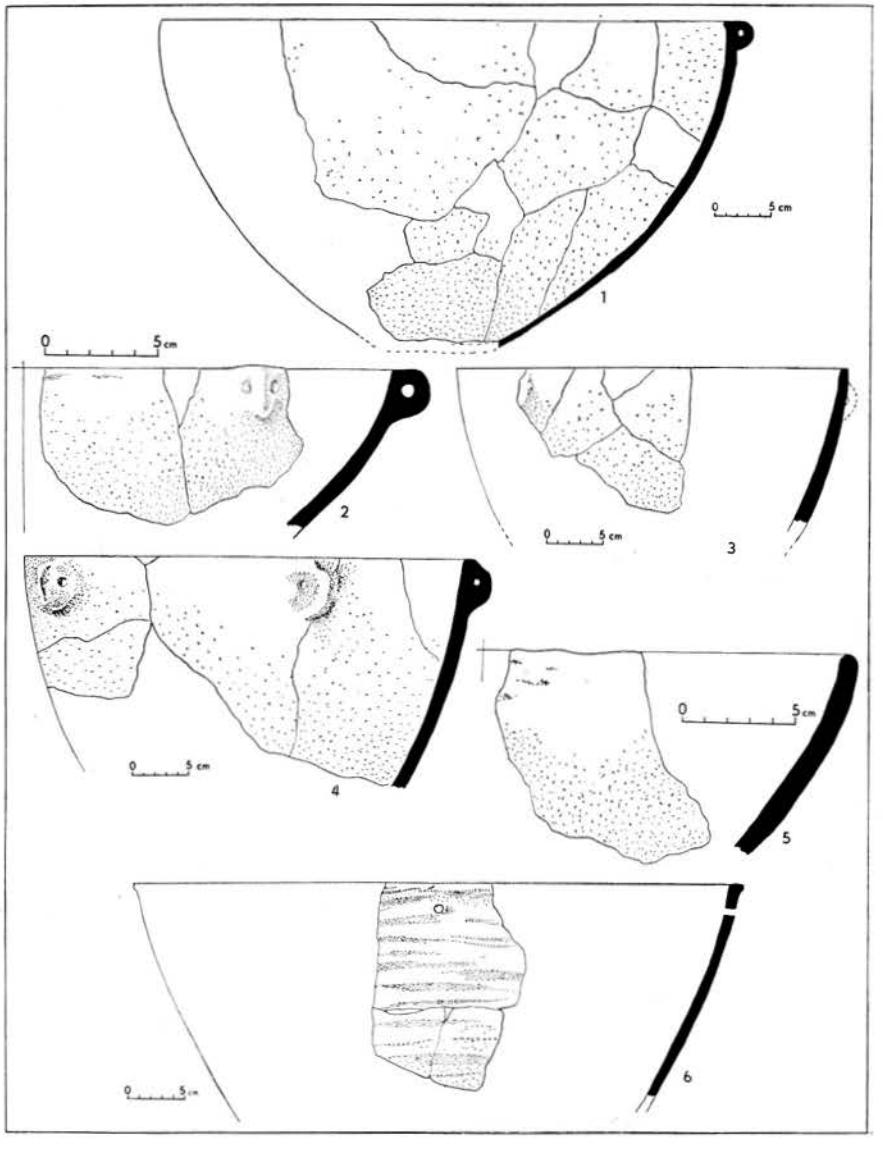

Tabl. XX. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Głębokie misy półkuliste.

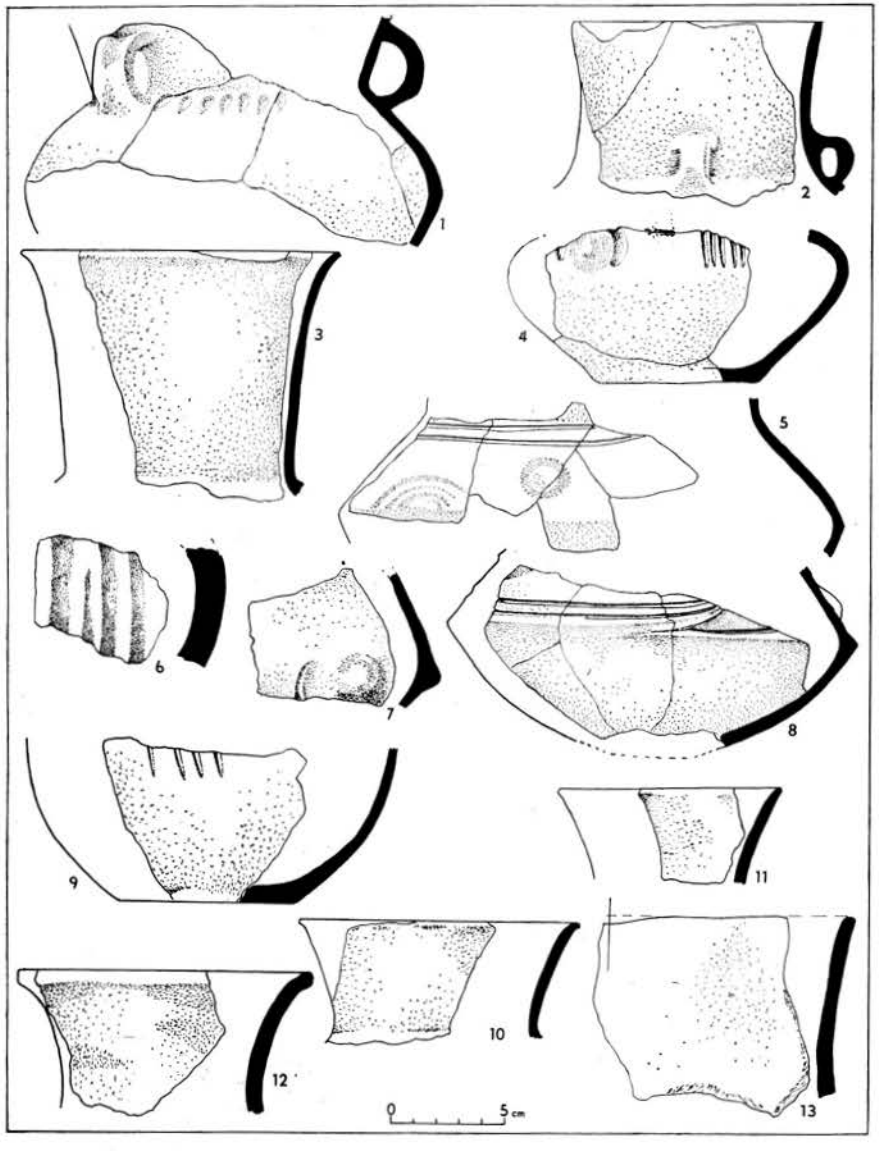

Tabl. XXI. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Amfory.

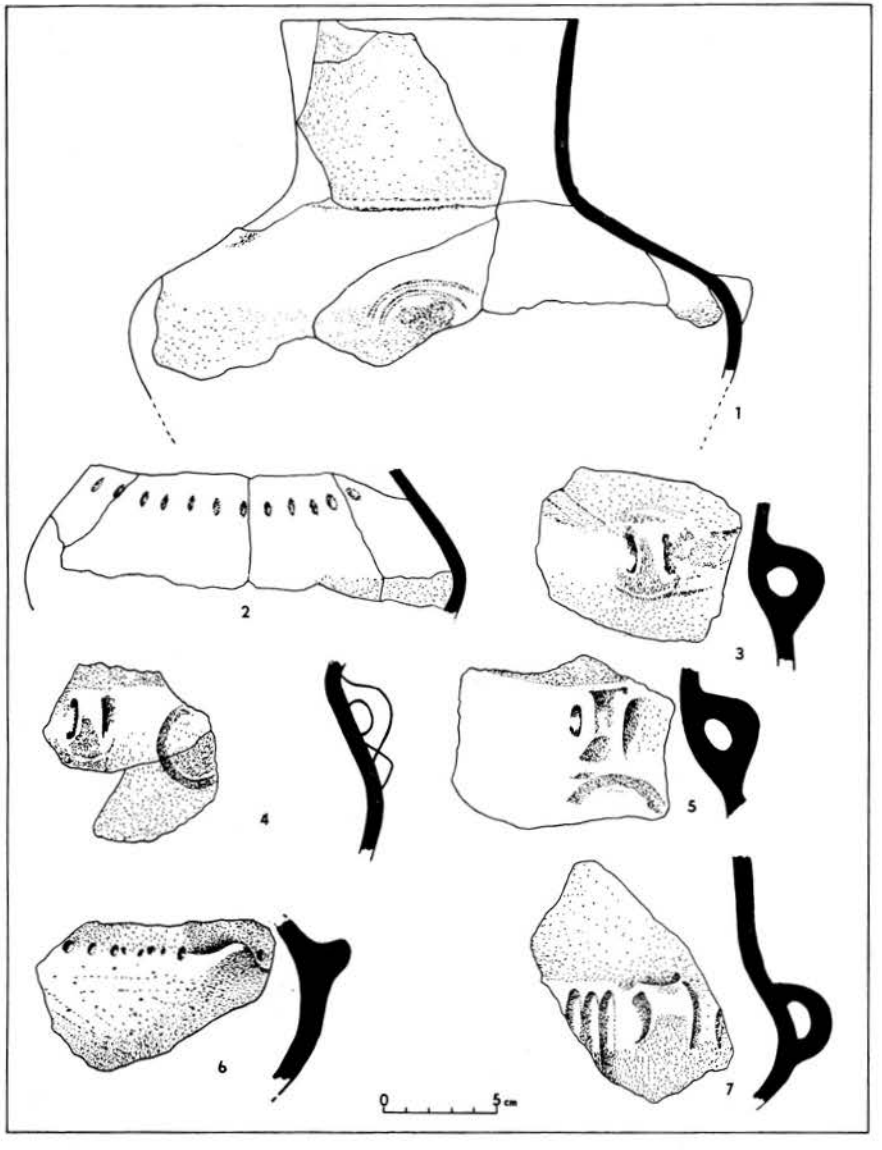

Tabl. XXII. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Amfory.

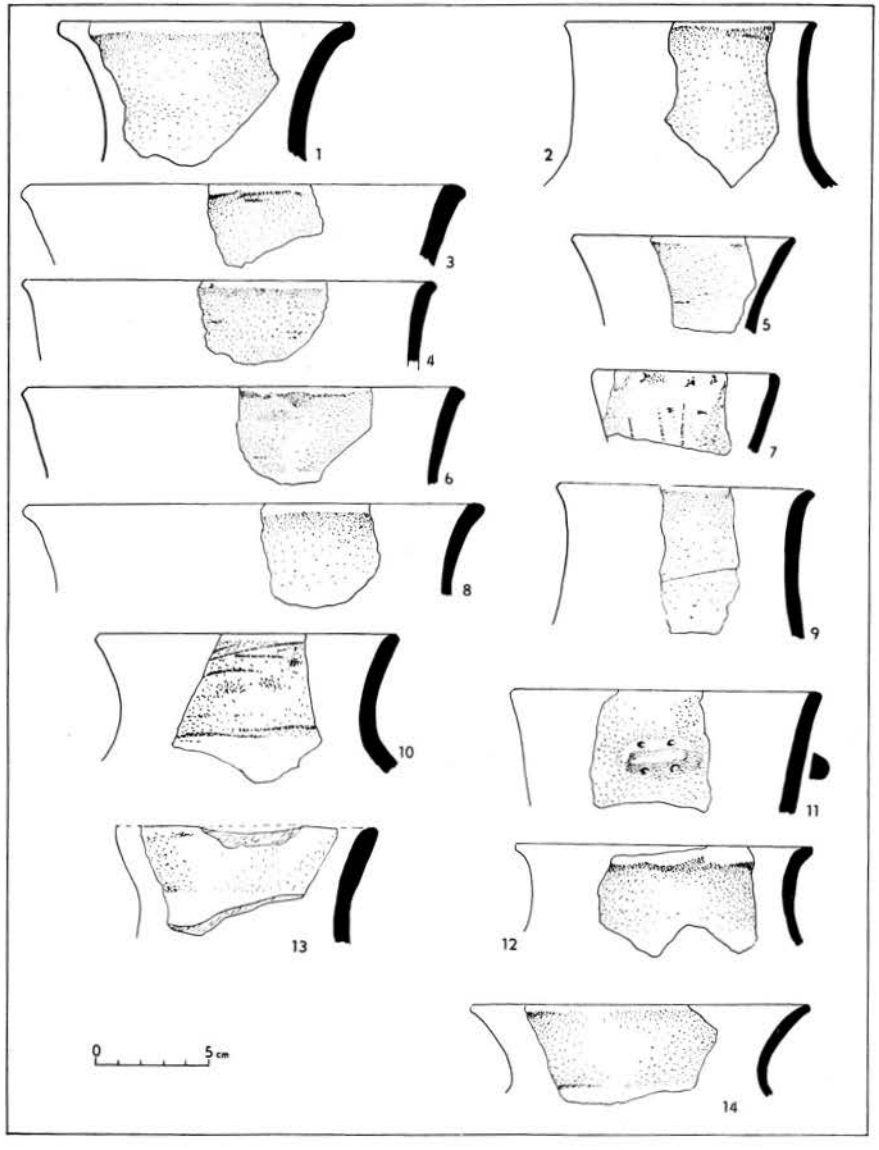

Tabl. XXIII. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Szyjki amfor.

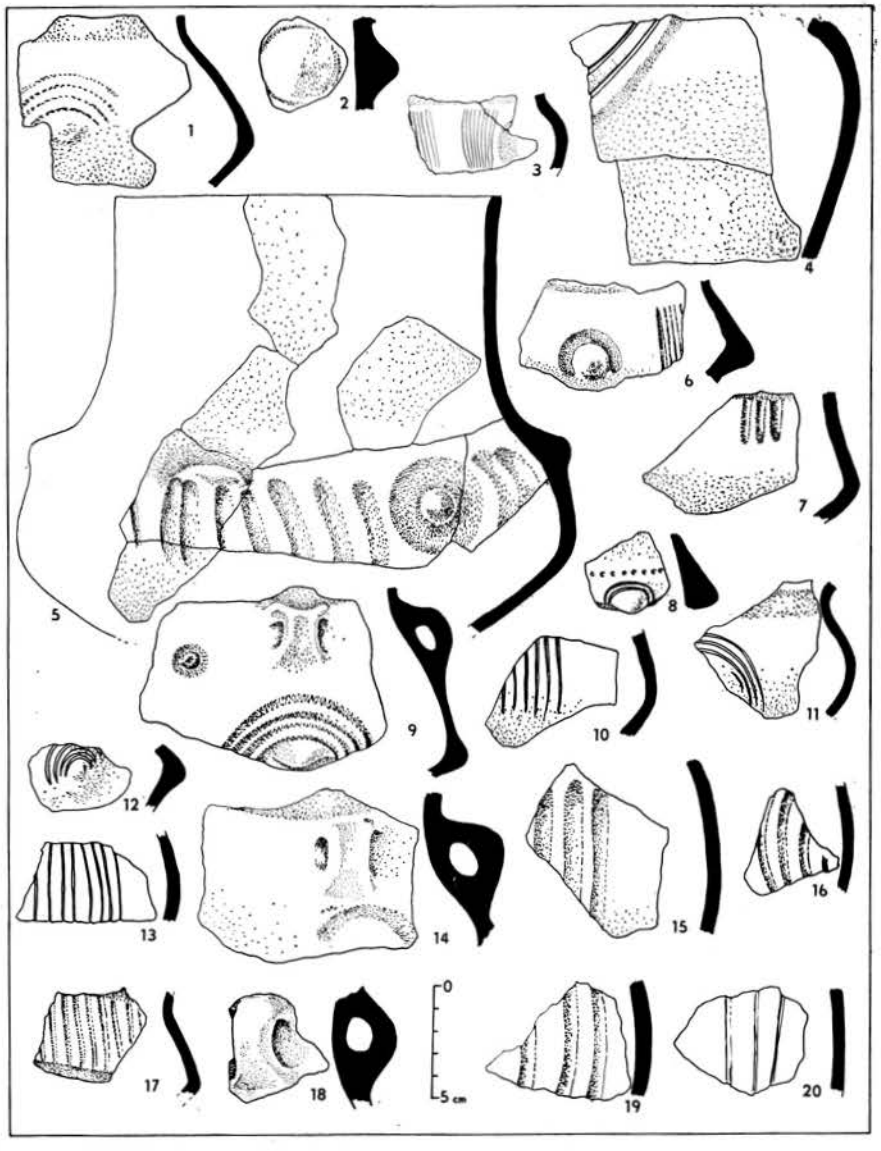

Tabl. XXIV. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Amfory.

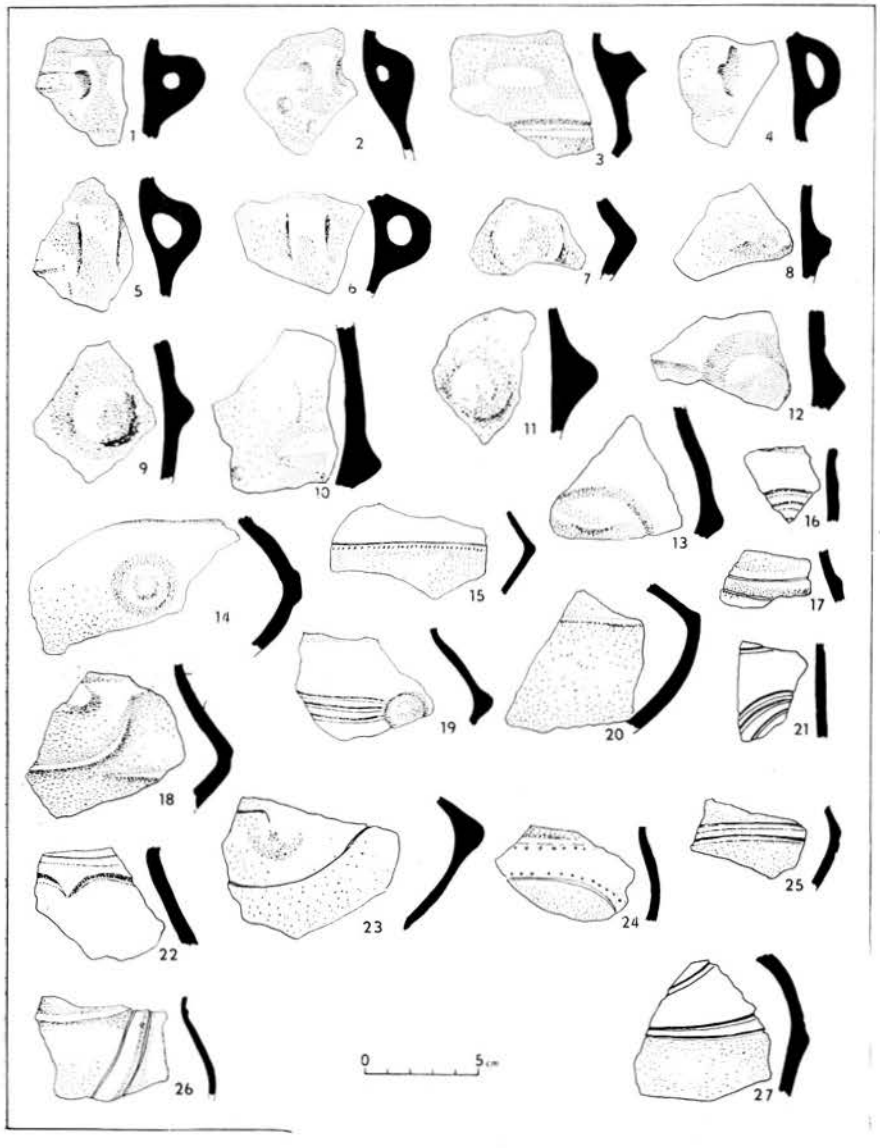

Tabl. XXV. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Amfory.

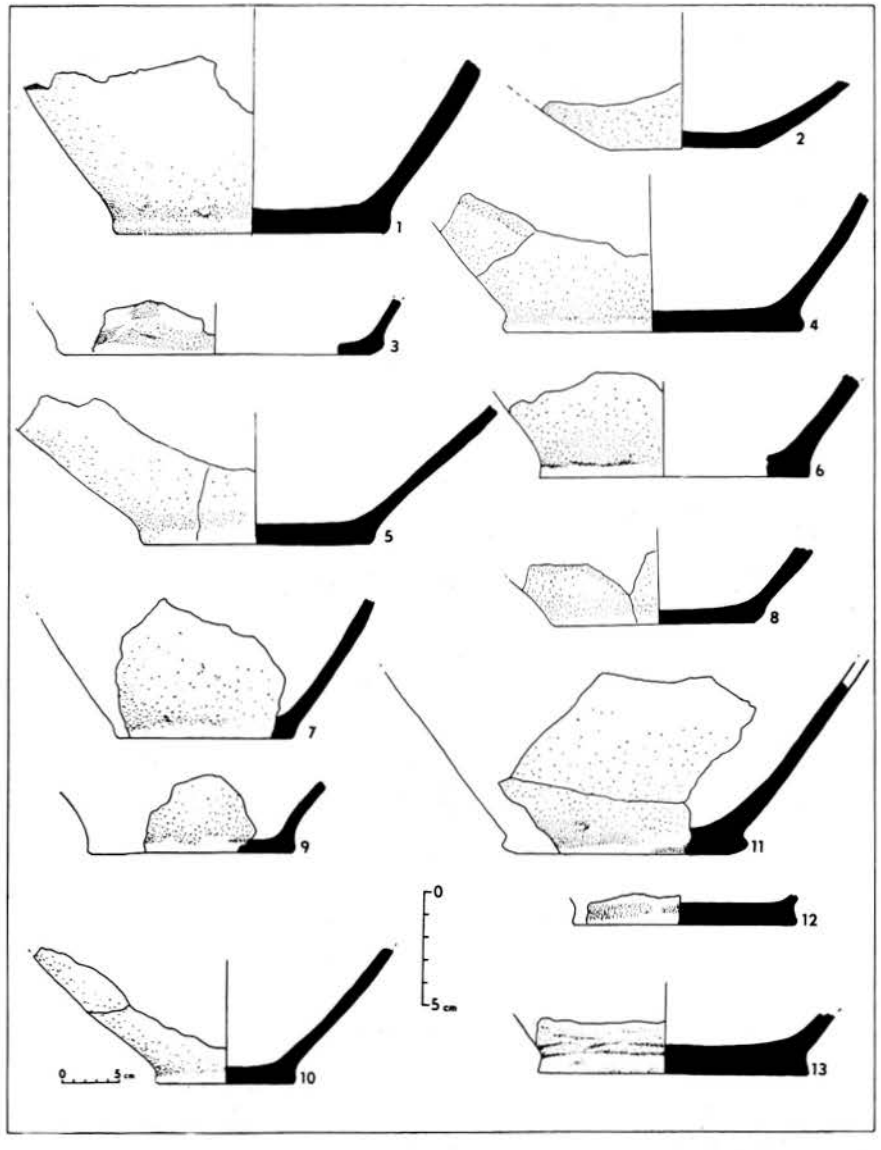

Tabl. XXVI. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Dna amfor.

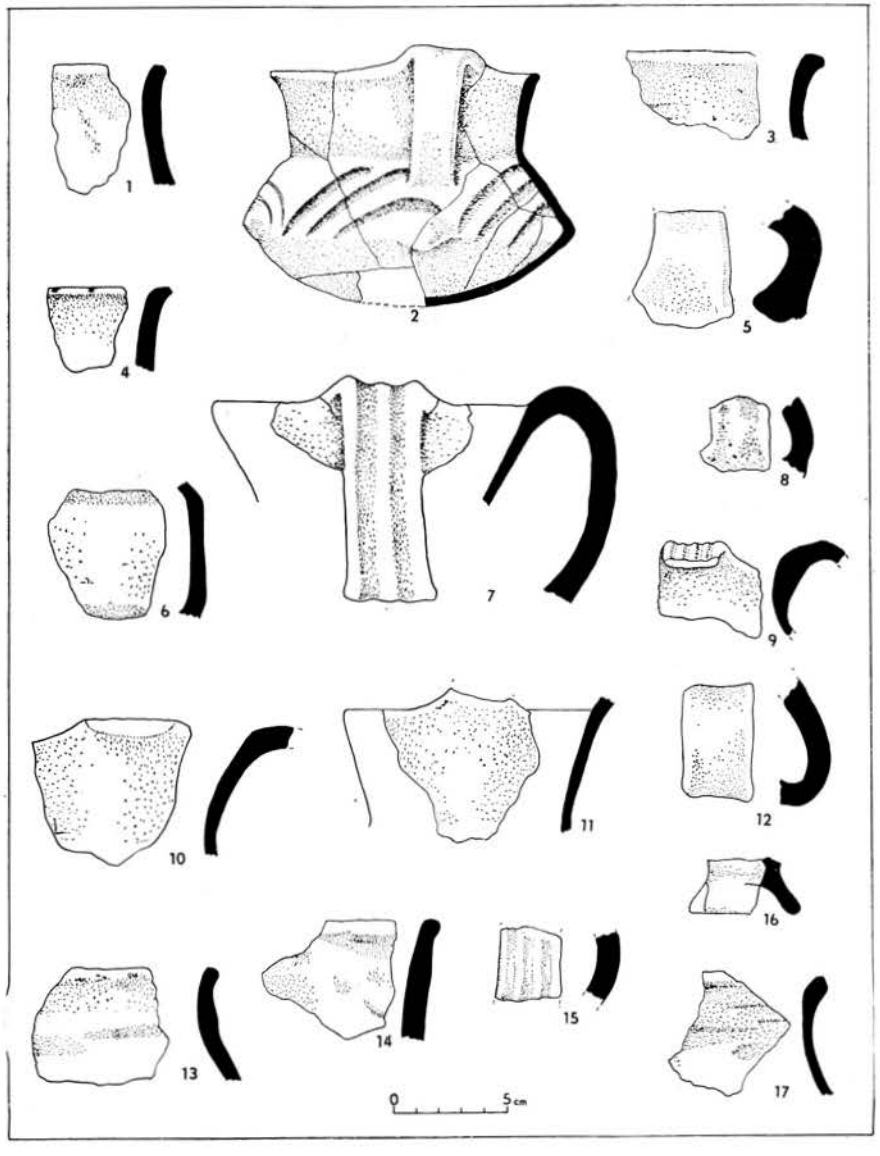

Tabl. XXVII. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Dzbany.

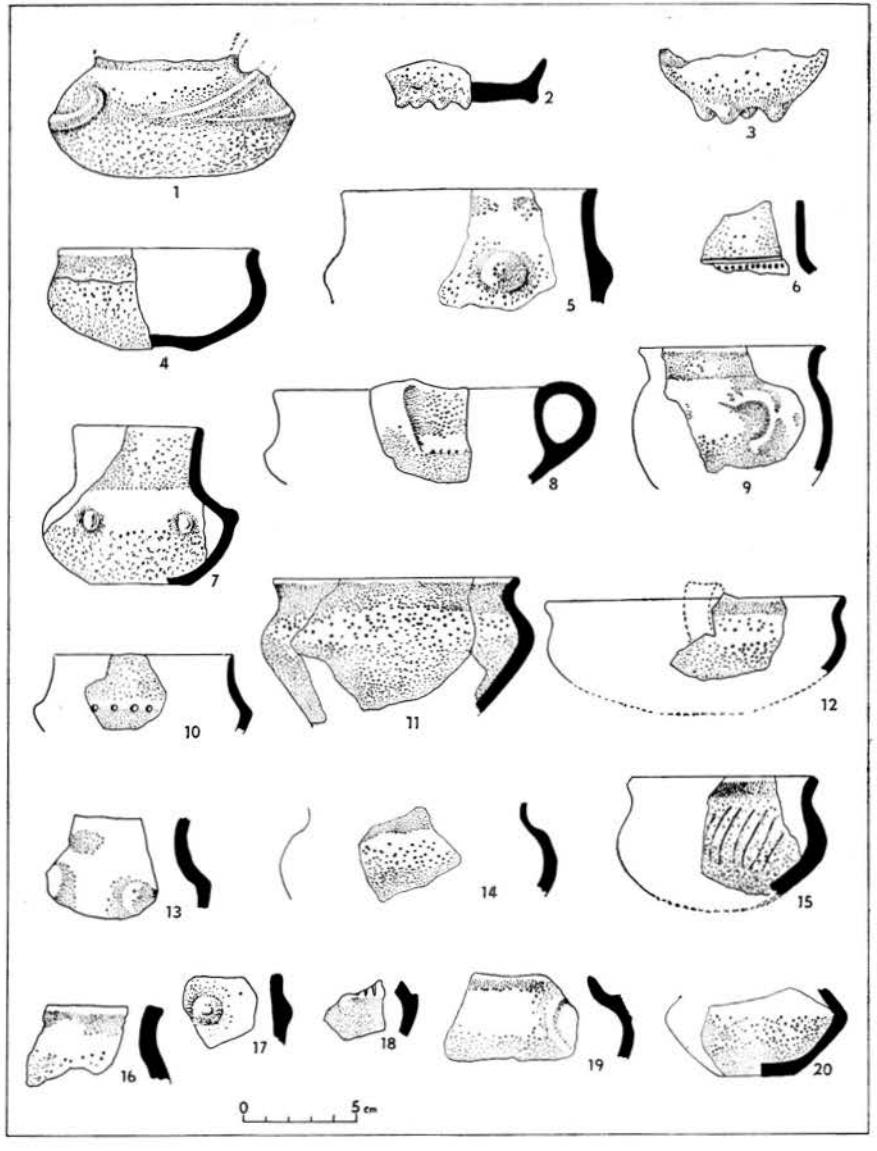

Tabl. XXVIII. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Małe naczyńka.

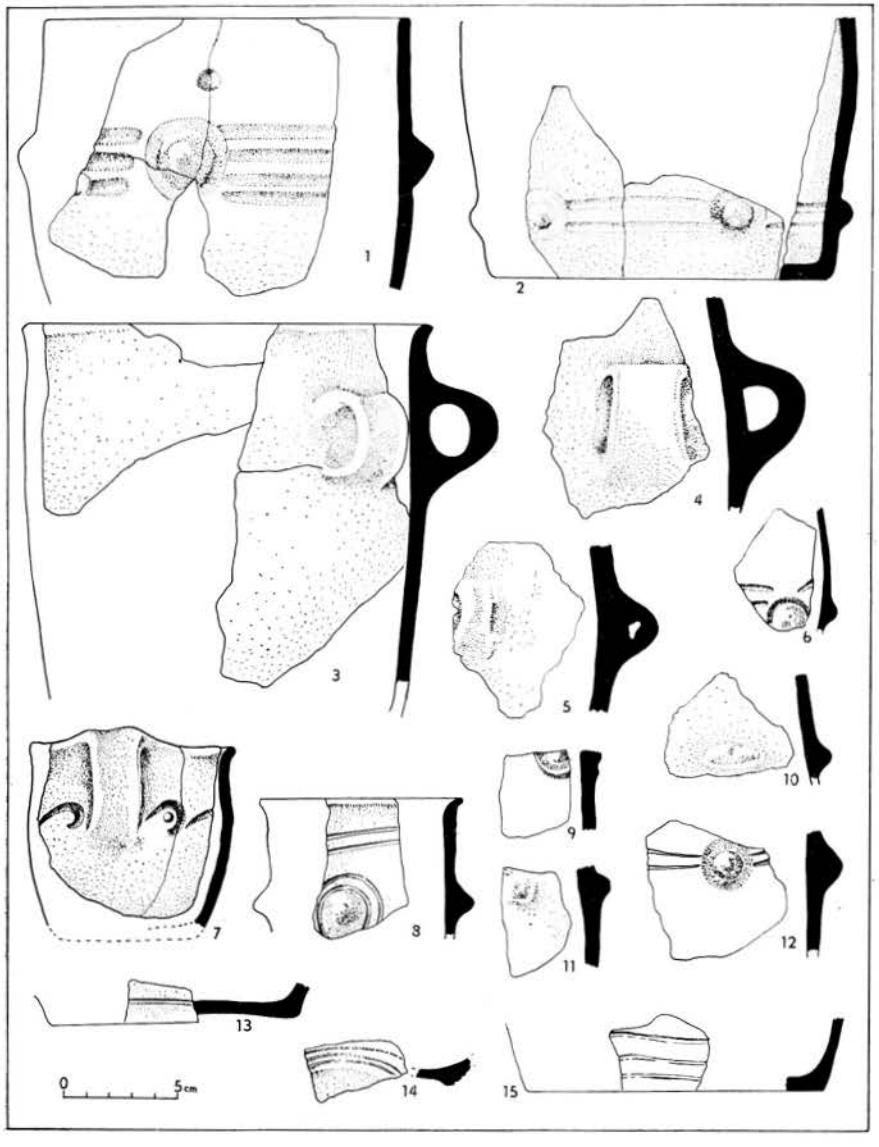

Tabl. XXIX. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Kubki cylindriczne.

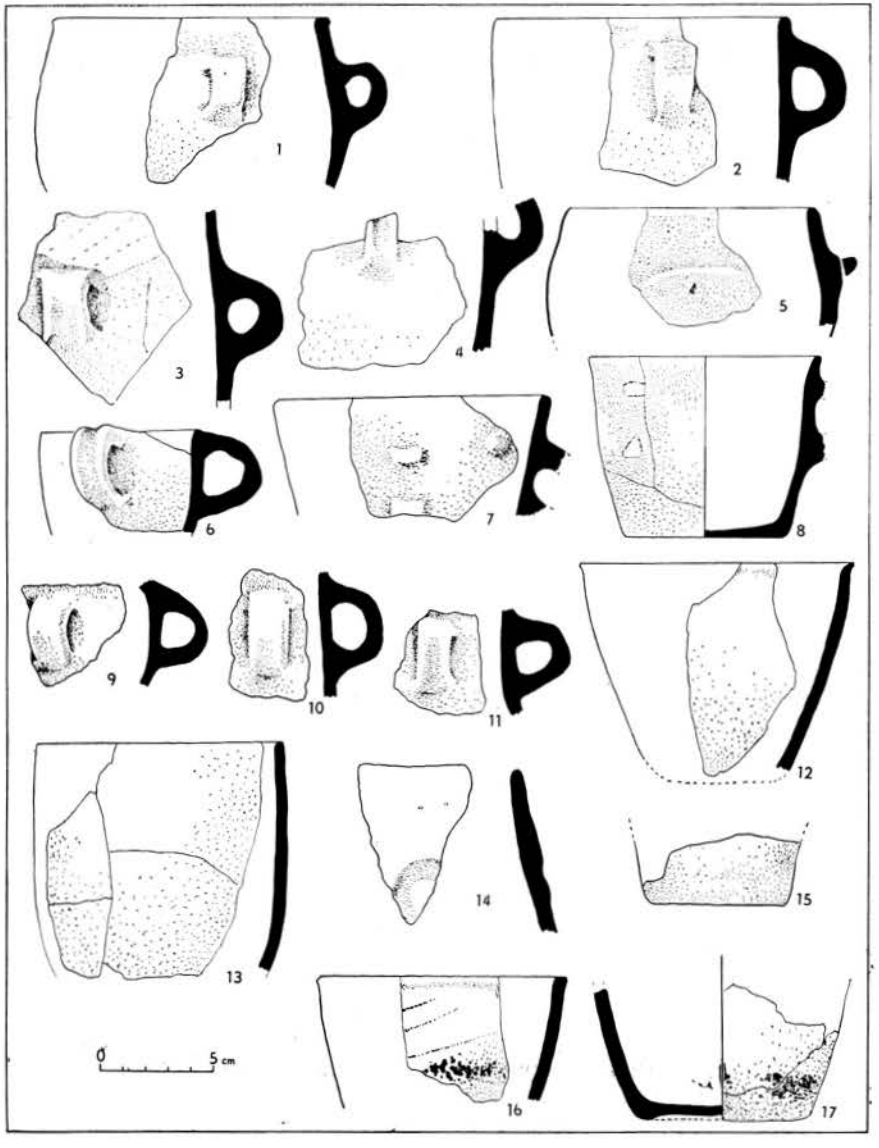

Tabl. XXX. Maszkowice, pow. Nowy Sącz. Kubki doniczkowate.

K VÝZNAMU MOHÝL Z MLADŠEJ DOBY BRONZOVEJ V PRAVEKOM VÝVOJI SLOVENSKA

JOZEF PAULÍK
(Archeologický ústav Slovenského národného múzea, Bratislava)

Písať a hovoriť o mohylách z mladšej doby bronzovej v Karpatskej kotline a v priľahlej časti stredného Podunajska umožnili až výskumy na Slovensku, ktoré sa uskutočnili po druhej svetovej vojne. Boli to najmä výskumy Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied a Archeologického ústavu Slovenského národného múzea, ktoré priniesli do problematiky tzv. doby popolnicových polí nové poznatky o jej spoločensko-hospodárskom pozadí a k riešeniu závažných chronologických otázok. Hoci v posledných rokoch nastala istá stagnácia vo výskume týchto objektov, predsa možno už aj na základe doteraz odkrytých mohýl dospieť k niektorým záverom a nastoliť ďalšie otázky, ktoré vystupujú vzápätí do popredia. Už v úvode treba podotknúť, že sa nebudem zaoberať mohylami v lužickom kultúrnom prostredí, ktoré napriek dosť zreteľnému odzrkadľovaniu niektorých vnútrokarpatských postupov pri pohrebnom ríte patria svojou celkovou orientáciou k veľkému mimokarpatskému lužickému okruhu a vyžadujú si komplexné skúmanie so zreteľom na severné a severozápadné susedstvo. Súhrnne ich spracovala *Z. Pivovarová.*[1] Upriamim sa iba na mohyly zo stredného Podunajska, do ktorého zahrnujem juhozápadné Slovensko, južnú Moravu, sem inklinujúcu časť Zadunajska, Burgenland a Dolné Rakúsko.

Časové poradie odkrytia jednotlivých objektov na Slovensku bolo toto: Čaka — výskum v rokoch 1950—1951,[2] Očkov — 1958—1959,[3] Kolta — 1965,[4] Lužany — 1967.[5] Kultúrne ide o bohaté hroby dvoch rozdielnych, no príbuzných spoločenstiev: o mohyly čačianskej a velatickej kultúry. Deliaca územná čiara medzi nimi je — podobne ako v iných pravekých obdobiach a kultúrach — dosť neistá; na Slovensku ju zachytávame zhruba pozdĺž stredného toku Váhu, odkiaľ smeruje približne k oblasti Neziderského jazera.[6] Mohyly patria podľa *Reineckeho* chronologickej schémy, ktorú prepracoval *H. Müller-Karpe*, do stupňov BD a HA_1, teda v absolútnej chronológii do 13. a 12. stor. pred n. l.[7] Aj keď berieme do úvahy, že datovanie niektorých mohýl do stupňa BD (resp. na prelom stupňov BD/HA) sa neprijíma všeobecne *(W. A. Brunn)*,[8] predsa ide o časový úsek, ktorý možno v Grécku synchronizovať so stupňom SH III C, teda ešte s predsubmykénskym obdobím.[9]

Po tomto rámcovom načrtnutí kultúrneho a časového zatriedenia slovenských mohýl z mladšej doby bronzovej možno pristúpiť k hodnoteniu ich prínosu v riešení celkovej problematiky spomenutej doby. Ich význam je mnohoraký, tu však vyzdvihujem iba niekoľko stránok, možno čiastočne nesúrodých, no vo svojom súhrne presvedčivo dokladajúcich prioritu bádania na Slovensku na tomto poli, prinášajúcich nové podnety k prehodnoteniu spoločensko-hospodárskych pomerov a napokon umožňujúcich overiť dávnejšie chronologické schémy relatívneho alebo absolútneho triedenia nálezového materiálu z mladšej doby bronzovej v západných častiach Karpatskej kotliny.

Pokiaľ ide o význam slovenských mohýl, možno pripomenúť, že na základe výsledkov výskumu mohyly v Čake sa za mohylu mohol dodatočne „vyhlásiť" aj dávnejšie neodborne preskúmaný bohatý žiarový hrob v Höveji v Zadunajsku;[10] po preskúmaní mohyly v Očkove sa zase dospelo k jednotnému názoru s moravskými bádateľmi, že aj bohatý žiarový hrob Velatice I (jeho nálezové okolnosti sú zachytené neúplne) bol tiež pôvodne pod mohylou.[11] Podobne by sa dalo uvažovať aj v súvise s niektorými rakúskymi hrobovými celkami s bohatým inventárom.[12] Z toho jasne vidieť prínos výskumu mohýl na Slovensku pri prehodnocovaní starších analogických nálezov v strednom Podunajsku.

Značne väčší význam treba pripísať už za terajšieho stavu bádania mohylám ako objektom, ktoré sa vymkýnajú z rámca prevládajúceho základného spôsobu pochovávania a predstavujú také kvalitatívne odlišné jednotky, že odôvodnene možno nastoliť otázku, či pomenovanie *doba popolnicových polí* a *kultúry popolnicových polí* nie sú už pre starší a stredný úsek doby bronzovej na spomenutom území prekonané, a teda či ich vôbec možno používať. Táto otázka je oprávnená najmä preto, lebo v poslednom čase badať úsilie hodnotiť vývoj z tejto stránky značne jednotne; týka sa to moravských bádateľov (*J. Říhovský* — kultúra stredodunajských popolnicových polí[13]), ako aj maďarských archeológov (*E. Pateková* — tri podskupiny v rámci zadunajských popolnicových polí[14]). Nedávne nálezy zo Zadunajska by však mohli vytvoriť postupne podklady na zamyslenie nad touto problematikou aj *E. Patekovej*.[15]

Odhliadnuc od uvedenej terminologickej otázky načim sa pozastaviť nad postavením mohýl v spoločnosti mladšej doby bronzovej. Dôvod na zamyslenie poskytuje práve ich existencia popri väčších pohrebiskách — v západnej velatickej oblasti s prevahou urnových hrobov a vo východnej čačianskej oblasti tak isto takmer výlučne so žiarovými, no hniezdovými alebo jamovými hrobmi. Nákladná stavba mohýl a hrobiek v nich, zložité obrady pri pochovávaní i bohatá výbava svedčia — aj napriek tomu, že takmer všetky skúmané mohyly boli vykradnuté už v minulosti — o výnimočnom postavení jedincov pochovaných v centrálnych hroboch i v niektorých vedľajších celkoch pod plášťom mohyly. Nebudem sa podrobne venovať pohrebnému rítu v mohylách čačianskej a velatickej kultúry (ktorý je napokon dostatočne známy), iba súhrnne poukážem na jeho niektoré hlavné znaky, aby som mohol — vychádzajúc z nich — pristúpiť k doteraz nedoriešenej problematike tzv. náčelníckych alebo kniežacích hrobov.

Už od preskúmania mohyly v Čake sa vedelo, že mohyly tohto typu sú najväčšími objektmi svojho druhu v praveku Slovenska i strednej Európy. Ďalšie odkryté mohyly tento predpoklad ako v čačianskom (Lužany, Kolta), tak i vo velatickom prostredí (Očkov) potvrdili. Prípady nevykradnutých vedľajších (Čaka — mohyla hrob II) alebo neúplne vykradnutých centrálnych hrobov (Očkov) ukazujú, že čo do posmrtnej výbavy ide tiež o najbohatšie hrobové celky, aké možno v mladšej dobe bronzovej vôbec očakávať. Podobne ako bohaté hrobky mykénskej kultúry boli aj tieto hroby čačianskej a velatickej kultúry v istom zmysle pokladnicami svojej doby. Z tohto a zo skutočnosti, že vždy ide o objekty oddelené od pohrebísk ostatného ľudu, vyplýva zároveň výnimočné postavenie pochovaných v živote spoločnosti. Ak chceme bližšie charakterizovať „výnimočnosť", resp. užšie ohraničiť spoločenské postavenie hlavných pochovaných, môžeme vychádzať už aj za terajšieho stavu výskumu mohýl z niekoľkých skutočností, z ktorých vyzdvihujem: 1. polohu mohýl v rámci celkového sídliskového priestoru jednej, teda alebo čačianskej, alebo velatickej kultúry; 2. inventár objektov, resp. tú časť pohrebnej výbavy, ktorá je rovnaká vo všetkých odkrytých celkoch; 3. zistené vzťahy pohrebného rítu ako celku k tzv. homérskemu pohrebu.

1. Už pri zbežnom pohľade na územné rozloženie mohýl čačianskej i velatickej kultúry vystupuje do popredia pozoruhodná zvláštnosť: nachádzajú sa vždy akoby v okrajových oblastiach týchto kultúr, v dotykových sférach so susednými, kultúrne odlišnými spoločenstvami. Mohyla v Čake a Kolte na východe, mohyla v Lužanoch na severe sú približne na rozhraní lužickej a čačianskej kultúry. Túto skutočnosť potvrdzuje vždy väčší či menší počet nálezov keramiky cudzej, teda lužickej proveniencie. Mohyla bojovníka v Höveji sa nachádzala na rozhraní velatickej a čačianskej kultúry na západe. V pomere k lužickej kultúre bola vo velatickom prostredí okrajove lokalizovaná mohyla v Očkove, čo najvýraznejšie dokladá okrem súboru lužickej keramiky v jej inventári aj 4 km od nej vzdialená lužická osada v Pobedime.[16] Mohyla Velatice I je podobne okrajove situovaná na rozhraní velatického a lužického kultúrneho sveta.

Vo všetkých spomenutých prípadoch ide v rámci celkového kultúrneho vývoja o relatívne mladé objekty, predstavujúce s prihliadnutím na spoločné vývojové tendencie v oboch kultúrnych oblastiach (velatická a čačianska kultúra) istý horizont mohýl s neveľkými časovými rozdielmi v datovaní. Domnievam sa, že veľké posmrtné pomníky tohto charakteru sa budovali predovšetkým iba v okrajových oblastiach, čiastočne azda už na cudzom kultúrnom území, čo len prechodne podmanenom či už čačianskymi, alebo velatickými bojovými výpravami, a to aj so značným podielom fyzickej práce podmaneného ľudu. Zdá sa, že sa tu vynára jeden z tých znakov, ktoré charakterizujú spoločnosti pribli-

žujúce sa vo svojom vývoji k stupňu tzv. vojenskej demokracie. To, že sa mohyly budovali len pre čelných bojovníkov týchto výprav, je pochopiteľné. V súvise s tým treba spomenúť aj príklady z iných období, napr. bohaté germánske hroby v blízkosti rímskeho limitu alebo sústredenie skýtskych mohýl okolo čiernomorského pobrežia kolonizovaného Grékmi.

2. To, že v bohatých mohylách na území stredného Podunajska boli pochovaní vedúci bojovníci, vyplýva jednoznačne z hrobového inventára (bronzové predmety). Spojujúcim prvkom vo všetkých preskúmaných objektoch bol bojovnícky výstroj, resp. bojovnícka výzbroj a u menej poškodených celkov si môžeme utvoriť aj približnú predstavu o spôsobe boja či už zblízka, alebo do diaľky. Zastúpenie bojových sekeriek, oštepov, kopijí a mečov v eponymnej Čake i v mohyle v Höveji v Zadunajsku dáva dosť ucelený obraz o výzbroji čačianskeho bojovníka,[17] bronzový pancier z Čaky a kruhový štít z Lužian zasa o ochrannom výstroji bojovníkov tejže vedúcej bojovníckej vrstvy.[18] To, že jej príslušníci bojovali z prípadu na prípad aj na koňoch, dokazujú bronzové súčiastky konského postroja (Lužany, Čaka)[19] Pretože pochovať spolu s bojovníkom celý jeho výstroj a celú výzbroj si mohla dovoliť vzhľadom na vtedajšiu hodnotu zbraní a bronzu akiste iba vedúca vrstva, vďaka odkrytiu bohatých mohýl — najmä na Slovensku — získavame súčasne aj prehľad o výzbroji ostatných, s menej zložitými ceremóniami pochovaných, a nepriamo aj o „vojenskom umení" vôbec. Takto sa dostávame k jednému zo spojovacích článkov nášho a egejského kultúrneho okruhu v submykénskom a protogeometrickom období, preto možno prejsť k tretiemu okruhu otázok.

3. Konštatovať isté zhodné vývojové tendencie s juhovýchodom umožnilo už odkrytie mohyly v Čake. Ďalšie preskúmané objekty postupne prinášali čoraz viacej dôkazov o prinajmenej rovnakom stupni spoločného vývoja v oboch oblastiach. Ide o súvislosti a zhody v materiálnej kultúre i v nadstavbovej sfére, konkrétne v pohrebnom ríte. Na tomto mieste ich možno — pochopiteľne — zhrnúť iba stručne.

Zhody v materiálnej kultúre stredoeurópskeho, ba i severnejšieho a juhovýchodného civilizačného okruhu už dávnejšie vzbudili pozornosť bádateľov. *E. Sprockhoff*,[20] *G. Merhart*,[21] *V. Milojčić*,[22] *A. Mozsolicsová*[23] a naposledy *W. Kimmig*[24] a *J. Bouzek*,[25] najčastejšie v súvislosti s hľadaním začiatkov a východiskových centier tzv. veľkého sťahovania národov vymedzili v materiálnej kultúre mnohé spoločné výrobky, pričom časová priorita sa jednoznačne pripisovala severobalkánsko-stredodunajskému prostrediu. Ide najmä o rovnaké druhy zbraní (meče s jazykovitou rukoväťou, bojové sekery, oštepy, kopije), niektoré varianty spôn (napr. spona s osmičkovite vinutým lúčikom), prípadne aj o iné predmety. Tu sa žiada zdôrazniť, že tieto dávnejšie zisťované a vyzdvihované prvky, najmä výzbroj bojovníka, sa ani v jednom prípade nevyskytli v stredodunajskom prostredí v takom súhrne, ako práve v čačianskych mohylách. Ak by tu šlo o komplex výrobkov s prioritou čo do začiatkov ich výroby a používania na juhovýchode, potom v čačianskych mohylách by boli pochovaní vedúci jedinci expandujúceho juhovýchodného okruhu. Že to tak nie je, dokazuje ďalšia skupina pamiatok, ktorých stredoeurópsko-karpatský a severobalkánsky pôvod je nepochybný a v poslednom prípade ide často o predmety kultového rázu (amulety, hlinené sošky a i.).[26] Skôr sa teda treba prikloniť k názoru, že stredodunajsko-karpatský priestor bol tým územím, na ktorom vznikli prvotné podmienky k tzv. veľkému sťahovaniu národov. Tieto podmienky a predpoklady tu vytvorilo staršie domáce kultúrne podložie, pretože niet takmer ani jedného výrobku, ktorý by v stredodunajskom prostredí nemal staršie predlohy či už v karpatskej, alebo stredodunajskej mohylovej kultúre. To isté sa týka aj nadstavbovej sféry, pokiaľ sa dá zachytiť najmä v pohrebnom ríte. Prv než pristúpim k pokusu o charakteristiku dobových podmienok, resp. stupňa spoločenského vývoja, ktorý takéto výboje zo stredodunajského priestoru nielen umožnil, ale priam si vynútil, vrátim sa k druhej zložke spájajúcej stredodunajskú a egejskú oblasť v nadstavbovej oblasti.

Medzi hmotnou kultúrou egejskej oblasti a severnejších území sa už v minulosti zisťovali paralely, ktoré poukazovali aj na čiastočne súbežný vývoj v nadstavbovej sfére. Boli to však do preskúmania slovenských mohýl iba ojedinelé, často málo presvedčivé doklady (motív slnečnej loďky, severný pôvod niektorých božstiev, rôzne amulety a pod.).[27] To, čo oba okruhy najvýraznejšie spája, je práve pohrebný rítus, zistený jednak v čačianskych a velatických mohylách, jednak opísaný — hoci to znie prekvapujúco — v homérskych básňach, ktorých konečná úprava sa datuje do druhej polovice 8. stor. pred n. l.[28]

Pri hodnotení jednotlivých mohýl sa na tieto vzťahy sústavne poukazovalo; vyzdvihujem tu z nich iba niektoré, napr. stavbu a vzhľad hranice, postup pri spaľovaní (pohrebné obrady), ľudské obete pri pochovávaní, spôsob budovania hrobových jám, navršovanie vlastných mohýl a pod.[29]

Paralely medzi homérskymi pohrebmi (napr. pochovávanie Patrokla, Hektora) a pochovávaním v stredodunajských bohatých mohylách sú natoľko nápadné, že niekedy sa zdá, akoby bol *Homér*, resp. tvorcovia homérskych spevov opisovali priamo pohrebný rítus v týchto objektoch. Pokiaľ ide o protogeometrické hroby (Atény — Kerameikos A — Agora A — Metropolis, Vrokastro, Skyros, Tenos a i.), v ktorých sa hľadajú niekedy hmotné doklady existencie hrdinov Iliady a Odysey,[30] možno uviesť fakt, že aj v strednom Podunajsku menej významné hrobové celky iba v nepatrnej miere odrážajú zložitý rítus opisovaný v básňach, hoci môžu mať charakter vojovníckych hrobov.

Nie je cieľom tohto príspevku venovať sa problematike veľkého sťahovania národov so zreteľom na mnohostrannú prioritu stredodunajskej oblasti a tomu, čo z uvedeného jednoznačne vyplýva, t. j. otázkam vlastného dórskeho sťahovania, ktoré sa dáva do súvisu s posledným štádiom indoeuropeizácie. Chcem iba poukázať na to, že aj v nadstavbovej sfére, podobne ako v hmotnej kultúre, je dostatok svedectiev o rovnakom vývojovom stupni starogréckej spoločnosti v submykénskom a protogeometrickom období a spoločenskou organizáciou v čačianskej a velatickej kultúre, v týchto však s časovou prioritou. Právom si možno položiť napokon otázku: aké to boli vlastne spoločnosti, ktoré sa vyznačovali prv spomenutými zhodnými znakmi v materiálnej kultúre i v tej časti nadstavbovej sféry, ktorú možno archeologicky zachytiť?

Ak vychádzame zo základného *Engelsovho* triedenia vývoja ľudskej spoločnosti, doplneného v posledných rokoch mnohými novými závažnými poznatkami, potom obraz spoločnosti v mladšej dobe bronzovej, ktorý sa v stredodunajskej oblasti iba postupne stáva čoraz zreteľnejší, pripomína v základných črtách stupeň najvyššieho barbarstva. Hoci od používania tohto termínu sa v poslednom čase upúšťa, podstatná časť jeho náplne zostáva stále v platnosti. Ide o včasnú formu politickej organizácie spoločnosti v podmienkach rozkladu prvobytného rodového zriadenia, ktorej hlavné znaky možno zhrnúť do niekoľkých podstatných bodov: stále väčšie sústreďovanie moci v rukách vojenských vodcov a náčelníkov, postupná premena funkcií týchto činiteľov na dedičnú inštitúciu, nepretržitý záujem na vedení dobyvačných a lúpežných vojen s cieľom získavania bohatstva a otrokov, napokon sústredenie rôznych výsad a privilégií v rukách tých istých jedincov, ktorí sa tým odlišujú od masy členov rodu alebo kmeňa.[31] Azda netreba zdôrazňovať, že táto súhrnná definícia do značnej miery vystihuje spoločensko-hospodárske pozadie tých materiálnych a ideologických pomerov, o ktorých vydávajú svedectvo aj mohyly z mladšej doby bronzovej v strednom Podunajsku. Pokiaľ ide o doplnenie konkrétnych dôkazov tohto stavu vývoja spoločnosti, možno tu uviesť stavby prvých veľkých opevnených hradísk,[32] kultové miesta,[33] rodové kňazské pohrebiská[34] a ako základný civilizačný predpoklad maximálny rozvoj výroby bronzovej industrie v praveku týchto oblastí.

Tu sa dostávame k problematike, ktorá je už celé desaťročia v štádiu riešenia a možno ju zhrnúť do otázky: mohla dospieť spoločnosť, resp. civilizácia doby bronzovej k stavu, ktorý na klasickom juhovýchode charakterizuje vlastne prvé výrazné uplatnenie nového kovu — železa? Na túto otázku odpovedá časť sovietskych archeológov kladne, pričom sa ako príklady uvádzajú niektoré krajiny Blízkeho východu, v ktorých úroveň výrobných síl dosiahla aj bez používania ďalšieho kovu taký stupeň, že vznikli materiálne predpoklady na vytvorenie základov triednej spoločnosti.[35] Pretože nám ide o konkrétne územie s vyhranenými spoločensko-hospodárskymi pomermi a tiež s prvými „dejinnými" osudmi spoločenstiev, spomenutú problematiku možno riešiť iba vo vzťahu so situáciou na juhovýchode, v súvise s tou oblasťou, v ktorej sme vystopovali totožné vývojové tendencie, vyplývajúce najmä z charakteru vzájomných stykov.

Dve skutočnosti sa mi zdajú byť v súvislosti s takto načrtnutým okruhom otázok nanajvýš dôležité: jednak náhly zánik pochovávania pod mohylami v stredodunajsko-karpatskej oblasti vo včasnom úseku mladšej doby bronzovej, jednak skutočnosť, že v protogeometrických hroboch sú pochovaní bojovníci včasnej doby železnej, čo okrem iných presvedčivo dokázal naposledy *A. M. Snodgrass*.[36] Ľud podolskej kultúry mohylové pochovávanie v podstate nepoznal a niekoľko zistených menších mohýl nemôže byť spojovacím ohnivkom medzi náčelníckymi hrobkami staršie-

ho a stredného úseku mladšej doby bronzovej (stupne BD-HA) a medzi kniežacími hrobkami staršej doby železnej. V súlade s tým badať v stupni HB aj značne väčšiu chudobu hrobov na všetkých pohrebiskách, na ktorých začiatky pochovávania možno zachytiť už v predchádzajúcom stupni. Za súčasného stavu bádania možno si tento akoby spätný vývojový krok vysvetliť iba odchodom väčších etnických skupín, vedených čelnou bojovníckou vrstvou, pričom hlavné etnické vlny tohto charakteru nemohli postupovať nijakým iným smerom ako práve na juhovýchod. Na druhej strane zasa — napriek všetkým uvedeným spojitostiam — celkový civilizačný charakter protogeometrických hrobov, ktoré patria už do včasnej doby železnej, nedovoľuje predbežne predpokladať bezprostredné kontakty medzi oboma oblasťami. Možno nanajvýš pomýšľať iba na akési reťazovité posuny smerom na juhovýchod, pričom na tejto ceste, ktorá iste nebola trasou jednorazového pohybu všetkých do úvahy prichádzajúcich etník na Balkánskom polostrove, okrem iného nastala aj podstatná zmena vo výzbroji domácich i zo severnejších krajov prichádzajúcich etník. Ak sa totiž predpokladá, že sa vyspelé egejské civilizácie doby bronzovej bránili uplatneniu nového kovu (ktorý napokon predsa zapríčinil ich zánik), nebolo to tak v spoločenstvách na príbuznom vývojovom stupni, žijúcich v menej priaznivých prírodných podmienkach. V poslednom čase sa zisťujú priame dôkazy o najstaršej výrobe železa na Balkáne práve na tomto medziprieстore.[37]

Záver. Kontakty rôzneho charakteru s vyspelým juhovýchodom v priebehu celej doby bronzovej dostali v jej mladšom úseku odlišný ráz. V egejskom okruhu i v stredodunajskej oblasti došlo na konci druhého tisícročia k vyvrcholeniu bronzovej civilizácie, na severe mala však táto civilizácia barbarskejší charakter. Súčasne sa toto prostredie ako životaschopnejšie stalo usmerňujúcim vývojovým činiteľom aj v tých oblastiach, z ktorých prv neustále čerpalo nové podnety často iba v zmysle nepatrnej retardácie. Hoci tendencie k analogickému vývoju sa už včasnejšie objavovali priamo v mykénskom prostredí, predsa sa tam nemohli uplatniť (bez toho, žeby si sama spoločnosť nebola zapríčinila svoj zánik) ako podklad ďalšieho vývoja smerom k vyspelejšiemu spoločenskému zriadeniu. Ako sme videli, mohylový horizont mladšej doby bronzovej reprezentujúci akoby predstupeň alebo počiatočný stupeň vojenskej demokracie, zanikol aj v stredodunajskej oblasti, ale práve v kontakte oboch kultúrnych okruhov, resp. v jeho odlišnom ráze oproti minulosti treba hľadať tie prvky, ktoré v ďalšom vývoji najstarších európskych dejín ako celku predstavovali vo svojom súhrne jednoznačne progresívny prínos.

Poznámky a literatúra

[1] PIVOVAROVÁ, Z.: K problematike mohýl v lužickej kultúre na Slovensku. Slov. Archeol., *13*, 1965, č. 1, s. 107 n.

[2] PAULÍK, J. — TOČÍK, A.: Výskum mohyly v Čake v rokoch 1950—51. Slov. Archeol., *8*, 1960, č. 1. s. 59 n.

[3] PAULÍK, J.: Velaticko-baierdorfská mohyla v Očkove pri Piešťanoch. Archeol. Rozhl., *14*, 1962, s. 327 n. PAULÍK, J.: Das Velatice-Baierdorfer Hügelgrab in Očkov. Slov. Archeol., *10*, 1962, č. 1, s. 5 n.

[4] PAULÍK, J.: Mohyla čakanskej kultúry v Kolte. Slov. Archeol., *14*, 1966, č. 2. s. 357 n.

[5] PAULÍK, J.: Mohyla z mladšej doby bronzovej v Lužanoch. In: Zbor. Slov. nár. Múz. 63, História 9. Bratislava 1969, s. 3 n.

[6] PAULÍK, J.: K problematike čakanskej kultúry v Karpatskej kotline. Slov. Archeol., *11*, 1963, č. 2, s. 308.

[7] MÜLLER,-KARPE, H.: Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Berlin 1959, s. 228.

[8] BRUNN, W. A.: Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit. Berlin 1969. s. 70.

[9] MÜLLER-KARPE, H.: op. cit., s. 64.

[10] PAULÍK, J.: K problematike mladšej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Archeol. Rozhl., *12*, 1960, s. 408 n.

[11] PAULÍK, J.: Velatická mohyla v Očkove (Príspevok k pohrebnému rítu stredodunajskej kultúrnej oblasti v mladšej dobe bronzovej). In: Referáty o pracovních výsledcích čs. archeologů za rok 1959, část 3, Liblice 1960, s. 41 n.; koreferát J. Říhovského k tomuto referátu, s. 61—62.

[12] Porov. napr. WILLVONSEDER, K.: Das Steinkistengrab der älterer Urnenfelderzeit von Illmitz in Burgenland. Wiener prähist. Z., 25, 1938, s.

[13] Říhovský, J.: K poznání starší fáze kultury středodunajských popelnicových polí — velatické kultury. In: Sbor. Čs. Společn. archeol. 3. Brno 1963, s. 61 n.

[14] PATEK, E.: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Budapest 1968, s. 25.

[15] PATEK, E.: Ein spätbronzezeitliches Grab in Bakonyszűcs-Százhalom. Acta archaeol. Acad. Sci. hung., 22, 1970, s. 41.

[16] BIALEKOVÁ, D. — PAULÍK, J.: Nové nálezy z „Hradišť" pri Pobedime. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV, č. 3. Nitra 1959, s. 153 n.

[17] PAULÍK, J.: K chronológii mladšej doby bronzovej na Slovensku. Archeol. Rozhl., *12*, 1960, s. 415, obr. 158.

[18] PAULÍK, J. — TOČÍK, A.: Slov. Archeol., *8*, 1960, s. 90, obr. 27. PAULÍK, J , Zbor. Slov. nár. Múz. 63, História 9. Bratislava 1969, s. 43, obr. 25.

[19] PAULÍK, J., Zbor. Slov. nár. Múz. 63, História 9, Bratislava 1969, s. 46 n. PAULÍK, J., Slov. Archeol., *8*, 1960, č 1. s. 90, obr. 13: 11—13, obr. 18.

[20] SPROCKHOFF, E.: Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum. In: Bremer archäol. Bl. 3. Bremen 1962, s. 28 n.

[21] MERHART, G.: Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens. In: Hallstatt und Italien. Mainz 1969, s. 16 n.

[22] MILOJČIĆ, V.: Zur Frage der „Lausitzer Wanderung". Germania, *30*, 1952, s. 318 n.

[23] MOZSOLICS, A.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung. Acta archaeol. Acad. Sci. hung., *8*, 1957, s. 156.

[24] KIMMIG, W.: Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur. Studien aus Alteuropa 1. Beihefte zu den Bonner Jahrbüchern, Bd. 10/1. Bonn 1964, s. 220 n.

[25] BOUZEK, J : Bemerkungen zur slowakischen Bronzezeit. In: Sbor. Filozof. Fak. Univ. Komenského. 16 (5), Musaica. Bratislava 1965, s. 3 n.

[26] Súhrnne o tom pozri KIMMIG, W., op. cit., Kultovú symboliku v homérskom Grécku ako celok z tejto stránky podrobne zhodnotil KOSSACK, G.: Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. Berlin 1954, s. 83.

[27] SPROCKHOFF, E., op cit., s. 40 n.

[28] BOUZKOVÁ, H. — BOUZEK, J.: K předlohám homérských pohřbů. Listy filolog., *86*, 1963, s. 56 n.

[29] Na analógie medzi pochovávaním v egejskej oblasti a v mohylách mladšej doby bronzovej som sústavne poukazoval pri ich postupnom publikovaní (Očkov, Kolta. Lužany — porov. pozn. 3—5). Kritický, v podstate však kladný postoj k takto načrtnutej problematike pozri BOUZKOVÁ, H. — BOUZEK, J.: op. cit., s. 59.

[30] SNODGRASS, A. M.: Barbarian Europe and Early Iron Age Greece. Proc. Prehist. Soc. for 1965, Vol. 31, s. 229 n.

[31] ENGELS, F.: Pôvod rodiny, súkromného vlastníctva a štátu. Bratislava 1950, s. 136 n.

[32] V oblasti velatickej kultúry na Slovensku napr. v Ducovom (PAULÍK, J.: Panzer der jüngeren Bronzezeit aus der Slowakei. In: 49. Ber. Röm.-germ Komm. 1968. Berlin 1970, s. 46) a v Plaveckom Podhradí (PAULÍK, J.: Kultový nález na hradisku z mladšej doby bronzovej v Plaveckom Podhradí. In: Zbor. Filozof. Fak. Univ. Komenského. 22 (11), (Musaica). Bratislava 1971, s. 31 n. Za hradisko treba považovať pravdepodobne aj velatické výšinné nálezisko v Senci—Martine (PAULÍK, J.: Velatická kultúra na Slovensku. Zprávy Čs. Společn. archeol., *14*, 1972, č. 1—2. s. 10, tab.: III, IV). V čačianskom prostredí priekopami a valmi bola obohnaná mierne vyvýšená poloha v Ipeľskom Sokolci (PAULÍK, J., Slov. Archeol., *11*, 1963, č. 2, s. 298, obr. 22).

[33] PAULÍK, J.: Mazanica s plastickou výzdobou v dobe bronzovej na Slovensku. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 10. Nitra 1962, s. 34 (Trebatice). PAULÍK, J.: Kultový nález . . ., Zbor. Filozof. Fak. Univ. Komenského. 22 (11), Musaica. Bratislava 1971, s. 31 n.

[34] Takto treba hodnotiť napr. časť pohrebiska v Békásmegyeri pri Budapešti, kde sa — v porovnaní s ostatnými pohrebiskami karpatskej velatickej kultúry — nachádza v hroboch nezvyčajné množstvo rôznych (najmä hlinených) výrobkov kultového charakteru. Za informáciu ďakujem dr. *R. Schreiberovej.*

[35] Pozri napr. NIKOĽSKIJ, V. K.: Dejiny prvotnospolnej spoločnosti. Bratislava 1953, s. 52.

[36] SNODGRASS, A. M., op. cit., s. 233.

[37] Ibid., s. 239.

Zur Bedeutung der jungbronzezeitlichen Hügelgräber in der urzeitlichen Entwicklung der Slowakei

Jozef Paulík

Die ersten systematisch untersuchten jungbronzezeitlichen Hügelgräber im mittleren Donaugebiet wurden erst nach dem zweiten Weltkrieg in der Südwestslowakei abgedeckt. In der Einleitung weist der Autor auf den abweichenden Charakter dieses neuen Hügelgräberbereiches von den bereits länger bekannten lausitzischen Hügelgräbern hin.

Die zeitliche Reihenfolge der Abdeckung der einzelnen Objekte (Hügelgräber) war folgend: Čaka — Grabung in den J. 150—151, Očkov — 1958—1959, Kolta — 1965, Lužany — 1967. Kulturell handelt es sich um reiche Gräber zweier verschiedener, aber verwandter Gesellschaften: um Hügelgräber der Čaka- und der Velatice-Kultur, die territorial ungefähr durch die Linie mittleres Waagtal—Neusiedler See voneinander getrennt sind. Die Hügelgräber gehören nach dem von *H. Müller-Karpe* umgearbeiteten *Reineckeschen* Chronologiesystem in die Stufen BzD und HzAl, was nach der absoluten Chronologie die letzten drei Jahrhunderte des 2. Jahrtausends v. u. Z. bedeuten würde. Dieser Zeitabschnitt kann in Griechenland mit der Stufe SH III C, d. h. noch mit der vorsubmykenischen Epoche, synchronisiert werden.

Nach der rahmenhaften Skizzierung der kulturellen und zeitlichen Einstufung der slowakischen Hügelgräber trat der Autor zur Wertung ihres Beitrages für die Gesamtproblematik der jüngeren Bronzezeit im mittleren Donaugebiet heran. Abgesehen davon, daß auf Grundlage ihrer Untersuchung nachträglich auch manche ältere, unsachgemäß abgedeckte Grabverbände als Hügelgräber bestimmt werden konnten (Hövej in Transdanubien, Velatice I in Mähren), kommt ihnen vor allem eine Bedeutung bei der Untersuchung der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Verhältnisse der jüngeren Bronzezeit zu. Der Autor weist darauf hin, daß auch die inhaltliche Bedeutung des Terminus „Urnenfelderzeit" nach der Abdeckung solcher Objekte im mittleren Donaugebiet eine teilweise abweichende Färbung erhält, als es in manchen benachbarten Kulturgebieten der Fall ist.

Im weiteren Text ist eine kurze Charakteristik des „Hügelgräberhorizontes" im älteren und mittleren Abschnitt der jüngeren Bronzezeit (BzD/HzA$_1$) dargeboten, wobei der Autor folgendes betont: a) die Hügelgräber der Čaka- und Velatice-Kultur gehören zwischen die größten Objekte dieser Art in der Vorzeit der Slowakei und im mittleren Donaugebiet überhaupt; b) im Falle der nicht ausgeraubten Nebengräber (Čaka — Grab II) oder der nur teilweise ausgeraubten zentralen Gräber (Očkov) handelt es sich immer um die am reichsten ausgestatteten Einheiten, wie sie in der jüngeren Bronzezeit überhaupt erwartet werden können; c) immer handelt es sich um alleinstehende, von den Gräberfeldern der übrigen Bevölkerung abgeteilte Objekte, was auf aine Sonderstellung der Bestatteten im Leben der damaligen Gesellschaft deutet.

Der Autor analysiert eingehend insbesondere drei Gesichtspunkte, die er bei der Gesamtwertung der Hügelgräber für die wesentlichsten hält: 1. Lage der Hügelgräber im Rahmen des gesamten Siedlungsraumes im Verhältnis zu den benachbarten Kulturgebieten; 2. gemeinsame Merkmale im Inventar der Objekte; 3. Bestattungsritus und seine Beziehungen zu der sog. homerischen Bestattung.

Im Zusammenhang mit dem ersten Punkt wird in der Arbeit konstatiert, daß die Hügelgräber des genannten Charakters immer an der Grenze zweier Kulturbereiche liegen, was sich teilweise auch in ihrem Keramikinventar widerspiegelt. In den Berührungsgebieten der Lausitzer und der Čaka-Kultur befanden sich Hügelgräber in Čaka, Kolta und in Lužany; in jenen der Lausitzer und Velatice-Kultur waren Hügelgräber in Očkov und in Velatice (Velatice I). An der Grenze der Čaka- und der Velatice-Kultur wurde ein Hügelgrab in Hövej abgedeckt. Der Autor mutmaßt, daß die großen Totendenkmale dieser Art vor allem in den Randgebieten errichtet wurden, teilweise etwa wohl schon auf fremdem Kulturgebiet, das wenn auch nur vorübergehend bei Kriegszügen erobert worden war, sei es von den Kriegern der Čaka-

oder der Velatice-Kultur, und zwar mußte dabei die unterjochte Bevölkerung einen erheblichen Beitrag der psysischen Arbeit leisten. So ein Merkmal kann Gesellschaften charakterisieren, die sich in ihrer Entwicklungsstufe der sog. militärischen Demokratie nähern.

Beim zweiten Punkt betont der Autor, daß das verbindende Element in allen reichen (Haupt-) Gräbern unter der Hügelschüttung die reiche Kriegerausrüstung und -ausstattung ist. Durch den gegenseitigen Vergleich dieses Teiles des Inventars in den bisher abgedeckten Gräbern (z. B. durch den Vergleich des Inventars des Grabes II im Čakaer Hügelgrab und des Inventars von Hövej) gewann man ein ziemlich geschlossenes Bild über die Ausstattung und Ausrüstung der jungbronzezeitlichen Krieger des mittleren Donaugebietes (Bronzepanzer, kreisförmiger Schild, Speere, Lanzen, Kampfäxte, Griffzungenschwerter) und indirekt gewann man auch Belege über die gleiche Kampfweise, wie sie für den späteren Zeitabschnitt auf dem Gebiet Griechenlands vorausgesetzt werden kann *(G. v. Merhart, H. Müller-Karpe).*

In der Einleitung zum dritten Fragenkreis faßt der Autor in Kürze die älteren und vor kurzem vertretenen Ansichten über die Beziehungen des mediterranen, ja auch des nördlicheren Kulturbereiches zum südöstlichen Zivilisationsbereich im Zusammenhang mit der Suche nach den Ausgangszentren der sog. großen Wanderung zusammen *(E. Sprockhoff, G. v. Merhart, V. Milojčić, A. Mozsolics, W. Kimmig).* Er kommt zur Ansicht, daß eben der mitteldanubisch-karpatische Raum jenes Gebiet war, wo die Bedingungen zu den ersten Verschiebungen in südöstlicher Richtung entstanden waren. Die Hügelgräber der Velatice- und der Čaka-Kultur sind Belege für die scharfe Sonderung der führenden Kriegerschicht von der übrigen Bevölkerung, wobei in diesem Raum eine allmähliche Kulturentwicklung verfolgbar ist, die zu solch einem Gesellschaftsstand von der mitteldanubischen bzw. karpatischen Hügelgräberkultur geführt hat. Die entwicklungsmäßigen Voraussetzungen in den älteren heimischen Kulturen haben die Entstehung des „Hügelgräberhorizontes" in der jüngeren Bronzezeit auch hinsichtlich des Bestattungsritus bedingt. Falls zwischen der materiellen Kultur des ägäischen Raumes und der nördlicheren Bereiche schon früher Beziehungen erkannt wurden, die auf eine parallele Entwicklung auch in der Überbausphäre hinwiesen (Motiv der Sonnenbarke, verschiedene Amulette u ä.), waren dies bis zur Abdeckung der Hügelgräber im mittleren Donaugebiet bloß vereinzelte, oftmals wenig überzeugende Belege.

Das, was beide Bereiche bezüglich der Überbausphäre am ausgeprägtesten verbindet, ist gerade der Bestattungsritus, der sowohl in den Čaka- und Velatice-Hügelgräbern festgestellt wurde, als auch — wenn es auch überraschend klingt — in den homerischen Gedichten beschrieben ist, die mit letzter Gültigkeit in das 8. Jh. v. u. Z. datiert wurden. Bei der sukzessiven Veröffentlichung der einzelnen Hügelgräber wurde auf diese Beziehungen ständig hingewiesen (Errichtung des Scheiterhaufens, Vorgang bei der Einäscherung, Bestattungszeremonial, Menschenopfer bei der Beisetzung, Bauweise der Hügelschüttung u. ä.). Die Übereinstimmungen zwischen den homerischen Bestattungen (z. B. die Bestattung von Patroklus und Hektor) und der Bestattungsweise in den mitteldonauländischen Hügelgräbern sind nach Ansicht des Autors derart auffallend, daß es zeitweilig scheint, als ob Homer bzw. die Dichter der homerischen Gesänge direkt den Bestattungsritus in diesen Objekten beschreiben würden. Was die protogeometrischen Gräber anbelangt, in denen manchmal die materiellen Belege für die Existenz der Helden der Ilias und Odyssee gesucht werden, kann die Tatsache angeführt werden, daß auch im mittleren Donaugebiet die weniger bedeutenden, jedoch ebenfalls Kriegern angehörenden Gräber, nur in geringem Maße die in den Gedichten beschriebenen komplizierten Bestattungsarten widerspiegeln. Der Autor urteilt, daß diese Belege über die Kontakte in der Überbausphäre beider Bereiche auf eine gleiche Entwicklungsstufe und auf eine analoge sozial-ökonomische Organisation deuten. Die zeitliche Priorität hat jedoch das mitteldanubisch-karpatische Milieu.

Im abschließenden Teil seines Beitrages befaßt sich der Autor mit dem Charakter der Gesellschaften, die sich sowohl im altgriechischen Milieu als auch im mittleren Donaugebiet durch einige Merkmale der sog. militärischen Demokratie hervorheben. Er versucht die Definition der militärischen Demokratie von *Engels-Morgan* (die teilweise auch auf Grundlage der homerischen Gedichte ausgearbeitet wurde) auf die Verhältnisse in der Čaka- und Velatice-Kultur zu applizieren. Zugleich weist er auch auf gewisse Unterschiede zwischen der südöstlichen und der mitteleuropäischen Gesellschaft hin, na-

mentlich was das Zurgeltungkommen des neuen grundlegenden Zivilisationsmetalls — das Eisen — betrifft. Während im karpatisch-mitteleuropäischen Raum den angeführten Zeitabschnitt die maximale Blütezeit der Bronzeindustrie charakterisiert, sind in Griechenland in den protogeometrischen Gräbern bereits Krieger der frühen Eisenzeit bestattet *(A. M. Snodgrass)*. In dieser Problematik neigt der Autor zu der Ansicht eines bestimmten Teiles sowjetischer Archäologen, an der Spitze mit *P. N. Treťjakov*, die voraussetzen, daß zur Entstehung der ersten Klassengesellschaften unter bestimmten Umständen nicht die Kenntnis des neuen Metalls — des Eisens nötig war. Der Unterschied kann im Falle der angeführten mitteleuropäisch-ägäischen Beziehungen teils damit erklärt werden, daß es sich im Südosten um ein jüngeres protogeometrisches Milieu gehandelt hat, teils mit der Tatsache, daß auf dem balkanischen Zwischenraum auch Belege über die älteste Gewinnung des Eisens angeführt werden, mit welcher die kettenartig sich verschiebenden Stämme der „großen Wanderung" bekannt werden konnten. Der Untergang des Hügelgräberhorizontes im gesamten mitteldanubisch-karpatischen Raum (in der Podol-Kultur = Vál II, Stillfried, Chotíner Gruppe — Podol-Phase) ist gerade mit dem Abzug größerer ethnischer Gruppen aus diesem Raum erklärbar, die letzten Endes auch die große Wanderung und den Einzug der Dorier in ihr historisches Siedlungsgebiet hervorgerufen haben.

Zum Schluß faßt der Autor seine Ansichten zusammen: Die verschiedenartigen Kontakte mit dem entwickelteren Südosten im Verlauf der ganzen Bronzezeit erhielten in deren jüngerem Abschnitt ein abweichendes Gepräge. Sowohl im ägäischen als auch im mitteldanubischen Raum kam es Ende des 2. Jahrtausends zum Höhepunkt der bronzezeitlichen Zivilisation, im Norden hatte diese jedoch einen barbarischeren Charakter. Zugleich wurde dieses nördlichere Milieu, als das lebensfähigere *(E. Sprockhoff)*, zum richtunggebenden Entwicklungsfaktor auch in jenen Gebieten, aus denen es vorher unaufhörlich neue Impulse geschöpft hatte. Tendenzen zu analoger Entwicklung waren schon öfters direkt im mykenischen Milieu zu beobachten. Der Hügelgräberhorizont der jüngeren Bronzezeit, der gewissermaßen die Vor- oder Anfangsstufe der militärischen Demokratie repräsentiert, ging auch im karpatischen Milieu unter, aber gerade im Kontakt beider Kulturbereiche bzw. in seinem früher gegenüber abweichenden Gepräge sind jene Elemente zu suchen, welche in der weiteren Entwicklung der ältesten europäischen Geschichte als Ganzes eindeutig in ihrer Gesamtheit einen progressiven Beitrag dargestellt haben.

Übersetzt von B. Nieburová

NA MARGO LOKALIZÁCIE SÍDEL GALSKÝCH KOTÍNOV

JOZEF GINDL
(Ústredný banský archív, Banská Štiavnica)

O galskom kmeni Kotínov sa v historickej literatúre písalo pomerne málo. Z našich historikov-špecialistov tejto problematike pomerne najviac pozornosti venoval v rámci prác so širokou tematikou *V. Ondrouch.*[1]

Záujem historika-regionalistu o túto problematiku je motivovaný dvoma skutočnosťami: že dnes už väčšina historikov lokalizuje sídla Kotínov na stredné Slovensko a že existencia tohto kmeňa sa dáva zvyčajne do súvisu s jeho banskou a hutníckou výrobnou činnosťou, upriamenou na exploatáciu a zhutňovanie železných rúd. A práve v tomto údaji je hodne atraktívnosti, zabezpečujúcej kusej zmienke *Tacitovej* Germanie o Kotínoch-výrobcoch železa náležitú pozornosť. Pretože ide o jeden z najstarších písomných historických prameňov týkajúcich sa slovenského územia, venuje mu pozornosť nielen historik, ktorý ho posudzuje z hľadiska širších dialektických súvislostí, ale aj špecializovaný historik zapodievajúci sa dejinami banskej a hutníckej výroby.

Už najstaršie zachované písomné pamiatky spomínajú galský kmeň Kotínov ako etnický relikt v susedstve iných veľkých i menších etnických skupín.[2] Prvá a dlho jediná najstaršia správa o Kotínoch, ktorú historici poznali z *Tacitovej* Germánie, spomína, že galskí Kotíni mali svoje sídla na území hraničiacom s oblasťami, ktoré obývali Kvádi a Sarmati.[3] Kvádom a Sarmatom platili tribút v železe, ktoré museli vydolovať, zhutniť a azda aj ďalej spracovať. Nemenej cenná je aj správa o tom, že sídla Kotínov spolu so sídlami Marsignov, Osov a Burov boli za sídlami germánskych Markomanov a Kvádov, na styčnom území germánskeho a sarmatského sveta.[4]

Tacitova správa o Kotínoch nie je však najstaršia. Za najstaršiu považujeme zlomok dnes už strateného Tuskulského elógia,[5] ktoré hovorí o tom, že obľúbenec cisára C. Iulia Caesara Octaviana vojvodca M. Vinicius r. 10 pred n. l. dostal sa do kontaktu s Kotínmi, Osmi a Anartmi,[6] ktorí obývali podhorské a horské oblasti na sever od Dunaja. Zrejme išlo o „pacifikačný" zákrok vynikajúceho rímskeho vojvodcu, o ktorého dosahu však nič konkrétneho nevieme.

Nemenší význam pre lokalizáciu sídel Kotínov do týchto oblastí má aj falzifikát listu cisára Marka Aurélia, adresovaného senátu, obsahujúci zmienku o zázračnom daždi.[7] Roku 173 n. l. pod vedením Pertinaxa alebo Pompeiana vydala sa z Brigetia alebo zo Solvy (pri Ostrihome) na pochod vojenská výprava s cieľom dosiahnuť rozhodné víťazstvo nad Kvádmi, ktorí neustále odporovali rímskemu mocenskému tlaku, ba sami boli často v ofenzíve. V horskom území ležiacom v susedstve Kotínov podarilo sa Kvádom rímske jednotky zaskočiť a obkľúčiť. Bolo horúce leto a Kvádi dúfali, že dosiahnu ľahké a rozhodné víťazstvo tým, že rímskej výprave zabránia prístup k vode, čím sa vojsko zdemoralizuje. V krajnej tiesni výdatný dážď a blesky, ktoré bili len do Kvádov a ich spojencov, vyslobodili rímske bojisko z kritickej situácie.

Neskoršia porážka Kvádov rímskymi légiami znamenala zánik nadvlády Kvádov nad Kotínmi, možno však predpokladať, že vykorisťovateľskú úlohu voči Kotínom prevzalo impérium. Za oslobodenie spod kvádskej závislosti Kotíni boli morálne zaviazaní poskytovať rímskym légiám pomoc aj proti spojencom Kvádov — Markomanom, a k účasti na protimarkomanskej výprave sa aj zaviazali. Keď však bol ich vodcom menovaný správca latinskej kancelárie cisára Tarruntenius Paternus, nielenže zrušili svoj záväzok, ale sa proti svojmu veliteľovi nezistiteľným spôsobom ťažko previnili. Ich previnenie muselo byť nadmieru veľké, lebo najneskoršie do roku 180 n. l. presťahovali ich Rimania na územie rímskej Panónie.[8]

Nemožno obísť ani údaj alexandrijského geografa *Ptolemaia* z polovice 2. stor. n. l. Kotínov spomína „za" Sidonmi a „pred" Visburgmi a lokalizuje ich „pod" Korkontov a Lugiov-Burov, ktorí sídlili pod Askiburgijskými horami a na východ od nich až po pramene Visly.[9] Na inom mieste *Ptolemaios* v súvise s Kvádmi spomína aj Železné hory.[10] Podľa *Ptolemaia* Germániu na východe od európskej Sarmácie oddeľovala rieka Visla a južnejšiu etnickú hranicu tvorila čiara od ohybu Dunaja pozdĺž Sarmantských hôr až k prameňom Visly.[11]

O Kotínoch sa podľa *Tacitovho* údaja vie toľko, že Kvádom a Sarmatom odvádzaný tribút „na svoju veľkú hanbu" platili v železe. Tento údaj nám osvetľuje Kotínov z iného hľadiska, než sme zvyknutí u starovekých spisovateľov. Že si *Tacitus* všíma aj výrobnú činnosť tohto kmeňa, resp. že *Ptolemaios* mal vedomosti o krajine, ktorej pohorie je bohaté na železo, svedčí o tom, že už starovekí spisovatelia posudzovali priateľa i nepriateľa nielen čo do vojenského potenciálu, ale aj z hľadiska prírodných pomerov a hospodárskych možností, od ktorých závisel aj vojenský potenciál. *Tacitove* a *Ptolemaiove* správy o Kotínoch svedčia o tom, že skutočnosti o bohatých ložiskách železnej rudy a o ich značne vysokej a koncentrovanej exploatácii boli dostatočne známe, pretože tamojšia železiarska výroba dosiahla väčší objem než kdekoľvek inde v okolitom barbarskom svete. Existencia týchto správ svedčí o tom, že išlo skutočne o významnú výrobnú oblasť, ktorá sa v kalkuláciách rímskej dobyvačnej politiky mohla stať predmetom politického záujmu, rovnako ako železo Norika alebo ložiská zlata Burebistovho kráľovstva.

Kde boli sídla Kotínov? Na túto otázku sa pokúsilo odpovedať už viacero historikov. Niektorí ich lokalizovali na Moravu,[12] iní do Poľska,[13] no historici reálnejšie hodnotiaci kusé historické správy kladú ich na Slovensko, a to na horné Pohronie, do Gemera alebo dokonca na Spiš.

Prvý, kto sa pokúsil lokalizovať sídla Kotínov, bol *K. Zeuss*.[14] Kotínov považoval za potomkov Volskov a Tektoságov spomínaných *C. I. Caesarom*, ktorí sa z oblasti Hercynského lesa presťahovali na Moravu. *Zeussov* pokračovateľ v štúdiu germánskych starožitností, *K. Müllenhoff*,[15] lokalizoval ich už na Slovensko, a to do oblasti Slovenského rudohoria. Objavením a zverejnením Tuskulského elógia, ktoré jasne hovorilo v prospech lokalizácie Kotínov na Slovensko, utrpela *Zeussova* verzia vážne trhliny, preto *L. Niederle* a *V. Novotný* presadzovali slabo argumentovanú hypotézu, že Kotíni síce spočiatku sídlili na Morave, časom sa však presunuli na Slovensko.[16] Odhliadnuc od argumentov *E. Šimeka*, väčšina historikov lokalizovala Kotínov už na Slovensko, prevažne na horné Pohronie.

Pri bližšom zisťovaní sídel Kotínov na Slovensku treba brať do úvahy nielen vynikajúce štúdie *J. Dobiáša*,[17] zoširoka hodnotiace písomné a epigrafické pramene, doposiaľ napísanú literatúru a geografické možnosti kontaktu rímskych légií s Kotínmi, ale aj hodnotenie prírodných a najmä ložiskových pomerov železných rúd. Toto všetko treba mať na zreteli pri objasňovaní otázky, či okrem horného Pohronia a Slovenského rudohoria aj iné oblasti prichádzajú do úvahy ako ďalší variant možnej lokalizácie sídel Kotínov.

V dobe rímskeho dobyvateľského záujmu o strednú Európu veľkú časť stredného Slovenska zaberali ťažko preniknuteľné lesy, obmedzujúce možnosť súvislého osídľovania, ktoré sa preto koncentrovalo na úrodnejšie rovinaté oblasti v bezprostrednej blízkosti vodných tokov (ich dopravnú funkciu často podceňujeme). Najmä v zalesnenom prostredí, ktoré dosahovalo väčšiu relatívnu výšku, výmena tovarov a osobný styk mohol sa obmedzovať len na neveľký počet komunikačných spojov (cesty, chodníčky, brody a pod.), ktoré mohol dokonale kontrolovať a ovládať neveľký počet ozbrojencov. Nevítaný cudzinec vystavoval sa v takomto prírodnom prostredí nečakaným útokom domácich, preto nemožno predpokladať, že početne slabšie, trebárs aj výborne vyzbrojené vojenské jednotky sa na dobyvateľských výpravách odvažovali ďaleko od svojich základní, napr. na Horehronie alebo do Gemera. Keď sa aj prihodilo, že rímske vojská prenikli hlbšie do barbarského vnútrozemia, bolo to vždy len na otvorenom území (napr. Laugaritio-Trenčín), no takéto predsunuté posádky boli vždy len dočasné. Vo väčšine prípadov výpady a výpravy rímskych légií sa obmedzovali na územia, ktoré mali strategický význam a mohli citeľne ovplyvniť bojovú a hospodársku základňu nepriateľa. Zatiaľ čo Považie bolo barbarským obyvateľstvom súvisle osídlené až po Púchov, o pohronskej oblasti sa to predpokladať nedá, aspoň nie v takej miere. Pri tejto príležitosti sa treba zmieniť o menej súvislom osídlení banských oblastí, kde už samotný spôsob exploatácie ľahko taviteľných gosanov (železných klobúkov), striebronosných žíl,[18] oxidických rúd na východoch

železnorudných žíl a bahenných železných rúd podmienil disperzný spôsob osídlenia, úzko viazaný na samotné ložiská užitočných nerastov, pričom toto osídlenie nikdy nebolo strnulé.

Archeologické výskumy železnorudných lokalít, v poslednom čase nadmieru intenzívne najmä v Čechách,[19] Poľsku[20] a Maďarsku,[21] potvrdzujú naše zistenia, že v dobe predhistorickej a protohistorickej sa železo zhutňovalo na mnohých nálezových lokalitách, ktoré pri dnešnom spôsobe hodnotenia rudných zásob ani z hľadiska kvality rudy ani z hľadiska jej kvantity by sa nemohli stať predmetom ekonomických úvah. Išlo totiž o mnohé malé ložiská rúd s nízkou kovnatosťou, ktoré mali tú výhodu, že sa dali ľahko redukovať.

Tieto zistenia nás oprávňujú, aby sme lokality pravekého zhutňovania železnej rudy nehľadali iba na tých miestach, ktoré sa v historickej dobe stali významnými centrami železiarstva, ale upriamili pozornosť v prvom rade na zistenie podmienok železiarskej výroby, najmä miestnych zdrojov potrebných na prevádzku. Nízka úroveň hutníckej technológie a neveľký dopyt po železe kládli na prospektorov tieto postuláty: hľadať a objavovať ložiská ľahko taviteľných rúd na miestach, ktoré súčasne poskytovali aj možnosť vyrobiť dostatočné množstvo dreveného uhlia a plynule zásobovať primitívne železohutnícke dymačky, lokalizovať výrobu na také miesta, ktoré poskytovali dostatočné zásoby hliny a stále žriedlo vody. Pri hodnotení rudy sa na prvé miesto kládla jej ľahká zhutňovateľnosť a až na posledné miesto (t. j. za požiadavku dostatočnej zásoby dreva, hliny a vody) požiadavka väčších zásob rudy.

Takýchto lokalít v oblasti Štiavnického pohoria a Pohronského Inovca bolo zaiste hodne. Rozpojovanie rúd drahých kovov (zlata, striebra) a farebných kovov (medi a olova), ktorými oplývali banské oblasti Štiavnického pohoria, sa neobišlo bez kvalitných haviarskych nástrojov. Z archívneho materiálu sú známe lokality železiarskej výroby (Hodruša, Vyhne, Kozelník alias Železník, Železná Breznica,[22] Píla, Veľké Pole, Horné Hámre[23] i vzdialenejšia Cinobaňa a Lovinobaňa),[24] ktorej začiatky mohli siahať už do obdobia našej protohistórie.

Ak zosumarizujeme uvedené skutočnosti, najmä že a) sídla Kotínov ležali v susedstve Kvádov a Sarmatov, b) M. Vinicius už 50 rokov pred napísaním *Tacitovej* Germánie na svojej vojenskej výprave narazil na Kotínov, c) v oblasti Štiavnického pohoria a Pohronského Inovca bolo mnoho ložísk železných rúd, musíme nevyhnutne predpokladať, že západná hranica oblasti sídel Kotínov prebiehala v blízkosti Hrona a v nepríliš veľkej vzdialenosti od rímskeho limesu. Tieto kritériá, archeologické nálezy, ako aj prírodné a ložiskové pomery vedú nás k tomu, aby sme Štiavnické pohorie, prípadne Pohronský Inovec hypoteticky považovali za najzápadnejší výbežok sídelnej oblasti prvých písomne doložených baníkov a hutníkov na Slovensku. Našu hypotézu podopierajú však aj ďalšie skutočnosti. V prospech kotínskeho dolovania v Štiavnickom pohorí najpresvedčivejšie hovorí staré galské hradisko Staré Mesto na vyvýšenine nad Banskou Štiavnicou, kde je doposiaľ dobre viditeľný systém koncentrických valov[25] a stopy po povrchovom dolovaní. V areáli Starého Mesta sa našla strieborná barbarská minca, ktorej podobu zachoval v kresbe učený banskoštiavnický banský podnikateľ *Jozef Richter*.[26] V kresbe poznávame strieborné audoleontské mince hontianskeho typu, ktoré sa zhotovovali z miestnych hutníckych produktov, z banskoštiavnického striebra.[27] Zdá sa, že predpokladateľný predsunutý rímsky tábor v Želiezovciach, bronzové sestercie v štrku Štiavnického potoka,[28] terra sigillata, rímske sklo, rímske a barbarské mince nájdené v obci Dekýš pod Sitnom[29] sú presvedčivým svedectvom, že oblasť Štiavnického pohoria bola už pred naším letopočtom známa nielen svojím rudným bohatstvom, ale aj rozvinutým baníctvom.

Systematický výskum hradiska Staré Mesto, ale aj zistených archeologických lokalít dokumentujúcich staré železohutníctvo v blízkosti Schöpferštôlňanskej žily v Hodruši[30] zaiste prispejú k objasneniu protohistórie jedného z najzaujímavejších banských miest na Slovensku — Banskej Štiavnice.

Poznámky

[1] ONDROUCH, V.: Národopisný vývoj Slovenska v I. a II. století po Kristu. In: Sborník II. sjezdu československých geografů v Bratislavě 1933. Bratislava 1933, s. 80—85. ONDROUCH, V.: O Tacitovu a Ptolemaiovu východní hranici Velké Germánie. In: Bratislava. 8. Bratislava 1934, s. 13—36. ONDROUCH, V.: Limes romanus na Slovensku. Bratislava 1938. ONDROUCH, V.: Hospodársky a spoločenský vývoj Slovenska v dobe rímskej. In: Hist. Sbor. SAVU. 10. Bratislava 1952, s. 311—323. ONDROUCH, V.: K hospodársko-kultúrnym stykom Slovenska v dobe rímskeho panstva v Podunajsku. Hist. Čas. SAV, 2, 1954, s. 215—251. ONDROUCH, V.: Územie Československa v Geografii Klaudia Ptolemaia. Naša veda, 5, 1958, s. 14—22. ONDROUCH, V.: Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku 1. vydanie Bratislava 1964.

[2] TACITUS: Germania, 43: „Cotinos gallica. Osos pannonica lingua coarguit non esse Germanos . . .".

[3] Ibid.: „. . .partem tributorum Sarmatis, partem Quadis ut alienigenis imponunt."

[4] Ibid.: „Marsigni, Cotini, Osi, Buri terga Marcomanorum Quadorumque claudunt".

[5] Zlomok Tusculského elógia znie takto: M. Vini[cius] P. f. cos., XV [vir s]acris f[aciendis], pr[aetor Q] uaestor [legatus pro pr]aetore [Augusti Caesaris i]n Illyrico misus t[rans flumen Danubium postquam Dacor]um et Bastarnarum acie vicit? fuga[vitque Cotinos, O]sos? . . . [. . .]s et Anatios . . . A[ugusti] . . . PREMENSTEIN, A. von: Ein Elogium der M. Vinicius Cos. 19. v. Chr. In: Jh. des Oesterr. archäol. Institutes. 7. Wien 1904, s. 215—239. DEGRASSI, A : Inscriptiones Italiae XIII. 3. Roma 1937, No. 91.

[6] M. Vinicius už r. 25 pred n. l. porazil v Germánii Svébov a r. 19 pred n. l. na území dnešného Maďarska Dákov a Bastarnov.

[7] HARNACK, A.: Die Quelle der Berichte über die Regenwunder im Feldzuge Marc Aurels gegen die Quaden. Sitzungsberichte der Akad. in Berlin 1894, 2, s. 878.

[8] CASSIUS DIO: LXXI, 12, 3, III. 254.

[9] PTOLEMAIOS: II, 11. 10.

[10] Ibid.

[11] Ibid., VIII, 10, 2.

[12] ŠIMEK, E.: Čechy a Morava za doby římské. Praha 1923. ŠIMEK, E.: Národopis Čech a Moravy v geografii Klaudia Ptolemaia. In: Sborník I. sjezdu slovanských geografů a ethnografů v Praze 1924. Praha 1926, s. 283—288. ŠIMEK, E.: Velká Germanie Klaudia Ptolemaia I. Praha 1930, II. Brno 1935, III. 1949, IV. Brno 1953, ŠIMEK, E.: Keltové a Germáni v našich zemích. Brno 1934. ŠIMEK, E : Poslední Keltové na Moravě. Brno 1958.

[13] PIASKOWSKI, J : Starożytne źródła pisane dotyczące Kotynów i ich lokalizacji w Małopolsce. Małopolskie studia historyczne, 4, 1961, zesz. 3—4, s. 63—81. PIASKOWSKI, J.: Studia nad lokalizacią starożytnych Kotynów. In: Acta archaeol. Carpathica. 3. Kraków 1961, s. 77—112. PIASKOWSKI, J.: Odpowiedź na uwagi krytyczne w sprawie lokalizacji Kotynów w Górach Świętokrzyskich. In: Acta archaeol. carpathica 6. Kraków 1964, s. 75—95.

[14] ZEUSS, K.: Die Deutschen und die Nachbarstämme. 2. München 1837, s. 118.

[15] MÜLLENHOFF, K.: Deutsche Altertumskunde. 2. Berlin 1906, s. 326.

[16] NIEDERLE, L.: O počátcích dějin zemí českých. Čes. Čas. hist., 6, 1900, s. 12 a nasl. NIEDERLE, L.: Slovanské starožitnosti. III. Praha 1919, s. 30 a nasl. NOVOTNÝ, V.: Ku kritice zpráv Kl. Ptolemaia o českých zemích. Rozpravy České akademie. Cl. I. No. 40. Prague 1910, s. 14 a nasl.

[17] DOBIÁŠ, J.: Dva příspěvky k topografii válek markomanských a kvádských. Čes. Čas. hist., 27, 1921, s. 135—156. DOBIÁŠ, J.: Příspěvek k výkladu Ptolemaiovy mapy Veliké Germanie. In: Sbor. Čs. Společn. zeměpisné. 27, 1921, s. 75—82. DOBIÁŠ, J.: Epigrafické studie k dějinám a národopisu československého území v době římské. Čas. Mus. Král. čes., 96, 1922, č. 1, s. 81—98, č. 2, s. 213—227. DOBIÁŠ, J.: Několik problémů z nejstarších dějin našeho území. Kotinové. Čes. Čas. hist., 43, 1937, s. 475—486. DOBIÁŠ, J.: The expedition of M. Vinicius, cos. 19. B. C. beyond the Danube. Eunomia, 1, 1939, s. 47—81. DOBIÁŠ, J.: Noch einmal zum Elogium von Tusculum (Dessau ILS 8965). Eunomia. Ephemeridis LF supplementum I. 1. Pragae 1957, s. 8—10. DOBIÁŠ, J.: Dějiny československého území před vystoupením Slovanů. Praha 1964. DOBIÁŠ, J.: Où faut-il localiser les habitations des Cotini Gaulois (Tacitus, Ger. 43)? Památ. archeol., 58, 1967, čís. 1, s. 135—142.

[18] O gosanoch a o stratigrafii rudných žíl drahých kovov: GINDL, J.: Z najstarších dejín baníctva a mesta Banskej Štiavnice. In: Niektoré problémy banského výskumu Bratislava 1961, s. 9—35. Pri vzniku železných klobúkov (gosanov) ide o premenu pyritu (FeS_2) na hnedeľ $Fe_2(OH)_6$ podľa reakcií:

$FeS_2 + 7\,O + H_2O = FeSO_4 + H_2SO_4$;

$6FeSO_4 + 3O + 3H_2O = 2Fe_2(SO_4)_3 + Fe_2(OH)_6$;

$Fe_2(SO_4)_3 + 6H_2O = 3H_2SO_4 + Fe_2(OH)_6$.

O najstaršom získavaní železa: STOSKOVA, N. N.: Pojavlenie železa i pervyje sposoby jego polučenija. In: Trudy Instituta istorii jestestvoznanija i techniki. 33. Moskva 1960, s. 228—248. JOHANNSEN, O.: Geschichte des Eisens. Düsseldorf 1953.

[19] Literatúra je súborne uvedená v práci PLEINER, R.: Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích. Vývoj přímé výroby železa z rud od doby halštatské do 12. století. Praha 1958, s. 312—321; tiež v novších štúdiách tohto autora.

[20] Mnoho štúdií s touto problematikou uverejnili Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa, ktoré vychádzajú od r. 1957. Mnohé pozoruhodné štúdie vychádzajú aj v hutníckom časopise Stahl und Eisen.

[21] HECKENAST — NOVÁK — VASTACH — ZOLTAI: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban (a honfoglalástól a XIII. század közepéig). Budapest 1968.

[22] GINDL, J.: Zo starších dejín železiarstva na strednom Slovensku. In: Hist. Sbor. kraja. 3. Banská Bystrica 1967, s. 74—89. Bane na železo a kyzy v Štiavnickom pohorí uvádza PĚCH, A.: Selmeczi bányavállalatok törté-

nete Selmeczbánya 1884. I. Protokol banskoštiavnického banského súdu z rokov 1685—1686 (č. 46) spomína, že v hodrušsko-vyhnianskej oblasti v prevádzke sú ešte tieto banské závody na železnú rudu a kyzy: Erleingrund, Ober Trensch, Unter Trensch, Dorotheastolle, St. Jacobstolle, Bernstolle, Hirschnstolle, Leopoldistolle, Alter Kehrling, Ober und Unter Plöscher, Unter Gapl a Sicora. Baníctvo na železné rudy máme tam doložené ešte r. 1755, ako o tom svedčia záznamy úradných kníh banskoštiavnického banského súdu — Schurf und Fristungs Buch.

[23] Na týchto lokalitách je železiarske podnikanie bezpečne doložené v prvej štvrtine 18. a v 19. stor.

[24] Dobývanie strieborných rúd je tu doložené už dávnejšie. Predpokladáme však, že tunajšia novšia ťažba železných rúd má hodne starú tradíciu.

[25] POLLA, B.: K problematike vzniku Starého Mesta a Banskej Štiavnice. Slov. Archeol., *6*, 1958, s. 453—477.

[26] RICHTER, J.: Meletema historicum de libera et regia montanaque civitate Schemniciensis (r. 1738). Knižnica MOL v Budapešti, No. 3866.

[27] PINK, K.: Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. Budapest 1939, s. 20, 39, 89—90, 131. EISNER, J.: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933, s. 189, tab. LX: 1.

[28] Archív mesta Banskej Štiavnice, Kopier Buch 1925, No. 6. Koncept listu mestského archivára prof. Vojtecha Bakera Störe Rolinovi do Švédska.

[29] KUKA, P.: Nález rímskych mincí pri Banskej Štiavnici. Morav. numism. Zpr. č. 6. Brno 1959, s. 116. KUKA, P.: Nález terry sigillaty a rímskeho skla v Dekýši. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 6. Nitra 1961, s. 260.

[30] Gutachten und Vorschläge über das Schöpferstollner Silber- und Goldbergwerk in Hodrusbánya 1902, s. 5—6: „Obertägig im Gebirge, wo nicht viel Humus liegt, findet man auf verschiedenen Stellen den Ausbiss der Schöpferstollner Lagerstätte; der Gang ist vorherrschend quarzig, doch von der edlen Ausfüllung findet man keine Anzeichen. Deswegen findet man auch am Schöpferstollner Gange keine Pingen und Tagbaue; nur stellenweise kommen Untersuchungen vor, welche den Gewinn von Eisenerz anstrebten, denn unsere Vorfahren haben ganz oben am Gebürg durch Herdfeuer das Eisen gewonnen. Nun dominiert das bergmännische Sprichwort: „Eisenhut, thut Silbererze gut." Diese praktische Erfahrung scheint am Schöpferstollen ehrenvolle Bestättigung zu finden." O geologickej stavbe tej časti Štiavnického pohoria, kde sa nachádzajú ložiská železných rúd, pojednáva správa *Júliusa Knöpflera* z r. 1881, opatrovaná v Ústrednom banskom archíve v Banskej Štiavnici.

Zur Lokalisierung der Siedlungen gallischer Kotiner

Jozef Gindl

Die bergbaugeschichtliche Forschung in der Slowakei konnte nicht das Problem bezüglich des Siedlungsgebietes der Kotiner umgehen, der ersten im Karpatenbecken schriftlich belegten Bergleute und Hüttenarbeiter, die von der historischen Wissenschaft schon länger in der Slowakei lokalisiert wurden. Von den Verhältnissen der Erzlager und den Traditionen der Eisenverhüttung einiger Bergbaugebiete ausgehend, wurden die Ansiedlungen der Kotiner von den Historikern bisher im oberen Grantal, im Gemer-Gebiet, oder gar in der Zips angenommen.

Die von der tschechoslowakischen und ausländischen, namentlich der polnischen und ungarischen Archäologie erlangten Erfolge hinsichtlich der Beleuchtung der vorgeschichtlichen Verhüttungseinrichtungen und der Technologie der Eisengewinnung aus leicht schmelzbaren Eisenerzen, hauptsächlich jedoch bezüglich der Beleuchtung der natürlichen Bedigungen, unter welchen es zur Gründung und Organisierung der Eisenverhüttung zu kommen pflegte, regten den Autor an, die bisherigen Ansichten über die Lokalisierung der Kotiner zu revidieren. *Tacitus* hielt die Kotiner für einen relikten gallischen Stamm, dessen Hauptbeschäftigung die Eisenverhüttung und offensichtlich auch die weitere Verarbeitung des Eisens war. Natürlich hat notwendig ein enger Zusammenhang zwischen Bergbau und Hüttenwesen existiert, und in den Kotinern müssen aber auch vorgeschichtliche Bergleute erblickt werden, die wahrscheinlich das von *Ptolemäus* bekannte Eisengebirge bewohnt haben.

Die erwähnte archäologische Untersuchung der Fundstellen mit vorgeschichtlicher Eisenverhüttung hat gezeigt, daß es zu dieser Produktion dort kam, wo gewisse natürliche Bedingungen dazu vorhanden waren. Außer der Existenz von leicht schmelzbaren Ader- oder Sumpf-Eisener-

zen wie auch die Verhüttung der Adernerze von Edelmetall-Erzsubstanzen erforderte die Eisenverhüttung nicht nur die Existenz einer ausreichenden Brennmaterialbasis (Wald, Holzkohle), sondern auch naheliegende ausreichende Lehm- und Wasservorräte, die bei dem häufigen Bau der Eisenverhüttungsöfen unentbehrlich waren.

Die Historiker stützten sich bisher bei der Lokalisierung der Kotiner auf schriftliche Angaben von *Tacitus, Ptolemäus* und *Cassius Dio.* Die wertvolle Quelle, wie es das Tusculumer Elogium war, zogen sie nicht in Betracht. Gerade diese Quelle hat der Autor dazu benützt, um die Ansichten über die Sitze der Kotiner einer Revision zu unterziehen und die Hypothese auftischen zu können, daß die Kotiner in der Gegend des Schemnitzer Gebirges (Štiavnické hory) oder im Grantal-Inovecgebirge (Pohronský Inovec) gesiedelt haben, also in solchen orographischen Einheiten, von deren Eisenerzlager die Historiker weniger unterrichtet waren und von deren dortiger Eisenverhüttung sie ebenfalls keine genügenden Kenntnisse besaßen.

Ein Bruchteil des heute verschollenen Tusculumer Elogiums spricht darüber, daß der Günstling des Kaisers C. I. Caesar Octavianus, M. Vinicius im J. 10 v. u. Z. mit den Kotinern, Ossen und Anarten bei einem „Pazifikations"-Eingriff der römischen Legionen in Kontakt kam in einem Gebiet, welches sich nördlich der Donau befinden konnte, und zwar nicht allzu weit von dieser natürlichen Grenze der kaum erst gebildeten römischen Provinz Pannonien. Wenn man bei der Lokalisierung der Kotiner diese Tatsache wie auch die Existenz von Eisenerzlagern in den am südlichsten liegenden slowakischen Gebirgen in Betracht zieht, taucht die einzige Deutungsmöglichkeit vor uns auf, daß die Kotiner die Gegend des Schemnitzer Gebirges bzw. des Grantal-Inovec bewohnt haben. Jedoch ausgeschlossen ist ebenfalls nicht, daß es sich in dieser Gegend lediglich um den westlichsten Ausläufer des kotinischen Siedlungsgebietes gehandelt hat, welches einen größeren Raum eingenommen haben konnte. Bei einer derartigen Interpretierung befand sich das vorausgesetzte Siedlungsgebiet der Kotiner zwischen jenem der Quaden und Sarmaten und widerspricht nicht dem, was *Tacitus* in seiner Germania indirekt über die Lokalisation der Kotiner sagt.

Der Autor stützt seine Argumente noch damit, daß das Schemnitzer Gebirge schon vor unserer Zeitrechnung als Bergbaugebiet bekannt war. Ein Beleg dafür sind auch die barbarischen Münzen vom Hont-Typus, die aus Silber geprägt waren, das in der Gegend des Schemnitzer Gebirges gewonnen wurde (PINK, K.: Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. Budapest 1939). Der dortige Edelmetallbergbau hätte ohne qualitatives Eisengezähe nicht existieren können. Eisenbergbau und Eisenerzverhüttung ist hier im 17. und zu Beginn der zweiten Hälfte des 18. Jh. schriftlich belegt und konzentrierte sich hauptsächlich im Hodruša-Vyhne-Gebiet, doch auch in der Gegend von Kozelník, Železná Breznica, Píla und anderen Lokalitäten. Die Bergbau-Fachleute kannten sogar das Magnetitlager von Vyhne, wovon sie den literarisch fruchtbaren und allseitigen *Athanasius Kircher* bereits im J. 1649 informiert haben.

Alle diese Argumente stützen die neuaufgetischte Hypothese des Autors, die insbesonders in dem Text des Tusculumer Elogiums wie auch in anderen schriftlichen Quellen Anhaltspunkte findet, daß die Siedlungen der Kotiner, oder zumindest Ausläufer dieser Siedlungen, im Gebiet des Schemnitzer Gebirges, eventuell im Gebiet des Grantal-Inovec lokalisiert werden müssen.

Übersetzt von B. Nieburová

SÍDLISKO Z DOBY RÍMSKEJ V BELUŠI

KAROL PIETA
(Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Nitra)

Pri stavbe preložky cesty severne od obce Beluša (okr. Považská Bystrica) bolo okrem popolnicového pohrebiska z mladšej doby bronzovej porušené i sídlisko z doby rímskej. Z poverenia Archeologického ústavu SAV tu v septembri až novembri roku 1965 uskutočnil záchranný výskum *G. Povala.*

Lokalitu objavil roku 1958 *A. Petrovský-Šichman,* ktorý zo zberu na porušenom sídlisku získal aj zlomok terry sigillaty. Nálezy lužickej kultúry z výskumu *G. Povalu* uverejnil *V. Furmánek.*[1]

Po odstránení ornice a sídliskovej vrstvy sa na svetlom hlinitom podloží ukázali obrysy zahĺbených častí objektov, ktoré sa dali sledovať v dĺžke asi 300 m začínajúc na juhozápade od potoka pritekajúceho od osady Rybníky až po južné rameno riečky Pružinky (poloha Pechová). S malým prerušením na nižšie položenom, každoročne zaplavovanom úseku sa osídlenie tiahne až k hlavnému ramenu Pružinky (poloha Jarkový kút). Ojedinelé nálezy sa zistili aj v areáli obce pri stavbe domov (na ulici Riečky). Spomenutá cesta teda prefala rozsiahle sídlisko na západnom svahu mierneho návršia, na hranici inundácie Váhu medzi ramenami riečky Pružinky a jej nepomenovaným južným prítokom.

Vzhľadom na rýchly postup výkopových prác bola zameraná a prekopaná len malá časť zistených objektov. V polohe Pechová sa preskúmali sídliskové objekty 3 a 5 a hrnčiarska pec — objekt 1, v polohe Jarkový kút okrem slovanskej odpadovej jamy (obj. 2) sídliskový objekt 6; nedokončil sa výskum ďalších dvoch objektov — 4 a 7. Podľa nálezovej správy bola väčšia časť výplne objektov zničená.

Opis objektov

Objekt 1 — pec (obr. 1)

Zo značne poškodeného objektu sa zachovala spodná časť pece, vzduchový kanál a spodná časť predpecnej jamy. Pec mala kruhový pôdorys (priemer 100 cm) a kotlovitý tvar. Steny mala prepálené do tmavočervena do hĺbky 15—20 cm, spodná časť a dno boli tmavohnedé a prepálené asi o 5 cm menej; zachovaná hĺbka 60 cm, predpokladaná hĺbka od povrchu ornice 120 cm. Výplň pece tvorila popolovitá hlina s veľkými kusmi mazanice, bez keramiky. V nálezovej správe nie je uvedené, či bolo možné medzi mazanicou rozpoznať fragmenty roštu, priečky, prípadne kusy zrútenej nadzemnej časti pece.

Na západnej strane tesne pri dne ústil do pece oválny otvor vykurovacieho kanála (priemer 40 × 60 cm). Jeho klenba bola do červena vypálená a zistili sa na nej stopy pozdĺžne ukladaných kusov guľatiny s priemerom 5—10 cm. Dno bolo prepálené len nepatrne a ležala na ňom vrstvička bieleho popola. Vykurovací kanál, zaplnený hlinou, siahal do vzdialenosti 270 cm a v posledných 60 cm dĺžky sa jeho priemer rozširoval na 80 cm. Ústil do kruhovitej priehlbne, ktorá mala priemer asi 140 cm a smerom k dnu sa kónicky zužovala. Vyústenie vykurovacieho kanála z predpecnej jamy sa zistilo asi o 15 cm nižšie než jeho vstup do pece. Vo výplni jamy a rozšírenej časti kanála sa našli zlomky zuhoľnateného dreva a mazanice, vrstvičky popola a 13 druhotne prepálených črepov.

Nálezy

1. Sedem črepov z vyššej terrinovitej nádoby s nepatrne odsadeným dnom a maximálnym vydutím v hornej tretine, v spodnej časti je nádoba zdobená striedajúcimi sa pásmi vysokých koncentrických krúžkov a viacnásobnej vlnovky (obr. 7: 1, 3).

2. Štyri zlomky hrncovitej nádoby s výrazne klenutým vydutím a krátkym, von vyhnutým okrajom (obr. 7: 4).

3. Dva črepy z hrubšej misky s dovnútra vtiahnutým okrajom, vyrobenej zo zrnitého materiálu (obr. 7: 2).

Objekt 2 — odpadová jama (ide o slovanský objekt, preto sa ním nezaoberám).

Objekt 3 — chata (obr. 2).

Pôdorys objektu sa zistil na ploche zníženej zemnými úpravami asi o 60 cm. V hlinitom podloží sa črtala kruhovitá tmavohnedá škvrna. Hlina tu obsahovala veľa uhlíkov, okruhliaky a keramiku. Po vyčistení a vybratí zvyšku výplne zahĺbenej časti, siahajúcej len asi 10—15 cm do podložia, sa objekt ukázal ako oválna priehlbeň s priemerom 370 × 400 cm. Na plochom dne objektu sa sústreďovala nesúvislá deštrukcia z neveľkých kameňov, zvieracích kostí, parohov a keramiky. Štyri veľké kolové jamy dosahovali hĺbku 65—85 cm a predstavujú pravdepodobne základný pôdorys stavby. Ďalšie dve plytké jamy (hĺbka 15 cm — obr. 2) by dokresľovali šesťkolovú dispozíciu

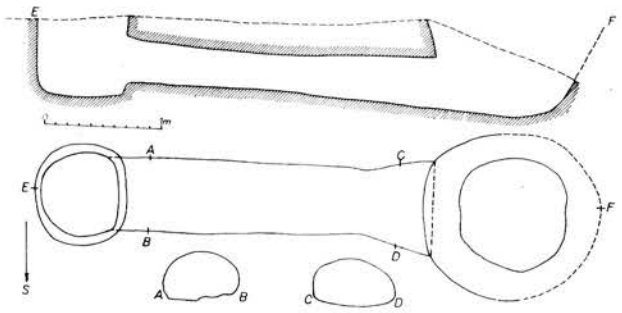

Obr. 1. Beluša-Pechová. Objekt 1 — hrnčiarska pec.

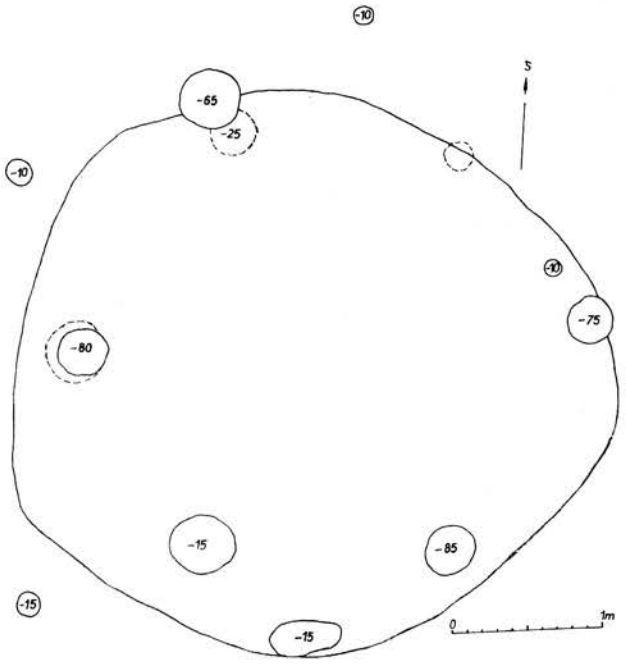

Obr. 2. Beluša-Pechová. Objekt 3.

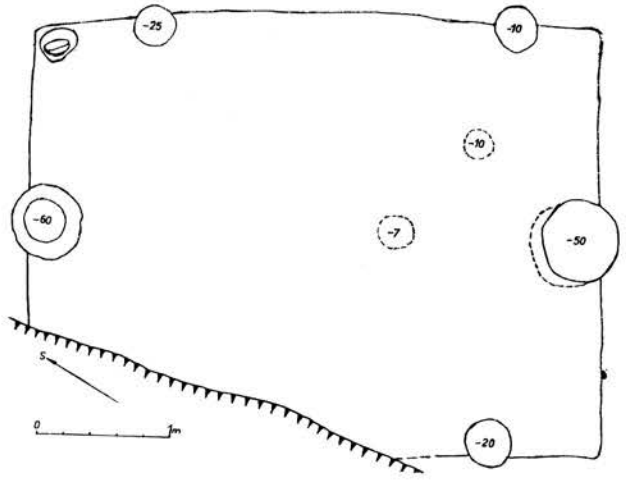

Obr. 3. Beluša-Pechová. Objekt 5.

stavby, no jednu z nich na fotografii objektu (obr. 5: 2) nevidno.

Nálezy:

1. Výrazne profilovaná bronzová spona s osemzávitovým prelomeným vinutím so vsunutou oskou; strechovite hranený lúčik prechádza nízkym oblúkom v rovnú pätku zakončenú malým zátkovitým uzlíkom; uzlík na lúčiku je jednoduchý a úzky, zachycovač vysoký a plný; d. 50 mm, š. vinutia 28 mm (obr. 6: 11).

2. Bronzová ihla, pravdepodobne zo spony; zach. d. 31 mm. (obr. 6: 3).

3. Podlhovastý korálik štvorhranného prierezu so skosenými hranami, vyrobený z bledofialového priesvitného skla; d. 11 mm, ∅ 5 mm (obr. 6: 5).

4. Štyri črepy z dvojkónickej nádoby s ostrým lomom na vydutí, zdobenej pretláčanými jamkami a šikmými pásmi; nádoba bola zhotovená v ruke z jemného hlinitého materiálu, farba oranžovohnedá (obr. 7: 7).

5. Časť hrncovitej nádoby s von vyhnutým okrajom a oblým vydutím, zdobeným plasticky pretláčanými podkovovitými žliabkami; nádoba má nerovný, no hladký povrch so stopami smolného náteru (obr. 7: 5).

6. Tri črepy z terrinovitých nádob s čiernym lesklým povrchom (obr. 10: 8, 10).

7. Štyri črepy z misiek s dovnútra vtiahnutým okrajom, vyrobených z jemného materiálu, obsahujúceho zrnečka pyritu; črepy sú na povrchu hnedosivé, na lome červené (obr. 10: 2, 4, 6).

8. Podobné črepy z hrubších misiek (obr. 10: 3, 5).

9. Okrajový zlomok pohárovitej nádoby s kalichovite roztvoreným ústím, vyhotovenej v ruke z jemného plaveného materiálu (obr. 10: 7).

10. Sedem črepov z hrncovitých nádob s esovite profilovanými okrajmi, zhotovených v ruke z hrubšieho zrnitého materiálu (obr. 10: 9, 11, 12, 16, 18).

Objekt 4

Podľa dokumentácie z výskumu bol tento objekt odkrytý len čiastočne a pri stavbe cesty zničený skôr, než ho bolo možné zakresliť a vybrať z neho všetok materiál. V tmavej zemine na ploche približne 2 × 2 m sa našli kamene, dva kusy železnej trosky, železný klinec a keramika.

Nálezy:

1. Železný klinec štvorcového prierezu, bez hlavičky; zach. d. 56 mm (obr. 6: 7).

2. Zlomok z vydutia misky, zdobenej odtlačkami ozubeného kolieska; ide o sivú panónsku keramiku (obr. 8: 3).

3. Zlomok z vydutia nádoby so stopami hnedého povrchového firnisu; žltá panónska keramika.

4. Črep z hrncovitej nádoby so zrezaným, von vyhnutým okrajom a vysoko umiesteným vydutím, zdobeným jednoduchými rytými krokvicami (obr. 8: 2).

5. Päť črepov z hrubších hrncovitých nádob, zdobených prstovými a nechtovými odtlačkami (obr. 8: 1).

6. Črep s výzdobou pozostávajúcou z rytých koncentrických oblúčikov.

Objekt 5 — chata (obr. 3)

Tento objekt sa zistil na okraji stavebnej plochy. Vzhľadom na pokročilu ročnú dobu a rýchly postup zemných prác pri stavbe cesty zostala jeho menšia časť neodkrytá. Vrstva nad objektom sa z väčšej časti odstraňovala ručne, preto sa výplň rozlíšila už v hĺbke 40 cm. Koncentrácia mazanice, kameňov, zvieracích kostí a ke-

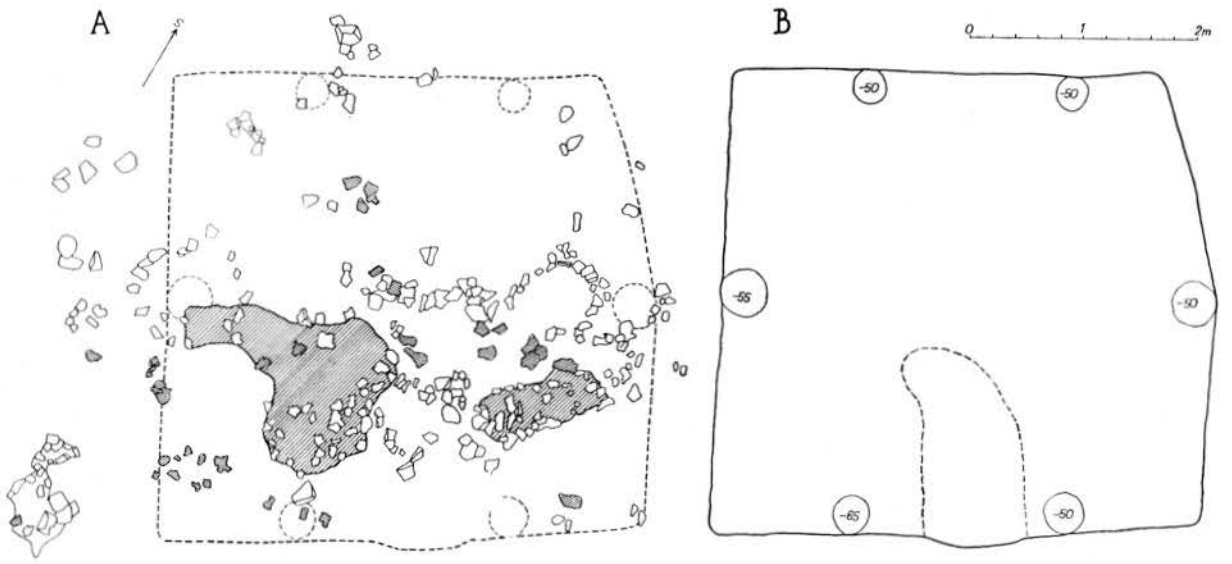

Obr. 4. Beluša-Jarkový kút. Objekt 6. A — deštrukcia objektu; B — Objekt po vybratí výplne.

ramiky zodpovedala približne obrysu zahĺbenej časti objektu, ktorého tvar bolo možné presne zistiť až na podloží. Objekt mal nepravidelný obdĺžnikový pôdorys (320 × 420 cm) a bol dlhšou osou orientovaný v smere SZ—JV. Z deštrukcie na plochom dne objektu, v ktorej sa okrem prevládajúceho kamenia (žulové okruhliaky a ostrohranné vápence) nachádzali veľké kusy slabo prepálenej mazanice, nebolo možné zistiť žiadnu určitejšiu súčasť stavby. Po odstránení deštrukcie sa v strede každej z kratších strán objektu objavilo po jednej kolovej jame (hĺbka 50 a 60 cm). Jamy zistené pri dlhších stranách boli výrazne menšie a plytšie (hĺbka 10—25 cm). V severnom rohu objektu sa našla v malej priehlbni neporušená misa.

Nálezy:

1. Časť nožíka alebo britvy s rovnou čepeľou a šikmo skoseným zakončením; obdĺžnikovite profilovaná časť na odsadenie rúčky je odlomená; zach. d. 71 mm (obr. 6: 6).

2. Dva fragmenty tenkého bronzového plechu.

3. Misa so zaobleným, mierne dovnútra vtiahnutým okrajom a klenutým vydutím, prechádzajúcim plynule v nôžkovite odsadené dno; zhotovená bola z jemnozrnného materiálu s prímesou sľudy, má hladký leštený povrch hnedočervenej farby; v. 91 mm, ∅ ústia 232 mm, ∅ dna 82 mm (obr. 7: 9).

4. Dno nádoby s lešteným čiernym povrchom, lom črepu je červený; nádoba bola zhotovená na kruhu; ∅ dna 84 mm (obr. 7: 12).

5. Zlomok vydutia z rovnakej nádoby, zdobenej viacnásobnou vlnovkou (obr. 7: 10).

6. Okrajový črep z hrncovitej nádoby s hladkým kožovitým povrchom, zdobenej vkolkovanou výzdobou (obr. 7: 13).

Objekt 6 — chata (obr. 4)

Táto chata patrila k skupine objektov zistených v polohe Jarkový kút a podarilo sa ju úplne odkryť. Od skupiny objektov (1, 3 a 5) na poli Pechová bola vzdialená asi 250 m na sever. Z nepravidelného obrysu, zisteného na ploche odkrytej buldozérom, podarilo sa ešte v kultúrnej vrstve rozpoznať štvorcový pôdorys objektu. Jeho výplň siahala do hĺbky 30 cm a obsahovala okrem kovových a keramických nálezov veľké kusy mazanice a množstvo kameňov. Mazanica s odtlačkami tenkej guľatiny a kusy tehloviny tvorili miestami súvislú deštrukciu, sústreďujúcu sa v južnej časti objektu. Vo vrstve sa však kamene a mazanica vyskytovali i rozptýlené okolo tmavšie sfarbeného pôdorysu chaty.

V strede protiľahlých stien orientovaných v smere ZJZ—VSV sa zistilo po dvoch a pri ostatných dvoch stranách po jednej kolovej jame; všetky jamy boli zreteľné a dosahovali hĺbku 50—65 cm (od zachovanej úrovne). V južnej časti objektu bola medzi kolovými jamami misovitá, asi 25 cm hlboká priehlbeň s oválnym pôdorysom.

Nálezy:

1. Bronzová spona so širokým, oblúkovite klenutým lúčikom a rovnakým plasticky členeným výčnelkom nad upevnením ihly i nad zachycovačom; ihla chýba; liaty masívny lúčik je pri okrajoch bohato členený, vodorovne umiestená stredová platnička v podobe štvordielnej, v kruhu uzavretej ružice je zdobená červeným emailom; d. spony 36 mm, š. ružice 11 mm, v. lúčika 17 mm (obr. 6: 12, obr. 9: 1).

2 Hrotitý železný predmet so zúženou účelovou časťou, roztepaný do plochej tyčinky obdĺžnikového prierezu, opačný koniec je zvinutý v očko; d. 67 mm (obr. 6: 2).

3. Železný klinec s veľkou dvojkónickou hlavicou a naplocho stepaným koncom; d. 55 mm (obr. 6: 9).

4. Fragment železného nožíka s plochým rovným tŕňom a oblúkovitou hranou čepele; zachov. d. 61 mm, z toho d. tŕňa 29 mm (obr. 6: 4).

5. Zlomok skleného laténskeho náramku z kobaltovomodrého skla s pozdĺžnymi plastickými rebrami a stopami po inkrustovanej vlnovke s bielou výplňou; š. zlomku 15 mm (obr. 6: 1).

6. Tri zlomky pohára s prehýbanými stenami, povrch je kožovitý, sivomodrý (vyobrazené sú dva črepy — obr. 8: 10, 11).

7. Črep z vydutia nádoby, žltá panónska keramika (obr. 11: 5).

8. Črep z hornej časti vydutia nádoby vyrobenej na kruhu, zdobenej pásom štvornásobnej vlnovky; povrch je čierny, lesklý, lom červený (obr. 11: 18).

9. Okrajový črep z dvojkónickej, na kruhu robenej nádoby s prstencovitým okrajom, zdobenej dvoma pásmi viacnásobnej vlnovky, povrch je tmavočervený (obr. 8: 9).

10. Zlomok hornej časti vydutia nádoby (pravdepodobne dvojkónickej); povrch je čierny, lom červený (obr. 12: 20).

11. Okrajový črep z tenkostennej nádoby, zhotovenej na kruhu z jemného materiálu; hladký neleštený povrch má tmavosivú farbu, lom je svetlosivý (obr. 11: 1).

12. Okrajový črep z nádoby vyhotovenej na kruhu, povrch je hladký, tmavosivý, lom svetlosivý (obr. 11: 3).

13. Črep z rozhrania vydutia nádoby vyrobenej na kruhu, zdobenej jednoduchou nízkou vlnovkou; povrch je čierny a lesklý, lom svetločervený (obr. 11: 9).

14. Okrajový črep z nádoby vytočenej na kruhu; povrch je ošúchaný, kožovitý, lom svetlosivý (obr. 11: 2).

15. Črep z výrazne profilovaného okraja nádoby, zhotovenej na kruhu; povrch je silne poškodený, lom svetlosivý (obr. 11: 17).

16. Črep z tenkostennej, na kruhu robenej nádoby s úzkym, šikmo von vyhnutým okrajom, horná časť vydutia je zdobená plastickými lištami a vlnovkou, povrch i lom sú svetlosivé (obr. 11: 11).

17. Dva zlomky z okraja nádoby zhotovenej na kruhu, povrch je hladký, sivohnedý (obr. 11: 4).

18. Dva zlomky z jemnej, na kruhu točenej keramiky so svetlosivým povrchom i lomom (obr. 11: 13, obr. 12: 26).

19. Dva fragmenty terrinovitej, v ruke robenej nádoby so zreteľne odsadeným prechodom medzi hrdlom a vydutím; povrch je čierny, leštený (obr. 8: 15, obr. 11: 16).

20. Dva zlomky z vydutia zásobnice so sivým piesočnatým povrchom, pokrytým jemným obvodovým ryhovaním (rímskoprovinciálna keramika, nevyobrazená).

21. Časť nízkej dvojkónickej nádoby s mierne von vyhnutým okrajom a prstencovite odsadeným dnom; na jemnom hnedosivom povrchu vidno veľa pyritových zrniek; výška torza 58 mm (obr. 12: 13).

22. Zlomok esovite profilovanej misky s lesklým tmavohnedým povrchom, znútra čierny, so zvyškami smolného náteru (obr. 12: 12).

23. Okrajové zlomky menších misiek s oblým vydutím a dovnútra prehnutým alebo zvislým okrajom; povrch je lesklý a má čiernu alebo tmavosivú farbu (obr. 10: 23, 25, 31, obr. 12: 14, 24).

24. Časť misy so zaobleným vydutím, nôžkovite odsadeným dnom a hladkým nelesklým povrchom; v. torza 55 mm (obr. 10: 29).

25. Črep z vydutia nádoby zdobenej pretláčanými jamkami (obr. 11: 6).

26. Zlomok hrncovitej nádoby, zdobenej tesne pod okrajom širokou jamkou, vyrobenej z piesčitej hliny; farba žltohnedá (obr. 12: 31).

27. Črep z vydutia nádoby s červenohnedým povrchom, zdrsneným nepravidelným priečnym ryhovaním, ktoré je preťaté pásom drobných nechtových vpichov, napodobňujúcich výzdobu ozubeným kolieskom; nádoba bola vyrobená z jemnej hliny (obr. 12: 29).

28. Zlomky z hrncovitých nádob s rôzne profilovaným, von vyhnutým okrajom, vyrobených väčšinou z hrubého materiálu; povrch je hnedosivý (obr. 11: 8, obr. 12: 1—11, 18, 21).

O dvoch zlomkoch sivej, na kruhu vytočenej keramiky (obr. 10: 27, 34) sa iba predpokladá, že pochádzajú z objektu 6.

Objekt 7

Asi 300—350 cm severne od objektu 6 sa zistil objekt 7. V jeho kultúrnej vrstve sa prišlo na koncentráciu kameňov a mazanice; našla sa tu aj keramika a časť ucha bronzovej kanvice s atašou. Objekt bol zničený skôr než bolo možné zamerať jeho pôdorys.

Nálezy:

1. Ataša a spodná časť držadla bronzovej kanvice. Ataša má približne tvar viničového listu, je plochá, s nepravidelnou, plytko rytou výzdobou na povrchu. Na vnútornej strane, ktorá pôvodne priliehala k telu nádoby, vidno stopy po spájkovaní. Dvojnásobným, klinovite vedeným a krátkymi ryhami zdobeným odsadením prechádza ataša v masívne držadlo oválneho prierezu. Predmet je pokrytý hladkou modrozelenou patinou. Na detailoch stupňovitého odsadenia držadla od atašе vidno stopy po opracúvaní pilovaním a rytím. Zachov. d. fragmentu 82 mm, max. š. atašе 38 mm, ∅ držadla v hornej časti 9 × 11 mm. (obr. 6: 8, obr. 9: 2).

Vo vzdialenosti 450 cm na severovýchod od objektu sa zistila vo vrstve ďalšia deštrukcia mazanice, označená v dokumentácii ako ohnisko. Ani tento objekt nebol odkrytý. V jeho tesnej blízkosti sa našiel hrot železného oštepu s úzkym zaobleným ostrím a nevýrazným stredovým rebrom, prechádzajúcim v tuľajku; masívny zakalený hrot je hrubší než stred listu čepele; d. 180 mm, max. š. listu 28 mm (obr. 6: 10).

Záchranný výskum odkryl malú časť rozsiahlej, no pravdepodobne nie príliš intenzívne osídlenej osady. Pôdorys obytných objektov sa zistil v troch prípadoch (obj. 3, 5 a 6). Objekt 3 predstavuje plytkú priehlbeň oválneho pôdorysu s plochým dnom; štyri veľké, lichobežníkovite rozmiestené kolové jamy dopĺňajú ďalšie dve menšie jamy približne v strede dlhšieho rozmeru pôdorysu, avšak vzhľadom na spomenutú nezrovnalosť v dokumentácii nemožno zistiť, či išlo o štvorkolovú, alebo šesťkolovú schému nadzemnej konštrukcie.

Objekt 5 mal obdĺžnikový a objekt 6 približne štvorcový pôdorys. Oba boli plytko zahĺbené a mali po dve menšie kolové jamy na dlhšej strane a po jednej veľkej jame v strede kratších strán. V zásype objektov sa nachádzali kusy mazanice s odtlačkami tenkej guľatiny a kamene. Medzi dvoma kolovými jamami v objekte 6 sa podarilo zistiť plytkú oválnu priehlbeň, ktorá iste predstavuje vchodovú časť. Bližšie poznatky o obytných objektoch a ich členení nebolo možné získať vzhľadom na metódu a možnosti výskumu.

Sídliskové objekty so šesťkolovou schémou stretáme na juhozápadnom Slovensku pomerne

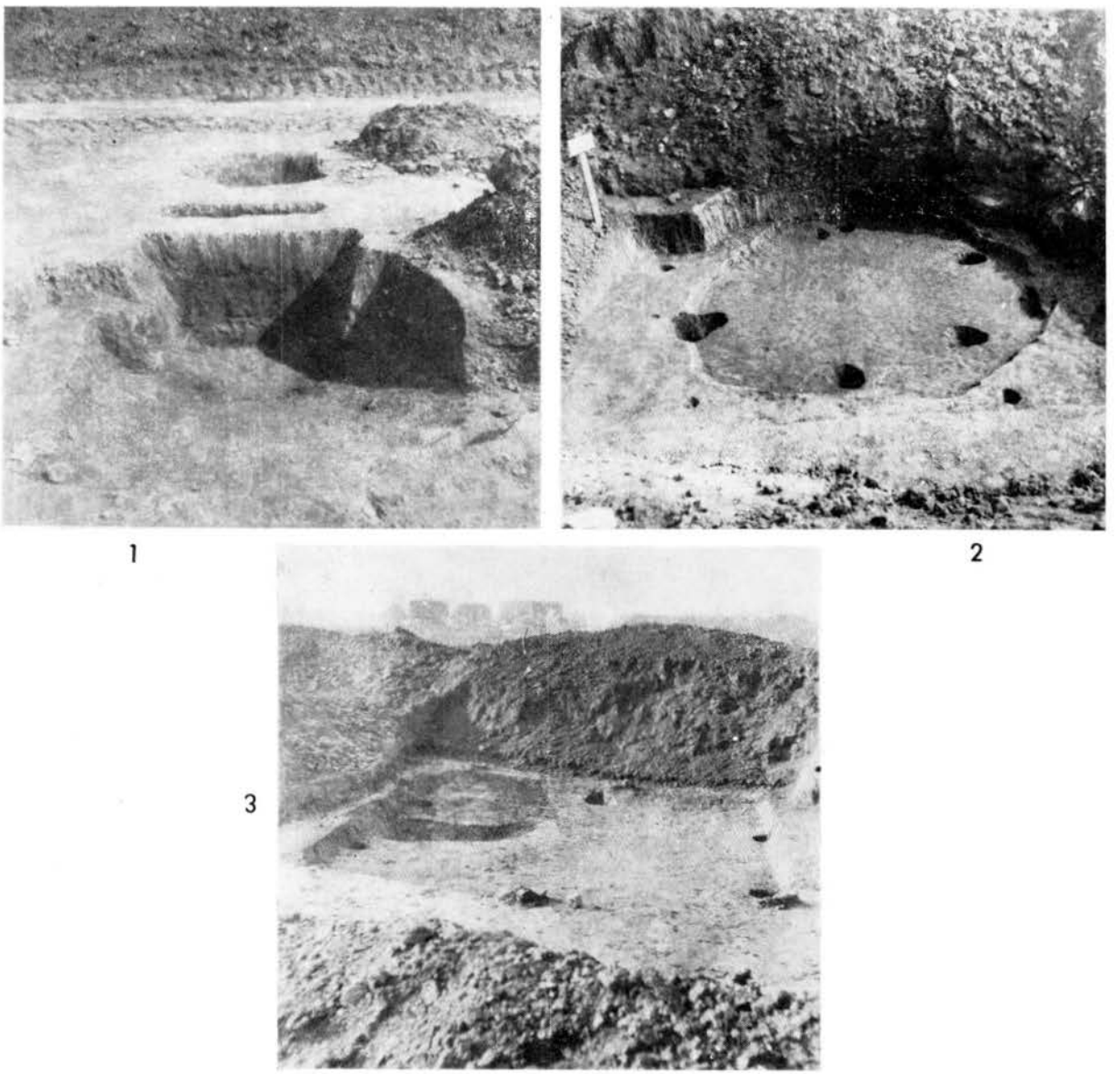

Obr. 5. Beluša-Pechová: 1 — objekt 1; 2 — objekt 3. Beluša-Jarkový kút: 3 — objekt 6.

často. Z prehľadu predbežných výsledkov sídliskového výskumu tejto oblasti vyplýva, že tento typ obydlia bol na juhozápadnom Slovensku najrozšírenejší.[2] Takýchto objektov sa tu zatiaľ zistilo asi 30; ďalšie poznáme z východného Slovenska,[3] Moravy[4] a Čiech.[5] Jedine dosiaľ známe súveké objekty z oblasti púchovskej skupiny majú dvojkolovú konštrukciu, sú výrazne zahĺbené, prípadne vybudované na úrovni pôvodného terénu a vydláždené kameňmi (Liptovská Mara).

Odhliadnuc od nedostatočného výskumu barbarských sídlisk z doby rímskej v okolitých oblastiach sa zdá, že jednopriestorové zahĺbené chaty so šiestimi kolovými jamami mimo rohov pravouhlého pôdorysu sú charakteristické najmä pre územie Československa. Ich vzdialenou paralelou by mohli byť mladorímske objekty z lokality Kliesow, ktoré majú na dlhších stranách po tri (často zdvojené) jamy.[6] Územnému a časovému rozšíreniu jednotlivých typov zahĺbených obydlí z tohto obdobia nebola dosiaľ venovaná väčšia pozornosť napriek tomu, že niektoré predbežné zistenia (napr. mladšie datovanie chát so šiestimi kolmi na kratších stranách) sa zdajú podobný pokus podporovať. Výraznú prevahu orientácie dlhšej osi objektov z doby rímskej v smere V—Z ($\pm 45^{\circ}$) potvrdzujú i pô-

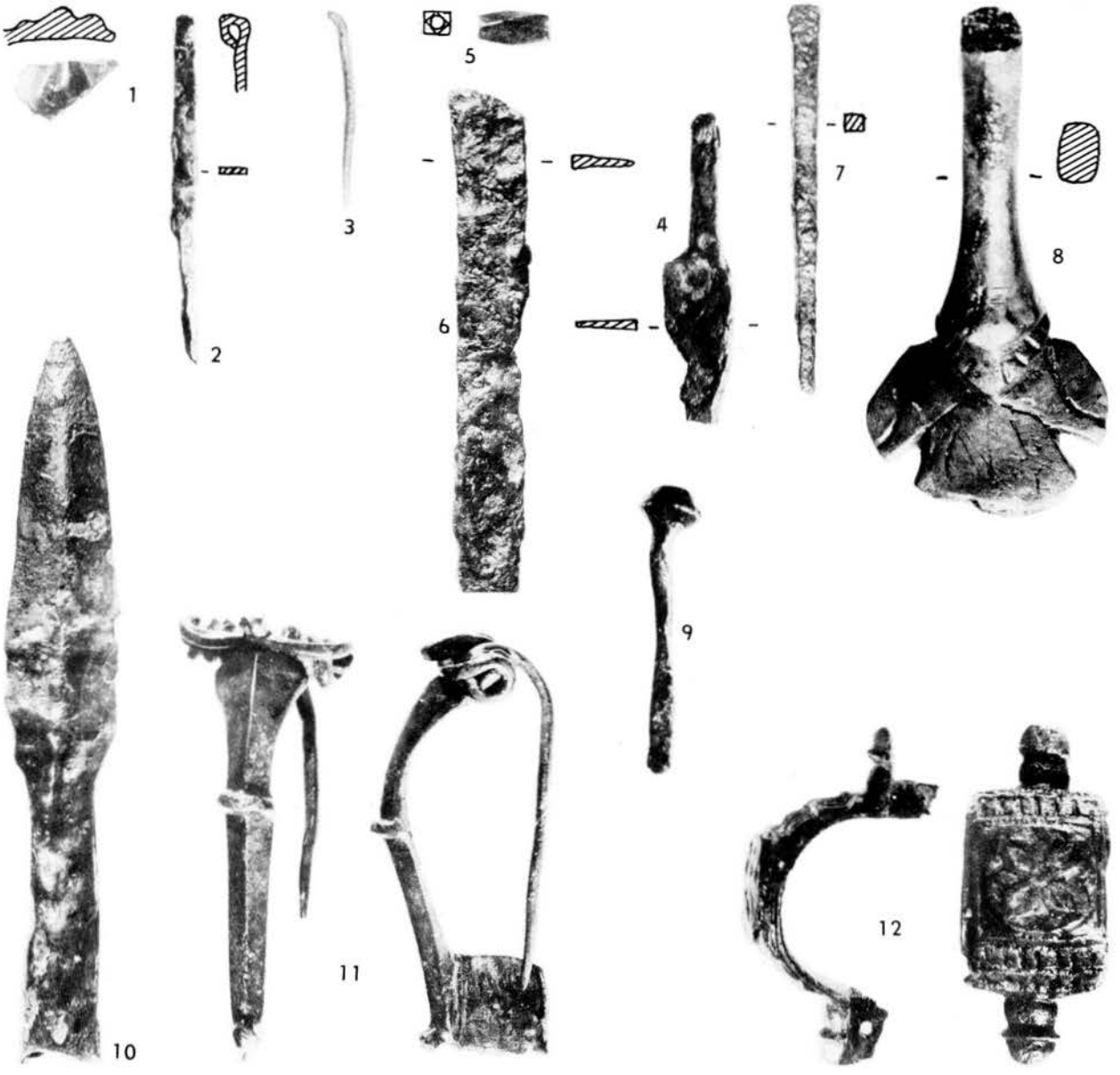

Obr. 6. Beluša-Jarkovský kút: 1, 2, 4, 9, 12 — objekt 6; 7 — objekt 4; 8 — objekt 7; 10 — zber. Beluša-Pechová: 3, 5, 11 — objekt 3; 6 — objekt 5.

dorysy chát odkrytých v Beluši (obj. 5 — SV—JZ, obj. 6 — ZJZ—VSV, obj. 3 v predpoklade, že bol štvorkolový — ZSZ—VJV).

Významný je objav hrnčiarskej pece (obj. 1 — obr. 1) a možno len ľutovať, že mohol byť preskúmaný iba jej zvyšok. Pec je pozoruhodná neveľkými rozmermi a predovšetkým neobvykle dlhým jednodielnym vzduchovým kanálom. Odtlačky pozdĺžne uloženej guľatiny (∅ 5—10 cm), zachované vo vypálenej klenbe kanála, umožňujú zistiť spôsob jeho zbudovania: do vykopanej ryhy spájajúcej predpecnú jamu s budúcou pecou sa naukladalo drevo a prikrylo hlinou; po zhorení výplne boli steny kanála dostatočne vypálené a pevné. Z juhozápadného Slovenska nepoznáme zatiaľ žiadnu pec na vypaľovanie rímsko-barbarskej keramiky. Aj v Čechách a na Morave sú hrnčiarske pece na sídliskách z doby rímskej (s výnimkou hrnčiarskej osady v Jiříkoviciach) ojedinelé.[7] Približne súčasná hrnčiarska dielňa v Šebastovciach-Barci sa od pece z Beluše odlišuje väčším priemerom a krátkym zdvojeným kanálom, rovnako ako podobné objekty v Igolomii, Blažiciach a inde.[8]

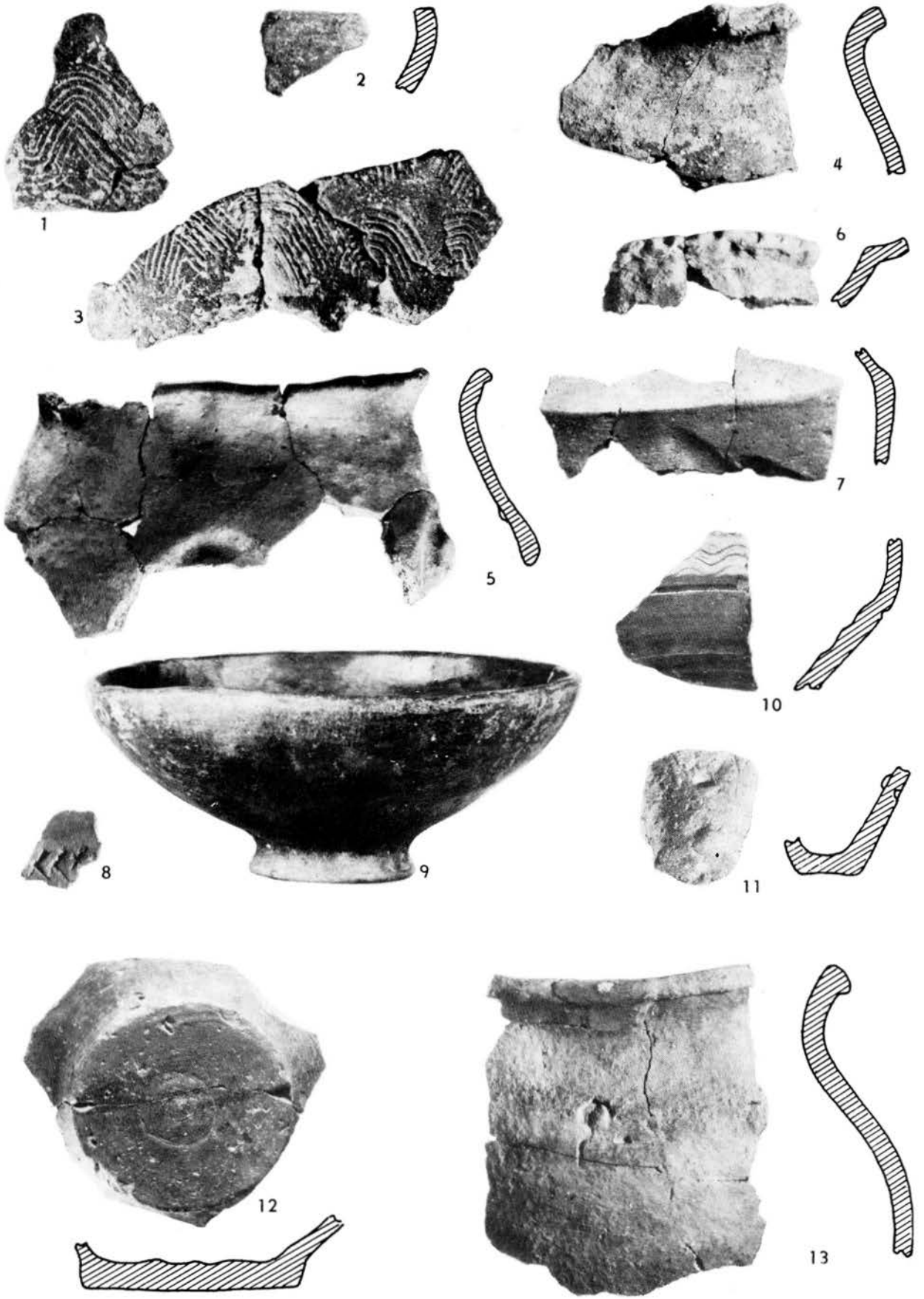

Obr. 7. Beluša-Pechová. 1—4 — objekt 1; 5, 7 — objekt 3; 6, 8—13 — objekt 5.

Obr 8. Beluša-Jarkový kút. 1–3, 5 – objekt 4; 4, 6–16 – objekt 6.

Sídliskový výskum v Beluši poskytol pomerne početný a výrazný nálezový materiál. Pozornosť si zaslúžia predovšetkým spony a fragment bronzovej nádoby.

Významná a z územia Slovenska zatiaľ ojedinelá je bronzová spona so širokým, oblúkovite klenutým lúčikom, zakončeným plasticky členenými výčnelkami umiestenými symetricky nad zachycovačom i nad upevnením ihly (obr. 6: 12, obr. 9: 1). V strede lúčika je kruhovitá platnička s rozetou, zdobená červeným emailom. Spona sa našla v objekte 6, na dne juhozápadnej kolovej jamy, hlbokej 65 cm.

Spony podobného typu uvádza vo svojej práci o rímskych emailérskych výrobkoch z Panónie *I. Sellyeová*. V dodatku pripojenom k jej práci sa týmito sponami zaoberá *K. Exner*. Ich výskyt v Panónii prisudzuje obchodným stykom, predovšetkým však rozsiahlym presunom vojenských jednotiek v druhej polovici 2. stor. Na základe nálezov z porýnskych kastelov (hlavne z Hofheimu a Zugmantelu) nemožno podľa neho rátať s produkciou spôn zdobených emailom pred prvou tretinou 2. stor.; spodnú časovú hranicu ich výroby dáva do súvisu s germánskym vpádom v prvej tretine 3. stor.[9] Vo svojej práci o emailových sponách začleňuje *K. Exner* štyri podobné spony do skupiny II—1 a označuje ich ako spony so symetrickým, polkruhovite profilovaným lúčikom; detailmi výzdoby (pravouhlá stredová platnička s radmi štvorcových políčok s ozubeným okrajom) sa však od spony z Beluše líšia.

E. Pateková uvádza tieto spony pod pomenovaním oblúkovité spony zdobené emailom vo svojej skupine spôn porýnskeho pôvodu.[10]

Možnosť výroby týchto spôn i v Panónii predpokladá *U. Silvénová*, ktorá publikovala starší nález oblúkovitej spony zdobenej emailom z Haltarve na Gotlande.[11]

Veľký význam pre stanovenie hornej časovej hranice výroby podobných spôn na strednom Rýne budú mať výsledky výskumu osady *(vicus)* pri kastele Hofheim. V jej druhom sídliskovom horizonte, ktorého zánik datuje *H. Schoppa* k rokom 121—122, sa už podobné spony vyskytujú.[12] Novšie sa tieto spony zistili napr. v Straubingu a v bohatom ženskom hrobe v Marpingene.[13]

Ďalšia spona z Beluše, nájdená v hornej časti deštrukcie objektu 3 (obr. 6: 11) je *Kovrigovej* typ tab. VI: 54,[14] zastúpený hojne predovšetkým v Panónii a v Potisí, ale aj na Slovensku. Z morfologickej stránky predstavuje spona s vysokým zachycovačom, strechovite hranenou hlavicou a lúčikom zakončeným nahor obráteným profilovaným alebo jednoduchým uzlíkom jeden z mladých variantov výrazne profilovaných spôn, ktorý bol podľa *T. Kolníka* predlohou neskorších spôn s vysokým zachycovačom a hornou tetivou.[15] Zo Slovenska poznáme ďalších jedenásť spôn tohto typu. Výrazne profilovaná spona s vysokým zachycovačom sa našla v hrobe 70 v Bešeňove spolu s dvojdielnou železnou sponou s valcovitou hlavicou; táto spona je datovaná do druhej polovice 2. stor. n. l.[16] Ostatné nálezy nemajú väčší chronologický význam. Výrazne profilované spony so strechovite hraneným lúčikom a vysokým zachycovačom dosahujú dĺžku priemerne 4,5—5 cm, no vyskytujú sa i hrubšie opracované exempláre s členeným koncovým uzlíkom, dlhé až do 6,5 cm (Zalaszántó, Liptovská Mara). Možnú chronologickú odlišnosť zatiaľ dostupné nálezové celky neumožňujú zistiť.

Časť držadla s atašou (obr. 6: 8, obr. 9: 2) je z plechovej bronzovej kanvice s liatou výlevkou

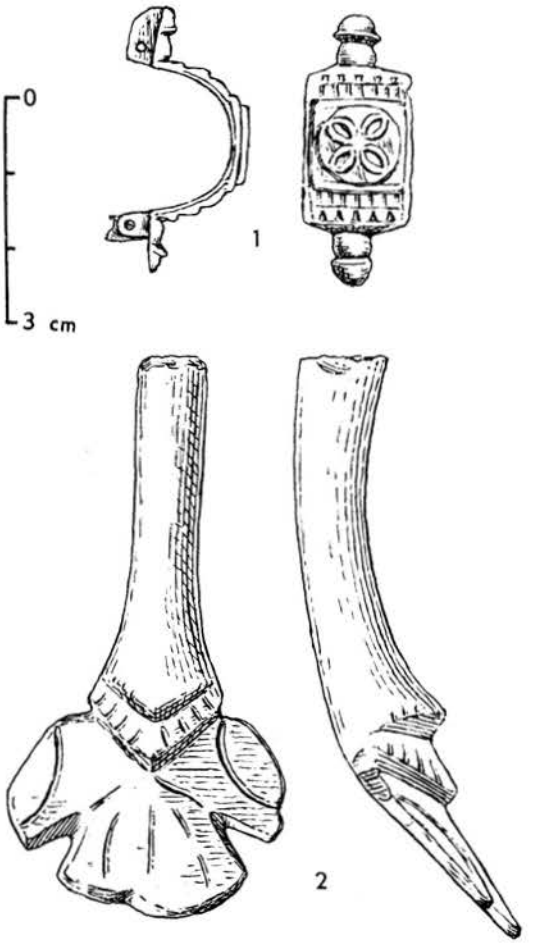

Obr. 9. Beluša Jarkový kút. 1 — objekt 6; 2 — objekt 7.

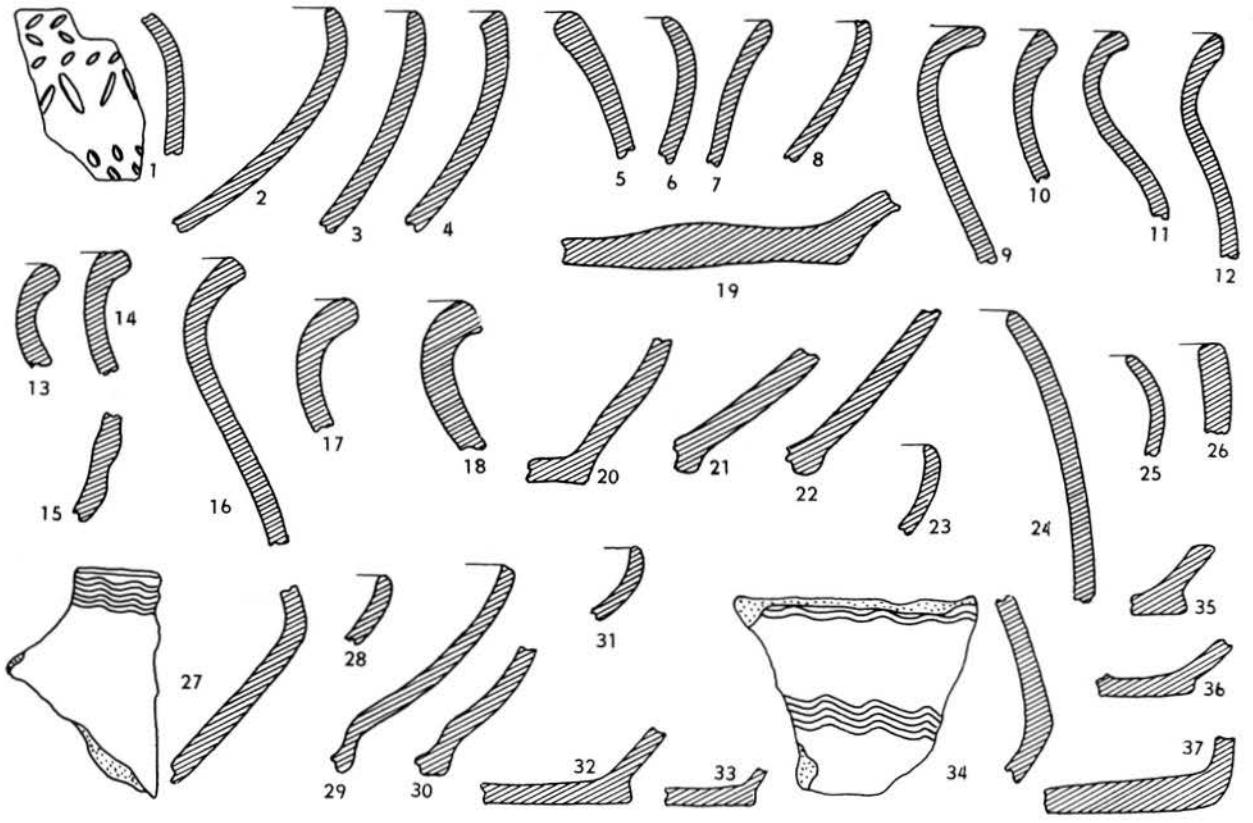

Obr. 10. Beluša-Pechová: 1—22 — objekt 3. Beluša-Jarkový kút: 23—26, 28—33, 35—37 — objekt 6; 27, 34 — objekt 6 (?)

a ústím krytým šarnierovite upevneným vrchnákom. Ako vyplýva už z často používaného nemeckého názvu takýchto kanvíc *(gallo-römische Bronzekannen)*, nachádzame ich hlavne v provinciálnom prostredí južne od Rýna, ale pomerne časté sú aj v Británii, na území dnešného Švajčiarska, v Taliansku a v Panónii. V barbariku sú nálezy tohto typu bronzových nádob zriedkavé. Mimo rímskych provincií poznáme podobné kanvice z hrobov v Strážach (obec Krakovany) a v Cejkove, ďalej z Ŏverbo a Vejrupgaardu.[17]

Bronzové kanvice tohto typu sa používali pomerne dlho. Podľa *A. Radnótiho* sa podobné tvary údajne vyskytli už v Pompejach a približne za Hadriána sa už vyrábali aj v Porýnsku; v Panónii sa vyskytujú prevažne na konci 2. a na začiatku 3. stor., ale ojedinele ešte aj vo 4. stor.[18] Do stupňa B2 kladie *H. J. Eggers* štíhlu vysokú kanvicu z Ŏverbo a dve kanvice s klenutou hornou časťou vydutia a odsadeným dnom z Colchesteru.[19] Hlavnou dobou výskytu týchto nádob je pravdepodobne polovica 3. stor.; nachádzame ich v početných depotoch bronzového riadu, ktoré sa dávajú do súvisu s germánskymi vpádmi do porýnskych provincií. Kanvice datované do tohto obdobia majú väčšinou kónický tvar, nízko umiestené vydutie a širokú bázu. Len zriedkavejšie nachádzame aj staršie formy so zaoblenou hornou časťou vydutia. Zriedkavým exemplárom je kanvica s nízkym šošovkovitým telom z hrobu II v Strážach.[20] V súvise s nálezom z Beluše je zaujímavý hrob z konca 2. stor. v Marpingene (Sársko), v ktorom sa našli zlomky plechovej kanvice s liatym ústím a uchom zakončeným členitou listovitou atašou spolu s emailovou sponou s oblúkovitým lúčikom typu *Exner* II—1.[21]

Časť ucha s atašou v podobe listu, nájdeného v deštrukcii zničeného objektu 7 v Beluši, ťažko prirovnať k jednotlivým predlohám. V podstate dva tvary listovitých ataší, ktoré sa na týchto kanviciach používali (úzke hrotité a širšie s lalokovitým členením) sa opakujú v rôznych obmenách na starších (štíhlych a zaoblených) i mladších kónických tvaroch.

V prostredí ostatných nálezov nezvyklo pôsobí svetlofialový korálik štvorhranného stredového

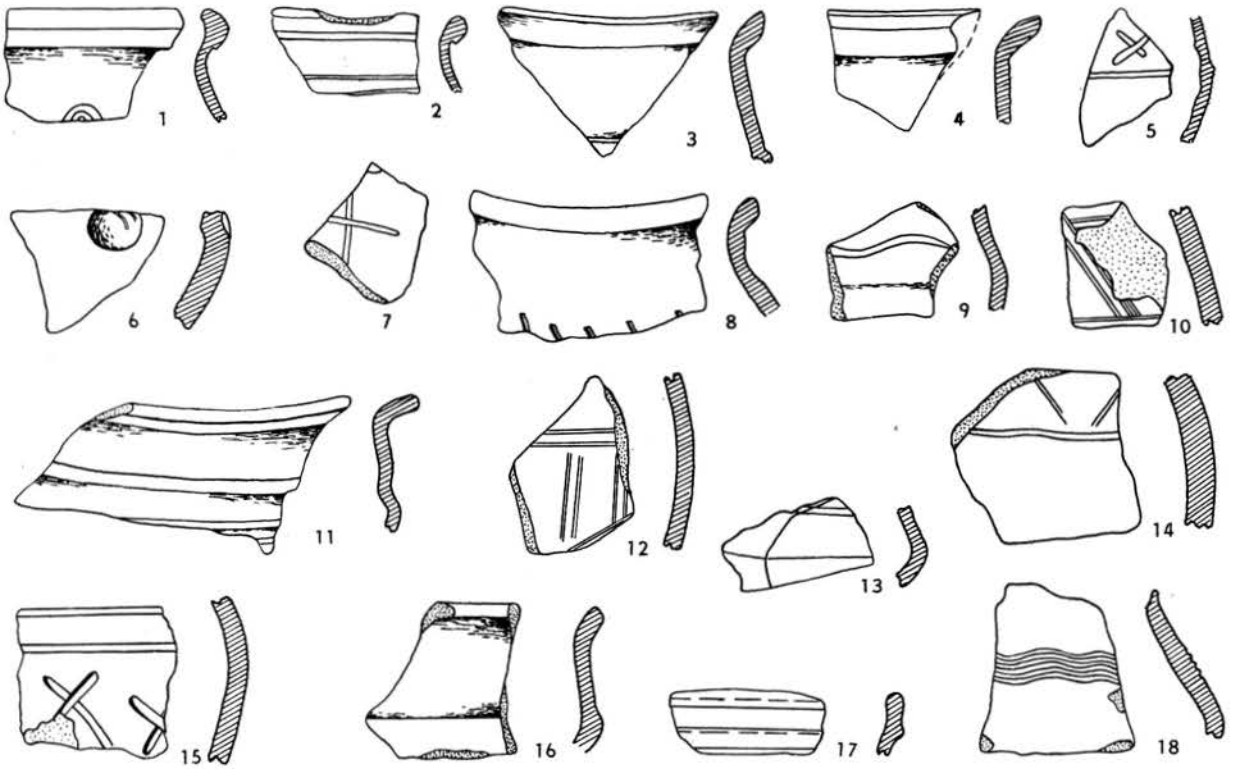

Obr. 11. Beluša-Jarkový kút. Objekt 6.

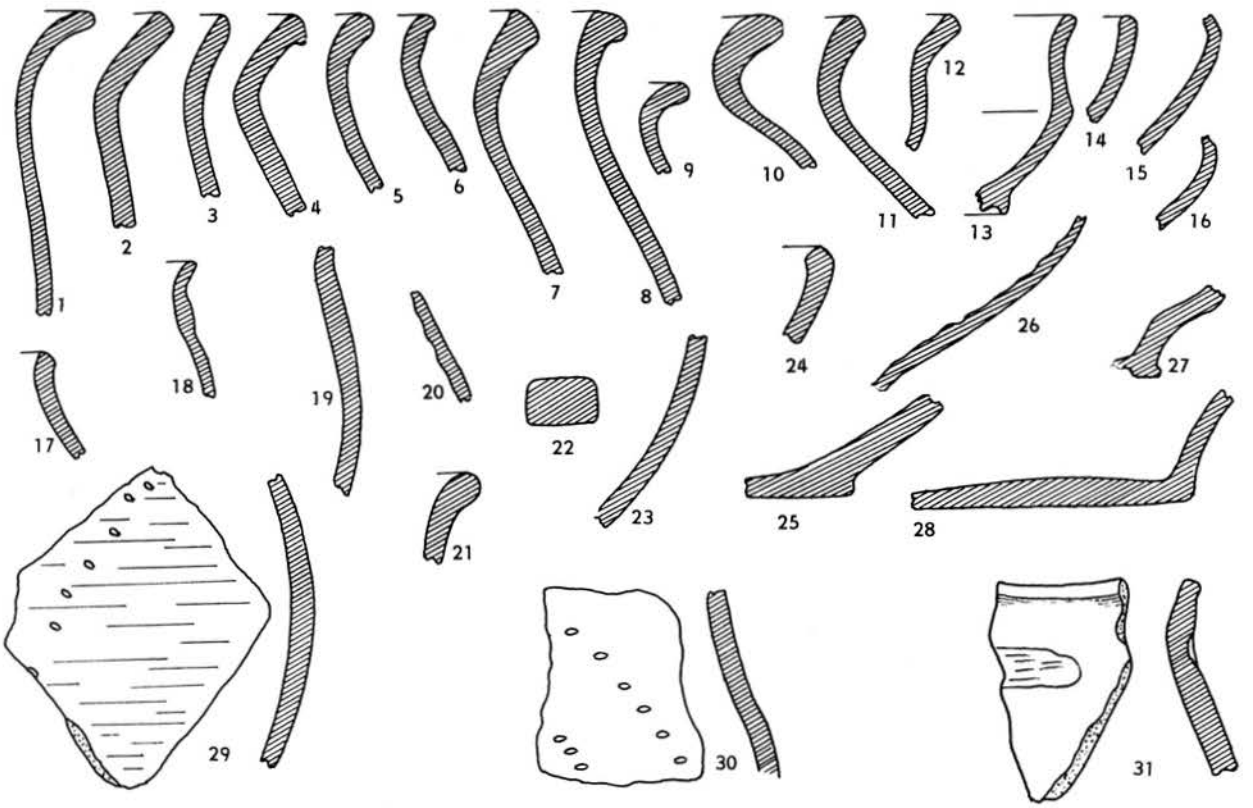

Obr. 12. Beluša-Jarkový kút. Objekt 6.

prierezu so zbrúsenými koncovými hranami. Podobne profilované koráliky sú bežné predovšetkým v sarmatských nálezoch z oblasti Potisia a z východnejšie ležiacej oblasti čerňachovskej kultúry. Koráliky so zbrúsenými koncami hrán (avšak z karneolu) sa vyskytujú i v provinciálnom prostredí z konca doby rímskej.[22]

V početnej, no iba v zlomkoch zachovanej keramike z Beluše prevládajú hrnce s esovitou profiláciou okraja a jednoduché misy. Z objektov pochádza relatívne veľa zlomkov keramiky zhotovenej na kruhu. Provinciálne importy keramiky sú zastúpené črepom z polguľovitej misky sivej panónskej keramiky, zdobenej ozubeným kolieskom (obr. 8: 3), zlomkom žltej keramiky (obr. 11: 15), črepmi zásobnicovej nádoby so zdrsneným povrchom a troma fragmentmi pohára s prehýbanými stenami (obr. 8: 10, 11). Vysoké valcovité poháre s prehýbanými stenami a širokým ústím, so zrnitým, lesklým povrchom modrosivej farby označuje *K. Póczyová* ako rétske, vyrábané niekedy na prelome 2. a 3. stor. Ich výskyt v Panónii datuje až do 3. stor.[23]

Keramiku točenú na kruhu z objektov 5 a 6 môžeme podľa zloženia materiálu rozdeliť na črepy z jemne plaveného materiálu s tmavosivým hladkým povrchom a červenohnedým lomom, tenkostennú svetlosivú keramiku s rovnakým farebným odtieňom povrchu i lomu, a napokon jemne zrnitú keramiku s tmavosivým povrchom a svetlosivým lomom. Tvarove sú zastúpené dvojkónické misy s hladkou, mierne ustupujúcou hornou časťou vydutia, zdobenou pásmi nízkej vlnovky, a dvojkónické misy s horizontálne profilovanou hornou časťou vydutia. Vázovité tvary, časté na mladorímskych pohrebiskách a sídliskách, sa v Beluši nezistili. Je pozoruhodné, že v súbore keramiky z objektu 3 (okrem iného s neskorým výzdobným prvkom — pretláčanými oblúkmi a jamkami) sa keramika točená na kruhu nevyskytla.

Obsiahlu diskusiu o pôvode a dobe vzniku tzv. sivej keramiky v moravsko-slovenskej oblasti zhrnul *T. Kolník*, ktorý na základe sídliskových nálezov z Trebatíc predpokladá vznik tejto keramiky už na konci 2. stor. a jej výrobu i v piešťanskej oblasti, kde sa táto keramika vo veľkom množstve nachádza.[24] Materiál z Beluše zdôrazňuje častý výskyt tohto druhu keramiky v stredopovažskej oblasti a svojím časovým zaradením potvrdzuje potrebu klásť dobu jej vzniku prinajmenšom na rozhranie 2. a 3. stor.

Pomerne výrazný materiál, ktorý poskytol výskum v Beluši, umožňuje jeho relatívne spoľahlivé časové zaradenie. Obe spony z objektu 3 a 6 (obr. 6: 11, 12) patria najskôr na koniec 2. alebo začiatok 3. stor. Tomuto datovaniu v podstate neodporuje ani keramika z oboch objektov, azda okrem črepov pohára s prehýbanými stenami, ktorý by mohol byť o niečo mladší. Keramika z hrnčiarskej pece (obj. 1) môže byť staršia.

Podľa nálezového materiálu a pôdorysu sídliskových objektov možno povedať, že v Beluši bolo odkryté zatiaľ najsevernejšie kvádske sídlisko na juhozápadnom, resp. severozápadnom Slovensku. Leží pomerne hlboko v oblasti, z ktorej je známe viacero (väčšinou však starších) nálezov, silne poplatných domácej tradícii ovplyvnenej laténskou kultúrou, ktoré sú označované ako púchovská kultúra alebo skupina. *E. Beningerom* stanovený čas zániku tejto počas staršej doby rímskej viac-menej samostatnej skupiny, t. j. druhú polovicu 2. stor., nemožno na základe výsledkov novších výskumov stanoviť paušálne pre celú oblasť jej rozšírenia. Tak ako sa územie púchovskej skupiny na začiatku doby rímskej pod tlakom severných susedov zmenšilo o oblasť južného Malopoľska a severovýchodnej Moravy, podobne sa pod vplyvom pohnutých udalostí v priebehu druhej polovice 2. stor. výrazne zmenila i jej južná okrajová oblasť (hraničiaca s germánskym osídlením juhozápadného Slovenska) a pravdepodobne aj východná hranica. Výsledky zatiaľ jediného väčšieho výskumu v Liptovskej Mare, ležiacej približne v geografickom strede územia púchovskej skupiny, sa zdajú nasvedčovať tomu, že i v mladšej dobe rímskej tu žila od okolitých oblastí odlišná, no vo zvýšenej miere nimi ovplyvnená kultúra.

Už bolo spomenuté, že Beluša je doposiaľ najsevernejším dokázateľne kvádskym sídliskom. Pri tejto príležitosti nebude nezaujímavé venovať pozornosť ďalším podobným nálezom zo severnej okrajovej oblasti rímsko-barbarského osídlenia juhozápadného Slovenska. Už vopred treba poznamenať, že nálezový materiál, ktorý je nateraz k dispozícii, tvoria väčšinou ojedinelé a náhodné nálezy a ďalší výskum ich iste podstatne doplní. Jednotlivé „kvádske" črepy získané zo sídlisk s prevahou púchovského materiálu nemusia byť ešte dokladom zmiešaného osídlenia oboch celkov, ale sú zatiaľ prinajmenšom stopou styku južnejšie ležiacich, pravdepodobne kvádskych sídlisk s prostredím púchovského osídlenia severozápadného Slovenska.

Na strednom Slovensku je výskum tohto ob-

dobia natoľko nedostatočný, že túto oblasť musíme z rozborov materiálu z doby rímskej predbežne vylúčiť.

Koncentrácia nálezísk v južnej časti stredného Považia v povodí Dudváhu je z literatúry dostatočne známa. Severnejšie ležia náleziská ojedinelých žiarových hrobov v Čachticiach a Moravskom Lieskovom, a ďalej viacero sídlisk, z ktorých poznáme zlomky alebo celé kolekcie rímsko-barbarskej keramiky (Nové Mesto nad Váhom, Ivanovce, Bošáca).[25]

Súpis nálezísk kvádskej keramiky na území púchovskej skupiny

V tomto súpise uvádzam jednotlivé náleziská tak, ako ležia smerom na sever od oblasti rímsko-barbarských sídlisk a pohrebísk juhozápadného Slovenska. V prvej skupine sú lokality na Považí severne od Trenčína, ktorého okolie tvorilo hraničnú oblasť s púchovským osídlením. V druhej skupine sú vyznačené nálezy z horného Ponitria a v tretej nálezy z Turca v púchovskom území severne od skupiny kvádskych sídlisk medzi Topoľčanmi a Partizánskym (Brodzany, Bošany, Krásno, Žabokreky nad Nitrou, Malé Uherce, Malé Krštеňany.) Kultúrne nemožno zaradiť neoverený nález kostrového hrobu — údajne s mincou Marka Aurélia — z Nitrianskych Sučian.[26]

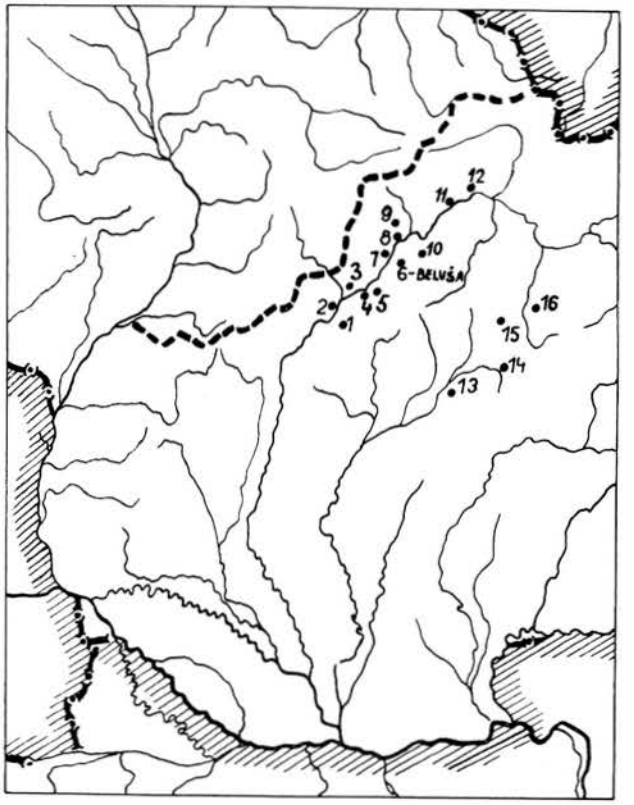

Obr. 13. Náleziská kvádskej keramiky na území púchovskej skupiny (lokality sú číslované rovnako ako v súpise).

Považie

1. Trenčín

Pollakova tehelňa. Sídliskové objekty s keramikou z 2. a 3. stor. Nálezy sú uložené v Okresnom múzeu v Trenčíne.

Lit.: BENINGER, E.: Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei. Reichenberg-Leipzig 1937, s. 46. 47. Tu je uvedená aj staršia literatúra.

Kasárne. Spodná časť nádoby s valcovitým telom a nôžkovite odsadeným dnom; tuhovaný povrch je zdobený skupinami štyroch vertikálnych žliabkov; črepy hrncovitej nádoby zdobenej radmi prstových vpichov. Nálezy sú uložené v spomenutom múzeu.

2. Skalská Nová Ves (okr. Trenčín)

Skalka. Črepy hrncovitých nádob s presekávaným okrajom, zdobených vetvičkovým ornamentom alebo radmi nechtových vrypov. Nálezy uložené v spomenutom múzeu.

Lit.: BENINGER, E.: op. cit., s. 46.

3. Bolešov (okr. Považská Bystrica)

Ohrady. Päť okrajových zlomkov hrncovitých nádob, jeden črep zdobený barbotinom. Nálezy sú uložené v Považskom múzeu v Žiline.

Lit.: MORAVČÍK, J.: Najnovšie archeologické nálezy z Púchova a okolia. In: Vlastivedný zborník Považia 12 (v tlači).

4. Klobušice (okr. Považská Bystrica)

Osada Výstrkov. Zlomky hrncovitých nádob, zdobených radmi prstových vpichov, rytými mriežkami a viacnásobnými vlnovkami. Nálezy sú uložené v Považskom múzeu v Žiline.

Lit.: PETROVSKÝ-ŠICHMAN, A.: Severozápadné Slovensko v dobe laténskej a rímskej. In: Vlastivedný sborník Považia. 7. Banská Bystrica 1965, s. 54, tab. I: 4—9.

5. Ilava (okr. Považská Bystrica)

Stav. Roku 1954 tu *A. Petrovský-Šichman* vybral časť výplne plytko zahĺbenej jamy, v ktorej našiel črepy troch nádob, železný oštep, objímku, krúžok, kalcinované kostičky a na dne jamy kostry dvoch zvierat (podľa kresby z líšky alebo psa). Zlomky nerekonštruovateľnej nádoby sú zdobené pásmi viacnásobnej vlnovky, rytej hrebeňom. Nálezy sú uložené v Považskom múzeu v Žiline.

Lit.: Archív Archeologického ústavu SAV v Nitre, č. 138/54. PETROVSKÝ-ŠICHMAN, A., op. cit., s. 54, 55, tab. II.

6. Beluša (okr. Považská Bystrica)

Pechová a Jarkový kút. Kvádsky materiál je opísaný v tomto príspevku; uložený je v Archeologickom ústave SAV v Nitre a v Považskom múzeu v Žiline.

7. Horenická Hôrka (okr. Považská Bystrica)

Horepotočie. Misa s dovnútra vtiahnutým okrajom a výrazne odsadeným dnom, podobná nádobe z Beluše (obr. 7: 9); fragmenty esovite profilovaných hrncov s pretláčaným okrajom. Nálezy sú uložené v Považskom múzeu v Žiline.

Lit.: MORAVČÍK, J.: op. cit.

8. Púchov (okr. Považská Bystrica)

Skalka. Okrem nálezov, ktoré publikoval *E. Beninger*, pochádza odtiaľto aj niekoľko ďalších zlomkov rímsko-

barbarskej keramiky: dva črepy z vydutia misovitej nádoby s výzdobou podobnou barbotinu (porov. BENINGER, E.: op. cit., s. 121, 122); črep z rozhrania hrdla a vydutia čiernej tuhovanej vázy, rozhranie lemuje pás jamiek zovretých žliabkami, nižšie je pás šikmých žliabkov; kolienkovité ucho štvorcového prierezu z amforovitej nádoby; fragment hrncovitej nádoby, zdobenej prstovými vpichmi a lomenými líniami. Nálezy sú uložené v Slovenskom národnom múzeu v Martine (inv. č. 2417, 9576) a v zbierke E. Poliaka v Púchove.

Lit.: BUDAVÁRY, V.: Prehľad prírastkov archeologického oddelenia Slovenského národného múzea v Turčianskom Sv. Martine, nadobudnutých v rokoch 1921—1930. Čas. Muz. slov. Spoloč. 27—28. 1937, obr. VIII: 15.

9. Ihrište (okr. Považská Bystrica)

Gýmeš. E. Hoenning v rukopisnej práci o vykopávkach v Púchove a jeho okolí vyobrazuje predmety, ktoré sa údajne našli v porušenom hrobe (*„Tartaren-Beigaben in einem Grabe am Gyémés bei Ihristje"* — obr. 14). Na kresbách vidno jednoostrý meč s vykrojenou, asi v tretine dĺžky odlomenou rukoväťou, na rozhraní rukoväti a čepele sú vedľa seba dva otvory na nity; oštep s krátkou tuľajkou a listovitým hrotom s naznačeným stredovým rebrom; štítová puklica s úzkym okrajom a pravdepodobne dvanástimi otvormi na nity. Dnešné miesto uloženia nálezov nie je známe.

Lit.: HOENNING, E.: Atlas zu den Púchóer Ausgrabungen bei Púchovská skala 1888, 1889 und 1890 (rukopis uložený v Slovenskom národnom múzeu v Martine), tab. 46.

10. Prečín (okr. Považská Bystrica)

Z výskumu *A. Petrovského-Šichmana* pochádza okrem jednodielnej bronzovej spony s oblúkovitým lúčikom i črep dvojkónickej nádoby robenej na kruhu, črep z hrnca zdobeného oblúkovitým pretláčaným žliabkom a časť leštenej čiernej vázy, zdobenej na vydutí vodorovnými plastickými rebrami. Nálezy sú uložené v Považskom múzeu v Žiline.

Lit.: PETROVSKÝ-ŠICHMAN, A.: Archeologický výskum Považia 1959—1960. In: Vlastivedný Zborník Považia. 4. Banská Bystrica 1961, s. 146. 153, 154.

11. Bytča (okr. Žilina)

Osada Hliník. Črep zdobený viacnásobnou vlnovkou, uložený v Považskom múzeu v Žiline.

Lit.: PETROVSKÝ-ŠICHMAN, A.: Severozápadné Slovensko v dobe laténskej a rímskej. In: Vlastivedný sborník Považia. 7. Banská Bystrica 1965, s. 70, tab. VI: 29.

12. Divinka (okr. Žilina)

Ohrádza. Profily „kvádskej" keramiky vyobrazuje *A. Petrovský-Šichman* (op. cit. pod por. čís. 11, s. 74, tab. X: 12—23, 25—28).

Horné Ponitrie

13. Nováky (okr. Prievidza)

Rybníky. Črepy z hrncovitých nádob zdobených radmi prstových vpichov sú uložené v Slovenskom národnom múzeu v Martine, inv. č. 10235—10270.

14. Ráztočno (okr. Prievidza)

Črepy esovite profilovaných hrncovitých nádob, zdobených rytými trojuholníkmi vyplnenými vpichmi.

Lit.: Archív Archeologického ústavu SAV v Nitre, nález. správa č. 96/41.

Turiec

15. Slovenské Pravno (okr. Martin)

Z intravilánu obce pochádza: zlomok hrdla čiernej leštenej vázovitej nádobky so zosilneným vyhnutým okrajom, na hrdle je náznak rytej výzdoby; zlomok esovite profilovaného hrnca so šikmo presekávaným okrajom a pásom šikmých rýh na hornej časti vydutia; črep z vydutia nádoby s dovnútra pretláčaným žliabkom. Nálezy sú uložené v Považskom múzeu v Žiline.

Lit.: PETROVSKÝ-ŠICHMAN, A.: op. cit. pod por. č. 11, tab. XVII: 21.

16. *Blatnica* (okr. Martin)

Jaskyňa v Konskej doline. V Slovenskom národnom múzeu v Martine sa okrem iných mladorímskych nálezov (kostený hrebeň s oblúkovitým držadlom, oštep s dlhou tuľajkou, nádoba robená na kruhu, zdobená vkolkovanou výzdobou) nachádza niekoľko črepov z esovite profilovaných hrncovitých nádob s presekávaným okrajom, zdobených na vydutí oblúkovite vedenými vtláčanými žliabkami.

Lit.: BUDAVÁRY, V.: Prehľad prírastkov archeologického oddelenia Slovenského národného múzea v Turčianskom Sv. Martine, nadobudnutých v r. 1931—33. Čas. Muz. slov. Spoločn., *30*, 1939, s. 17. 19, obr. 3.

Materiál uvedený v súpise umožňuje presnejšie časové zaradenie len v niekoľkých prípadoch. K najstarším nálezom patria nesporne predmety z Ihrišťa. Jednosečný meč s vykrojenou rukoväťou, krátky oštep a kužeľovitá štítová puklica sa zdajú tvoriť homogénny nálezový celok, ktorý podľa poznámky nálezcu pochádza z hrobu. Súdiac podľa zachovalosti vyobrazených predmetov mohlo azda ísť dokonca o kostrový hrob. Že takýto spôsob pochovávania nie je v kvádskom prostredí v staršej dobe rímskej zriedkavosťou, dokazujú nové objavy na juhozápadnom Slovensku.[27] V súvise s údajným hrobovým nálezom z Ihrišťa treba spomenúť kostrové hroby z púchovskej Skalky, z ktorých jeden bol datovaný výrazne profilovanou sponou.[28] V rozvíjaní ďalších úvah okolo uvedených nálezov bránia nielen nejasné nálezové okolnosti, ale aj ich neisté kultúrne zaradenie. Navyše zatiaľ nepoznáme ani spôsob pochovávania, ani výzbroj v púchovskej skupine.

Z rozsiahlej kolekcie kvádskeho črepového materiálu z Púchova by niektoré zlomky, predovšetkým tuhované črepy s výzdobou robenou zúbkovaným kolieskom, mohli patriť už do druhej polovice 1. stor. Ďalšia keramika, hlavne čierno leštené misovité nádoby zdobené žliabkami a zlomky nádob zdobených koncentrickými krúžkami, ako aj celá kolekcia bohato zdobenej keramiky (hrebeňom ryté vlnovky, výrazné šikmé kanelovanie na vydutí, prstové vpichy, mriežko-

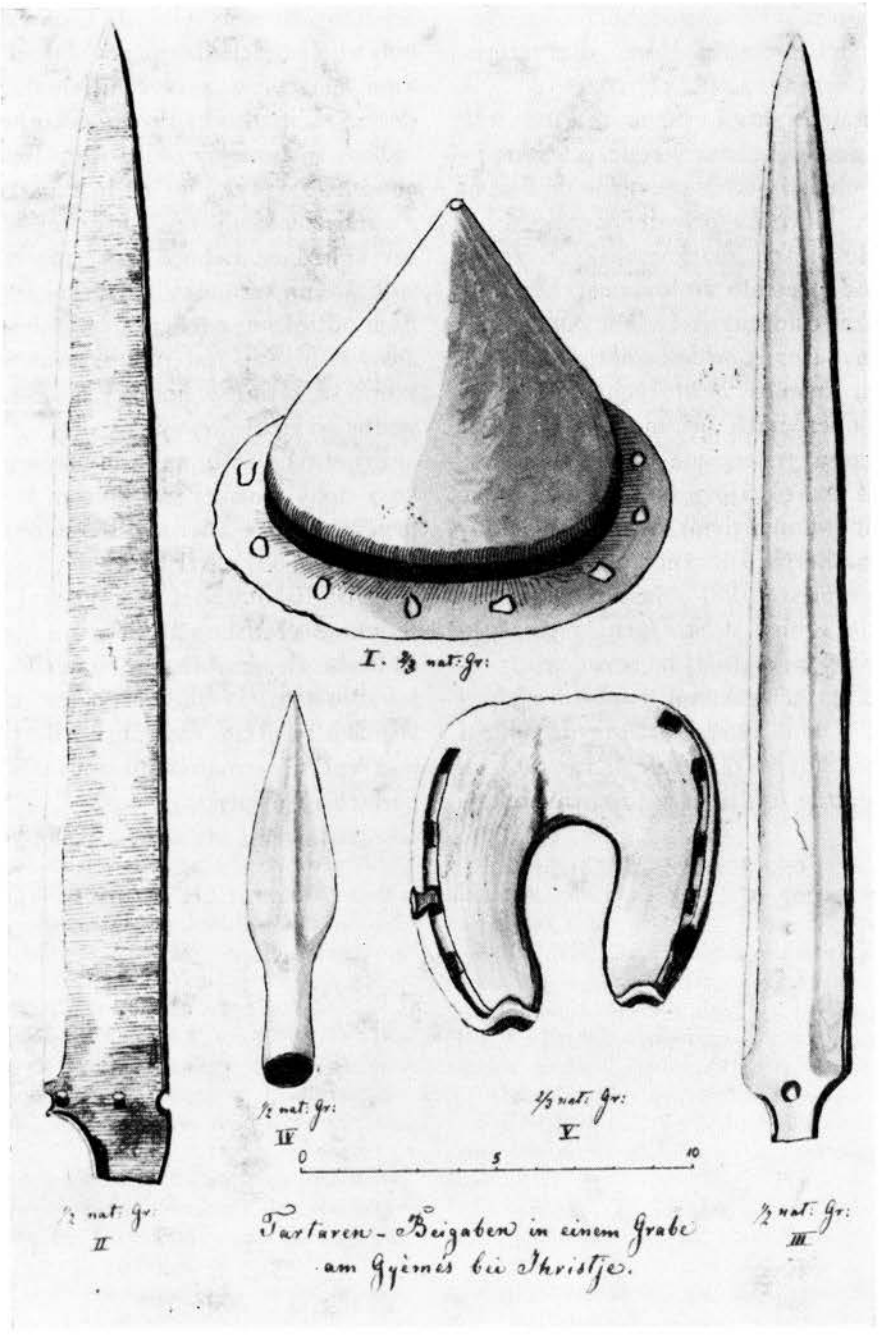

Obr. 14. Ihrište. Podľa rukopisu E. Hoenninga

vaná rytá výzdoba atď.) patrí hlavne do priebehu 2. stor. Toto časové rozmedzie potvrdzuje aj importovaná provinciálna keramika, ako aj spony z tohto náleziska.

Z ďalších lokalít z hornej časti stredného Považia a horného Ponitria poznáme hlavne zlomky hrncovitých nádob zdobených vetvičkovitým ornamentom, rytými mriežkami a radmi prstových vpichov; možno ich datovať len rámcove do 2., prípadne i do prvej polovice 3. stor. Z Prečína poznáme okrem keramiky podobnej nálezom z Beluše i jednodielnu oblúkovitú sponu s metopovite zdobeným lúčikom, ktorá sa vyskytuje hlavne na konci 2. a na začiatku 3. stor.[29] Niekde na začiatok mladšej doby rímskej treba datovať i zlomok prstencovej provinciálnej misky s výrazne zosilneným okrajom. Dôležité je i to, že v prečínskom nálezovom horizonte, ktorý je

zrejme len o málo mladší od podobného horizontu v Sučanoch a Liptovskej Mare, charakteristická púchovská keramika úplne chýba.

Podľa doterajšieho stavu výskumu sa teda zdá, že rímsko-barbarské (kvádske) nálezy z okrajovej púchovskej oblasti patria prevažne do 2. a na začiatok 3. stor. Je veľmi pravdepodobné, že to bolo práve obdobie tzv. markomanských vojen, ktoré definitívne pretrhlo izolovanosť horských oblastí Slovenska, osídlených ľudom púchovskej skupiny. Z jednej strany to bola aktivita severnejšie sídliacich kmeňov, z ktorých niektoré sa na vojenských operáciách priamo podieľali, na druhej strane zasa represívne akcie Rimanov, ktoré siahali až za okrajový pás spomenutého územia (Trenčín—Laugaricio), a ústup Kvádov pred nimi. Aj neskoršia koncentrácia mladorímskeho osídlenia v piešťanskej oblasti (Očkov, Pobedim, kniežacie hroby v Strážach) naznačujú rozšírenie kvádskej moci ďalej na sever.

Za súčasného stavu výskumu nemožno zodpovedne povedať, či mal kvádsky zásah do oblasti severozápadného Slovenska trvalejší ráz, ani to, ako vyzeralo miestne osídlenie v priebehu mladšej doby rímskej. Oblasti Liptova a Spiša, ktoré boli už v predchádzajúcom období otvorené vplyvom zo severu a severovýchodu, sa pravdepodobne začínali od žilinskej a zrejme i turčianskej oblasti výraznejšie odlišovať. Uplatňovanie východného vplyvu je zrejmé okrem iného napr. i z nálezov sivej, tzv. blažickej keramiky v Liptovskej Mare alebo z rozšírenia charakteristickej sídliskovej keramiky s červenkastým alebo hnedým odtieňom, zdobenej rytými vlnovkami a ružicovitými kolkami (často zásobnice s okružím), ktorá sa zatiaľ v horskej oblasti Slovenska západne od rieky Oravy nezistila.

Pri stavbe cesty v Beluši bolo porušené sídlisko z doby rímskej, na ktorom bola preskúmaná hrnčiarska pec a tri sídliskové objekty, datované nálezmi spôn a keramiky na rozhranie 2. a 3. stor. Sídlisko v Beluši je zatiaľ najsevernejšie skúmané kvádske nálezisko na Slovensku. Podľa ďalšieho zhromaždeného materiálu môžeme uvažovať o tom, že hlavne po tzv. markomanských vojnách sa určitá časť púchovskej oblasti dostala pod vplyv germánskeho obyvateľstva z juhozápadného Slovenska.

Poznámky a literatúra

[1] PETROVSKÝ-ŠICHMAN, A.: Severozápadné Slovensko v dobe laténskej a rímskej. In: Vlastivedný Sbor. Považia 7. Banská Bystrica 1965, s. 56. tab. III: 1, 2, 4, 5. FURMÁNEK, V.: Lužické žárové pohřebiště v Beluši. Slov. Archeol., *18*, 1970, s. 433—450.

[2] KOLNÍK, T.: Nové sídliskové nálezy z doby rímskej na Slovensku. Archeol. Rozhl., *14*, 1962, s. 368.

[3] Peder a Barca: LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.: Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei. Slov. Archeol., *17*, 1969, obr. 8, 21, 28.

[4] PEŠKAŘ, I.: Nové poznatky o obytných stavbách na moravských sídlištích z doby římské. Památ. archeol., *52*, 1961, s. 414—421.

[5] MOTYKOVÁ-ŠNEIDROVÁ, K.: Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen. Praha 1963, s. 54. MOTYKOVÁ-ŠNEIDROVÁ, K.: Weiterentwicklung und Ausklang der älteren römischen Kaiserzeit. Praha 1967, s. 25.

[6] MARSCHALLECK, K. H.: Die ostgermanische Siedlung von Kliestow bei Frankfurt (Oder). Praehist. Z., *30/31*, 1939—40, s. 253—307. Objekty s podobným pôdorysom sa zistili aj na Slovensku: KOLNÍK, T., op. cit., s. 385.

[7] DVOŘÁK, F.: Pravěk Kolínska. Kolín 1936, s. 92. FRIDRICH, J.: Mladořímská keramická pec z Mutějovic u Rakovníka. Archeol. Rozhl., *16*, 1964, s. 589—593.

[8] LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.: Hrnčiarska dielňa z doby rímskej v Šebastovciach. Archeol. Rozhl., *14*, 1962, s. 800, 806, 807, 809—814. ŻAKI, A.: Igołomia. In: Archeologia, 3, 1949. Warszawa-Wrocław 1952, s. 342—352. PÁSTOR, J.: Sídliskový výskum v Blažiciach. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 6. Nitra 1961, 83—105.

[9] SELLYE, I.: Les Bronzes Emaillés de la Pannonie Romaine. Diss. Pannonicae 8. Budapest 1939, tab. X: 20—22. EXNER, K., Appendix. In: *Sellye, I.*, op. cit., s. 89—90.

[10] PATEK, E.: A pannoniai fibulatipusok elterjedése és eredete — Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien. Diss. Pannonicae 19. Budapest 1942, s. 118—123.

[11] SILVÉN, U.: Provinsialromerska emaljspännen (Svenska fynd och deras kontinentala relationer. In: Tor, Vol. 7. Uppsala 1961, s. 117, 119, obr. 4.

[12] SCHOPPA, H.: Die Funde aus dem Vicus des Steincastells Hofheim, Maintaunus. Wiesbaden 1961, s. 6.

[13] KOLLING, A.: Die römischen Brandgräber von Marpingen, Kreis St. Wendel. In: 14. Ber. der staatl. Denkmalpflege im Saarland. Saarbrücken 1967, s. 37—72. WALKE, N.: Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodurum. Berlin 1965, s. 51, tab. 94: 21.

[14] KOVRIG, I.: Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. Diss. Pannonicae II—4. Budapest 1937.

[15] KOLNÍK, T.: K typológii a chronológii niektorých spôn z mladšej doby rímskej na juhozápadnom Slovensku. Slov. Archeol., *13*, 1965, s. 198.

[16] KOLNÍK, T.: Pohrebisko v Bešeňove. Slov. archeol., *9*, 1961, s. 232, tab. X, hrob 70, b.

[17] EGGERS, H. J.: Der römische Import im Freien Germanien. Hamburg 1951, s. 171.

[18] RADNÓTI, A.: Die römischen Bronzegefässe von Pannonien. Diss. Pannonicae 6. Budapest 1938, s. 153.

[19] EGGERS, H. J.: Römische Bronzegefässe in Britannien. In: Jb. Röm.-germ. Zentralmus. Mainz. 13, 1966. Mainz 1968, s. 96, obr. 52: i, k.

[20] ONDROUCH, V.: Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku. Bratislava 1957, tab. 37.

[21] KOLLING, A.: op. cit., obr. 4: 3, obr. 17: 19.

[22] ALFÖLDI, M.: Schmucksachen. In: Intercisa. 2. Budapest 1957, s. 443, obr. 94: 29—33.

[23] PÓCZY, K.: Keramik. In: Intercisa. 2. Budapest 1957, s. 68.

[24] KOLNÍK, T.: Stredné Považie v mladšej dobe rímskej. 1. Kandidátska dizertácia. Archeologický ústav SAV. Nitra 1964, s. 331, 333.

[25] KOLNÍK, T.: Popolnicové pohrebisko z mladšej doby rímskej a počiatku doby sťahovania národov v Očkove pri Piešťanoch. Slov. Archeol., *4*, 1956, s. 233—300. KOLNÍK, T.: Nové pohrebiskové nálezy z doby rímskej na Slovensku. Archeol. Rozhl., *13*, 1961, s. 830—835. KOLNÍK, T.: Archeol. Rozhl., *14*, 1962, s. 345—350.

[26] ONDROUCH, V.: Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku. Bratislava 1964, s. 104, 105.

[27] KOLNÍK, T.: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a sťahovaní národov. Slov. Archeol., *19*, 1971, s. 510, obr. 9, 10.

[28] BENINGER, E.: Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei. Reichenberg-Leipzig 1937, s. 61, 62.

[29] KOLNÍK, T.: Slov. Archeol., *13*, 1965, s. 201, 202. PETROVSKÝ-ŠICHMAN, A.: Severozápadné Slovensko v dobe laténskej a rímskej. In: Vlastivedný Sbor. Považia. 7. Banská Bystrica 1965, tab. XVII: 12.

Siedlung aus der römischen Kaiserzeit in Beluša

Karol Pieta

Bei einem Straßenbau in Beluša (Bez. Považská Bystrica) wurde eine römische kaiserzeitliche Siedlung angeschnitten, auf der *G. Povala* einen Töpferofen (Obj. 1 — Abb. 1) und drei Siedlungsobjekte (Obj. 3, 5, 6 — Abb. 2—4) untersuchte. Die Objekte waren teilweise eingetieft, rechteckig, mit sechs, außerhalb der Ecken situierten Pfostenlöchern. Dieser Typus von eingetieften Objekten ist vor allem auf tschechoslowakischem Gebiet verbreitet, und allein aus der Südwestslowakei sind bereits etwa 35 ähnliche Bauten bekannt. Die gegenwärtig bekannten zeitgleichen Objekte der Púchov-Gruppe in der Nordslowakei weisen zwei Pfostenlöcher in der Mitte der Kurzseiten des rechteckigen Grundrisses auf (Liptovská Mara). Der erschlossene Töpferofen steht zur Zeit in der Südwestslowakei vereinzelt da.

Das Inventar der Objekte (Abb. 5—12) wird durch datierende Metallfunde an das Ende des 2. und in die Anfänge des 3. Jh. u. Z. gewiesen. Die emaillierte Bügelfibel (Abb. 6: 12, Abb. 9: 1) und das Fragment einer Klappdeckelkanne (Abb. 6: 8, Abb. 9: 2) sind im barbarischen Milieu seltene Funde. Hinsichtlich der Datierung macht der Autor auf scheibengedrehte, die sog. graue Keramik aufmerksam (im Objekt 5 und 6, fehlte im Objekt 3), die ihre angenommene Entstehungszeit im mährisch-slowakischen Gebiet bereits Ende des 2. Jh. bestätigt. Die scheibengedrehte Keramik samt dem übrigen keramischen Inventar stellen typische Funde dar, die der barbarischen, höchstwahrscheinlich quadischen Besiedlung der Südwestslowakei angehört haben. Nur ein geringer Prozentsatz der Scherben fügt sich in das Inventar der Púchov-Gruppe ein.

Die Siedlung von Beluša ist bisher die nördlichste untersuchte quadische Siedlung in der Slowakei und zusammen mit den übrigen, im Aufsatz angeführten Funden bestätigt sie die von *E. Beninger* ausgesprochene Ansicht über den Untergang der Púchov-Kultur (für welche die Bezeichnung Púchov-Gruppe geeigneter ist) zur Zeit der Markomannenkriege. Bewiesen werden kann diese Tatsache vorläufig aber nur für den nördlichen Teil des mittleren Waagtales, von wo bis jetzt lediglich vereinzelt vorkommende quadische Siedlungsfunde aus dem 2. und 3. Jh. bekannt sind (Abb. 13). Gleichzeitig nahm jedoch in den Siedlungen des Turiec- und Liptov-Gebietes wie auch in der Zips die Entwicklung der Púchov-Gruppe ihren Fortlauf. Beachtenswert sind die frühkaiserzeitlichen Waffenfunde (einschneidiges Schwert, konischer Schildbuckel und Speer — Abb. 14), die nach *E. Heonning* im J. 1890 in einem Grab in Ihrište bei Púchov zum Vorschein gekommen waren.

Die Púchov-Gruppe, die Ende der Latènezeit auch das südliche Kleinpolen und Nordostmähren eingenommen hatte, erstreckte sich zu Beginn der römischen Kaiserzeit nur noch auf die Nord- und Nordwestslowakei mit der Südgrenze bei Trenčín. Der südwestliche Teil dieses Gebietes (mittleres Waagtal) geriet etwa im Verlauf des 2. Jh. unter den Einfluß der südlicher siedelnden Bevölkerung (Quaden), während in seinem nördlichen und nordöstlichen Teil (hauptsächlich im Liptover und Zipser Gebiet, von wo auch schon früher Elemente von Przeworsk-Gepräge vorhanden sind) die örtliche Entwicklung fortschritt. Vorderhand scheinen nur sporadische Funde der in diesem Raum beginnenden Forschungen stärkere Osteinflüsse anzudeuten.

Übersetzt von B. Nieburová

REVÍZNO-ZÁCHRANNÝ VÝSKUM ZANIKNUTÉHO KOSTOLA V BOLERÁZE

ALEXANDER RUTTKAY
(Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Nitra)

Roku 1966 uskutočnil Archeologický ústav SAV revízno-záchranný výskum v intraviláne obce Boleráz (okr. Trnava) v záhrade, ktorá pôvodne patrila rímskokatolíckej fare. V septembri spomenutého roku Okresný národný výbor v Trnave na upozornenie Slovenského ústavu pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave, že na tomto mieste sa nachádza zaniknutý stredoveký kostol a cintorín, čiastočne preskúmaný roku 1934, informoval Archeologický ústav SAV o pripravovanej stavbe predajne Jednoty v priestore lokality. Revízno-záchranný výskum bol teda reakciou na hrozbu úplnej likvidácie plochy zaniknutého kostola a značnej časti cintorína v súvise s výstavbou predajne potravín.

Prv než obrátime pozornosť na výsledky výskumu, uvedieme stručne najdôležitejšie fakty o kostole a cintoríne od čias tesne predchádzajúcich zánik kostola až po súčasnosť.

Na farskom úrade v Boleráze medzi iným archívnym materiálom uchováva sa kanonická vizitácia z roku 1782, obsahujúca pri podrobnom opise farského kostola sv. Michala archanjela aj túto pasáž: „... *per quem aut quando aedificata sit ignoratur, reparatam primum AO. 1080 de in iteru, Anno 1168, renovatam tam visitationes priores quam inscriptio in frontispicio Sanctuarii apposita testantur, novissime vero Anno 1773. tota una cum turri externe et interne impensis* ...“.[1]

Farský kostol, o ktorom sa zmieňuje vizitácia, začal sa čoskoro rozpadávať, a preto ho roku 1786 prestali používať. O rok neskoršie postavili asi 300 m západne od neho nový farský kostol, ktorý sa používa dodnes. Roku 1803 vznikla v priľahlom areáli bývalého kostola farská záhrada, teda už v tomto čase museli byť z veľkej časti zlikvidované povrchové časti kostola, nehovoriac o odstránení všetkých nadzemných stôp kostolného cintorína.[2]

Z konca minulého storočia pochádzajú prvé nejasné správy o nálezoch vo farskej záhrade. Ďalší prieskum bol však znemožnený kategorickým zákazom vtedajšieho farára.[3] Nápis, ktorý podľa kanonickej vizitácie bol na priečelí kostola, ostal však aj naďalej hlavnou oporou predpokladov o starobylosti zaniknutého kostola.

Lokalita je na miernej terénnej vyvýšenine, ktorej pôvodný tvar možno však vzhľadom na viaceré umelé zásahy iba predpokladať. Cirkevný objekt sa nachádzal na svahu pôvodne mierne sklonenom na severovýchod. Pozemok, na ktorom je terajší farský úrad,[4] leží južne od vozovky a západne od komplexu hospodárskych sta-

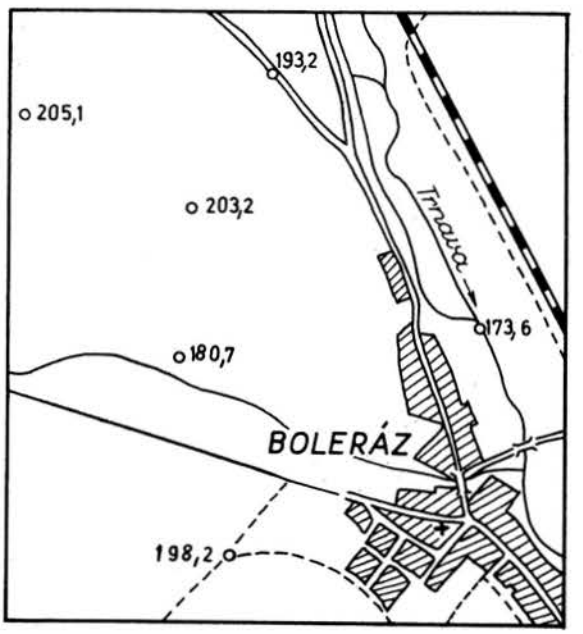

Obr. 1. Boleráz. Situačný náčrt (zaniknutý kostol je vyznačený krížikom).

vieb, ktoré dala postaviť rodina Pálffyovcov v minulom storočí (pri výstavbe hospodárskych budov bola pravdepodobne zničená aj značná časť cintorína).

Roku 1905 vystavali z kameňov a tehál (pravdepodobne aj z pozostatkov kostola) masívnu ohradu farskej záhrady. Terén bol splanírovaný a svah sa tým čiastočne vyrovnal, čím vznikol stupeň, ktorý pri severnej strane záhrady prevyšuje vozovku o 150—180 cm. Pri zrovnávaní terénu museli zmiznúť aj najnepatrnejšie povrchové stopy zaniknutého kostola.

Po prvej svetovej vojne sa správy o zaniknutom kostole dostali na kompetentné miesta najmä prostredníctvom miestneho zberateľa *D. Čavaru*. Na jeho naliehanie prehliadol farskú záhradu *A. Loubal*, ktorý po overení situácie a dovtedy známych údajov o kostole uskutočnil tu roku 1934 s finančnou podporou Okresného výboru v Trnave zisťovací výskum, pri ktorom sa odkryli zvyšky základov kostolíka s obdĺžnikovou loďou a kvadratickým presbytériom.[5] Južná stena presbytéria sa však zachovala iba v nepatrnom fragmente, a preto aj informácie o jeho tvare nezdali sa byť presvedčivé. Pri tomto výskume sa odkryli aj pozostatky základov neskoršej severnej sakristie a západnej a južnej prístavby, avšak nie v takej miere, aby sa dal úplne zistiť vzťah prístavieb k pôvodnému kostolu. *A. Loubal* odkryl aj malú časť kostolného cintorína, a to najmä hroby v priestoroch prekrytých neskoršími prístavbami. Na chronologický pomer kostola a cintorína upozorňuje skutočnosť, že okrem kňazskej krypty z 18. stor. nenašli sa v priestore pôvodného kostola žiadne hroby. Koncentrovali sa však výrazne v priestoroch severnej sakristie a južnej prístavby, čo naznačuje relatívnu chronológiu prístavieb. Na základe dvoch esovitých záušníc datoval *A. Loubal* založenie cintorína už do 11. stor. Napriek náznakom časovej priority kostola pred cintorínom — vychádzajúc z domnelej čisto včasnogotickej dispozície kostola — nepripúšťal však jeho datovanie pred polovicou 13. stor. Predpokladaný časový hiát medzi vznikom cintorína a kostola vysvetľoval jestvovaním dreveného kostolíka súbežne s najstaršou fázou cintorína; predpokladaný kostol mal vraj podobný tvar ako odkryté základy kostolíka postaveného v 13. stor.

Výsledky výskumu *A. Loubala* boli viackrát publikované a použil ich aj *V. Mencl* v svojej práci o románskej architektúre na Slovensku.[6] Žiaľ, okrem rektifikovaného pôdorysu odkrytého cirkevného objektu neboli zverejnené ďalšie podrobnejšie dokumentačné materiály o terénnej situácii na lokalite. Vtedajší výskum sa viazal na povolenie farského úradu, a tak sa mohlo odkryť iba niekoľko menších nesúvislých plôch, ktorých výber nebol v každom prípade podmienený optimálnymi potrebami archeologického výskumu. Tieto okolnosti a ťažkosti technického rázu čiastočne ovplyvnili aj interpretačné závery (v tomto príspevku sa k nim ešte vrátime). Napriek tomu, že sa uskutočnil zisťovací výskum. ostali mnohé otázky súvisiace s kostolom nezodpovedané. Po skončení tohto výskumu obyvatelia obce vyberali priamo zo sond základové murivo a používali ho pri stavbe domov.

Pretože v čase začatia výskumu roku 1966 boli prípravné práce na stavbu predajne už v pokročilom štádiu, archeologický výskum mohol mať opäť len pomerne malý rozsah; jeho ukončenie bolo podľa dohody medzi Archeologickým ústavom SAV a Pozemnými stavbami v Trnave (ako realizátorom projektu) terminované v podstate na čas tesne pred započatím výkopu základov predajne. Preto sa museli práce upriamiť najmä na overenie skutočností zistených výskumom roku 1934, resp. na ich prípadné doplnenie. Nový výskum bol súčasne poslednou príležitosťou získať nové poznatky o tejto sakrálnej stavbe. Pri vytyčovaní sond sme sa snažili vychádzať z výkopových plôch *A. Loubala* a nadväzovať na ne, pokiaľ sa ich aspoň sčasti podarilo rozpoznať podľa opisu výkopov z roku 1934.

Pri výskume sme sa upriamili na tvar a rozmery najstaršieho kostola (najmä presbytéria), na odkrytie časti kostolného radového cintorína s cieľom získať datovacie kritériá na základe hrobových nálezov, ako aj na sledovanie neskorších prístavieb v súvislosti s kostolom i cintorínom.

V priestore farskej záhrady neboli na povrchu žiadne stopy po stavbách. Presnejšia identifikácia sond z výskumu roku 1934 bola značne obťažná, pretože jednak sa nezachoval plán výskumu v pomere k pevným bodom v blízkom okolí, jednak rektifikovaný náčrt, ktorý sme mali k dispozícii, nezachytával sondy, ale iba doplnený tvar kostola podľa zistených základov. Približnú polohu kostola sme preto mohli určiť predovšetkým po konfrontácii svedkov výskumu *A. Loubala*.[7] Vytýčili sme šesť sond, pomocou ktorých sa dal sledovať tvar a veľkosť najstaršieho kostola, čiastočne sme preskúmali aj neskoršie prístavby a na cintoríne odkryli 47 hrobov.

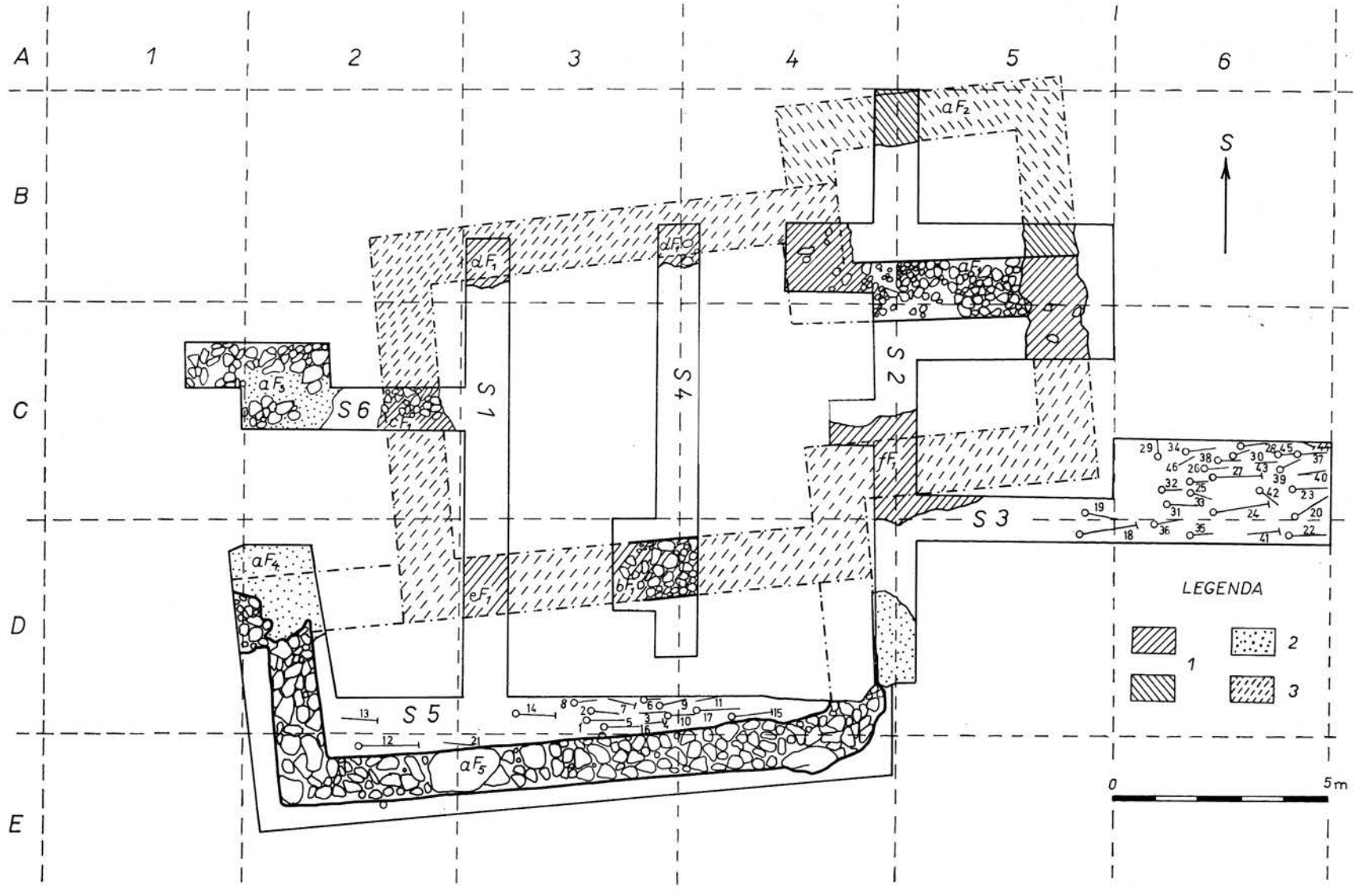

Obr. 2. Boleráz. Plán odkrytých častí lokality a doplnenie pôdorysu stavebných fáz I a II. Legenda: 1 — negatívna výplň základových rýh (stavebná fáza I a II); 2 — stavebná deštrukcia; 3 — doplnenie pôdorysu kostola v stavebnej fáze I a II.

Na základe nášho výskumu, ale aj s maximálnym a pritom kritickým využitím výskumu *A. Loubala*, pokúsime sa dospieť aspoň k prehľadnému obrazu vývoja kostola v Boleráze. Snažíme sa hlavne o interpretáciu najstaršej stavebnej fázy kostolíka, kým jeho ďalší architektonický vývoj má charakter doplnkových poznatkov.

Zaniknutý kostolný cintorín (obr. 2)

Poloha odkrytých hrobov: sonda 3 a 5, plocha E/2, E/3 a D/2—6, C/5—6.

Nivelácia: sonda 3 — východná časť: 181,75 —182,40 m, západná časť 181,50—182,22 m; sonda 5 — východná časť 181,44—181,97 m, západná časť 181,40—182,02 m, južne od základov južnej prístavby: 181,61—? m.

Pri výskume sa odkrylo 47 úplne alebo čiastočne zachovaných kostier, z toho 28 v sonde 3 a 19 v sonde 5. Pretože 80—90 hrobov z výskumu roku 1934 nebolo patrične zverejnených, nemôžeme ich (okrem hrobov s včasnými nálezmi) použiť pri hodnotení cintorína.[8] Hroby odkryté roku 1966 umožňujú iba informatívny prierez situáciou na cintoríne, pričom sa vychádzalo z predpokladu, že po odkrytí hrobov sa získa nálezový materiál tvoriaci podklad najmä pri rámcovom vymedzení možného času vzniku kostola. Pri hodnotení cintorína však musíme vychádzať aj z toho, že už z archívnych poznámok na fare v Boleráze je zreteľné, že pochovávanie tu trvalo až do 18. stor. Plne sa to overilo aj pri archeologickom výskume.[9] Prevažná väčšina hrobov bola bez nálezov, hrobové jamy sa v dôsledku dlhodobého pochovávania nepodarilo sledovať izolovane, zásyp cintorína bol jednotný. Všetky tieto okolnosti sú príčinou toho, že len v niekoľkých prípadoch možno hovoriť o relatívnom chronologickom pomere hrobov medzi sebou a o ich časovom pomere k jednotlivým častiam kostola.

Najdôležitejšie údaje o jednotlivých hroboch uvádzame v štatistickom prehľade (pozri tabelu I.). Z prehľadu vidieť, že hroby v drvivej väčšine zachovávajú orientáciu Z—V, resp. majú len nepatrné odchýlky od nej. Iba hrob 29/66 je orientovaný v smere J—S s tendenciou prispôsobiť sa orientácii východnej steny presbytéria románskeho kostola.

Kostry ležali naznak, ruky mali položené väčšinou vedľa tela, zriedkavejšie preložené cez panvu, príp. jednu ruku vedľa tela, druhú položenú cez panvu. Podobne ako na niektorých ďalších vtedajších zaniknutých cintorínoch aj tu sa ukázalo, že polohu rúk nemožno považovať za datovacie kritérium.[10] Ruky vedľa tela zistili sa totiž v relatívne najstarších, ale aj vo výrazne neskorých hroboch. To isté platí aj o hroboch, ktoré boli v superpozícii (hrob 1/66 nad hrobom 2/66, resp. hrob 20/66 nad hrobom 23/66).

Len málo hrobov možno presnejšie časove zaradiť. K včasnej fáze používania cintorína patria s istotou hroby 18 a 19/66, datované typickými nálezmi a relatívne aj superpozíciou prvého hrobu nad druhým.

Hrob 18/66. Dospelý jedinec uložený naznak, ruky vedľa tela, hlava obrátená tvárovou časťou vľavo. Kostra bola neporušená a zistila sa v hĺbke 80 cm na žltom podloží. Nad ňou sa nachádzala 25 cm hlboká vrstva hnedozeme bez stavebných zvyškov. Ľudské kosti v okolitom priestore v zásype neboli. Orientácia ZJS—VSV. Medzi článkami prstov ľavej ruky našla sa strieborná minca, na strednom prste pravej ruky strieborný štítkový prsteň, za hlavou strieborná esovitá záušnica.

Opis nálezov:

1. Strieborná minca — Uhorsko, Ondrej II. (1205—1235);[11] ∅ 1,7 cm. Averz: štylizovaná, čelne hľadiaca postava s kráľovskou korunou, z obidvoch strán stĺpy a hviezdy. Reverz: v obvodovom dvojkruhu nevýrazný hrot veže, nad ním hviezdy, pod ním a vedľa neho vedľajšia štylizovaná výzdoba; medzi obvodovými kružnicami (vnútorná je perličková) šesťcípe hviezdy. (obr. 7: 1).

Lit.: RÉTHY, L.: Corpus Nummorum Hungariae. 1. kötet Árpádkori királyok kora. Budapest 1899, s. 194.

2. Strieborný štítkový prsteň. Na poškodenej objímke v blízkosti štítku sú zvyšky výzdoby (pletenec?). Štítok je zdobený obvodovým kruhom, ktorého plocha je rozdelená dvoma rovnobežnými rytými čiarami na tri polia; stredným poľom prechádza nepravidelná vlnovka, okrajové polia sú zdobené mrežovým ornamentom. Rozmery: max. ∅ 2,2 cm, ∅ štítku 1,4 cm, šírka objímky 0,3 cm. (Obr. 7: 3).

3. Strieborná záušnica s jednoduchým esovitým ukončením. Rozmery: ∅ 3,4 × 2,9 cm, ∅ striebornej tyčinky 0,3 cm, šírka roztepaného esovitého ukončenia 0,5—0,6 cm. (Obr. 7: 2).

Hrob 19/66 Kostra, čiastočne porušená hrobom 18/66, ležala naznak. Orientácia Z—V, hĺbka 77 cm. Lebka, ľavá časť trupu a čiastočne aj nohy boli rozrušené. Zachované kosti pravej ruky ležali vedľa tela. Pri krčných stavcoch sa našlo sedem sklených korálikov a drobný zlomok neurčitého tvaru z podobného materiálu (obr. 7: 4).

Opis nálezov:

1. Päť sklených modrozelených korálikov kruhového prierezu; v. 0,25—0,6 cm, ∅0,5—0,6 cm.

2. Jasnožltý priesvitný korálik kruhového prierezu z hrubozrnného skla; ∅ 0,7 cm.

3. Zlomok z podobného materiálu hnedej farby (závesok?); d. 1,1 cm.

Tab. I. Štatistický prehľad hrobov odkrytých pri revízno-záchrannom výskume zaniknutého stredovekého kostola v Boleráze roku 1966

Hrob číslo	Sonda	Orientácia	Hĺbka cm	Poloha rúk *)	Nálezy	Rakva	Poznámky
1	5	Z–V	55	II	zvyšky čipiek na lebke	+	detská kostra nad hrobom 2
2	5	Z–V	63	X	bronzové háčiky na prsiach	+	porušené nohy pod hrobom 1
3	5	Z–V	68	?			zachovala sa iba prvá časť kostry
4	5	Z–V	72	II			zachovala sa len lebka a horná časť trupu
5	5	Z–V	70	II?			dieťa, narušená ľavá časť trupu
6	5	Z–V	85	II XI			zachovaná lebka, trup a pravá ruka
7	5	ZJZ–VSV	92				poškodená ľavá strana trupu
8	5	Z–V	76	II			detská kostra, rozrušené nohy
9	5	ZJZ–VSV	89	X			rozrušená lebka a nohy
10	5	Z–V	65	II			detská kostra, porušené nohy
11	5	ZJZ–VSV	76	II?			zachovali sa nohy a spodná časť trupu
12	5	Z–V	95	II			
13	5	Z–V	98	II			lebka a nohy, porušené
14	5	Z–V	83	XI			detská kostra
15	5	ZJZ–VSV	97	II			pod stavebnou fázou V
16	5	Z–V	89	X			detská kostra pod stavebnou fázou V
17	5	Z–V	88	II		+	porušené nohy
18	3	ZJZ–VSV	80	II	strieborná minca, esovitá záušnica a prsteň		nad hrobom 19
19	3	ZSZ–VJV	77	II?	7 korálkov zo sklenej pasty		pod hrobom 18
20	3	ZJZ–VSV	140	X		+	nad hrobom 23
21	5	Z–V	85	?			zachovali sa iba nohy
22	3	Z–V	130	II		+	detská kostra
23	3	Z–V	128	II	bronzový medailón		pod hrobom 20
24	3	ZJZ–VSV	160	II	sklenený medailón s bronzovou obrubou		
25	3	ZJZ–VSV	160	II			rozrušené nohy
26	3	Z–V	120	II?			detská kostra, porušené nohy a trup
27	3	Z–V	150	II	zvyšky bronz. retiazky, sklenených perál a medailónku s bronzovou obrubou		
28	3	Z–V	75	II			detská kostra nad hrobom 30
29	3	J–S	65	II			neúplná odkrytá kostra
30	3	ZJZ–VSV	120	II			pod hrobom 28
31	3	Z–V	110	X			detská kostra, ľavá časť porušená
32	3	Z–V	120	II			rozrušené nohy
33	3	ZSZ–VJV	135	II?			rozrušené nohy a ľavá časť trupu
34	3	Z–V	108	II			
35	3	Z–V	100	II			rozrušené nohy
36	3	ZJZ–VSV	95	II			ľavá noha rozrušená
37	3	Z–V	130	X			nad hrobom 38
38	3	Z–V	100	II?			kostra pod hrobom 37, čiastočne porušená
39	3	JZ–SV	95	II?	zvyšky čipiek a ozdôb odevu		detská kostra, ľavá časť trupu a nohy porušené
40	3	Z–V	80	?			zachovali sa iba nohy

Hrob číslo	Sonda	Orientácia	Hĺbka cm	Poloha rúk *)	Nálezy	Rakva	Poznámky
41	3	ZJZ—VSV	110	II			porušené nohy
42	3	SZ—JV	90	II			porušený trup a nohy
43	3	Z—V	120	?			zachované iba nohy
44	3	ZSZ—VJV	125	?			čiastočne odkrytý hrob
45	3	Z—V	120	?			zachovaná lebka a pravá časť trupu
46	3	ZJZ—VSV	105	II			rozrušená lebka a nohy
47	5	ZJZ—VSV	90	II			pod stavebnou fázou V

* II = obe ruky vedľa tela, X = ruky položené na panve, XI = pravá ruka položená na panve, ľavá vedľa tela

Datovanie ďalších hrobov odkrytých pri výskume roku 1966 je neisté, resp. hroby sú z podstatne neskoršieho obdobia; nálezy z nich sú zo 16.—18. stor. (napr. medailónky s náboženskými vyobrazeniami a pod.). Najstaršie hroby boli zrejme prevažne zničené sústavným ďalším pochovávaním.

Hroby sa husto koncentrovali okolo kostola a na ploche jeho prístavieb. Vnútri pôvodného kostola sa však hroby nenachádzali (okrem krypty z druhej polovice 18. stor.).[12] Je to neobvyklý jav, pretože vo väčšine podobných prípadov sa (najmä v neskoršej fáze) pochováva aj vnútri kostolov.[13]

Ani jeden hrob nebol preseknutý základmi pôvodného kostolíka, ale naopak, na miestach neporušených neskoršími zásahmi sa zistilo, že hroby dodržiavajú istú vzdialenosť od základov románskeho kostolíka. Všetky tieto zistenia svedčia o tom, že na cintoríne sa začalo pochovávať až po vybudovaní kostola a nemožno preto hovoriť o radovom cintoríne spred čias založenia kostola. K otázke, čomu pripísať sterilnú medzeru medzi základmi kostola a hrobmi, zaujmeme stanovisko na inom mieste.

Stopy rakiev sa zistili v piatich hroboch. Železné klince rôznych rozmerov, ktoré sa našli v zásypoch hrobov, dosvedčujú, že išlo o rakvy zbíjané z dosák. Iba detská kostra v hrobe 28/66 bola uložená v rakvičke vydlabanej z kmeňa stromu. Výskyt rakiev viaže sa k hrobom z mladšej fázy cintorína.

Ani raz sme nezistili priamy dôkaz označenia hrobov, hoci toto je prinajmenšom v neskoršej fáze cintorína nepochybné. Všetky takéto stopy však zrejme zanikli, resp. zlikvidovali ich po založení farskej záhrady. Napriek tomu však niektoré náhrobné kamene z cintorína, najmä tie, čo sa po úpravách terénu dostali hlbšie pod povrch, ostali zrejme nedotknuté a nachádzali sa pri rôznych zemných prácach v záhrade aj po úplnom zániku povrchových stôp kostola. Tak si možno vysvetliť nejasné zmienky o nálezoch náhrobných kameňov so železnými obručami; tieto náznaky patrili vlastne tiež k indíciám výskumu roku 1934.[14]

V tejto súvislosti nás však zaujíma otázka, či boli včasnostredoveké hroby zreteľne označené. Myslíme tým na kamenné balvany na niekoľkých zaniknutých kostolných cintorínoch, najmä na Ponitrí, kde sa zistili najčastejšie nad hrobmi z 11.—13. stor.[15] Pretože neďaleko Bolerázu v Malých Karpatoch sú bohaté zdroje kameňa, najmä vápenca, dalo by sa očakávať, že aj na tomto cintoríne sa mohol uplatniť zvyk prikrývať hroby väčšími kameňmi. Ak by sme však aj pripúšťali takúto možnosť, jej overenie je problematické. Pri zahĺbovaní mladších hrobov a potom najmä pri odstraňovaní stôp cintorína odstránili väčšinu objemnejších kameňov spolu s mladšími náhrobnými kameňmi. Preto výskyt včasnostredovekých náhrobných balvanov v primárnej polohe nie je veľmi pravdepodobný.

Chceme tu však upozorniť na dve zistenia:

a) V murive južnej barokovej prístavby nachádzali sa dva veľké balvany, ktoré rozmermi niekoľkonásobne presahujú priemernú veľkosť ostatného použitého stavebného materiálu (väčší balvan má dĺžku 140 cm). Nie je vylúčené, že ide o staršie náhrobné kamene, použité sekundárne pri zväčšovaní priestoru kostola.

b) Hroby 18/66 a 19/66, z ktorých prvý je v superpozícii nad druhým, neboli narušené žiadnym mladším hrobom, naopak, medzi nimi a naj-

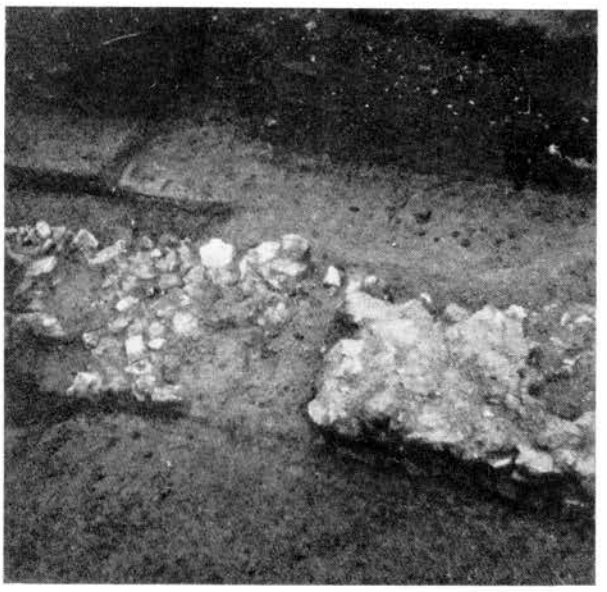

Obr. 3. Boleráz. Pohľad na zvyšky základového muriva severnej steny presbytéria zaniknutého kostola z južnej strany (stavebná fáza I).

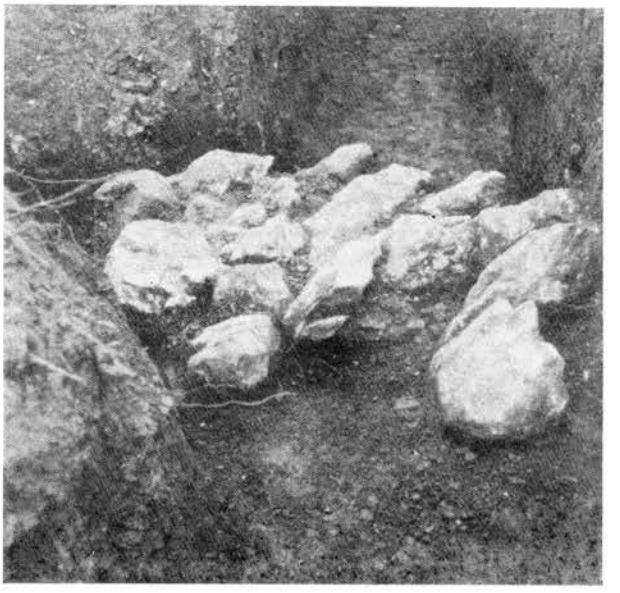

Obr. 4. Boleráz. Pohľad na zvyšky základového muriva južnej steny lode zaniknutého kostola z južnej strany (stavebná fáza I).

bližšími hrobmi zistila sa 50 cm široká medzera. Je to neobvyklé už aj preto, lebo obidva hroby sa nachádzali mimo priestoru akýchkoľvek prístavieb, teda na miestach, kde hustote pochovávania počas niekoľkých storočí nič zjavne neprekážalo. Prichádza preto do úvahy otázka, či mladší hrob 18/66 nebol prekrytý balvanom, ktorý ho chránil dlhší čas pred narušením ďalšími hrobmi. Tým istým balvanom mohol byť totiž náhodne aspoň čiastočne prekrytý aj starší hrob 19/66 a napokon pri úpravách kostola kameň odstránili, prípadne azda aj použili ako stavebný materiál (pri budovaní južnej prístavby?).

Hlavnou úlohou pri odkrývaní časti cintorína bolo zistiť (aspoň rámcove) dolnú hranicu pochovávania. Hrob 18/88, datovaný mincou Ondreja II., patrí do prvej tretiny 13. stor.[16] Esovitá záušnica a štítkový prsteň z tohto hrobu sú teda tiež presne datované.

Hrob 19/66 bol zreteľne porušený hrobom 18/66. Novší hrob vznikol zrejme až po zaniknutí všetkých povrchových stôp prezrádzajúcich starší hrob, teda po istom časovom odstupe, za ktorý považujeme 30—50 rokov, prinajmenšom však časový odstup zodpovedajúci jednej generácii.[17] Ide tu o zjavné neúmyselné narušenie staršieho hrobu, od ktorého sa nový hrob líši aj menšou odchýlkou v orientácii. Starší hrob 19/66 teda možno datovať s rešpektovaním istého časového odstupu od hrobu 18/66 najneskôr do poslednej štvrtiny 12. stor. Typ perál z náhrdelníka neodporuje tomuto datovaniu,[18] aj keď toto kritérium pre malú časovú citlivosť väčšiny nálezov tohto druhu ostáva len pomocné.

Malé hrubšie esovité záušnice, ktoré sa našli roku 1934, nemožno považovať mechanicky za staršie než nález z hrobu 18/66. Typologické rozčlenenie náušníc nemožno použiť ako podklad pre chronologické triedenie jednotlivých typov; tu treba predpokladať postupný vývoj, pričom typologicky odlišné záušnice môžu sa vyskytovať súčasne, niektoré vo finálnom štádiu, iné na začiatku ich používania. Doterajší stav našich vedomostí nedovoľuje bližšie určiť hlavný smer a tempo vývoja,[19] preto nepokladáme nálezy z roku 1934 za bezpečný doklad o začiatku používania cintorína už v 11. storočí.[20]

Zvyšky sakrálnej architektúry (obr. 2)

Stavebná fáza I — kostol z románskeho obdobia

Z najsevernejšej časti kostola sme odkryli tieto zvyšky:

Severná stena presbytéria (obr. 2 — aF_1)

Poloha: sonda 2, plochy B/4, B/5, C/4, C/5.

Rozmery odkrytej časti: dĺžka 3,70 m + negatívy, šírka 1,18—1,325 m.

Nivelácia: 181,44—181,80 m.

Murivo základov sme zachytili 120 cm pod úrovňou terénu a sledovali sme ho v celom priebehu rozšírením sondy na východ a západ. Zväčša sa zachovala len najspodnejšia vrstva základového muriva, no aj tá bola miestami vytrhaná. Samotný priebeh muriva sa však črtal mimoriadne zreteľne aj v miestach negatívnej výplne základovej ryhy.

Základové murivo v najspodnejšej vrstve tvorili vápencové lomové kamene (dĺžka 10—20 cm), stavané na výšku a nespájané maltou.

Na úseku dlhom 150 cm sme zachytili aj druhú vrstvu základov. Skladala sa z kameňov podstatne väčších ako spodná vrstva, boli kladené na dĺžku a zalievané jemnou, svetložltohnedou maltou premiešanou s drobným pieskom.

Vyššie položené časti základového muriva boli vybraté už v minulosti, a preto ďalšie detaily stavebnej techniky sme nemohli zistiť.

Základová ryha dala sa sledovať v pôvodnej šírke iba v spodnej časti, v hrúbke 15—20 cm. Vyššie časti boli pri vyberaní stavebného materiálu lievikovite rozšírené. Miestami sme mohli túto ryhu sledovať až po spodnú hranicu ornice (hĺbka 20—30 cm), kde dosahovala šírku až 200 cm. Sekundárnu výplň tvorila stavebná drvina (žltkastá malta premiešaná s hlinou s menšími kusmi lomového vápenca, niekde s prilepenými zvyškami malty). Vo výplni základovej ryhy, podobne ako v pozitívne zachovaných zvyškoch tohto úseku najstaršej fázy kostola, nenašli sa stopy tehál. To isté možno konštatovať aj o ďalších častiach stavebnej fázy I.[21]

Záver presbytéria sme mohli sledovať iba v negatívoch. Pravouhlé spojenie severnej a východnej steny však bolo výrazné, a preto sa všetky prípadné pochybnosti o kvadratickom tvare sanktuária rozplynuli.[22]

V západnom rozšírení sondy 2 sledovali sme pravouhlé spojenie severnej steny presbytéria a východnej steny lode. V tejto časti zachoval sa tiež iba negatívny zásyp najspodnejšej časti základovej ryhy.

Časť základov južnej steny lode (obr. 2 — bF_1)

Poloha: sonda 4, plocha D/3—4.

Rozmery odkrytej časti: dĺžka 1,70 m, šírka 1,16—1,23 m.

Nivelácia: 181,94—182,41 m.

Aj v tomto prípade sme mohli sledovať len najspodnejšiu vrstvu základového muriva, ktorá sa nachádzala 58 cm pod úrovňou terénu. Tvorili ju vápencové kamene so stopami zvetrania; boli kladené na výšku a nespojené maltou.[23]

Na západnej strane bolo murivo v rozšírenom úseku sondy vytrhané. Základová ryha sa rozširovala až na 240 cm. Stavebná drvina ju vypĺňala až po spodný okraj ornice.

Na východnej strane sme pokračovanie zvyškov muriva mimo sondy nesledovali.

Základy južnej steny lode kostolíka boli podstatne lepšie zachované ešte v čase výskumu roku 1934, keď podľa opisu *A. Loubala* odkryli túto časť v celom rozsahu.[24]

Časť základov západnej steny lode (obr. 2 — cF_1)

Poloha: sonda 6, plocha C/2.

Rozmery odkrytej časti: dĺžka 0,65 m, šírka 1,26—1,278 m.

Nivelácia: 181,65—181,83 m.

V hĺbke 115 cm zachytili sme najspodnejšiu vrstvu základového muriva z lomových vápencových kameňov nespevňovaných maltou. Kamene boli kladené na výšku. Murivo pokračovalo v severnej stene sondy 6. Na jej južnej strane bolo síce murivo už vybraté, ale negatívna výplň základovej ryhy zostala veľmi výrazná. Spodná časť ryhy sa zachovala v pôvodnej šírke a hrúbke 16—18 cm, potom sa lievikovite rozširovala až do hĺbky 80 cm, kde sa postupne strácala vo vrstve premiešanej povrchovej zeminy.[25]

Negatívny zásyp časti základovej ryhy severnej steny lode (obr. 2 — dF_1)

Poloha: sonda 1 a 4, plocha B/3—4.

Dĺžka odkrytej časti je daná šírkou sond (1 m), šírku sme nezachytili, sledovali sme iba južný (vnútorný) okraj negatívneho zásypu.

Nivelácia v sonde 1: 181,81 m, v sonde 4: 181,69 m; horný kraj v oboch sondách nezreteľný.

Farebná odlišnosť zeminy v porovnaní s okolitým terénom nebola zväčša výrazná, o to nápadnejší bol rozdiel výškovej úrovne podložia. Veľmi dobre sa dala sledovať základová ryha, ktorá siahala až 80 cm pod úroveň terénu, kým južne od nej sa žlté ílovité podložie začínalo už v hĺbke 50 cm. Rozdiel považujeme za dostatočný na určenie priebehu severnej steny kostola v stavebnej fáze I.

Negatívnu výplň značne porušenej základovej ryhy tvorila sypká hlina premiešaná so žltkastou maltou a drobnými úlomkami vápenca.

Severný okraj základovej ryhy sme nesledovali, pretože predpokladané hrobové jamy by

zrejme znemožnili zistiť rozdiely v hĺbke základovej ryhy a priľahlého terénu. Predĺženiu sondy zabránilo aj časové obmedzenie výskumu.

Negatívna výplň základovej ryhy južnej steny lode (obr. 2 — eF_1)

Poloha: sonda 1, plocha D/3.

Dĺžka odkrytej časti je daná šírkou sondy (1 m), šírka sa nedala zistiť.

Nivelácia: 181,98 m, horný okraj nezreteľný.

Nevýraznú výplň porušenej základovej ryhy sme mohli sledovať miestami až po spodnú hranicu ornice. Zreteľne sa dal zachytiť len severný okraj ryhy. Na južnej strane zásyp ryhy postupne prechádzal do premiešaného zásypu v priestore južnej prístavby, kde pri výskume roku 1934 vybrali značnú časť počtu hrobov. Preto sme už nezistili ani náznaky intaktnej vrstvy, ktorú sledoval *A. Loubal* medzi hrobmi a južnou stenou lode kostola.[26]

Negatívny zásyp základovej ryhy južnej steny presbytéria (obr. 2 — fF_1)

Poloha: sonda 2 a 3, plocha C/4—5, D/4—5.

Rozmery odkrytej časti: dĺžka 2,6 m, šírka 2,4 m.

Nivelácia: sonda 2 — spodný okraj sme nesledovali, horný okraj 181,96—182,08 m; sonda 3 — v profile severnej steny už len rozšírená časť základovej ryhy v úrovni 181,95—182,15 m.

Sonda 2: V hĺbke 60 cm sme zachytili v šírke 240 cm hnedú vrstvu premiešanú s maltou, pieskom a menšími kameňmi. Tieto zvyšky považujeme za hornú časť základovej ryhy južnej steny presbytéria. Pretože túto časť kostola odkryl už *A. Loubal*, nesledovali sme zistené stavebné zvyšky až po podložie.[27]

Sonda 3: Pokračovanie základovej ryhy sme zachytili na malom úseku aj v západnej časti tejto sondy. Úsek, ktorý sa črtal v severnej stene sondy, je súčasťou hornej, lievikovite rozšírenej časti základovej ryhy, preto jeho spodný okraj nedokladá skutočnú hĺbku základov, teda v priestore presbytéria okolo 120 cm.[28]

Kostol bol orientovaný dlhšou osou v smere V—Z. Skladal sa z obdĺžnikovej lode, ku ktorej sa na východnej strane pripájalo obdĺžnikové presbytérium. Pretože sa na lokalite ani v tomto prípade neuskutočnil komplexný odkryv a zistené časti muriva sa v značnom rozsahu zachovali iba v negatívoch, možno uviesť len približné vonkajšie rozmery kostola: loď ca 10,5 × 8,6 m, presbytérium 6,4 × 5,1 m.[29]

Kostol bol vybudovaný z kameňa; svedčí o tom nielen zloženie zachovaných častí muriva, ale aj

Obr. 5. Boleráz. Pohľad na zvyšky muriva južnej prístavby zaniknutého kostola z východnej strany (stavebná fáza V).

skutočnosť, že ani v zásype základových rýh sa nenachádzali stopy tehál.[30]

Napriek tomu, že sme mohli sledovať len najspodnejšie časti základového muriva, aj zistenia o postupe a technike použitej pri budovaní spodných vrstiev základov (pozri opis jednotlivých úsekov výskumu) majú istý význam pre poznanie ďalších typov včasnostredovekého muriva.[31]

Pri výskume roku 1934 prekopali sa základy južnej a čiastočne aj západnej i severnej steny lode a zlomok základov južnej steny presbytéria. Najmä kvadratický tvar presbytéria spôsobil veľa problémov pri datovaní kostola, pretože podľa vtedajšieho stavu vedomostí bol takýto tvar v stredovekej sakrálnej architektúre pred 13. stor. prinajmenšom neobvyklý.[32] Domnelá gotická dispozícia viedla aj k datovaniu vzniku kostola k polovici 13. stor., pričom chronologický pomer medzi kostolom a cintorínom sa riešil so značne striedavými úspechmi. Vychádzajúc zo spomenutého hlavného kritéria došlo sa k záveru, že odkrytý kostol je druhou stavebnou fázou, vybudovanou už v čase používania cintorína. Pred jeho vznikom však mal stáť v strede cintorína drevený kostolík z 11. stor.[33]

Aj interpreti výsledkov výskumu roku 1934 narazili na niektoré nebezpečné úskalia tohto výkladu. Jednou z hlavných ťažkostí sa ukázal fakt, že zistený kostol, ktorý údajne vznikol až v polovici 13. stor., neporušoval staršie hroby,

dokonca pozdĺž základov južnej steny lode nachádzal sa sterilný pás zeme v šírke ca 0,90 m.[34]

V súvise s týmto zistením vyskytujú sa v publikovaných článkoch o výskume roku 1934 v podstate dve interpretácie. Podľa jedného výkladu pri stavaní kostola vykopali budovatelia široké základové ryhy, aby mali prístup k základom, a hroby nad úrovňou alebo na úrovni kostolných základov zničili a rozšírené časti rýh zasypali hlinou, ktorú získali výkopom.[35] Druhý pokus o vysvetlenie predpokladá, že pôvodný drevený kostolík mal ten istý tvar a tie isté rozmery ako spomenutý sterilný pás pôdy, teda že bol väčší ako zistený „neskorší" kostol.[36]

K obidvom interpretáciám treba pripomenúť, že vychádzajú priamo alebo nepriamo z predpokladu, že po 13. stor., teda po vystavaní kostola, nepochovávalo sa už v jeho bezprostrednej blízkosti.[37] Tento predpoklad uvádza *A. Loubal* a používa ho ako základ pri delení cintorína na chronologické fázy, ktoré považuje za možný podklad pri datovaní jednotlivých stavebných fáz kostola.[38] Tieto fázy však vyvodzuje v prvom rade z predpokladaných všeobecných, v priebehu stredoveku sa meniacich pohrebných zvyklostí a nepovažuje ich za výsledok prestavieb a prístavieb, ktoré v istom období znemožňovali pochovávanie v niektorých priestoroch.[39]

Pri výskume roku 1966 nemali sme možnosť sledovať sterilnú vrstvu pri južnej stene lode, pretože terén bol v týchto miestach roku 1934 zväčša prekopaný a jednotlivé vrstvy sa premiešali. V priestore južnej prístavby sa však odkrylo 19 hrobov a ich ráz svedčí o tom, že aj v Boleráze, podobne ako na iných doteraz odkrytých kostolných cintorínoch na Slovensku, pochovávalo sa od vzniku kostola často až po jeho zánik. Toto zistenie poukazuje na to, že sterilný pás ostal neporušený počas niekoľkostoročnej existenie kostola z celkom iných dôvodov, než sa pôvodne predpokladalo.

Pri revíznom výskume zistili sme sterilnú vrstvu severne od stredovekých hrobov 18 a 19/66. Podobne to bolo aj pri východnej stene presbytéria. Tam dokonca hrob veľmi mladého charakteru (29/66) jediný porušuje bežnú orientáciu Z—V, je orientovaný v smere J—S, a preto sa primkýna k východnej stene presbytéria, avšak s rešpektovaním intaktnej medzery.[40]

Z naznačených pozorovaní vyplýva, že sterilná vrstva sa udržala od vzniku kostola počas celého priebehu pochovávania na kostolnom cintoríne, pričom sa pochovávalo aj v bezprostrednej blízkosti kostola až do novoveku. Sterilná vrstva mohla sa teda zachovať len v tom prípade, ak sa nad ňou nachádzala prekážka, ktorá zabraňovala hĺbeniu hrobov tesne pri kostolnom múre. Stopy, ktoré by ukazovali na charakter takejto prekážky, nedali sa už zistiť. Z načrtnutej situácie však vyplýva, že táto prekážka sotva mohla mať inú funkciu ako zvyšovať stabilitu základového muriva, a to jednak ako jeho priama opora, jednak tým, že bránila pochovávaniu v bezprostrednej blízkosti kostola. K tomu treba pripomenúť, že základové murivo spočívalo neustále v kompaktnej nepremiešanej hline, čo v značnej miere prispievalo k jeho stabilite. Domnievame sa, že kostol na celom obvode alebo na jeho časti bol obložený jednou či dvoma vrstvami pravdepodobne väčších kameňov. Pretože kamenné obloženie základov bolo na povrchu terénu, odstránili ho úplne zrejme hneď po začatí kultivácie pozemku začiatkom 19. stor.[41] Spôsob takejto úpravy časti obvodu kostola máme doložený v Kostoľanoch pod Tribečom pri kostolíku, ktorý vznikol najneskôr v polovici 11. stor.[42]

Stavebná fáza II — sakristia na severnej strane kostola

Negatívny zásyp základovej ryhy prístavby — sakristie (obr. 2 — aF_2)

Poloha: sonda 2, plocha B/4—5.

Rozmery odkrytej časti: dĺžka severnej steny 1 m (= šírka sondy), dĺžka východnej steny 0,8 m (časť východnej steny sakristie, pripájajúcej sa na presbytérium).

Nivelácia: severná stena 181,25—181,63 m, východná stena 181,38—181,56 m.

Prístavbu obdĺžnikového tvaru odkryl *A. Loubal* ešte v pomerne dobrom stave. Masívne základy boli z kameňov spájaných jasnobielou maltou. Prístavba sa pripájala k pravouhlému presbytériu. Aj murivo tejto časti cirkevného objektu zrejme úplne vybrali po výskume roku 1934. Pri výskume roku 1966 sme zachytili na krátkych úsekoch už iba spodnú časť základovej ryhy s negatívnou výplňou v hĺbke 120 cm, v šírke 100—110 cm (severná stena), resp. až 188 cm (východná stena) a v hrúbke 15—18 cm. V porovnaní s okolitým terénom boli negatívy základov hĺbené ca 50 cm pod úrovňou podložia. Nad deštrukciou bola vrstva ornice, ktorá tvorila aj zásyp hornej časti základovej ryhy. Spodná časť ryhy bola vyplnená bielou vápenatou maltou s hustou

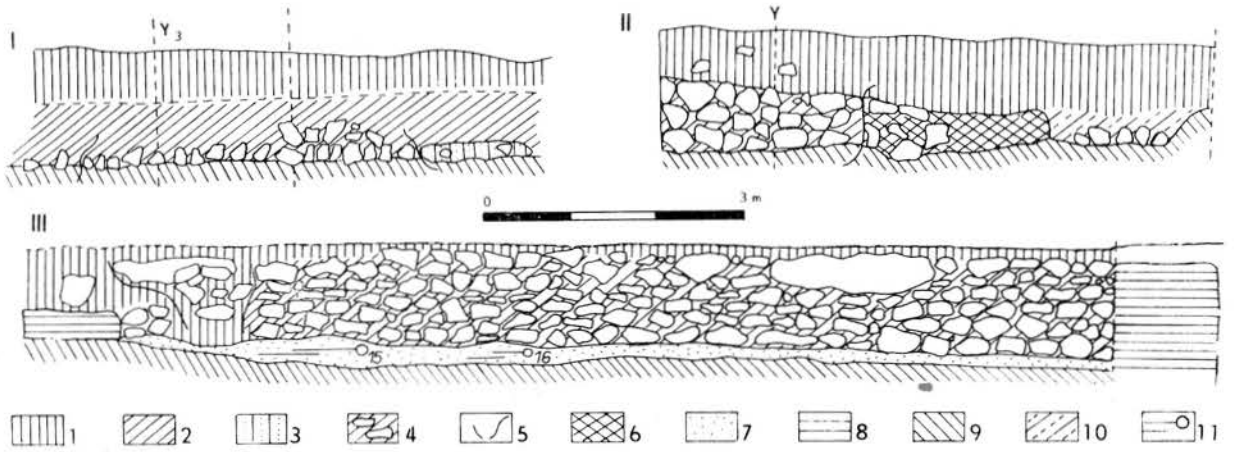

Obr. 6. Boleráz. Odkryté časti zvyškov muriva zaniknutého kostola (bočné pohľady): I — severná stena presbytéria (stavebná fáza I) zo severnej strany; II — severná časť zvyškov muriva prístavby na západnej strane lode (stavebná fáza III) a priečny rez zvyškami muriva základov západnej steny lode (stavebná fáza I); III — južná stena južnej prístavby (stavebná fáza V) zo severnej strany. Legenda: 1 — ornica a povrchová zemina so stopami stavebnej deštrukcie; 2 — zemina so silnou prímesou stavebnej deštrukcie; 3 — negatívny zásyp základovej ryhy východnej steny presbytéria (stavebná fáza I); 4 — kompaktné murivo; 5 — rozmedzie muriva v primárnej a sekundárnej polohe, resp. negatívneho zásypu základovej ryhy; 6 — deštrukcia severnej časti zvyškov muriva prístavby na západnej strane lode (stavebná fáza III); 7 — vrstva zásypu hrobov pod zvyškami muriva základov južnej prístavby kostola; 8 — zvyšky muriva východnej a západnej steny južnej prístavby kostola (stavebná fáza V); 9 — ílovité podložie; 10 — deštrukcia nad zvyškami základov západnej steny lode (stavebná fáza I); 11 — hroby.

prímesou menších lomových kameňov.[43] Ryha bola zapustená priemerne o 8—11 cm hlbšie než spodný okraj základovej ryhy presbytéria. Tento rozdiel sme mali možnosť overiť na obidvoch odkrytých úsekoch zvyškov prístavby, obzvlášť výrazne v miestach kontaktu negatívnej výplne obidvoch základových rýh.

Stavebná fáza III — prístavba na západnej strane kostola

Základy prístavby na západnej strane kostola (obr. 2 — F_3)

Poloha: sonda 6, plocha C/1—2.

Dĺžka odkrytej časti 2,35 m + 2,20 m negatívy, šírka neznáma; sledovala sa len južná strana základov.

Nivelácia: 181,49—182,39 m.

Základové murivo sme zistili v severnej časti sondy 6 a sledovali sme ho v dĺžke 235 a v šírke 60 cm. Skladalo sa z kameňov s priemerom 20—35 cm, ojedinele sa v ňom nachádzali aj fragmenty tehál. Murivo bolo viazané zrnitou šedohnedou maltou. Základy sme zachytili v hĺbke 66 cm, spodný okraj bol v hĺbke 135 cm. Pri západnej stene sondy lomili sa základy v pravom uhle na južnú stranu. Vo východnej časti bolo ich pokračovanie vybraté, ďalší priebeh muriva naznačovalo však niekoľko lomových kameňov v sekundárnej polohe a úsek negatívneho zásypu základovej ryhy, ktorá sa dala sledovať v profile po úroveň vytrhaných základov západnej steny lode. V deštrukčnom zásype bolo niekoľko tehál (rozmery 31 × 16 × 7,5 cm) a ojedinele aj ľudské kosti.

Južne od opísaného muriva, vo vzdialenosti 65 cm od neho a v hĺbke 60 cm, zistilo sa na úseku dlhom 110 cm ďalšie murivo podobného rázu, zapustené do hĺbky 143 cm. Šírka zistených základov bola 40 cm. Aj tu bolo pokračovanie muriva na západnej strane vybraté. Výplň pokračujúcej základovej ryhy splývala potom s negatívnou výplňou spomenutého muriva.

Stavebná fáza IV — západné predĺženie lode kostola

Zvyšky základov južnej steny predĺženia kostola na západnej strane (obr. 2 — aF_4)

Poloha: sonda 5, plocha D/1—2.

Dĺžka odkrytej časti 0,80 m + 1,40 m negatívy, šírka 1,325 m.

Nivelácia: 181,69—182,69 m.

Na západnom okraji sondy 5 sme zachytili

krátky úsek základov muriva, situovaného v pravom uhle k zvyškom základov západnej steny južnej prístavby kostola (stavebná fáza V). Pokračovanie muriva na západnej strane vybiehalo mimo sondy.

Zvyšok muriva bol široký 0,80 m a skladal sa z lomových kameňov (∅ 15—25 cm), medzi ktorými sa nachádzali aj úlomky tehál. Murivo bolo viazané šedou zrnitou maltou. Zachytili sme štyri nepravidelné riadky muriva so spodným okrajom v hĺbke 120 cm. Priestor východného pokračovania (teraz už vybratého) muriva bol vyplnený popolom, zlomkami tehál, štrkom a strešnou krytinou; tento zásyp je veľmi neskorý.

Stavebná fáza V — južná prístavba kostola

Základy prístavby na južnej strane kostola (obr. 2 — aF_5)

Poloha: sonda 5, plocha D/2, D/4, E/2, E/3, E/4.

Rozmery odkrytej časti: dĺžka západnej steny 3,08 m, dĺžka južnej steny 13,50 m, dĺžka východnej steny 0,9 m, šírka základov 0,74—0,77 m.

Nivelácia: západná stena 181,64—182,82 m, západná strana južnej steny 181,70—182,87 m, východná strana južnej steny 181,80—182,68 m, východná stena 181,80—182,18 m.

Základy tejto prístavby sme zachytili v hĺbke 3—50 cm. Južná stena, ktorá tvorí podklad pre chodník v záhrade, nachádzala sa vlastne na úrovni terénu. Základy boli budované z lomového kameňa (∅ 10—40 cm, dva kamene dokonca 145 a 85 cm). Murivo bolo pomerne pravidelne riadkované a zalievané jemnou žltohnedou maltou vždy po dokončení jednotlivých riadkov, takže spevnené boli vlastne jednotlivé rady kameňov, ale nie jednotlivé kamene v tom istom rade. Šírka základov 74—77 cm, spodný okraj siahal do hĺbky 100—120 cm.

Východná časť južnej steny bola značne rozrušená, na úseku dlhom 50 cm sa dokonca nezistili žiadne kamene v primárnej polohe.

Časové zaradenie stavebných fáz II—V a funkcia objektov

Stavebná fáza II

Na datovanie severnej prístavby nemáme presnejšie doklady. Pri výskume sme našli len deštrukciu tohto objektu, a preto jedinou možnosťou, ktorú sme realizovali aspoň čiastočne, bolo overiť si stavebný materiál a rozmery severnej prístavby odkrytej roku 1934. Mali sme možnosť zdokumentovať tieto stavebné zvyšky aj nivelačne. K chronologickému začleneniu prístavby však ani takto získané údaje neprispeli. Pre časové zaradenie zostávajú naďalej najdôležitejšie zistenia *A. Loubala*, ktorý v priestore prístavby odkryl všetky hroby.[44] Základy prístavby presekli niekoľko hrobov. Jeden z nich, v ktorom sa našli ozdobné bronzové pliešky s gotickými ľaliovými výzdobnými motívmi (pliešky boli prinitované na kožený podklad a tvorili tak náramok), zrejme nemožno datovať pred 14. stor. Tým je daná aj dolná možná hranica vzniku severnej prístavby. Domnievame sa, že ide o gotickú sakristiu, ktorá bola pristavaná k pôvodnému kostolu v 14.—15. stor.

Stavebná fáza III

Stavebné zvyšky tejto fázy sme sledovali iba na malom úseku. Patria prístavbe, ktorej presnú funkciu nemožno na základe známych faktov stanoviť. Do úvahy prichádza alebo predsieň, alebo — a to sa zdá byť podľa našej mienky pravdepodobnejšie — veža; o tejto funkcii by svedčila pevná väzba zachovaných častí základov a ich hĺbka. Ako z celkovej situácie i z pôdorysu kostola vyplýva, táto časť stavby predchádzala predĺženiu kostola na západnej strane a v tomto období musela prístavba zaniknúť. Vyplýva to napokon aj z údajov kanonickej vizitácie z roku 1782, v ktorých je do rozmerov kostola zahrnuté aj západné predĺženie s tým, že kostol *„portam habet unam sub turri, satis bene provisam, quoe occidentem respicit"*; táto veža bola štvorhranná a vystavaná z tehál. V každom prípade pri predĺžení kostola na západnej strane vybudovali novú vežu, kým prístavba (veža?) pri západnom múre pôvodného kostola zanikla. Nerovnosti terénu po likvidácii tejto prístavby boli (pravdepodobne v 17. stor.) vyplnené stavebnou deštrukciou. Kamene zo základov boli pravdepodobne sčasti použité pri predĺžení lode kostola na západnej strane.

Stavebná fáza IV

Predĺženie západnej strany kostola zachytil aj *A. Loubal* a vyplýva aj z údajov o rozmeroch kostola v kanonickej vizitácii z roku 1782.

Z tejto prístavby sme odkryli iba krátky úsek južnej steny. Prístavba vznikla až v barokovom období ako jedno z možných riešení zväčšenia priestoru kostola; patrila k nej aj súčasne vybudovaná veža.

Stavebná fáza V

Táto prístavba bola v čase výskumu (1966) najlepšie zachovanou časťou zaniknutého kostola. Roku 1934 v záujme ochrany vegetácie v záhrade bolo možné sledovať len krátky úsek prístavby. *A. Loubal* predpokladal, že táto časť kostola vznikla už v 14.—15. stor.[45]

O tom, že južná prístavba predstavuje najmladšiu stavebnú fázu, svedčia tieto fakty:

a) Dĺžka južnej prístavby (13,5 m) zodpovedá už situácii po predĺžení kostola na západnej strane, presnejšie povedané západná stena prístavby bola pristavaná už k južnej stene predĺženej lode kostola.

b) Vnútri južnej prístavby sme odkryli 28 hrobov, z ktorých viaceré boli porušené základmi prístavby, prípadne ich základy prístavby prekrývali (hroby 15, 16 a 47/66). Medzi hrobmi boli niektoré nepochybne novoveké (našli sa v nich zvyšky drôtených háčikov a pod.) a v ich zásype sa zistili pomerne mladé mince (Poľsko, Alexander, 1501—1506; Uhorsko, Ferdinand II., 1619—1637).[46] Teda spodná hranica možného vzniku prístavby je 17. stor. Vychádzame zo zistenej situácie v priestore stavebnej fázy I, kde sa nezistil ani jeden hrob (okrem krypty z 18. stor., čo však nepatrí do okruhu tu riešených otázok).[47]

Z uvedeného vyplýva, že v Boleráze sa neuplatnil zvyk pochovávať vnútri kostola, čo je ináč bežný jav vo väčšine doteraz odkrytých kostolov, a to pravdepodobne najmä v ich strednej a mladšej fáze (zhruba od 15. stor.).[48]

Zrejme aj v priestore južnej prístavby sa po vybudovaní tejto časti kostola prestalo pochovávať, a tak hrobové nálezy umožňujú určiť aspoň zhruba možnú spodnú hranicu vzniku prístavby.

Funkcia prístavby je neistá. Vychádzajúc však z údajov kanonickej vizitácie z roku 1782, medzi ktorými sa uvádzajú základné rozmery hlavných častí kostola, vidíme, že šírka lode zodpovedá zhruba šírke kostolíka z románskeho obdobia, resp. jeho lode, kým pre jej dĺžke sa berie do úvahy rozmer vrátane predĺženia na západnej strane. V rozmeroch (a ani v opise) sa neuvádza severná a južná prístavba. Znamená to teda, že v čase vizitácie obidve prístavby tvorili len vedľajšiu časť kostola. Dôležité je to najmä pri zisťovaní funkcie južnej prístavby, pretože tu môže prichádzať do úvahy:

a) bočná loď kostola (značne veľké rozmery prístavby); v tomto prípade treba však predpokladať porušenie muriva južnej steny lode románskeho kostola s prípadným oddelením hlavnej a vedľajšej lode piliermi;

b) bočná prístavba s inou funkciou bez narušenia pôvodnej hlavnej architektonickej koncepcie kostola.

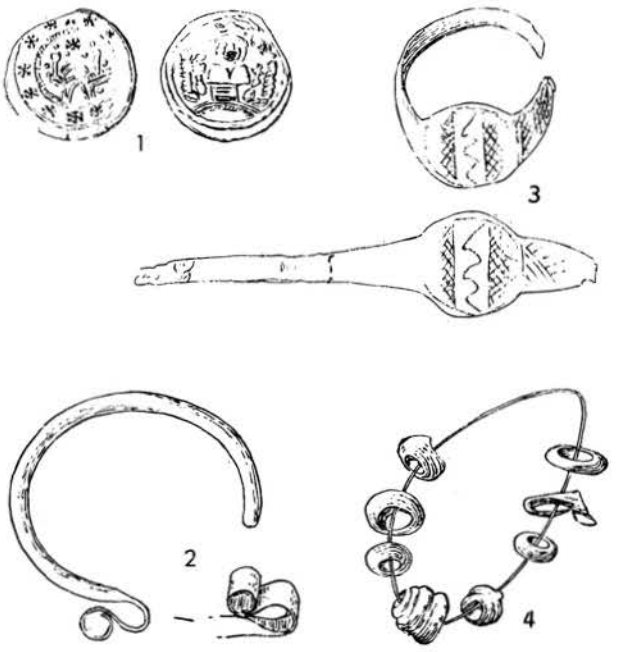

Obr. 7. Boleráz. Nálezy z hrobov (12.—13. stor.). 1—3 — hrob 18/66; 4 — hrob 19/66.

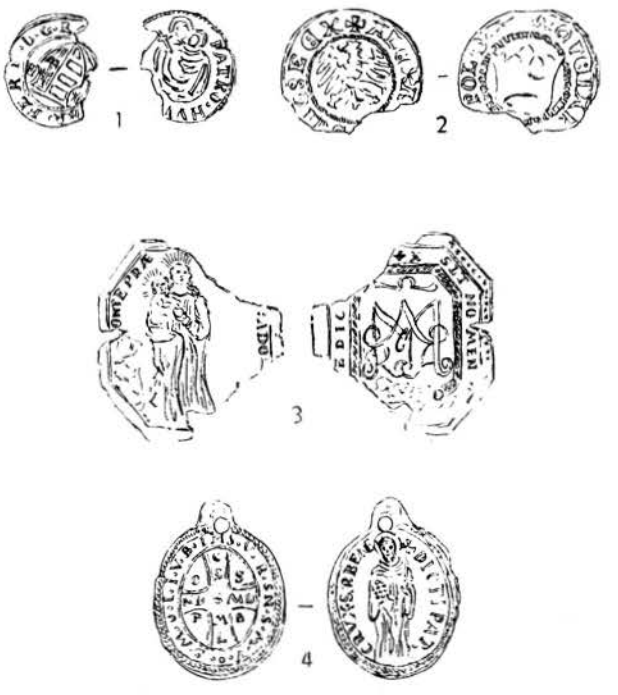

Obr. 8. Boleráz. Nálezy z priestoru zaniknutého cintorína. 1, 2, 4 — sonda 5; 3 — hrob 23/66.

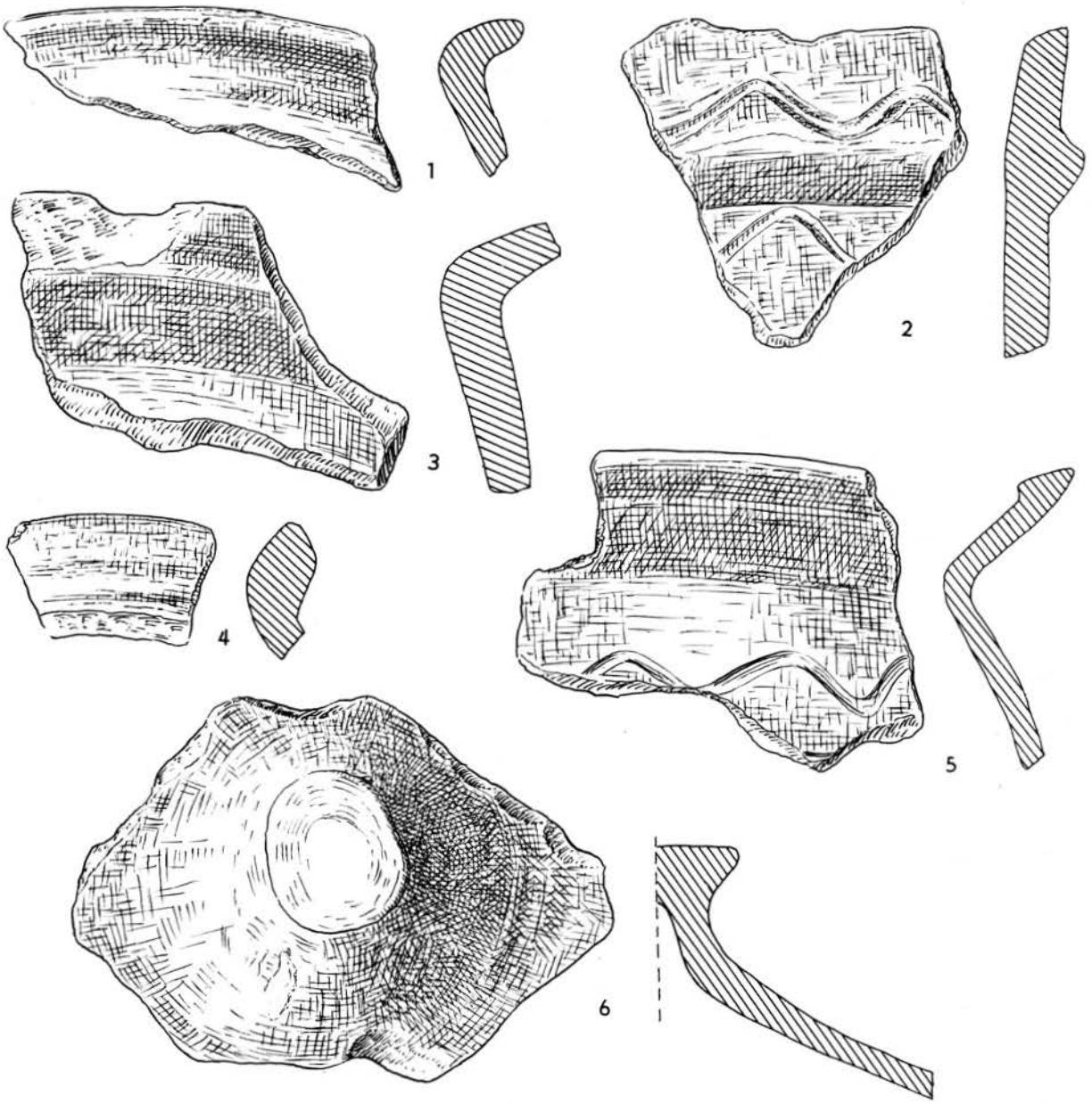

Obr. 9. Boleráz. Výber črepov zo sondy 3.

Funkcia prístavby sa nedá presnejšie určiť, možno však predpokladať aj to, že išlo o samostatnú modlitebňu (oratórium).

Nálezový materiál

Nálezy, ktoré sa získali pri revíznom výskume, pochádzajú zväčša z premiešaného, celkove jednotného hrobového zásypu kostolného cintorína, čiastočne aj z priestoru najstaršej fázy kostola, kde sa síce nepochovávalo, ale pri rôznych neskorších zásahoch vo farskej záhrade tu bol narušený terén do hĺbky 40—50 cm.

Časť nálezov tvoria predmety z hrobov, zistené jednak v primárnej polohe, jednak v zásype. Okrem už spomenutých nálezov z hrobov 18 a 19/66, ktoré sú dôležité pri vymedzení hranice vzniku kostola, ostatné predmety súvisiace s hrobmi patria do pokročilejšej fázy používania cintorína (obr. 8: 3, 4).

Ďalšiu skupinku nálezov predstavujú predmety, ktoré sa do zásypu hrobových jám dostali pravdepodobne náhodne (obr. 9—11). Sem patrí aj nepočetný črepový materiál, pochádzajúci väčšinou z neskorších fáz. Do staršej fázy patrí len niekoľko črepov z hrncovitých nádob s lie-

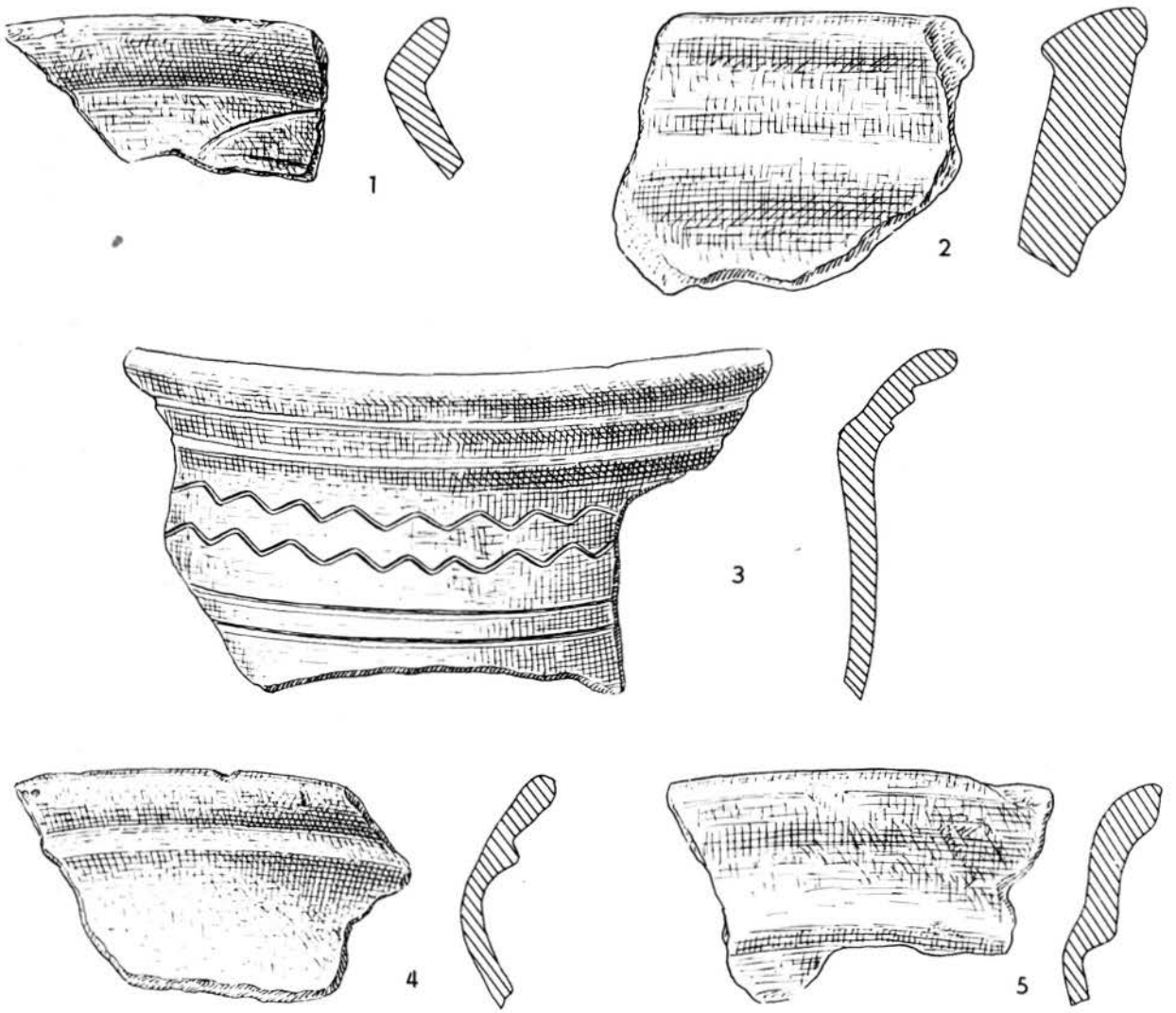

Obr. 10. Boleráz. Výber črepov zo sondy 5.

vikovite odsadeným ústím, zdobených jednoduchou vlnovkou alebo vodorovne obiehajúcimi žliabkami, vyrobených na pomaly rotujúcom kruhu (obr. 9: 1—5, obr. 10: 1, 2, 5). Táto keramika patrí do 12.—13. stor.[49]

Aj pri takejto stručnej charakteristike nálezov treba zdôrazniť, že pre presnejšie datovanie jednotlivých prístavieb nemohli sme ich použiť na vypracovanie žiadnych kritérií. V tomto smere získali sa teda pomerne lepšie výsledky pri výskume roku 1934.[50] Prínosom nášho výskumu je však to, že sa podarilo určiť dôležitý a pomerne presný terminus ante quem k výstavbe najstaršieho jadra kostola a k začiatku používania cintorína podľa hrobových nálezov a vzájomného pomeru hrobov 18 a 19/66.

Záver

Napriek pomerne malému rozsahu výskumu a značnej fragmentárnosti zvyškov skúmaného objektu výsledky odkrývky v Boleráze sú prínosom k stredovekému archeologickému bádaniu na Slovensku i k poznaniu jedného z typov románskej rustikálnej architektúry.

Podstatné je najmä to, že ide o objekt, v ktorom sa už roku 1934 uskutočnil archeologický výskum upriamený na stredovekú problematiku. Pretože išlo o jeden z mála výskumov takéhoto rázu pred druhou svetovou vojnou, jeho výsledky boli istý čas reprezentatívne i pri formulovaní širších záverov o vývoji románskej architektúry na Slovensku i náhľadov najmä na po-

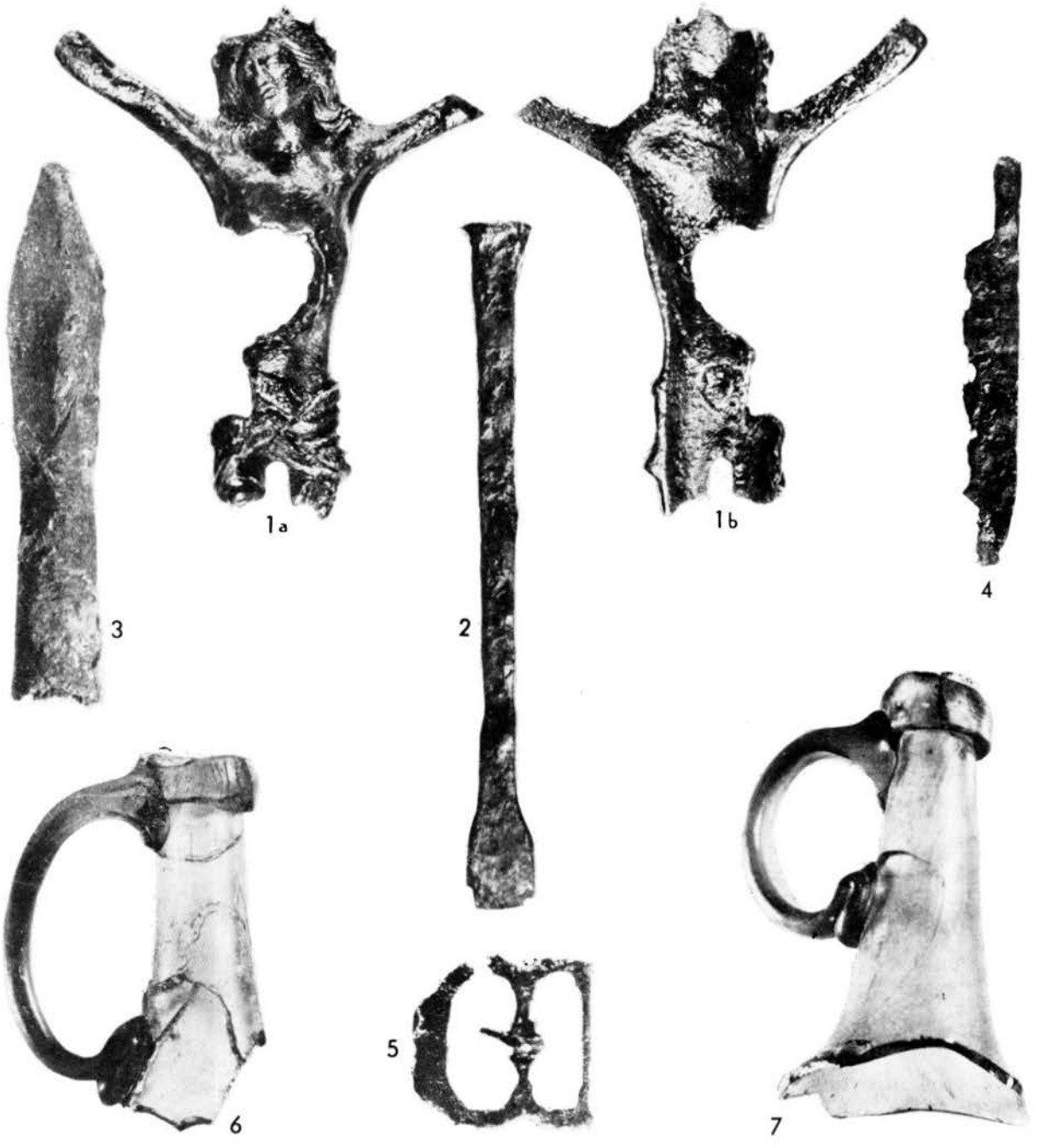

Obr. 11. Boleráz. Nálezy z priestoru kostola a jeho bezprostredného okolia (zber pri výkope základov predajne Jednoty).

hrebný rítus a hodnotenie niektorých skupín hmotných pamiatok z 11.—13. stor. Vtedajšie poznatky o politickom a kultúrnom vývoji Slovenska v 10.—12. stor. a neznalosť veľkomoravskej architektúry viedli k teóriám o pomerne neskorých začiatkoch kamennej architektúry na Slovensku. Interpretácia výsledkov výskumu roku 1934 sa opiera o tieto predpoklady pri téze o pôvodnom drevenom kostolíku a jeho vzťahu k cintorínu, ako aj pri datovaní odkrytých murovaných základov. Revízny výskum umožnil celkove spoľahlivo zodpovedať hlavné otázky stavebného charakteru a vývoja objektu a potvrdil, že sakrálna stavba v Boleráze zapadá do vývoja románskej architektúry na Slovensku podľa poznatkov získaných v posledných dvadsiatich rokoch na iných skúmaných stredovekých objektoch.

Oproti výsledkom výskumu roku 1934 spresnila sa následnosť stavebných fáz. Treba pripomenúť, že sme nezistili žiadne indície alebo nejasnosti, ktoré by bolo treba vysvetliť predpokladanou existenciou dreveného kostolíka ako najstaršej stavebnej fázy.

Zvyšky základového muriva kostola s kvadratickým presbytériom tvoria najstaršiu stavebnú fázu, datovateľnú najneskôr do druhej polovice 12. stor. Stupeň zachovalosti a nevýraznosť stavebných zvyškov v prostredí, ktoré bolo už viackrát porušené, nedovoľuje pri datovaní kostola prekročiť dolnú hranicu vymedzenú nálezmi z hrobov. Aj tak sa však kostol vymkýna z bežného chronologického rámca, do ktorého sa najčastejšie kladú kostoly s pravouhlým sanktuáriom na území Slovenska a v priľahlých oblastiach.

V súvise s písomnými zmienkami o stredovekom Boleráze treba vylúčiť nesprávne interpretovanú zmienku v zoborskej listine z roku 1113[51] (*„terra Bollerat"* sa netýka Bolerázu, ale ide o miesto v okolí dnešných Sládečkoviec).[52] Najstarší známy písomný prameň o Boleráze je teda až z roku 1240; Béla IV. poskytuje trnavským klariskám výnosy z dediny Balarad, ktorú získal od svojej príbuznej, českej kráľovnej Konštancie.[53] Roku 1247 kráľ potvrdzuje svoju donáciu a vyníma tento majetok spod právomoci bratislavských špánov a súdu. V tomto potvrdení majetku je však aj ďalšia úprava: kým roku 1240 išlo o príjmy z dediny Balarad, roku 1247 sa rozširuje priamo na dedinu so všetkým príslušenstvom.[54] Z hľadiska významu dediny už pred 13. storočím dôležitý je prameň z roku 1248, v ktorom sa uvádza, že tu jestvoval kráľovský dvorec[55] a v súvise s cirkevnou organizáciou spomína sa menovite *„Oltumannus, sacerdos de villa Balarad"*.[56] Roku 1256 sa na základe opisu v liste trnavského sudcu Hencha uvádza metácia pomerne rozsiahleho chotára dediny.[57] Podľa zmienok zo 14. stor. bolerázska fara bola stabilnou súčasťou farskej organizácie.[58]

Z uvedených písomných prameňov vyplýva, že Boleráz už v prvej polovici 13. stor. bol dedinou, ktorá mala za sebou istý vývoj. Vznik kostola patrí práve do tohto obdobia, predchádzajúceho najstaršie autentické listinné zmienky o dedine. Spomenutý a archeologicky zatiaľ nelokalizovaný dvorec s pravdepodobnými začiatkami hlboko pred 13. stor. je rozhodne pozoruhodným objektom z hľadiska vývoja územia Slovenska v poveľkomoravskom období.[59] Výsledky opisovaného výskumu však takéto vzťahy kostola neumožňujú nastoľovať.

Výrazné rozšírenie kostolov s kvadratickým presbytériom patrí na Slovensku (a možno povedať, že v celej Karpatskej kotline) do tzv. prechodného obdobia medzi románskou a gotickou architektúrou, teda najmä do druhej polovice 13. stor. Príčiny zmeny v celkovej dispozičnej koncepcii sú značne zložité.[60] Je veľmi pravdepodobné, že pri rozširovaní kvadratických presbytérií dedinských kostolíkov treba rátať najmä s vplyvom mníšskych rádov prinášajúcich stavebné impulzy z vyspelejších oblastí (v danej súvislosti ide hlavne o cistercitov).[61]

Pokiaľ ide o zatiaľ zriedkavejší, avšak jasný výskyt tohto pôdorysného typu na Slovensku pred 13. stor., sledovanie jeho genézy možno právom považovať za potrebné pri výskume vplyvu veľkomoravskej kultúry v 10.—11. stor. na vývoj architektúry aspoň v časti Karpatskej kotliny. Vieme, že vo veľkomoravskej sakrálnej architektúre sa vyskytujú viaceré tvary kostolov, medzi nimi aj stavby s kvadratickým presbytériom.[62] Hovoriť však práve v súvise s kostolom v Boleráze o veľkomoravských tradíciách priamo v románskom období by bolo z hľadiska skúmaného objektu vonkoncom neúnosné. Ide však o kostol, ktorý v každom prípade predchádza svojím vznikom hlavný cisterciánsky impulz k stavbe kostolov s kvadratickým presbytériom a tvorí preto staršie domáce vývojové ohnivko v genéze tohto typu kostolov.

Pôdorysná dispozícia dedinských kostolíkov v románskom období súvisí však aj so schopnosťami staviteľov a v neposlednom rade aj s ekonomickou stránkou takejto stavby, najmä u emporových kostolíkov zakladaných menšími feudálmi, ktorým pri stavbe išlo aj o malý finančný náklad.[63] Z tohto hľadiska vystupuje do popredia jednoduchosť architektonickej koncepcie spätej s pravouhlou dispozíciou, a to nielen pri riešení pôdorysu, ale tiež čo do možnosti uplatniť jednoduchý drevený strop aj nad presbytériom.[64] Možno predpokladať, že v stavebnej koncepcii najstarších kostolov v našich stredovekých dedinách odráža sa nielen všeobecný dobový kánon, ale aj miestne tradície, schopnosti a znalosti staviteľov, ako aj istý pragmatizmus vyplývajúci z nerovnakých možností jednotlivých zakladateľov kostolov financovať stavbu.[65]

Z tohto hľadiska treba pozerať aj na výskum zaniknutého kostola v Boleráze, ktorý priniesol podklady k zhodnoteniu tohto sakrálneho ob-

jektu. Kostol možno na základe výsledkov výskumu začleniť do skupiny dedinských kostolov s kvadratickým presbytériom, vybudovaných v románskom období, teda do skupiny, ktorá na Slovensku patrí k málo známemu a zatiaľ nedostatočne spracovanému typu kostolov.[66]

Poznámky

[1] Za poskytnutie vizitačnej listiny na nahliadnutie srdečne ďakujem *J. Cárskemu*, správcovi fary v Boleráze, ktorý ma upozornil aj na ďalšie dokumenty, podľa ktorých som načrtol situáciu na lokalite od zániku kostola do výskumu roku 1934. Nápis na priečelí kostola v 18. stor., ako aj v uvedenom spise spomínané zmienky starších vizitácií o veku kostola nemôžeme brať do úvahy ako datovacie kritérium, treba ich však v každom prípade považovať za doklad ustálenej tradície o starobylosti kostola.

[2] MENCL, V.: Stredoveká architektúra na Slovensku. Praha—Prešov 1937, s. 82—83. Autor uvádza, že na začiatku 20. storočia neboli už nad povrchom terénu žiadne stopy kostola.

[3] Zmienky v archíve rím.-kat. fary v Boleráze.

[4] Kat. čís. 200/1.

[5] LOUBAL, A.: Kostolný radový slovenský cmiter v Bolerázi (okr. Trnava) a niektoré problémy. In: Sbor. Muz. slov. Spoloč. 32—33. Turčiansky Svätý Martin 1938—1939, s. 106—126.

[6] LOUBAL, A.: op. cit., s. 106—126. MENCL, V.: op. cit., s. 82—83. Ďalej pozri aj PORÉDOŠOVÁ, M.: Elaborát o archeologickom výskume v Bolerázi (okr. Trnava.) Úradné noviny okresu trnavského a hlohovského, 7, 1935, č. 23—24, s. 7—9; 7, 1935, č. 1, s. 8—9. LOUBAL, A.: Dodatok k elaborátu o archeologickom výkope v Bolerázi (okr. Trnava). Úradné noviny okresu trnavského a hlohovského, 7, 1935, č. 1. s. 9—10.

[7] Veľa informácií som získal najmä od *J. Juráka*, Boleráz, p. č. 102.

[8] V priestore južnej prístavby bolo odkrytých 35 hrobov, v severnej prístavbe do 30 hrobov a ďalšie pri severnej stene severnej prístavby, ako aj pri východnej a južnej stene južnej prístavby. LOUBAL, A.: op. cit. (1938—1939), s. 112—116.

[9] Toto uvádza aj *A. Loubal* (op. cit. [1938—1939], s. 116, 124), ale aj podľa neho len vo väčšej vzdialenosti od kostola; oddelil teda priestor radového cintorína od novovekého cintorína.

[10] Podobné zistenie ako napr. aj v Leviciach-Bratke a Bohatej — HABOVŠTIAK, A.: Zaniknutá stredoveká dedina Bratka pri Leviciach. Slov. Archeol., *11*, 1963, s. 420 a nasl. HABOVŠTIAK, A.: Príspevok k poznaniu našej nížinnej dediny v XI.—XIII. storočí. Slov. Archeol., *9*, 1961, s. 472. Obidva cintoríny zanikli ešte počas stredoveku. Postupné zmeny v polohe rúk pochovaných sledoval *O. Krupina* v Krásne — KRUPICA, O.: Výskum v Krásne v r. 1953. Archeol. Rozhl., *6*, 1954, s. 364.

[11] RÉTHY, L.: Corpus nummorum Hungariae. 1. Budapest 1907, s. 194. Za určenie mince ďakujem dr. *E. Kolníkovej*.

[12] V spomínanej vizitácii sa uvádza, že „*in navi Ecclesiae Crypta una exiqua Anno 1773. constructa est*".

[13] Napr. v lodi kostola zaniknutej stredovekej dediny v katastri obce Zbehy, okr. Nitra (poloha Podlešneky), pochovávalo sa pravdepodobne už v 12. stor. (výskum r. 1967, nepublikované).

[14] LOUBAL, A., op. cit. (1938—1939), s. 107—108.

[15] Problematiku stručne zhrnul *A. Habovštiak* (Slov. Archeol., *10*, 1963, s. 420 a nasl., tu sú aj odkazy na literatúru).

[16] Pri použití obolu mŕtvych treba rátať s platnými mincami, v inom prípade by samotný akt ukladania mince stratil svoj zmysel. KOLNÍKOVÁ, E.: Obolus mŕtvych vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku. Slov. Archeol., *15*, 1967, s. 222 a nasl.

[17] Myslíme tiež na čas 20—30 rokov, potrebný na strávenie mŕtvoly. Podľa toho predpokladá *V. Budinský-Krička* rozdiel najmenej 30 rokov medzi najmladšími hrobmi pôvodného radového pohrebiska a stavbou starogotickej sakristie i hlavnej lode kostola v Martine (BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Prvé staroslovenské radové pohrebiská v Turci a v Liptove. Turčiansky Sv. Martin 1944, s. 36).

[18] Časové rozpätie ich výskytu pozri KRUMPHANZLOVÁ, Z.: Skleněné perly doby hradištní v Čechách. Pam. archeol., *56*, 1965, s. 161 a nasl. — prstencovité perly zo skla alebo sklenej pasty.

[19] Na malú možnosť vypracovať datovacie kritériá pre esovité záušnice podľa ich veľkosti a hrúbky drôtu poukázala *K. Musianowiczová* (MUSIANOWICZ, K.: Kabłączki skroniowe — próba typologii i chronologii: In: Światowit. 20, 1948—1949. Warszawa 1949, s. 189 a nasl.

[20] LOUBAL, A., op. cit. (1938—1939), s. 121.

[21] Po výskume r. 1934 vznikla domnienka, že kostol bol stavaný z tehál. Myslíme však, že „*malé včasnogotické tehly*" (LOUBAL, A., op. cit. [1938—1939] s 111—112, 122), ktoré sa našli v sekundárnej polohe, patria asi niektorej prístavbe alebo boli použité pri inej úprave kostolíka.

[22] Pozitívne sa totiž vtedy zistil len krátky západný úsek základového muriva južnej steny presbytéria. Výsledky nášho výskumu v súvislosti s tvarom presbytéria sa plne zhodujú s výsledkami výskumu r. 1934.

[23] To, že na jednom úseku základového muriva severnej steny presbytéria sa zistila aj druhá základová vrstva spájaná maltou, vylučuje možnosť, že sa malta v najspodnejšej vrstve vylúhovala (LOUBAL, A., op. cit. [1938—1939], s. 110).

[24] Už vtedy však bola zachovaná — aj keď v celej dĺžke lode — len spodná vrstva základov (LOUBAL, A., op. cit. [1938—1939], s. 100).

[25] Aj *A. Loubal* (op. cit., s. 110) konštatoval, že západná stena lode bola — okrem malých výnimiek — vybratá.

[26] LOUBAL, A., op. cit. (1938—1939) s. 112.

[27] Ibid., s. 110—111.

[28] Ibid., s. 109. V tej istej hĺbke, ktorú sme uviedli, boli aj zvyšky základového muriva severnej steny presbytéria.

[29] Pomerne dôležité je zistenie, že presbytérium nemalo štvorcový, ale obdĺžnikový tvar; to napokon vyplýva aj z opisu *A. Loubala* (op. cit., s. 111), kým na pláne (tamže, obr. 1) má presbytérium štvorcový tvar.

[30] Pozri pozn. 21.

[31] Použitie lomového kameňa v spodnej vrstve bez malty.

[32] MENCL, V., op. cit., s. 398 a nasl.

[33] MENCL, V., op. cit., s. 83. LOUBAL, A., op. cit. (1938—1939), s. 123.

[34] LOUBAL, A., op. cit. (1938—1939), s. 112, 123. PORÉDOŠOVÁ, M., op. cit.

[35] LOUBAL, A., op. cit. (1938—1939), s. 123.

[36] *M. Porédošová* (op. cit.) sa odvoláva v tomto smere na názor *V. Mencla*.

[37] LOUBAL, A., op. cit. (1938—1939), s. 123—124.

[38] Ibid., s. 124—126.

[39] Ibid., s. 123—126.

[40] Intaktná vrstva bola aj severne od hrobov 16 a 19/66, avšak tam prichádza do úvahy aj iná interpretácia (pozri pozn. 14 a ďalší text).

[41] Práve intaktná vrstva je dôkazom, že kamenné obloženie bolo vybraté až po ukončení pochovávania na cintoríne.

[42] HABOVŠTIAK, A.: Kirche mit Fresken in Kostoľany pod Tribečom. Nitra 1966, obr. 4.

[43] Okrem drobných kúskov vápenca boli v základovej ryhe aj zlomky melafýru. Tento nerast sa nachádza napr. v blízkych Smoleniciach-Jahodníku (BAKE, J. — BARENČÍK, M. — LEŠKO, B.: Geologická príručka. Bratislava 1961, s. 153).

[44] *A. Loubal* (op. cit. [1938—1939], s. 113—114, 126) zdôrazňuje, že tieto základy presekli viacero hrobov.

[45] LOUBAL, A., op. cit. (1938—1939), s. 126.

[46] Za určenie mincí ďakujem dr. E. Kolníkovej.

[47] Roku 1934 sa zistili v tomto priestore zvyšky hrobu, o ktorom sa predpokladalo, že je kňazský a súvisí s kryptou spomínanou v kanonickej vizitácii (LOUBAL, A., op. cit. [1938—1939], s. 112). Počas stavebných prác v rokoch 1966—1967 sledoval lokalitu z poverenia Archeologického ústavu SAV *G. Belica* (Boleráz, p. č. 108) a zistil tieto údaje: dĺžka 290 cm, hĺbka 200 cm, pri stavbe boli použité kamene, ako aj tehly s nápisom GPI, klenba je prevalená a priestor vyplnený stavebným materiálom a ľudskými kosťami, na dne krypty boli vraj tri kostry v rakvách, ktorých zvyšky sa zachovali (v liste *G. Belicu* z 15. decembra 1966, archív AÚ SAV). Opis a zaslaný materiál svedčia o tom, že ide skutočne o kryptu spomínanú v kanonickej vizitácii.

[48] Pozri pozn. 13.

[49] HABOVŠTIAK, A., Slov. Archeol., *9*, 1961, s. 473.

[50] Pri datovaní severnej prístavby do 14.—15. stor.

[51] CHALOUPECKÝ, V.: Staré Slovensko. Bratislava 1923, s. 271, 350; odtiaľ napr.: MENCL, V., op. cit., s. 82; LOUBAL, A., op. cit. (1938—1939), s. 106. Pozri aj STANISLAV, J.: Slovenský juh v stredoveku. Turčiansky Sv. Martin 1948; I, s. 129, II. s. 34, 65.

[52] V metácii Sládečkoviec (Mussenic) v zoborskej listine pozri ŠMILAUER, V.: Vodopis starého Slovenska. Praha—Bratislava 1932, s. 80, 82.

[53] SZENTPÉTERY, I.: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. kötet — 1001—1270. Budapest 1927, s. 206.

[54] Ibid., listina č. 865.

[55] Ibid., listina č. 1265. ŠMILAUER, V., op. cit., s. 24—25.

[56] NÉMETHY, L.: Series parochiarum et parochorum archidoecesis Strigoniensis. Strigonii 1894 s. 26.

[57] SZENTPÉTERY, I., op. cit., listina č. 1265.

[58] Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye. Budapest 1896, s. 491. FÜGEDI, E.: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. Studia slavica Acad. Sci. hung., *5*, 1959, s. 363 a nasl.

[59] KUČERA, M.: Sociálna štruktúra obyvateľstva Slovenska v 10.—12. storočí. Hist. Čas., *13*, 1965, s. 42.

[60] Pre územie Slovenska najmä MENCL, V., op. cit., s. 378 a nasl. (prehľad vývoja románskej architektúry).

[61] KOZÁK, K.: Győr—Sopron megye középkori egyeneszáródású templomairól — Adatok az Árpád-kori építészet történetéhez. In: Arrabona. 7. Győr 1965, s. 133—156. KOZÁK, K.: Borsod megye egyenes szentélyzáródású középkori templomai. In: A Herman Ottó Múz. Évk. 5. Miskolc 1965, s. 223—258. O niečo odlišný názor pozri KOROKNAY, Gy.: Egyenes szentélyzáródású templomok Szabolcs—Szatmár megyében. In: A Nyíregyházi Jósa András Múz. Évk. 1. Nyíregyháza 1958, s. 123; autor predpokladá, že táto dispozícia dedinských kostolov vznikla stretnutím cisterciánskej koncepcie a primitívnejších domácich stavebných tradícií.

[62] Pozri napr. POULÍK, J.: Staří Moravané budují svůj stát. Gottwaldov 1960, s. 76—79, 83—84 a nasl.; tu je zmienka o podobnom tvare kostola v Dolných Věstoniciach (Vysoké zahrady), pochádzajúceho pravdepodobne z 11.—12. stor. POULÍK, J.: Velkomoravské hradiště Mikulčice. Brno 1962, s. 28, 46. CIBULKA, J.: Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě. Praha 1958, s. 24.

[63] KOROKNAY, Gy., op. cit., s. 123.

[64] Ibid. Pri podrobnej prehliadke niekoľkých kostolov takéhoto typu autor zistil, že zaklenutie sanktuárií pochádza z neskoršieho obdobia.

[65] Ibid. Podobné miestne variácie treba predpokladať aj v použitej stavebnej technike.

[66] Kostol v Kostoľanoch pod Tribečom vznikol najneskôr v polovici 11. stor. (HABOVŠTIAK, A.: Kirche mit Fresken in Kostoľany pod Tribečom. Nitra 1966, s. 16). Najneskôr na prelome 12. a 13. stor. vznikol aj emporový kostol s kvadratickým presbytériom v katastri obce Zbehy (pozri aj pozn. 13). Z územia Maďarska poznáme zaujímavý prípad superpozície, keď po zániku kostola s kvadratickým presbytériom z 11. stor. postavili na jeho mieste na prelome 12. a 13. stor. kostol s polkruhovou apsidou (MÉRI, I.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Régészeti füzetek II—12, 1964, s. 4—9).

Revisions- und Rettungsgrabung einer untergegangenen Kirche in Boleráz

Alexander Ruttkay

Im Oktober 1966 verwirklichte das AI der SAW von Nitra eine Revisions- und Rettungsgrabung in der Gemeinde Boleráz, Bez. Trnava (Abb. 1). Die Fundstelle liegt in einem ursprünglich zur röm-kath. Pfarrei gehörenden Garten. Schon lange war es bekannt, daß sich dort Reste einer abgebrochenen mittelalterlichen Kirche befinden, die in der kanonischen Visitation aus dem J. 1782 knapp vor ihrer Niederreißung erwähnt wird. 1934 wurde hier eine Probegrabung unter der Leitung von *A. Loubal* durchgeführt, aber aus objektiven Ursachen konnten damals manche wichtigen Teile der Kirchenreste nicht untersucht werden. Vor allem der Nordwand des Presbyteriums mußte nachgegangen werden, weil der kleine Rest der Südwand keine eindeutige Rekonstruierung der Form des Sanktuariums der ältesten Kirche zuließ. Ebenfalls verblieben die Chronologie der Kirche und ihre Bauphasen bei dieser Grabung unklar.

Die Grabung im J. 1966 war eine Reaktion auf den Plan zur Errichtung eines Lebensmittelgeschäftes im Raum der ehemaligen Kirche, denn bei den Bauarbeiten wären alle Kirchenreste und ein beträchtlicher Abschnitt des Friedhofes vernichtet worden. Beim Beginn der Ausgrabung waren die Vorbereitungsarbeiten für den Geschäftsbau bereits weit fortgeschritten, deshalb konnte die archäologische Grabung nur von kurzfristigem Charakter sein und ihr Abschluß war vom Beginn der Bauarbeiten abhängig.

Auf der Fundstelle wurden sechs Schnitte angelegt (eine Fundauswahl auf Abb. 7—11), welche es ermöglichten, Form und Größe des ältesten Kirchenkerns und manche spätere Anbauten zu verfolgen. Gleichzeitig wurde ein kleiner Friedhofsabschnitt erschlossen.

In der Entwicklung der Kirche wurden fünf Bauphasen erfaßt (Abb. 2). Der älteste, romanische Kern der Kirche (Bauphase I) bestand aus einem leicht rechteckigen Schiff, an welchem an der Ostseite ein rechteckiges Presbyterium angeschlossen war. Da auch bei dieser Grabung keine zusammenhängendere Abdeckung durchgeführt wurde und die festgestellten Mauerteile nur in Negativen erhalten waren, kann von der Kirche nur die beiläufige Größe angeführt werden: Außenmaße des Schiffes etwa 10,5 × 8,6 m, des Presbyteriums 6,4 × 5,1 m.

Die wichtigste Feststellung machte man hinsichtlich der Form des romanischen Presbyteriums, von dem ein ziemlich langer Abschnitt der Nordwand erhalten war (Abb. 3 und 6: I). Die Fundamente waren ziemlich breit (120—130 cm) und aus kleinen Bruchsteinen gebaut; die untere Schicht war ohne Mörtel geführt und die Steine waren hochkant auf die gelbe Unterlage gelegt. Die zweite Schicht der Fundamente bestand aus etwas größeren Steinen, die mit gutem, lichtgelblich-braunem, Sand enthaltendem Mörtel gebunden waren. Ein ähnlich gefügtes Mauerwerk beoachtete man auch in den weiteren abgedeckten Abschnitten des ältesten Kirchenkerns (Abb. 4 und 6: II). Als Baumaterial war ausschließlich Stein verwendet worden.

Bauphase II war die Sakristei, die im 14.—15. Jh. an die Nordseite des Presbyteriums angebaut worden war. Von den festgestellten strittigen Resten dieses Anbaues kann außer der rahmenmäßigen Datierung nur die viereckige Form angeführt werden. Bessere Ergebnisse lieferte in diesem Falle die Grabung des J. 1934, weil damals die Fundamente der Sakristei noch verhältnismäßig ein kompaktes Ganzes gebildet haben.

Bauphase III sind die Reste eines Anbaues — wahrscheinlich eines Turmes — an der Westseite des Schiffes der romanischen Kirche (Abb. 6: II).

Die Bauphase IV bringt der Autor mit einer Verlängerung der Kirche an der Westseite in Zusammenhang, wodurch das Ausmaß des Schiffes praktisch verdoppelt wurde. Bei der Westfassade der neugestalteten Kirche entstand ein neuer Turm. Mit dieser Baumaßnahme war die Funktion der Bauphase III aufgehoben.

Die letzte, V. Bauphase ist ein Anbau, der an die Südseite des Schiffes hinzugefügt wurde (Abb. 5 und 6: III). Aus ihrem Ausmaß (L. 13,5 m, Br. 3,08 m) geht hervor, daß es sich hier nicht um einen Anbau an die ursprüngliche Kirche handelt, sondern bereits an ihre verlängerte Form. Die späte Entstehung des südlichen Anbaues wird auch durch die Gräber, die er über-

deckt, bestätigt. Die untere Grenze seiner möglichen Entstehung ist das 17. Jh. Seine Funktion dürfte wohl ein selbständiges Oratorium gewesen sein.

Während der Grabung wurden 47 Gräber des kirchlichen Friedhofes abgedeckt (Abb. 2 u. Tab. I auf S. 111—112). Nach archivalischen Erwähnungen und dem Charakter eines großen Teiles der abgedeckten Gräber dauerte die Belegung der Nekropole bis in das 18. Jh. hinein, weswegen die mittelalterlichen Gräber zum Großteil gestört waren. Trotzdem konnten zwei Gräber des kirchlichen Reihenfriedhofes aus dem 12.—13. Jh. erfaßt werden. Grab 18/66 enthielt ein ziemlich vermodertes, aber von den Nachbestattungen ungestörtes Skelett mit folgenden Gegenständen: in der linken Hand eine Silbermünze Andreas II. (1205—1235 — Abb. 7: 1), an der linken Hand ein silberner Schildchenfingerring (Abb. 7: 3) und hinter dem Schädel ein silberner S-förmiger Schläfenring (Abb. 7: 2). Beim Ausschachten der Grube für das Grab 18/66 wurde der rechte Unterschenkel des Skelettes im Grab 19/66 gestört, so daß hier eine Superposition zwischen Gräbern der ältesten Belegungsphase des Friedhofes vorliegt. Aufgrund dieser Überlagerung kann auch das Grab 19/66 mindestens in die zweite Hälfte des 12. Jh. gewiesen werden. Diese Datierung ist zugleich auch ein Kriterium für die Bestimmung der spätesten Grenze der Entstehung der romanischen Kirche, weil die Fundamente der Bauphase I nicht die Gräber störten, ja im Gegenteil, die Gräber respektierten einen etwa 90 cm breiten Streifen bei den Kirchenmauern.

Bei der Grabung wurden auch die abgedeckten Stellen von 1934 erkannt. Die Angaben dieser Grabung müssen bei den allgemeinen Schlußfolgerungen über die Fundstelle herangezogen werden. Hinzuzufügen sind zu den Rückschlüssen hinsichtlich der Kirche noch folgende wichtige Erkenntnisse:

1. Beim Bau der ältesten Kirche wurden Bruchsteine verwendet; Verwendung von Ziegeln wurde nicht erkannt.

2. Das Presbyterium hat rechteckige, nicht quadratische Form; diese Tatsache ist insbesondere für die Beurteilung des vermutlich rein gotischen Grundrißprinzips wichtig.

3. Die sterile Zone zwischen den Fundamenten der Bauphase I und den Gräbern, die im J. 1934 als Beweis für die Existenz einer Holzkirche, die dem gemauerten Bau vorangegangen war, betrachtet wurde, läßt sich sehr gut als rundumführende steinerne Versteifung der Baufundamente erklären. Eine derartige Zurichtung wurde z. B. um die Kirche in Kostoľany pod Tribečom, Bez. Nitra, festgestellt.

4. Da eindeutig bewiesen ist, daß die Kirche älter ist als die erste Friedhofsbelegung, kann die Superposition des Grabes 18/66 über dem Grab 19/66 als Unterlage für die Datierung der Kirche spätestens in die zweite Hälfte des 12. Jh. dienen.

Nach der außergewöhnlich bedeutenden Grabung im Areal der erwähnten Kirche in Kostoľany pod Tribečom ist die Kirche in Boleráz ein weiteres — wenn auch nur fragmentarisch erhaltenes und teilweise untersuchtes — sakrales Objekt, das dafür spricht, daß bei der Datierung von mittelalterlichen Kirchen mit rechteckigem Sanktuarium eine Differenzierung der Chronologie nötig sein wird und daß in vielen Fällen mit ihrer Entstehung noch vor dem 13. Jh. zu rechnen ist. Außer Fremdeinflüssen, Äußerungen heimischer Traditionen u. ä. wird man bei den sehr einfachen Bauten, wie es viele mittelalterliche Dorfkirchen zweifellos waren, mangels anderer Anhaltspunkte auch mit örtlichen Bedingungen, ungleichen technischen Möglichkeiten und Kenntnissen zu rechnen haben, die auch bei der Lösung der Grundrißdisposition zum Ausdruck gekommen sein konnten.

Übersetzt von B. Nieburová

ANTROPOLOGICKÝ VÝZKUM POHŘEBIŠTĚ ZE 7.–8. STOLETÍ V ŽELOVCÍCH

MILAN STLOUKAL – HANA HANÁKOVÁ
(Antropologické oddělení Národního muzea, Praha)
Spolupracovali
Zlata Čilinská (Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Nitra)
Luboš Vyhnánek (Radiologická klinika University Karlovy, Praha)

Oblast jihozápadního Slovenska poskytla antropologickému výzkumu velké a cenné soubory koster, mezi nimiž zaujímá přední místo materiál ze slovansko-avarských pohřebišť ze 7. a 8. století. Nebyl zatím všechen odborně zhodnocen a zveřejněn, ale přece je z literatury dobře známé *Ulčkovo* zpracování pohřebiště ze Žitavské Tôně a publikace materiálu z Holiar od *H. Malé*. Sami jsme měli před několika léty možnost zhodnotit převážnou část materiálu z výzkumu *Z. Čilinské* v Nových Zámcích, a proto jsme s radostí přivítali možnost ujmout se zpracování koster z velkého pohřebiště v Želovcích.

Materiál z pohřebiště v Želovcích nám dává především možnost rozšířit poznatky o antropologii slovansko-avarského období na jihozápadním Slovensku a závěry z tohoto pohřebiště konfrontovat s ostatními již publikovanými pracemi. Z ryze antropologického hlediska pak je možno se blíže zabývat otázkou mongoloidních elementů v těchto populacích, typovým složením obyvatelstva vůbec a na neposledním místě i paleodemografickou charakteristikou tohoto a následujícího velkomoravského období. V této práci jsme ovšem mohli podat vlastně jen základní data o souboru, který si svou velikostí klade značné nároky i na rozsah publikace. Omezili jsme se proto jen na to nejdůležitější a chystáme ještě několik dalších prací, kde se budeme zabývat některými problémy detailně.

Je nám milou povinností poděkovat především *Z. Čilinské* za to, že nám svěřila materiál ke zpracování a za porozumění a spolupráci během celého výzkumu. Děkujeme rovněž *L. Vyhnánkovi* za zpracování paleopatologických nálezů a *E. Ulčkovi* za četné rady a za přízeň, kterou naší práci projevoval. Náš dík patří i mnoha dalším pracovníkům Archeologických ústavů v Nitře, Brně i Praze a Moravského muzea v Brně, kteří spolupůsobili při laboratorním zpracování nálezů, zejména pak zaměstnancům Antropologického odd. Národního muzea *U. Hodkové* a *M. Kořínkovi*, který také zhotovil obsáhlou fotografickou dokumentaci.

Pohrebisko v Želovciach
(Zlata Čilinská)

Pohrebisko zo 7.—8. stor. v Želovciach (pozri *Zlata Čilinská:* Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava 1973) patrí k dôležitým pamätníkom tohto dôležitého úseku v dejinách Slovanov na našom území. Vtedy Slovania, už definitívne usadení na území dnešného Slovenska, formujú sa politicky, hospodársky i spoločensky a kryštalizuje sa ich kultúra. Toto všetko potom vyústilo v sformovaní Veľkomoravskej ríše — štátneho útvaru patriaceho k najvyspelejším vo vtedajšej Európe, ktorý bol výsledkom zložitého vývoja v 7.—8. stor. Preto sú tieto storočia veľmi dôležité z hľadiska celkového vývoja Slovanov i vzniku Veľkej Moravy.

V predveľkomoravskom období patrilo južné Slovensko k politickému celku avarskej ríše, čo urýchlilo vývoj slovanských kmeňov na tomto území. Badať to v porovnaní s kmeňmi sídliacimi od nich na sever a západ. Začlenenie naddunajských Slovanov, ako aj nadmatranských kmeňov a etník v oblasti hornej Tisy do veľkého komplexu kmeňov v avarskej ríši iste znamenalo možnosť všestrannejšieho rozvoja Slovanov a súčasne ukázalo ich schopnosť prijímať nové prvky všetkých stránok života, prispôsobovať ich vlastnej potrebe a vlastnému vkusu. Na spomenutom

území, konkrétne v Poiplí, sa nachádzajú Želovce (okr. V. Krtíš), kde sa odkrylo pohrebisko patriace k najväčším v Karpatskej kotline. Z celkového počtu 870 hrobov boli tri žiarové (spálené kosti uložené v urnách), ostatné kostrové.

Podľa uloženia nespálených tiel do hrobov, respektíve podľa pohrebného rítu, patrí pohrebisko do okruhu včasnostredovekých pohrebísk, s analógiami jednak na bajuvarských, longobardských, merovinských a alamanských pohrebiskách, jednak aj na pohrebiskách slovanských kmeňov, napr. na susednej Morave. Z uvedeného možno súdiť, že kostrové pochovávanie vo včasnom stredoveku je civilizačným prejavom a nemožno ho spájať s určitým etnikom či kultúrnym okruhom. Vyplýva to z pozorovaní a štúdia pohrebného rítu v posledných rokoch. Ukazuje sa, že od čias, keď sa v strednej a západnej Európe končí žiarové pochovávanie a nastupuje pochovávanie nespálených tiel, ustaľujú sa isté všeobecne platné pohrebné zvyky. Odhliadnuc od malých výnimiek týka sa to hrobových jám, drevených konštrukcií v jamách, rakiev, ukladania mŕtvych i druhu milodarov vkladaných do hrobov.

Želovské pohrebisko má výnimočné postavenie v rámci súvekých pohrebísk nielen veľkosťou (počtom hrobov), ale aj pamiatkami, ktoré sú rôznorodé, ale aj bohaté čo do drahých kovov a ojedinelosti.

K najvýraznejším druhom pamiatok patria ozdoby, ktoré sú skvelou ukážkou práce kovotepcov i kovolejárov (šperky, najmä ozdoby mužských opaskov, sú tepané i liate). Tepané alebo lisované ozdoby opaskov, vyrobené predovšetkým zo striebra, patria do okruhu šperkov vzniknutých pod vplyvom byzantského umenia, zatiaľ čo liate ozdoby z bronzu, zdobené rastlinným, zvieracím i geometrickým ornamentom, boli ovplyvnené rôznymi kultúrnymi okruhmi.

S tepanými a lisovanými kovaniami zo ženských hrobov korešpondujú celokovové náušnice z nekvalitného striebra a postriebreného bronzu s príveskami z dutých guliek, ktoré sú v Želovciach zvlášť rôznorodé; ich technické vyhotovenie je oveľa horšie než u analogických výrobkov zo súvekých pohrebísk. Náušnice s príveskom zo skleného korálika časove zodpovedajú liatym ozdobám mužského opaska a sú spravidla bronzové, na pohrebisku v Želovciach sa však často vyskytujú zlaté.

Ostatné ozdoby, ako prstene, náramky, náhrdelníky a spinky šiat, zapadajú do rámca pamiatok zo 7.—8. stor. v Karpatskej kotline. Treba spomenúť aj dva kalichy, ktoré sú prvými nálezmi tohto druhu z hrobov na Slovensku.

Charakteristickým inventárom na želovskom pohrebisku boli zbrane, ktoré sa tu našli v relatívne veľkom množstve. Dvadsať exemplárov sečných zbraní (18 jednosečných šablí, 1 meč, 1 sax) je najvyšší počet tohto druhu zbraní na doteraz odkrytých súvekých pohrebiskách v Karpatskej kotline. K týmto zbraniam pristupujú ešte luky, strelky, dýky a bojové sekerky. Toto množstvo zbraní na jednom pohrebisku iste nie je náhodné a má čo povedať k hospodársko-spoločenskej štruktúre osady pri Želovciach.

Nie menej závažný je výskyt keramiky v hroboch. Želovské pohrebisko patrí k tým, na ktorých sa keramika nachádza takmer v každom hrobe. Slovanské hrnce zdobené vlnovkami a líniami majú na pohrebisku absolútnu prevahu, čo nie je bez významu pri určovaní etnicity.

Na základe poznatkov získaných štúdiom pamiatok možno súdiť, že pohrebisko v Želovciach vzniklo v čase, keď sa v Karpatskej kotline pri výrobe šperkov pod vplyvom Byzancie uplatňovala technika tepania. Pri stanovení absolútnej doby začiatku pochovávania na pohrebisku treba brať do úvahy najmä inventár, ktorý má analógie v hrobových celkoch datovaných byzantskými mincami. Podľa nich možno vznik pohrebiska datovať do prvej polovice 7. stor. a koniec pochovávania na pohrebisku k roku 800; toto datovanie určuje garnitúra opaska z hrobu 485, na ktorej sú výzdobné prvky z blatnického okruhu.

Spoločensko-hospodársky charakter osady pri Želovciach určujú predovšetkým bojovnícke hroby, najmä so sečnými zbraňami. Ich počet svedčí o tom, že pohrebisko patrilo k osade so silnou bojovníckou zložkou, pričom treba zdôrazniť, že išlo o peších bojovníkov, lebo na pohrebisku sa nezistil ani jediný jazdecký hrob. Či tento fakt súvisí s etnikom alebo s terénom, v ktorom sa jazda nemohla uplatniť, bude možné určiť až po preskúmaní ďalších súvekých pohrebísk v Poiplí. Isté je, že v prvej polovici 7. stor. bola v blízkosti Želoviec osada, ktorej poslaním bolo strážiť strategicky dôležitý hraničný alebo obchodný bod. V prvom prípade by bolo možné spájať osadu s hranicou Samovej ríše, za čo by sa prihováral aj relatívne početný inventár západného pôvodu. Po zániku spomenutej ríše si osada v zmenených podmienkach zachovala strážny charakter vzhľadom na svoju polohu pri obchodnej a strategicky dôležitej ceste zo Sedmo-

hradska cez Potisie a matranskú oblasť na stredné Slovensko i do Poľska.

Základní určení jednotlivých koster

Hrob 1 — muž (?), senilis (60 +).
Hrob 2 — muž, adultus (30—40 let).
Hrob 3 — (?), nedospělý.
Hrob 4 — kostra se nezachovala.
Hrob 5 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 6 — žena, adultus (30—40 let), eurydolichomorf (mongoloid). (Obr. 1: 1.)
Hrob 7 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 8 — a) žena, adultus (30—40 let), *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně;* b) dítě, *infans I (0—6 let).*
Hrob 9 — kostra se nezachovala.
Hrob 10 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 11 — žena (?), maturus (50—60 let).
Hrob 12 — kostra se nezachovala.
Hrob 13 — muž, maturus (50—60 let), eurydolichomorf (obr. 1: 2); *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně.*
Hrob 14 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 15 — kostra se nezachovala.
Hrob 16 — muž, maturus (40—50 let), dolichomorf.
Hrob 17 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 18 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 19 — dítě, infans I (4—5 let).
Hrob 20 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 21 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 22 — kostra se nezachovala.
Hrob 23 — a) dítě, infans I (5 let); b) dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 24 — a) žena, maturus (40—50 let); b) dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 25 — muž, maturus (40—50 let), leptobrachymorf (mongoloid). (Obr. 1: 3.)
Hrob 26 — dítě, infans II (?).
Hrob 27 — muž, maturus (50—60 let).
Hrob 28 — dítě, infans I (3—4 roky); *metopismus.*
Hrob 29 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 30 — muž, maturus (40—50 let), dolichomorf; *výrazná deformační spondylosa krční a bederní páteře.*
Hrob 31 — žena, maturus (40—50 let).
Hrob 32 — žena, maturus (50—60 let), eurydolichomorf; *cribra orbitalia lat. sin., foramen arcuale lat. dx.*
Hrob 33 — dítě, infans I (4—5 let).
Hrob 34 — dítě, infans I (4—5 let).
Hrob 35 — dítě, infans I (?).
Hrob 36 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 37 — žena, adultus (20—30 let), leptodolichomorf (mongoloid).
Hrob 38 — muž, maturus (50—60 let) dolichomorf; *zhojená zlomenina jednoho z žeber vlevo.*
Hrob 39 — žena (?), maturus (40—50 let).
Hrob 40 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 41 — kostra se nezachovala.
Hrob 42 — kostra se nezachovala.
Hrob 43 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 44 — muž, adultus (30—40 let), leptodolichomorf; *metopismus.*
Hrob 45 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 46 — žena (?), maturus (50—60 let).
Hrob 47 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 48 — kostra se nezachovala.
Hrob 49 — žena (?), maturus (50—60 let).
Hrob 50 — žena (?), juvenis (14—19 let).
Hrob 51 — a) žena, maturus (40—50 let); b) dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 52 — kostra se nezachovala.
Hrob 53 — žena, dospělá.
Hrob 54 — žena, adultus (30—40 let), leptodolichomorf.
Hrob 55 — (?), juvenis (14—15 let).
Hrob 56 — dítě, infans I (4 roky).
Hrob 57 — muž, maturus (40—50 let); *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně.*
Hrob 58 — kostra se nezachovala.
Hrob 59 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 60 — dítě, infans I (4 roky).
Hrob 61 — dítě, infans I (3—4 roky).
Hrob 62 — (?), juvenis (14—15 let).
Hrob 63 — a) žena, adultus (30—40 let), leptodolichomorf; b) dítě, infans I (novorozenec).
Hrob 64 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 65 — žena, adultus (20—30 let), leptobrachymorf; *os Incae.*
Hrob 66 — žena, maturus (50—60 let), dolichomorf.
Hrob 67 — kostra se nezachovala.
Hrob 68 — (?), dospělý.
Hrob 69 — žena, adultus (30—40 let); *metopismus.*
Hrob 70 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 71 — žena, adultus (30—40 let), brachymorf.
Hrob 72 — (?), juvenis (15 let).
Hrob 73 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 74 — dítě, infans II (9—10 let); *metopismus.*
Hrob 75 — žena, maturus (40—50 let).
Hrob 76 — dítě, (?).
Hrob 77 — žena, adultus (30—40 let), dolichomorf.
Hrob 78 — muž, maturus (40—50 let), dolichomorf.
Hrob 79 — muž, senilis (přes 60 let).
Hrob 80 — žena, maturus (40—50 let), eurybrachymorf.
Hrob 81 — dítě, infans I (4 roky).
Hrob 82 — žena, adultus (30—40 let); *metopismus.*
Hrob 83 — muž, maturus (50—60 let), leptodolichomorf (obr. 2: 1).
Hrob 84 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 85 — kostra se nezachovala.
Hrob 86 — muž, maturus (50—60 let).
Hrob 87 — muž, maturus (50—60 let), leptobrachymorf (mongolid). (Obr. 2: 2.)
Hrob 88 — muž, adultus (30—40 let), leptodolichomorf (obr. 2: 3).
Hrob 89 — muž, maturus (40—50 let), leptodolichomorf; *výrazná deformační spondylosa bederní páteře.*
Hrob 90 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 91 — muž, maturus (50—60 let), dolichomorf; *výrazná deformační spondylosa krční páteře.*
Hrob 92 — (?), dospělý.
Hrob 93 — muž, maturus (50—60 let); *metopismus, výrazná deformační spondylosa celé páteře.*
Hrob 94 — muž, adultus (30—40 let); *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně.*

Obr. 1. Želovce, 1 — lebka 6 (žena, 30—40 let, eurydolichomorf s mongoloidními rysy); 2 — lebka 13 (muž, 50—60 let, eurydolichomorf); 3 — lebka 25 (muž, 40—50 let, leptobrachymorf s mongoloidními rysy).

Obr. 2. Želovce. 1 — lebka 83 (muž, 50—60 let, leptodolichomorf); 2 — lebka 87 (muž, 50—60 let, leptobrachymorf — mongolid); 3 — lebka 88 (muž, 30—40 let, leptodolichomorf).

Hrob 95 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 96 — dítě, infans I (2 roky).
Hrob 97 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 98 — muž, maturus (50—60 let), leptodolichomorf; *metopismus; výrazná deformační spondylosa celé páteře, v dolním krčním úseku přemosťující; spina bifida 1. sakrálního obratle.*
Hrob 99 — muž, adultus (30—40 let): *deformační spondylosa bederní páteře.*
Hrob 100 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 101 — kostra se nezachovala.
Hrob 102 — kostra se nezachovala.
Hrob 103 — dítě, infans II (7—13 let).
Hrob 104 — muž (?), dospělý.
Hrob 105 — dítě, infans II (11 let).
Hrob 106 — žena, maturus (40—50 let).
Hrob 107 — žena, dospělá.
Hrob 108 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 109 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 110 — kostra se nezachovala.
Hrob 111 — (?) adultus (30—40 let).
Hrob 112 — žena (?), maturus (40—50 let).
Hrob 113 — dítě, infans I (4—5 let).
Hrob 114 — dítě, infans I (5 let).
Hrob 115 — (?), juvenis (14—15 let).
Hrob 116 — žena, maturus (40—50 let); *stav po kompresivní zlomenině jednoho z bederních obratlů.*
Hrob 117 — (?), juvenis (15 let); *metopismus; cribra orbitalia oboustranně.*
Hrob 118 — dítě, infans II (9 let).
Hrob 119 — žena, maturus (40—50 let); *spondylolysa v isthmu 5. bederního obratle oboustranně.*
Hrob 120 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 121 — muž, maturus (50—60 let), leptodolichomorf (obr. 3: 1); *metopismus; výrazná oboustranná omarthrosa; rozsáhlá osifikace na korakoideálním výběžku vpravo (z nejasné příčiny).*
Hrob 122 — dítě, infans I (4 roky).
Hrob 123 — žena (?), adultus (20—30 let).
Hrob 124 — a) muž, maturus (40—50 let), leptobrachymorf; b) dítě, infans II (8—9 let).
Hrob 125 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 126 — dítě, infans II (11—12 let).
Hrob 127 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 128 — a) žena, dospělá; b) dítě, infans II (12—13 let).
Hrob 129 — kostra se nezachovala.
Hrob 130 — (?), juvenis (16—18 let); *metopismus.*
Hrob 131 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 132 — (?), dospělý.
Hrob 133 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 134 — muž, dospělý.
Hrob 135 — dítě, infans II (8—9 let).
Hrob 136 — žena, maturus (40—50 let).
Hrob 137 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 138 — dítě, infans I (4—5 let).
Hrob 139 — dítě, infans I (6—7 let).
Hrob 140 — dítě, infans II (8—9 let).
Hrob 141 — (?), juvenis (15—16 let).
Hrob 142 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 143 — dítě, infans I (4 roky).
Hrob 144 — dítě, infans II (13—14 let).
Hrob 145 — dítě, infans II (7—8 let); *metopismus.*
Hrob 146 — muž, maturus (50—60 let): dolichomorf.
Hrob 147 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 148 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 149 — dítě, infans II (8—9 let).
Hrob 150 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 151 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 152 — žena (?), dospělá.
Hrob 153 — žena (?), dospělá.
Hrob 154 — muž (?), senilis (přes 60 let).
Hrob 155 — žena, adultus (30—40 let); *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně.*
Hrob 156 — (?), juvenis (14—19 let).
Hrob 157 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 158 — žena, adultus (20—30 let); *metopismus, foramen arcuale lat. sin.*
Hrob 159 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 160 — muž, adultus (30—40 let); *cribra orbitalia lat. dx.; spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně.*
Hrob 161 — žena, adultus (30—40 let), dolichomorf.
Hrob 162 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 163 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 164 — dítě, infans II (9—10 let).
Hrob 165 — (?), juvenis (16—18 let); *metopismus; cribra orbitalia oboustranně.*
Hrob 166 — dítě, infans I (1—2 roky).
Hrob 167 — muž (?), maturus (40—50 let); *spina bifida 5. bederního a 1. sakrálního obratle.*
Hrob 168 — dítě, infans I (6 měsíců).
Hrob 169 — dítě, infans II (8—9 let).
Hrob 170 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 171 — muž, adultus (30—40 let).
Hrob 172 — (?), dospělý.
Hrob 173 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 174 — dítě, infans I (2 roky).
Hrob 175 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 176 — žena, maturus (40—50 let).
Hrob 177 — žena, maturus (40—50 let), eurybrachymorf; *výrazná deformační spondylosa celé páteře; oboustranná omarthrosa, levostranná koxarthrosa.*
Hrob 178 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 179 — dítě, infans I (1 rok).
Hrob 180 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 181 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 182 — dítě, infans I (novorozenec).
Hrob 183 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 184 — muž, maturus (50—60 let), leptodolichomorf.
Hrob 185 — dítě, infans II (9—10 let). (Obr. 11: 1).
Hrob 186 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 187 — dítě, infans I (4—5 let).
Hrob 188 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 189 — muž (?), dospělý.
Hrob 190 — muž (?), dospělý.
Hrob 191 — muž, dospělý.
Hrob 192 — dítě, infans I (1—2 roky).
Hrob 193 — dítě, infans I (1 rok).
Hrob 194 — žena, adultus (30—40 let), leptodolichomorf.
Hrob 195 — dítě, infans I (4—5 let).
Hrob 196 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 197 — dítě, infans I (1 rok); *metopismus.*
Hrob 198 — (?), dospělý.

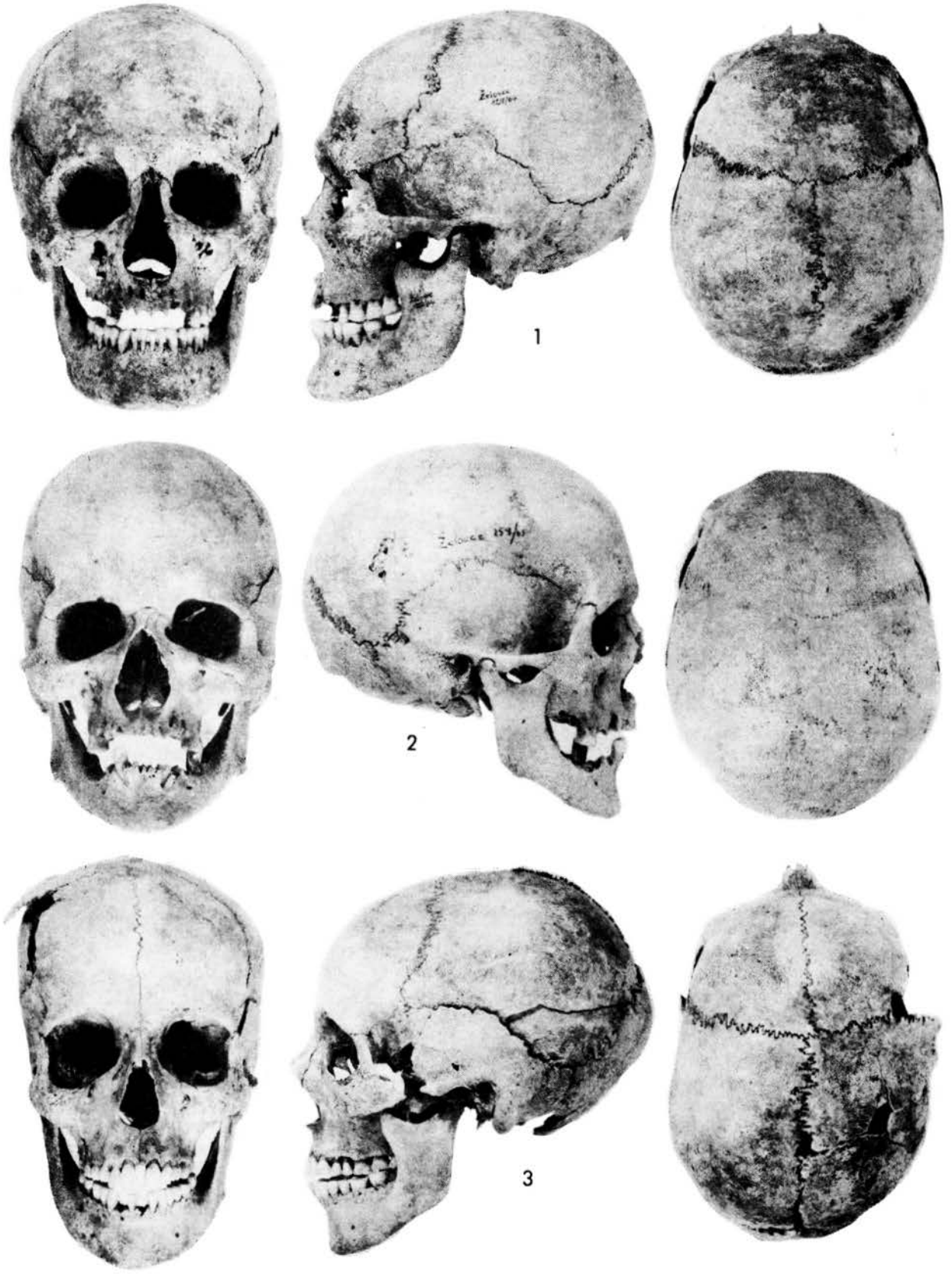

Obr. 3. Želovce, 1 — lebka 121 (muž, 50—60 let, leptodolichomorf); 2 — lebka 259 (muž, 50—60 let, eurydolichomorf); 3 — lebka 341 (žena, 30—40 let, leptodolichomorf).

Hrob 199 — (?), dospělý.
Hrob 200 — (?), dospělý.
Hrob 201 — žena, dospělá.
Hrob 202 — žena, maturus (50—60 let), brachymorf; *foramen arcuale vlevo; stav po zlomenině levého klíčku; výrazná deformační spondylosa celé páteře; oboustranná omarthrosa.*
Hrob 203 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 204 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 205 — žena, senilis (přes 60 let), brachymorf; *ohraničená parietální senilní osteoporosa; foramen arcuale oboustranně; výrazná deformační spondylosa bederní páteře.*
Hrob 206 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 207 — dítě, infans II (8—9 let).
Hrob 208 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 209 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 210 — dítě, infans II (10—11 let).
Hrob 211 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 212 — žena, adultus (20—40 let).
Hrob 213 — (?), dospělý.
Hrob 214 — muž, maturus (50—60 let), leptobrachymorf.
Hrob 215 — muž, adultus (30—40 let).
Hrob 216 — žena, maturus (40—50 let).
Hrob 217 — (?), dospělý.
Hrob 218 — (?), dospělý.
Hrob 219 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 220 — kostra se nezachovala.
Hrob 221 — (?), adultus (20—40 let).
Hrob 222 — muž, maturus (50—60 let).
Hrob 223 — (?), juvenis (14—15 let).
Hrob 224 — (?), dospělý.
Hrob 225 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 226 — žena, maturus 50—60 let).
Hrob 227 — žena, adultus (20—30 let), dolichomorf.
Hrob 228 — muž, adultus (20—30 let), leptodolichomorf.
Hrob 229 — dítě, infans II (?).
Hrob 230 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 231 — žena (?), dospělá.
Hrob 232 — (?), dospělý.
Hrob 233 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 234 — dítě, infans I (5—6 let).
Hrob 235 — muž, adultus (30—40 let), leptobrachymorf; *metopismus; cribra orbitalia oboustranně.*
Hrob 236 — muž, maturus (40—50 let), dolichomorf; *deformační spondylosa krční a bederní páteře; levostranná omarhrosa a koxarthrosa.*
Hrob 237 — kostra se nezachovala.
Hrob 238 — žena (?), dospělá.
Hrob 239 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 240 — dítě, infans II (9—10 let).
Hrob 241 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 242 — kostra se nezachovala.
Hrob 243 — žena, maturus (40—50 let).
Hrob 244 — dítě, infans I (5—6 let).
Hrob 245 — dítě, infans II (7—8 let).
Hrob 246 — žena, maturus (40—50 let), brachymorf.
Hrob 247 — (?), dospělý.
Hrob 248 — dítě, infans I (4—5 let).
Hrob 249 — (?), dospělý.
Hrob 250 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 251 — žena (?), adultus (20—40 let).
Hrob 252 — žena, maturus (40—50 let), dolichomorf.
Hrob 253 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 254 — žena (?), dospělá.
Hrob 255 — muž, maturus (40—50 let); *výrazná deformační spondylosa celé páteře; osifikace v ligamentum tibiofibulare vlevo.*
Hrob 256 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 257 — žena, maturus (50—60 let), eurydolichomorf; *vrozená synostosa těl dvou horních hrudních obratlů.*
Hrob 258 — muž, adultus (30—40 let), eurymorf.
Hrob 259 — muž, maturus (50—60 let), eurydolichomorf (obr. 3: 2); *výrazná deformační spondylosa hrudní a bederní páteře.*
Hrob 260 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 261 — dítě, infans I (6 let).
Hrob 262 — muž, senilis (přes 60 let).
Hrob 263 — muž (?), dospělý.
Hrob 264 — muž, adultus (30—40 let).
Hrob 265 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 266 — muž (?), adultus (30—40 let).
Hrob 267 — (?), dospělý.
Hrob 268 — (?), maturus (40—50 let).
Hrob 269 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 270 — muž, maturus (40—50 let); *výrazná deformační spondylosa krční páteře.*
Hrob 271 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 272 — žena (?), adultus (30—40 let), eurydolichomorf.
Hrob 273 — (?), (?).
Hrob 274 — (?), dospělý.
Hrob 275 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 276 — dítě, infans I (1—2 roky).
Hrob 277 — (?), maturus (40—50 let).
Hrob 278 — dítě, infans I (6—7 let); *metopismus.*
Hrob 279 — (?), dospělý.
Hrob 280 — (?), adultus (30—40 let).
Hrob 281 — žena (?), dospělá.
Hrob 282 — žena (?), dospělá.
Hrob 283 — žena, maturus (50—60 let), eurydolichomorf.
Hrob 284 — (?), dospělý.
Hrob 285 — muž (?), maturus (40—50 let).
Hrob 286 — dítě, infans II (10—11 let).
Hrob 287 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 288 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 289 — (?), dospělý.
Hrob 290 — žena (?), adultus (30—40 let).
Hrob 291 — dítě, infans I (?).
Hrob 292 — kostra se nezachovala.
Hrob 293 — dítě, infans I (?).
Hrob 294 — kostra se nezachovala.
Hrob 295 — a) žena, adultus (30—40 let); b) žena, adultus (20—30 let), eurybrachymorf.
Hrob 296 — muž, maturus (50—60 let).
Hrob 297 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 298 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 299 — kostra se nezachovala.
Hrob 300 — kostra se nezachovala.
Hrob 301 — žena, adultus (20—30 let), eurydolichomorf.
Hrob 302 — (?), adultus (20—30 let).
Hrob 303 — dítě, infans I (4—5 let).

Obr. 4. Želovce, 1 — lebka 353 (žena, 20—30 let, eurybrachymorf); 2 — lebka 362 (žena, 30—40 let, eurydolichomorf); 3 — lebka 372 (žena, 20—30 let, eurydolichomorf).

Hrob 304 — žena (?), dospělá.
Hrob 305 — (?), maturus (40—50 let).
Hrob 306 — (?), dospělý.
Hrob 307 — žena, maturus (40—50 let).
Hrob 308 — muž, maturus (50—60 let).
Hrob 309 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 310 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 311 — muž (?), maturus (40—50 let).
Hrob 312 — muž, maturus (40—50 let), brachymorf.
Hrob 313 — žena (?), adultus (20—30 let).
Hrob 314 — dítě, infans II (7—8 let).
Hrob 315 — a) (?), juvenis (15 let); b) (?), juvenis (15—16 let).
Hrob 316 — muž, maturus (50—60 let).
Hrob 317 — dítě, infans II (9—10 let).
Hrob 318 — muž, maturus (40—50 let), dolichomorf; *výrazná deformační spondylosa krční páteře.*
Hrob 319 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 320 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 321 — muž, maturus (50—60 let), brachymorf.
Hrob 322 — žena (?), adultus (20—30 let).
Hrob 323 — dítě, infans I (1—2 roky).
Hrob 324 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 325 — dítě, infans I (6 měsíců).
Hrob 326 — dítě, infans II (9—10 let).
Hrob 327 — dítě, infans I (1 rok).
Hrob 328 — dítě, infans I (3—4 roky).
Hrob 329 — dítě, infans I (3—4 roky); *metopismus.*
Hrob 330 — dítě, infans I (5—6 let).
Hrob 331 — dítě, infans I (3—4 roky).
Hrob 332 — (?), dospělý.
Hrob 333 — (?), juvenis (16 let).
Hrob 334 — dítě, infans II (7—8 let).
Hrob 335 — muž, maturus (50—60 let); *výrazná deformační spondylosa krční páteře.*
Hrob 336 — žena, maturus (40—60 let).
Hrob 337 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 338 — dítě, infans I (3—4 roky).
Hrob 339 — kostra se nezachovala (žárový pohřeb).
Hrob 340 — kostra se nezachovala (žárový pohřeb).
Hrob 341 — žena, adultus (30—40 let), leptodolichomorf (obr. 3: 3); *metopismus; foramen arcuale vlevo.*
Hrob 342 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 343 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 344 — dítě, infans II (7—8 let).
Hrob 345 — (?), dospělý.
Hrob 346 — žena, maturus (40—50 let).
Hrob 347 — dítě, infans II (9—10 let).
Hrob 348 — dítě, infans I (6 let).
Hrob 349 — dítě, infans I (1 rok).
Hrob 350 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 351 — (?), juvenis (18 let).
Hrob 352 — žena, adultus (20—30 let); *spondylolysa v isthmu oblouku 4. bederního obratle oboustranně.*
Hrob 353 — a) žena, adultus (20—30 let), eurybrachymorf (obr. 4: 1); b) dítě (?).
Hrob 354 — muž, maturus (50—60 let).
Hrob 355 — žena, adultus (30—40 let); *metopismus.*
Hrob 356 — dítě, infans I (1 rok); metopismus.
Hrob 357 — (?), juvenis (15—16 let); *cribra orbitalia oboustranně.*
Hrob 358 — dítě, infans I (4—5 let).
Hrob 359 — dítě, infans II (8—9 let); *cribra orbitalia oboustranně.*
Hrob 360 — dítě, infans I (1 rok).
Hrob 361 — dítě, infans I (5 let); *cribra orbitalia vpravo.*
Hrob 362 — žena, adultus (30—40 let), eurydolichomorf (obr. 4: 2).
Hrob 363 — muž, maturus (50—60 let), dolichomorf; *výrazná deformační spondylosa dolní hrudní a bederní páteře.*
Hrob 364 — žena (?), dospělá.
Hrob 365 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 366 — muž, maturus (50—60 let).
Hrob 367 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 368 — dítě, infans II (8—9 let).
Hrob 369 — muž, maturus (40—50 let); *výrazná deformační spondylosa dolní hrudní a bederní páteře; pokročilá koxarthrosa vlevo.*
Hrob 370 — (?), juvenis (16—18 let).
Hrob 371 — (?), juvenis (16—18 let).
Hrob 372 — žena, adultus (20—30 let), eurydolichomorf (mongoloid). (Obr. 4: 3.)
Hrob 373 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 374 — (?), juvenis (14—19 let).
Hrob 375 — dítě, (?).
Hrob 376 — kostra se nezachovala (žárový pohřeb).
Hrob 377 — muž, maturus (40—50 let), leptodolichomorf (obr. 5: 1).
Hrob 378 — žena, maturus (50—60 let), dolichomorf; *výrazná deformační spondylosa bederní páteře.*
Hrob 379 — dítě, infans II (8 let).
Hrob 380 — žena, dospělá.
Hrob 381 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 382 — muž, adultus (30—40 let).
Hrob 383 — dítě, infans I (1—2 roky).
Hrob 384 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 385 — žena adultus (30—40 let), eurybrachymorf (obr. 5: 2).
Hrob 386 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 387 — dítě, infans I (6 let).
Hrob 388 — dítě, infans I (4—5 let).
Hrob 389 — muž, maturus (50—60 let), leptodolichomorf (obr. 5: 3).
Hrob 390 — muž, maturus (40—50 let), dolichomorf; *foramen arcuale vlevo; spondylolysa v isthmu oblouku 4. bederního obratle oboustranně; přemostující spondylosa dolní hrudní páteře.*
Hrob 391 — muž, maturus (50—60 let).
Hrob 392 — dítě, infans I (3—4 roky).
Hrob 393 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 394 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 395 — žena, senilis (přes 60 let).
Hrob 396 — žena, adultus (30—40 let); *metopismus.*
Hrob 397 — dítě, infans I (4 roky).
Hrob 398 — muž, maturus (40—50 let), dolichomorf; *výrazná deformační spondylosa bederní páteře.*
Hrob 399 — muž, maturus (50—60 let), leptobrachymorf.
Hrob 400 — dítě, infans II (13—14 let).
Hrob 401 — kostra se nezachovala.
Hrob 402 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 403 — žena, senilis (přes 60 let).
Hrob 404 — muž, maturus (50—60 let).
Hrob 405 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 406 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 407 — (?), dospělý.

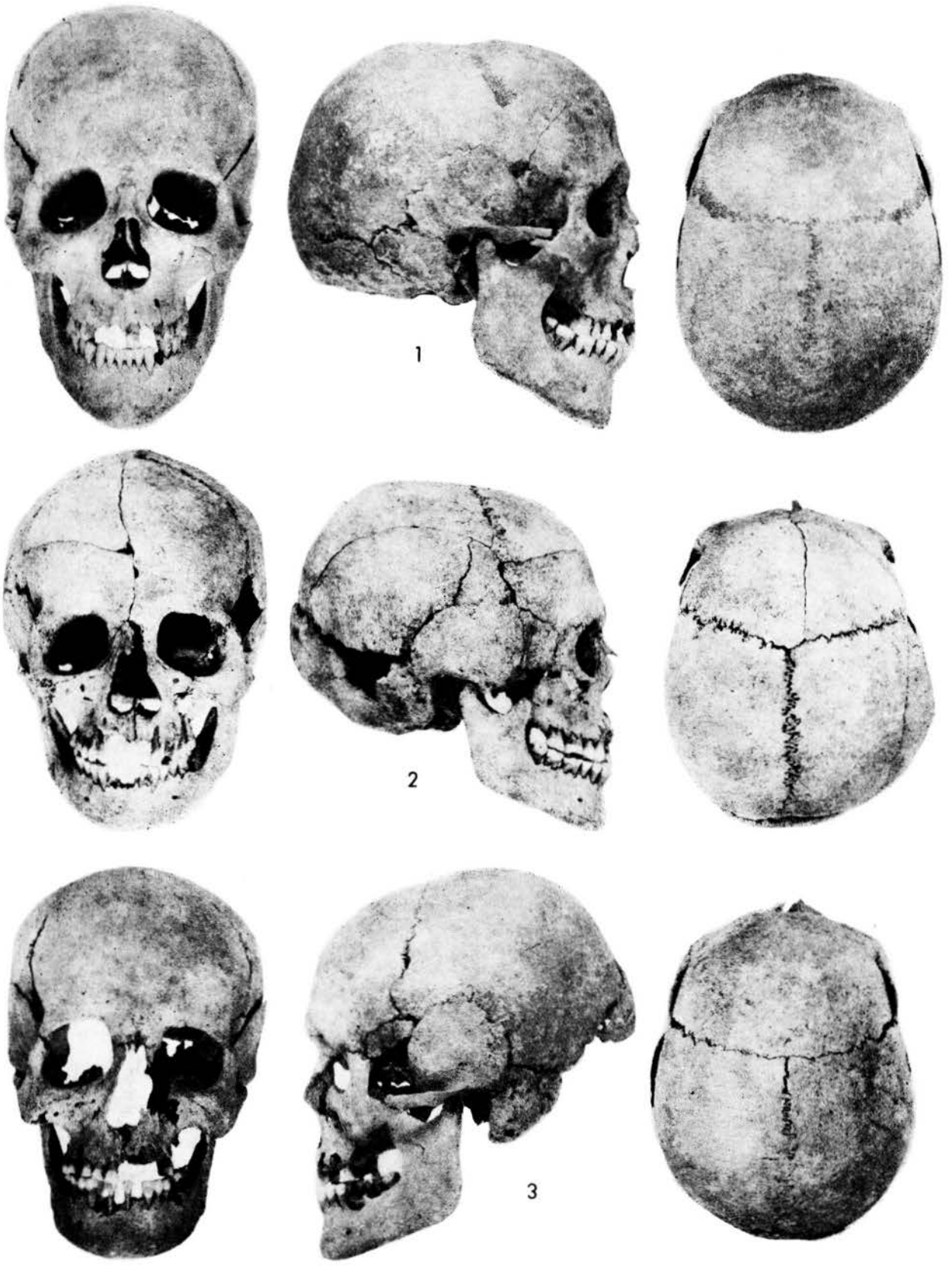

Obr. 5. Želovce, 1 — lebka 377 (muž, 40—50 let, leptodolichomorf); 2 — lebka 385 (žena, 30—40 let, eurybrachymorf); 3 — lebka 389 (muž, 50—60 let, leptodolichomorf).

Hrob 408 — žena, maturus (50—60 let); *neoacetabula obou kyčelních kostí (stav po luxaci obou stehenních kostí v kyčelních kloubech, nejspíše vrozené).* (Obr. 12: 2.)

Hrob 409 — kostra se nezachovala.

Hrob 410 — dítě, infans II (9—10 let).

Hrob 411 — dítě, infans I (4 roky).

Hrob 412 — žena (?), senilis (přes 60 let).

Hrob 413 — žena, adultus (30—30 let); *metopismus; cribra orbitalia oboustranně.*

Hrob 414 — žena, adultus (20—30 let), dolichomorf.

Hrob 415 — žena, maturus (40—50 let), eurybrachymorf (obr. 6: 1); *deformační spondylosa hrudní páteře.*

Hrob 416 — muž, dospělý.

Hrob 417 — muž, maturus (50—60 let), dolichomorf.

Hrob 418 — dítě, infans I (4—5 let); *metopismus.*

Hrob 419 — žena, adultus (20—30 let).

Hrob 420 — muž, maturus (50—60 let); *výrazná až přemosťující spondylosa bederní páteře.*

Hrob 421 — muž, maturus (50—60 let).

Hrob 422 — žena, adultus (30—40 let); *výrazná deformační spondylosa bederní páteře; neúplná levostranná sakralisace 5. bederního obratle; koxarthrosa vlevo.*

Hrob 423 — kostra se nezachovala.

Hrob 424 — dítě, infans I (1—2 roky).

Hrob 425 — dítě, infans II (12—13 let).

Hrob 426 — dítě, infans I (3—4 roky).

Hrob 427 — muž, dospělý.

Hrob 428 — dítě, infans I (2—3 roky).

Hrob 429 — (?), juvenis (14—19 let).

Hrob 430 — žena, dospělá.

Hrob 431 — (?), dospělý.

Hrob 432 — (?), juvenis (?).

Hrob 433 — dítě (?).

Hrob 434 — dítě, infans I (0—6 let).

Hrob 435 — muž, maturus (50—60 let).

Hrob 436 — (?), maturus (50—60 let).

Hrob 437 — muž, maturus (50—60 let), dolichomorf; *výrazná deformační spondylosa celé páteře, v bederní oblasti přemosťující.*

Hrob 438 — žena, maturus (50—60 let), dolichomorf.

Hrob 439 — žena, maturus (50—60 let).

Hrob 440 — muž, adultus (20—30 let), eurydolichomorf.

Hrob 441 — žena, adultus (30—40 let), eurydolichomorf.

Hrob 442 — muž, adultus (30—40 let); *metopismus; lumbalisace 1. sakrálního obratle; výrazná deformační spondylosa hrudní a bederní páteře.*

Hrob 443 — muž, adultus (30—40 let).

Hrob 444 — muž, maturus (50—60 let); *exostosa radiální strany diafysy pravého humeru.*

Hrob 445 — žena, adultus (20—30 let), eurydolichomorf.

Hrob 446 — žena, adultus (20—30 let).

Hrob 447 — dítě, infans I (3 roky).

Hrob 448 — dítě, infans I (0—6 let).

Hrob 449 — (?), juvenis (14—19 let).

Hrob 450 — muž, maturus (40—50 let), leptobrachymorf.

Hrob 451 — dítě, infans I (3—4 roky).

Hrob 452 — dítě, infans II (12—13 let).

Hrob 453 — kostra se nezachovala.

Hrob 454 — dítě, infans II (13—14 let).

Hrob 455 — dítě (?), (?).

Hrob 456 — žena, adultus (20—30 let).

Hrob 457 — muž, maturus (50—60 let), leptodolichomorf.

Hrob 458 — žena, maturus (30—40 let), leptodolichomorf (mongoloid) (obr. 6: 2); *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně.*

Hrob 459 — žena, adultus (20—30 let).

Hrob 460 — žena (?), adultus (20—30 let).

Hrob 461 — dítě, infans I (0—6 let).

Hrob 462 — (?), (?).

Hrob 463 — žena, senilis (přes 60 let), leptodolichomorf.

Hrob 464 — žena, maturus (50—60 let), dolichomorf.

Hrob 465 — žena, senilis (více než 60 let), brachymorf.

Hrob 466 — (?), dospělý.

Hrob 467 — žena, adultus (30—40 let), eurybrachymorf; *metopismus.*

Hrob 468 — dítě, (?).

Hrob 469 — kostra se nezachovala.

Hrob 470 — dítě, infans I (3—4 roky).

Hrob 471 — dítě, infans I (4—5 let).

Hrob 472 — žena, maturus (50—60 let), eurydolichomorf; *výrazná deformační spondylosa bederní páteře.*

Hrob 473 — (?), juvenis (15 let).

Hrob 474 — dítě, infans I (4—5 let).

Hrob 475 — dítě, infans I (4—5 let).

Hrob 476 — žena, adultus (20—30 let), dolichomorf; *cribra orbitalia vlevo; deformační spondylosa bederní páteře, unilaterální spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle vpravo; spina bifida ve střední čáře oblouku téhož obratle.* (Obr. 12: 3.)

Hrob 477 — muž, maturus (40—50 let).

Hrob 478 — dítě, infans II (10—11 let).

Hrob 479 — žena (?), dospělá (?).

Hrob 480 — žena, adultus (30—40 let).

Hrob 481 — muž, maturus (50—60 let), eurydolichomorf; *výrazná deformační spondylosa bederní páteře; oboustranná koxarthrosa.*

Hrob 482 — žena, adultus (30—40 let), eurydolichomorf (obr. 6: 3).

Hrob 483 — dítě, infans I (3—4 roky).

Hrob 484 — dítě, infans II (7 let); *metopismus.*

Hrob 485 — žena (?), juvenis (18—20 let).

Hrob 486 — (?), adultus (30—40 let).

Hrob 487 — žena maturus (50—60 let), eurydolichomorf (mongoloid); *výrazná deformační spondylosa hrudní a bederní páteře.*

Hrob 488 — žena, adultus (30—40 let).

Hrob 489 — žena (?), (?).

Hrob 490 — dítě, infans I (4—5 let).

Hrob 491 — žena (?), adultus (20—40 let).

Hrob 492 — žena, maturus (50—60 let), leptodolichomorf.

Hrob 493 — kostra se nezachovala.

Hrob 494 — muž, maturus (50—60 let), leptodolichomorf; *fenestrace těla sterna; výrazná deformační spondylosa dolní hrudní páteře.*

Hrob 495 — (?), dospělý (?).

Hrob 496 — (?), (?).

Hrob 497 — (?), dospělý.

Hrob 498 — (?), dospělý.

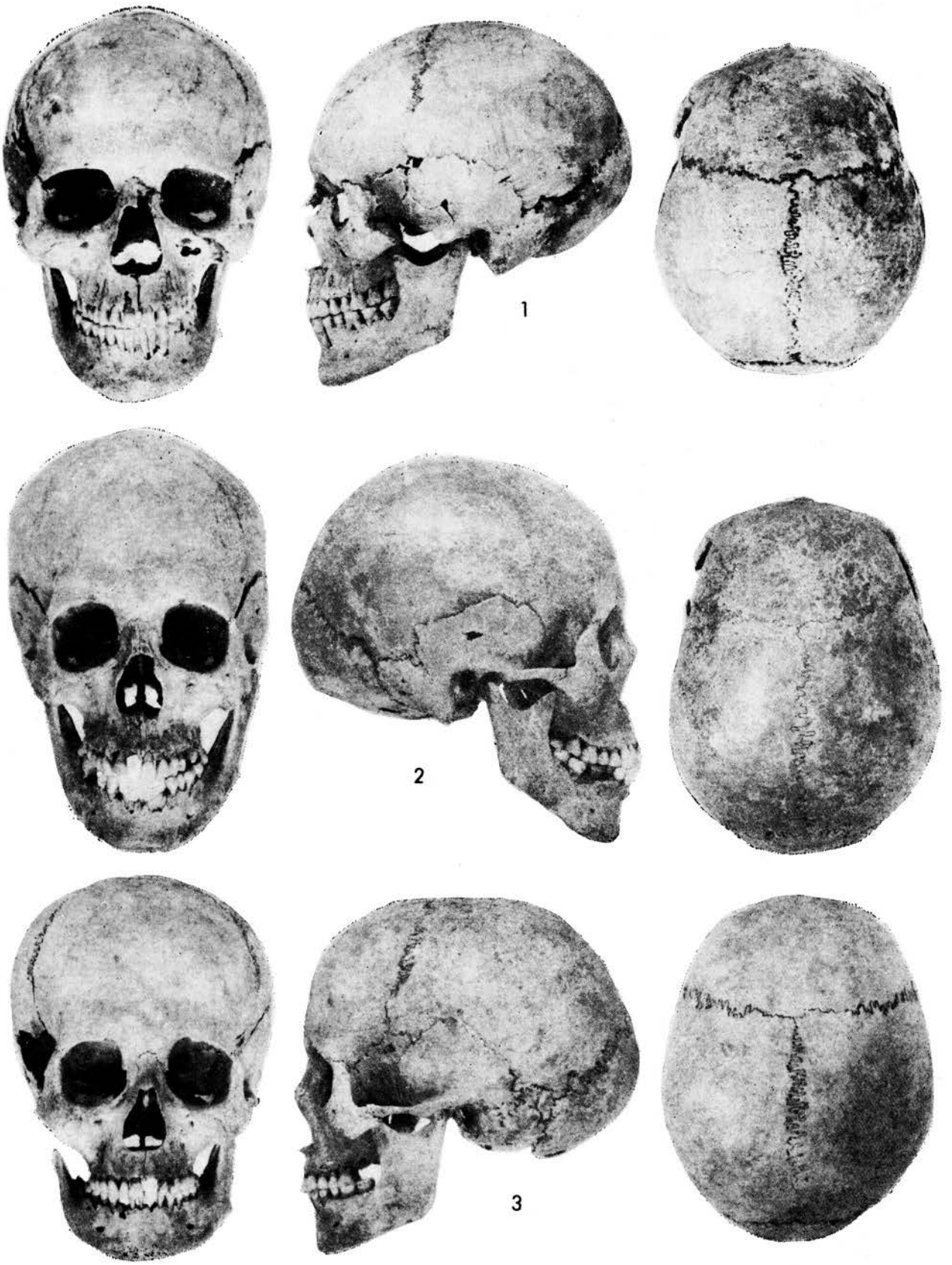

Obr. 6. Želovce, 1 — lebka 415 (žena, 40—50 let, eurybrachymorf); 2 — lebka 458 (žena, 30—40 let, leptodolichomorf s mongoloidními rysy); 3 — lebka 482 (žena, 30—40 let, eurydolichomorf).

Hrob 499 — dítě, infans I (3—4 roky); *metopismus.*
Hrob 500 — žena, senilis (přes 60 let), dolichomorf.
Hrob 501 — žena, maturus (50—60 let), brachymorf.
Hrob 502 — žena, maturus (40—50 let), dolichomorf.
Hrob 503 — a) muž, maturus (40—50 let); b) žena, maturus (40—60 let).
Hrob 504 — dítě, infans II (7—8 let); *metopismus.*
Hrob 505 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 506 — žena, maturus (40—60 let).
Hrob 507 — žena (?), maturus (50—60 let), dolichomorf; *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně; deformační spondylosa celé páteře.*
Hrob 508 — muž, adultus (20—40 let), dolichomorf; *deformační spondylosa hrudní páteře.*
Hrob 509 — a) žena, senilis (přes 60 let), eurydolichomorf; b) dítě (plod nebo novorozenec).
Hrob 510 — kostra se nezachovala.
Hrob 511 — dítě, infans I (5 let).
Hrob 512 — dítě, infans I (3—4 roky).
Hrob 513 — žena (?), adultus (20—30 let).
Hrob 514 — kostra se nezachovala.
Hrob 515 — dítě, infans II (8—9 let).
Hrob 516 — kostra se nezachovala.
Hrob 517 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 518 — dítě, infans II (13—14 let).
Hrob 519 — dítě, infans I (1 rok).
Hrob 520 — kostra se nezachovala.
Hrob 521 — žena, maturus (50—60 let); *osteoporotická konfigurace těl hrudních obratlů.*
Hrob 522 — žena (?), maturus (40—50 let).
Hrob 523 — muž (?), maturus (50—60 let), eurydolichomorf (obr. 7: 1).
Hrob 524 — (?), juvenis (14—15 let); *cribra orbitalia vlevo.*
Hrob 525 — dítě, infans II (12—13 let).
Hrob 526 — žena (?), adultus (30—40 let).
Hrob 527 — infans I (3—4 roky).
Hrob 528 — (?), dospělý.
Hrob 529 — dítě, infans II (8—9 let).
Hrob 530 — žena, maturus (40—50 let); *foramen arcuale oboustranně.*
Hrob 531 — muž, adultus (30—40 let).
Hrob 532 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 533 — a) dítě, infans II (9—10 let); b) (?), juvenis (15 let).
Hrob 534 — kostra se nezachovala.
Hrob 535 — (?), juvenis (16 let).
Hrob 536 — (?), dospělý.
Hrob 537 — žena, maturus (40—50 let).
Hrob 538 — muž, maturus (50—60 let), brachymorf; *výrazná deformační spondylosa hrudní a bederní páteře.*
Hrob 539 — muž, adultus (30—40 let).
Hrob 540 — muž, adultus (30—40 let), leptodolichomorf (obr. 7: 2); *foramen arcuale vpravo.*
Hrob 541 — kostra se nezachovala.
Hrob 542 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 543 — žena, dospělá; *deformační spondylosa bederní páteře.*
Hrob 544 — kostra se nezachovala.
Hrob 545 — muž, maturus (50—60 let).
Hrob 546 — dítě, infans I (?).
Hrob 547 — (?), dospělý (?).
Hrob 548 — kostra se nezachovala.
Hrob 549 — dítě, infans II (7 let).
Hrob 550 — žena, maturus (30—40 let), brachymorf; *neúplná sakralisace 5. bederního obratle vpravo.*
Hrob 551 — a) muž (?), adultus (30—40 let); b) dítě, infans I (6 měsíců); *metopismus.*
Hrob 552 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 553 — dítě, infans I (4—5 let).
Hrob 554 — žena, maturus (50—60 let); *metopismus.*
Hrob 555 — žena, adultus (30—40 let), brachymorf.
Hrob 556 — (?), dospělý.
Hrob 557 — žena (?), adultus (30—40 let).
Hrob 558 — žena, adultus (30—40 let), dolichomorf; *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně.*
Hrob 559 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 560 — muž, adultus (20—30 let).
Hrob 561 — (?), juvenis (18—20 let).
Hrob 562 — žena, maturus (40—50 let), leptodolichomorf (mongoloid). (Obr. 7: 3).
Hrob 563 — kostra se nezachovala.
Hrob 564 — muž, maturus (30—40 let), eurybrachymorf (obr. 8: 1).
Hrob 565 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 566 — dítě, infans I (5 let).
Hrob 567 — žena, adultus (20—30 let), leptodolichomorf (obr. 8: 2).
Hrob 568 — muž (?), maturus (50—60 let), leptobrachymorf (obr. 8: 3); *stav po kompresivní zlomenině těla 9. hrudního a 1. bederního obratle s deformační spondylosou hrudní a bederní páteře, v úrovni komprimovaných obratlů přemosťujícího charakteru; výrazná spondylosa i krční páteře; pokročilá koxarthrosa vlevo.*
Hrob 569 — (?), juvenis (16 let).
Hrob 570 — dítě, infans I (4 roky).
Hrob 571 — dítě, infans I (6 měsíců až 1 rok).
Hrob 572 — dítě, infans II (10—11 let).
Hrob 573 — muž (?), dospělý.
Hrob 574 — žena, maturus (50—60 let), eurymorf; *cribra orbitalia oboustranně.*
Hrob 575 — muž, maturus (40—50 let).
Hrob 576 — dítě, infans I (1—2 roky).
Hrob 577 — (?), juvenis (14—15 let).
Hrob 578 — dítě, infans I (2—3 roky).
Hrob 579 — muž (?), maturus (50—60 let), brachymorf; *metopismus.*
Hrob 580 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 581 — dítě, infans I (1—2 roky).
Hrob 582 — dítě, infans I (1—2 roky); metopismus, *cribra orbitalia oboustranně.*
Hrob 583 — dítě, infans I (6—7 let); *cribra orbitalia oboustranně.*
Hrob 584 — žena, maturus (40—50 let).
Hrob 585 — žena, senilis (přes 60 let), dolichomorf; *pokročilá deformační spondylosa krční páteře.*
Hrob 586 — (?), juvenis (14—19 let).
Hrob 587 — dítě, infans I (3—4 roky).
Hrob 588 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 589 — (?), maturus (50—60 let).
Hrob 590 — kostra se nezachovala.
Hrob 591 — dítě, infans I (5—6 let).
Hrob 592 — dítě, (?).
Hrob 593 — žena (?), maturus (50—60 let), dolichomorf; *deformační spondylosa hrudní a bederní páteře; lumbalisace 1. sakrálního obratle.*
Hrob 594 — dítě, infans I (4—5 let).

Obr. 7. Želovce, 1 — lebka 523 (muž, 50—60 let, eurydolichomorf); 2 — lebka 540 (muž, 30—40 let, leptodolichomorf); 3 — lebka 562 (žena 40—50 let, leptodolichomorf s mongoloidními rysy).

Hrob 595 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 596 — dítě, infans I (1—2 roky).
Hrob 597 — žena (?), adultus (20—30 let); *condylus tertius stehenních kostí.*
Hrob 598 — kostra se nezachovala.
Hrob 599 — kostra se nezachovala.
Hrob 600 — (?), juvenis (14—15 let).
Hrob 601 — (?), dospělý.
Hrob 602 — kostra se nezachovala.
Hrob 603 — žena, maturus (40—50 let), eurydolichomorf; *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle.*
Hrob 604 — dítě, infans I (2 roky).
Hrob 605 — muž, maturus (40—50 let); *chronická osteomyelitida diafysy levého femoru; stav po spirální zlomenině pravé tibie.*
Hrob 606 — žena, maturus (50—60 let), leptobrachymorf; *metopismus; foramen arcuale oboustranně; deformační spondylosa hrudní a bederní páteře, v bederním úseku přemostující.*
Hrob 607 — (?), dospělý.
Hrob 608 — muž, maturus (50—60 let).
Hrob 609 — dítě, infans I (4 roky).
Hrob 610 — žena, maturus (40—50 let).
Hrob 611 — muž, adultus (30—40 let).
Hrob 612 — dítě, infans I (5 let).
Hrob 613 — dítě, infans II (13 let).
Hrob 614 — dítě, infans I (4 roky).
Hrob 615 — kostra se nezachovala.
Hrob 616 — muž, adultus (30—40 let).
Hrob 617 — žena (?), dospělá.
Hrob 618 — muž, adultus (30—40 let).
Hrob 619 — žena, adultus (30—40 let); *osteom čelní kosti vlevo* (obr. 12: 5).
Hrob 620 — žena, adultus (20—30 let), eurybrachymorf.
Hrob 621 — dítě, infans I (1—2 roky).
Hrob 622 — dítě, infans II (10—11 let); *cribra orbitalia vlevo* (obr. 11: 2).
Hrob 623 — dítě, (?).
Hrob 624 — dítě, infans I (6—7 let).
Hrob 625 — muž, adultus (30—40 let), brachymorf.
Hrob 626 — muž, adultus (20—30 let); *lumbalisace 1. sakrálního obratle.*
Hrob 627 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 628 — (?), juvenis (16—18 let); *condylus tertius obou stehenních kostí.*
Hrob 629 — kostra se nezachovala.
Hrob 630 — (?), juvenis (14—15 let).
Hrob 631 — dítě, infans I (1 rok).
Hrob 632 — žena, adultus (20—30 let).
Hrob 633 — žena, adultus (20—30 let), eurybrachymorf (obr. 9: 1).
Hrob 634 — muž, maturus (40—50 let); *výrazná deformační spondylosa hrudní a bederní páteře, přemosťující v dolním hrudním úseku; posttraumatická deformace pravé patní kosti.*
Hrob 635 — (?), juvenis (16—18 let).
Hrob 636 — (?), juvenis (14—15 let). (Obr. 11: 3.)
Hrob 637 — muž, adultus (30—40 let).
Hrob 638 — dítě, infans I (2 roky).
Hrob 639 — (?), dospělý.
Hrob 640 — kostra se nezachovala.
Hrob 641 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 642 — žena, adultus (30—40 let), dolichomorf.
Hrob 643 — muž (?), maturus (40—50 let), eurydolichomorf.
Hrob 644 — muž, adultus (20—30 let).
Hrob 645 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 646 — žena, maturus (40—50 let), brachymorf; *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně; ankylosa intervertebrálních kloubů dvou dolních krčních obratlů degenerativního původu; výrazná deformační spondylosa těl těchto obratlů a bederní páteře.*
Hrob 647 — žena (?), dospělá.
Hrob 648 — dítě, infans I (0—6 let).
Hrob 649 — muž, maturus (50—60 let); *stav po kompresivní zlomenině těla 8., 9. a 10. hrudního obratle s gibbem v jejich úrovni; výrazná deformační spondylosa hrudní páteře.*
Hrob 650 — žena, adultus (30—40 let), dolichomorf.
Hrob 651 — dítě, infans II (9—10 let).
Hrob 652 — dítě, infans II (7—8 let).
Hrob 653 — žena, senilis (přes 60 let).
Hrob 654 — kostra se nezachovala.
Hrob 655 — kostra se nezachovala.
Hrob 656 — žena, maturus (40—50 let).
Hrob 657 — (?), adultus (20—30 let).
Hrob 658 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 659 — muž (?), adultus (30—40 let).
Hrob 660 — (?), dospělý.
Hrob 661 — muž, adultus (30—40 let).
Hrob 662 — žena, senilis (přes 60 let).
Hrob 663 — žena, maturus (40—50 let), dolichomorf.
Hrob 664 — muž, maturus (40—50 let), leptodolichomorf; *periostosy bércových kostí vpravo i vlevo na stranách diafys přivrácených k sobě.*
Hrob 665 — (?), juvenis (15—17 let).
Hrob 666 — žena, adultus (30—40 let), eurybrachymorf; *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně.*
Hrob 667 — (?), juvenis (16 let).
Hrob 668 — a) dítě, infans II (9—10 let); *cribra orbitalia oboustranně* (obr. 12: 7). b) dítě, infans I (novorozenec).
Hrob 669 — žena, dospělá.
Hrob 670 — dítě, infans I (4 roky).
Hrob 671 — dítě, infans I (4 roky).
Hrob 672 — (?), juvenis (16—17 let).
Hrob 673 — muž, maturus (50—60 let).
Hrob 674 — žena, adultus (30—40 let).
Hrob 675 — muž, maturus (40—50 let), dolichomorf; *sinistroskoliosa bederní páteře; deformační spondylosa celé páteře, výrazná v bederní oblasti.*
Hrob 676 — žena, senilis (přes 60 let).
Hrob 677 — (?), (?).
Hrob 678 — dítě, infans I (3—4 roky).
Hrob 679 — žena (?), adultus (20—40 let).
Hrob 680 — žena, maturus (50—60 let).
Hrob 681 — dítě, infans I (1—2 roky).
Hrob 682 — a) žena, senilis (přes 60 let); *deformační spondylosa celé páteře, výrazná v bederní oblasti, osteoporotická konfigurace těl hrudních a bederních obratlů; ohraničená osteoporosa parietálních kostí* (obr. 12: 4); *atrofie alveolárního výběžku mandibuly; arthrosa obou temporomandibulárních kloubů;* b) muž, maturus (50—60 let), eurydolichomorf; *vrozená synostosa těl i oblouků*

Obr. 8. Želovce, 1 — lebka 564 (muž, 30—40 let, eurybrachymorf); 2 — lebka 567 (žena, 20—30 let, leptodolichomorf); 3 — lebka 568 (muž, 50—60 let, leptobrachymorf).

dvou dolních krčních obratlů, s výraznou deformační spondylosou na horním i dolním okraji bloku; vrozená synostosa oblouku dalších dvou krčních obratlů.

Hrob 683 — muž (?), maturus (40—60 let).

Hrob 684 — žena, adultus (20—30 let), dolichomorf; *výrazná deformační spondylosa dolní bederní páteře.*

Hrob 685 — kostra se nezachovala.

Hrob 686 — kostra se nezachovala.

Hrob 687 — žena, maturus (40—50 let).

Hrob 688 — kostra se nezachovala.

Hrob 689 — muž, dospělý.

Hrob 690 — žena (?), maturus (40—50 let), brachymorf; *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně.*

Hrob 691 — žena ?, maturus (40—50 let), brachymorf.

Hrob 692 — dítě, infans I (4 roky).

Hrob 693 — (?), dospělý.

Hrob 694 — muž, adultus (20—30 let); *deformační spondylosa dolní hrudní páteře.*

Hrob 695 — dítě, infans II (12 let).

Hrob 696 — muž, maturus (40—50 let); *deformační spondylosa hrudní a bederní páteře.*

Hrob 697 — žena, adultus (30—40 let).

Hrob 698 — žena, adultus (20—30 let).

Hrob 699 — dítě, infans I (4—5 let).

Hrob 700 — žena, maturus (50—60 let).

Hrob 701 — kostra se nezachovala.

Hrob 702 — (?), dospělý.

Hrob 703 — dítě, infans I (3—4 roky); *cribra orbitalia oboustranně.*

Hrob 704 — (?), dospělý.

Hrob 705 — (?), juvenis (16—18 let).

Hrob 706 — (?), adultus (20—40 let).

Hrob 707 — žena (?), adultus (20—40 let).

Hrob 708 — žena, maturus (50—60 let); *výrazná deformační spondylosa bederní páteře.*

Hrob 709 — žena, maturus (40—50 let), brachymorf; *deformační spondylosa hrudní páteře; stav po zlomenině předloketních kostí vlevo.*

Hrob 710 — žena, adultus (30—40 let), brachymorf.

Hrob 711 — muž, maturus (40—50 let), leptodolichomorf; *spondylolysa v isthmu obloku 5. bederního obratle oboustranně, vrozená synostosa paravertebrálních úseků dvou horních žeber vlevo; deformační spondylosa hrudní a bederní páteře, v dolním hrudním a dolním bederním úseku přemosťující.*

Hrob 712 — dítě, infans I (1—2 roky).

Hrob 713 — muž (?), adultus (20—30 let).

Hrob 714 — kostra se nezachovala.

Hrob 715 — žena, maturus (50—60 let), eurybrachymorf (obr. 9: 2).

Hrob 716 — žena, dospělá.

Hrob 717 — žena, adultus (30—40 let), dolichomorf; *cribra orbitalia oboustranně.*

Hrob 718 — (?), dospělý.

Hrob 719 — (?), dospělý.

Hrob 720 — žena, maturus (40—50 let); *spondylolysa v isthmu oblouku 4. a 5. bederního obratle vlevo (patrně oboustranná — poškozeno).*

Hrob 721 — dítě, infans I (2 roky).

Hrob 722 — dítě, infans I (4—5 let).

Hrob 723 — (?), maturus (40—50 let).

Hrob 724 — dítě, infans I (5 let).

Hrob 725 — muž, maturus (40—50 let).

Hrob 726 — žena, maturus (40—60 let).

Hrob 727 — muž, maturus (40—50 let).

Hrob 728 — žena, adultus (20—30 let), eurybrachymorf (obr. 9: 3); *cribra orbitalia oboustranně; spina bifida 1. sakrálního obratle.*

Hrob 729 — žena, senilis (přes 60 let).

Hrob 730 — muž, maturus (40—50 let), eurydolichomorf (obr. 10: 1); *cystogranulom u I 2 vlevo nahoře.*

Hrob 731 — muž, maturus (40—50 let); *metopismus; spondylosa v isthmu oblouku 4. bederního obratle oboustranně.*

Hrob 732 — muž, maturus (40—50 let), dolichomorf.

Hrob 733 — muž, maturus (40—50 let).

Hrob 734 — muž, (?), maturus (50—60 let).

Hrob 735 — a) (?), juvenis (14—19 let); b) dítě, infans I (4—5 let).

Hrob 736 — žena (?), adultus (30—40 let).

Hrob 737 — žena, maturus (40—50 let); *senilní atrofie alveolárního výběžku mandibuly.*

Hrob 738 — (?), (?).

Hrob 739 — žena (?), adultus (20—30 let).

Hrob 740 — muž, adultus (30—40 let), leptodolichomorf (obr. 10: 2); *foramen arcuale oboustranně.*

Hrob 741 — žena, maturus (50—60 let).

Hrob 742 — žena, adultus (20—30 let); *cribra orbitalia oboustranně; spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně.*

Hrob 743 — (?), juvenis (15—16 let).

Hrob 744 — muž, maturus (40—50 let).

Hrob 745 — dítě, infans I (5 let).

Hrob 746 — žena, adultus (30—40 let).

Hrob 747 — žena, maturus (50—60 let), eurydolichomorf; *oboustranná sakralisace 5. bederního obratle; výrazná deformační spondylosa krční páteře.*

Hrob 748 — žena, maturus (40—50 let).

Hrob 749 — žena, adultus (20—30 let).

Hrob 750 — muž (?), maturus (50—60 let); *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně.*

Hrob 751 — (?), (?).

Hrob 752 — žena, juvenis (18 let); *cribra orbitalia oboustranně.*

Hrob 753 — žena, adultus (30—40 let).

Hrob 754 — dítě, infans II (10—11 let).

Hrob 755 — muž (?), adultus (30—40 let).

Hrob 756 — muž, adultus (20—30 let), leptodolichomorf.

Hrob 757 — muž, senilis (přes 60 let).

Hrob 758 — (?), juvenis (14—19 let).

Hrob 759 — kostra se nezachovala.

Hrob 760 — muž (?), dospělý.

Hrob 761 — muž (?), maturus (50—60 let); *vrozená synostosa těl i oblouků 2., 3. a 4. krčního obratle; intervertebrální arthrosa mezi 4. a 5. krčním obratlem vpravo; stav po zlomenině levého klíčku.*

Hrob 762 — kostra se nezachovala.

Hrob 763 — dítě, infans I (novorozenec).

Hrob 764 — dítě, infans I (3—4 roky).

Hrob 765 — žena (?), dospělá.

Hrob 766 — žena, maturus (50—60 let); *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně; výrazná deformační spondylosa bederní páteře.*

Hrob 767 — žena, maturus (40—50 let).

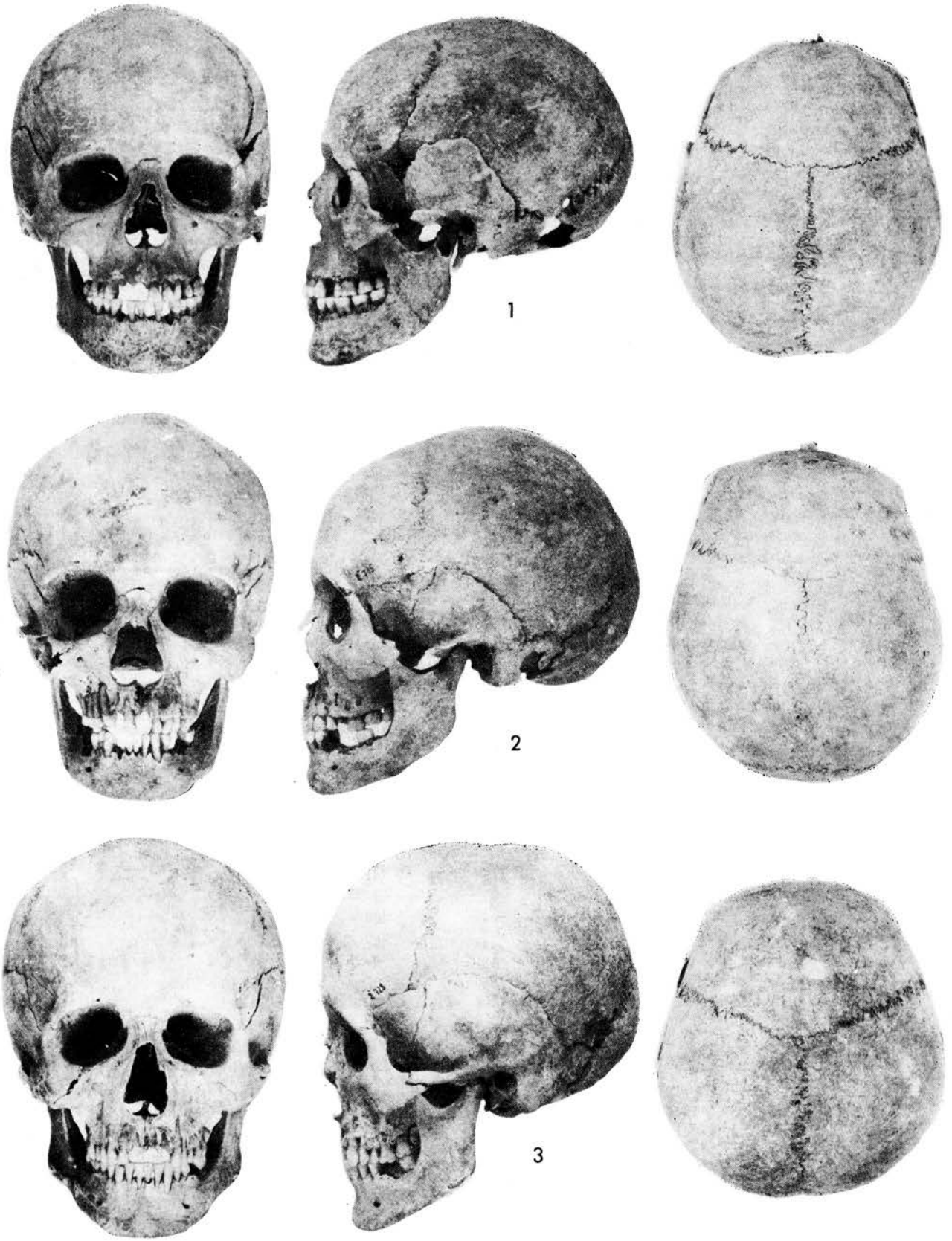

Obr. 9. Želovce, 1 — lebka 633 (žena, 20—30 let, eurybrachymorf); 2 — lebka 715 (žena, 50—60 let, eurybrachymorf); 3 — lebka 728 (žena, 20—30 let, eurybrachymorf).

Hrob 768 — žena, maturus (50—60 let).

Hrob 769 — muž (?), juvenis (16—18 let); *stav po zlomenině pravého humeru.*

Hrob 770 — (?), dospělý.

Hrob 771 — muž, senilis (přes 60 let), eurydolichomorf; *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně; spina bifida 1. sakrálního obratle; deformační spondylosa krční a hrudní páteře; osteoporotická konfigurace bederních obratlů; koxarthrosa vpravo; posttraumatická deformace obličejového skeletu (obr. 12: 1) a temenní kosti vpravo; arthrosa pravého temporomandibulárního kloubu.*

Hrob 772 — a) muž, adultus (20—30 let); *vrozená synostosa dvou středních žeber vpravo paravertebrálně;* b) žena, adultus (20—30 let), eurybrachymorf (obr. 10: 3).

Hrob 773 — žena, adultus (30—40 let), dolichomorf.

Hrob 773 — žena, adultus (30 až 40 let), dolichomorf.

Hrob 774 — kostra se nezachovala.

Hrob 775 — kostra se nezachovala.

Hrob 776 — (?), dospělý.

Hrob 777 — (?), maturus (50—60 let).

Hrob 778 — dítě, infans I (2—3 roky).

Hrob 779 — žena, adultus (30—40 let).

Hrob 780 — kostra se nezachovala.

Hrob 781 — žena, adultus (30—40 let), leptodolichomorf; *spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně.*

Hrob 782 — (?), juvenis (15—16 let).

Hrob 783 — žena, adultus (20—30 let).

Hrob 784 — žena, maturus (50—60 let).

Hrob 785 — kostra se nezachovala.

Hrob 786 — kostra se nezachovala.

Hrob 787 — muž, maturus (50—60 let); *foramen arcuale vpravo; spondylolysa v isthmu oblouku 5. bederního obratle oboustranně; stav po isolované zlomenině ulny vpravo.*

Hrob 788 — muž (?), maturus (50—60 let).

Hrob 789 — žena, adultus (30—40 let), leptodolichomorf.

Hrob 790 — žena, adultus (20—30 let).

Hrob 791 — kostra se nezachovala.

Hrob 792 — kostra se nezachovala.

Hrob 793 — žena, adultus (30—40 let).

Hrob 794 — muž, maturus (40—50 let).

Hrob 795 — kostra se nezachovala.

Hrob 796 — kostra se nezachovala.

Hrob 797 — kostra se nezachovala.

Hrob 798 — kostra se nezachovala.

Hrob 799 — (?), (?).

Hrob 800 — kostra se nezachovala.

Hrob 801 — kostra se nezachovala.

Hrob 802 — kostra se nezachovala.

Hrob 803 — kostra se nezachovala.

Hrob 804 — muž (?), dospělý.

Hrob 805 — a) dítě, infans I (1—2 roky); b) žena (?), adultus (30—40 let).

Hrob 806 — žena, maturus (40—50 let).

Hrob 807 — dítě, infans II (13—14 let); *cribra orbitalia oboustranně* (obr. 12: 6); *foramen arcuale vpravo.*

Hrob 808 — dítě, infans I (2 roky).

Hrob 809 — (?), dospělý.

Hrob 810 — žena, maturus (50—60 let), brachymorf; *deformační spondylosa bederní páteře.*

Hrob 811 — kostra se nezachovala.

Hrob 812 — kostra se nezachovala.

Hrob 813 — kostra se nezachovala.

Hrob 814 — kostra se nezachovala.

Hrob 815 — dítě, infans II (10 let).

Hrob 816 — žena, adultus (30—40 let).

Hrob 817 — žena, dospělá.

Hrob 818 — muž, maturus (50—60 let), leptodolichomorf; *výrazná deformační spondylosa celé páteře, v dolní krční a horní hrudní oblasti přemosťující; arthrosa atlanto-axiálního kloubu; oboustranná koxarthrosa a omarthrosa; stav po zlomenině dorsálního úseku čtyř žeber vlevo; v. s. poúrazová deformace talu vpravo.*

Hrob 819 — muž, maturus (50—60 let); *výrazná deformační spondylosa bederní páteře.*

Hrob 820 — muž (?), maturus (50—60 let); *stav po spirální zlomenině tibie a fibuly vlevo.*

Hrob 821 — kostra se nezachovala.

Hrob 822 — dítě, infans I (5 let).

Hrob 823 — a) žena, adultus (20—40 let); b) (?), adultus (30—40 let).

Hrob 824 — kostra se nezachovala.

Hrob 825 — kostra se nezachovala.

Hrob 826 — dítě, infans I (0—6 let).

Hrob 827 — žena, adultus (30—40 let).

Hrob 828 — dítě, infans I (3—4 roky).

Hrob 829 — (?), juvenis (15 let).

Hrob 830 — dítě, infans I (3—4 roky).

Hrob 831 — kostra se nezachovala.

Hrob 832 — kostra se nezachovala.

Hrob 833 — (?), dospělý.

Hrob 834 — žena, adultus (20—30 let).

Hrob 835 — žena (?), maturus (40—50 let).

Hrob 836 — dítě, infans I (2—3 roky).

Hrob 837 — kostra se nezachovala.

Hrob 838 — dítě, infans I (3—4 roky); *cribra orbitalia oboustranně.*

Hrob 839 — dítě, infans I (5 let).

Hrob 840 — žena (?), dospělá.

Hrob 841 — kostra se nezachovala.

Hrob 842 — kostra se nezachovala.

Hrob 843 — muž, dospělý.

Hrob 844 — žena, maturus (40—50 let); *metopismus.*

Hrob 845 — dítě (?), (?).

Hrob 846 — žena, maturus (50—60 let); *výrazná deformační spondylosa bederní páteře.*

Hrob 847 — dítě, infans I (0—6 let).

Hrob 848 — kostra se nezachovala.

Hrob 849 — žena, maturus (50—60 let).

Hrob 850 — muž, adultus (30—40 let), leptodolichomorf; *výrazná deformační spondylosa bederní páteře.*

Hrob 851 — žena, maturus (50—60 let).

Hrob 852 — žena, adultus (30—40 let).

Hrob 853 — dítě, infans I (novorozenec).

Hrob 854 — muž (?), maturus (40—50 let).

Hrob 855 — dítě, infans I (1—2 roky).

Hrob 856 — dítě, infans I (0—6 let).

Hrob 857 — kostra se nezachovala.

Hrob 858 — dítě, infans I (3 roky).

Hrob 859 — kostra se nezachovala.

Hrob 860 — kostra se nezachovala.

Hrob 861 — kostra se nezachovala.

Hrob 862 — kostra se nezachovala.

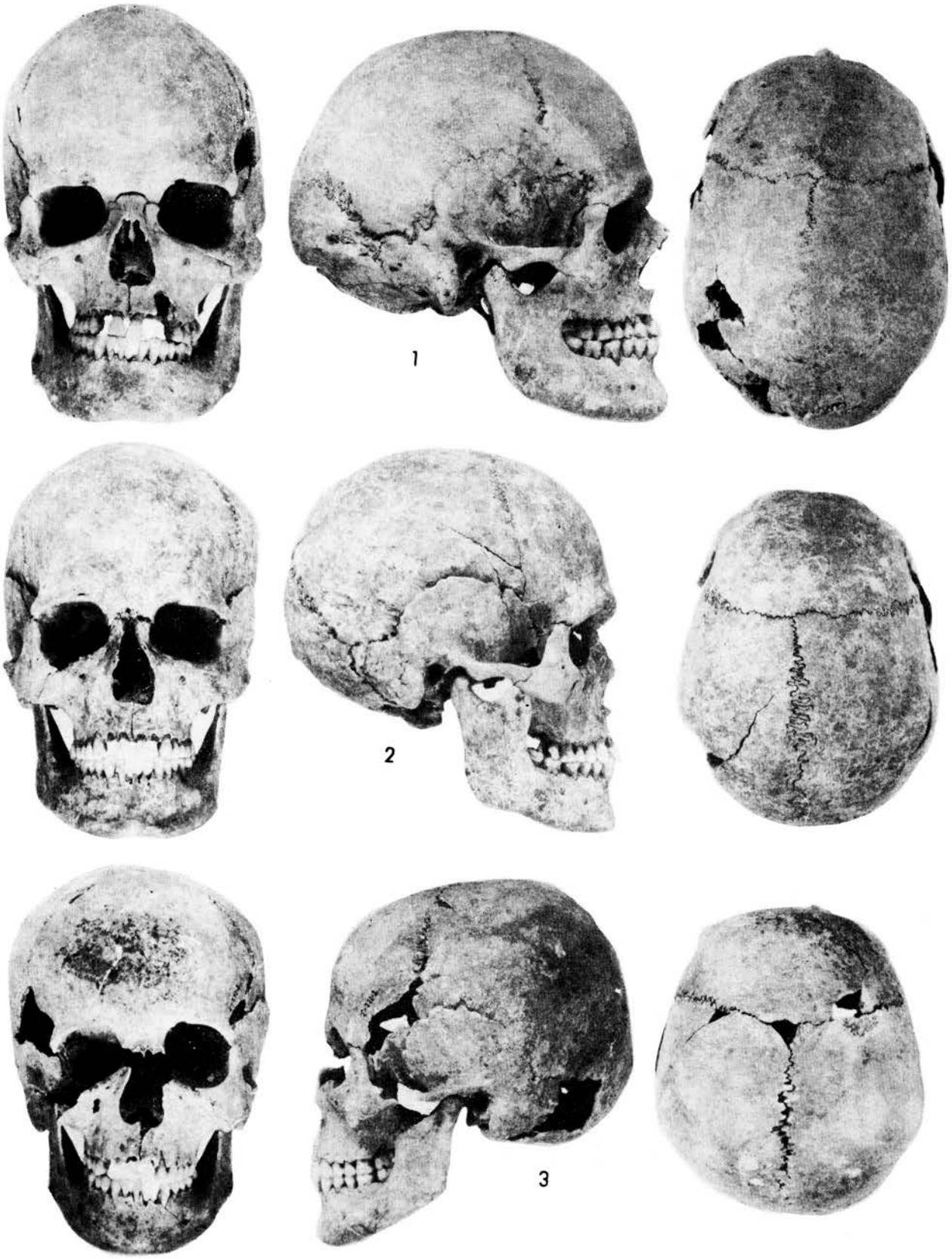

Obr. 10. Želovce, 1 — lebka 730 (muž, 40—50 let, eurydolichomorf); 2 — lebka 740 (muž, 30—40 let, leptodolichomorf); 3 — lebka 772b (žena, 20—30 let, eurybrachymorf).

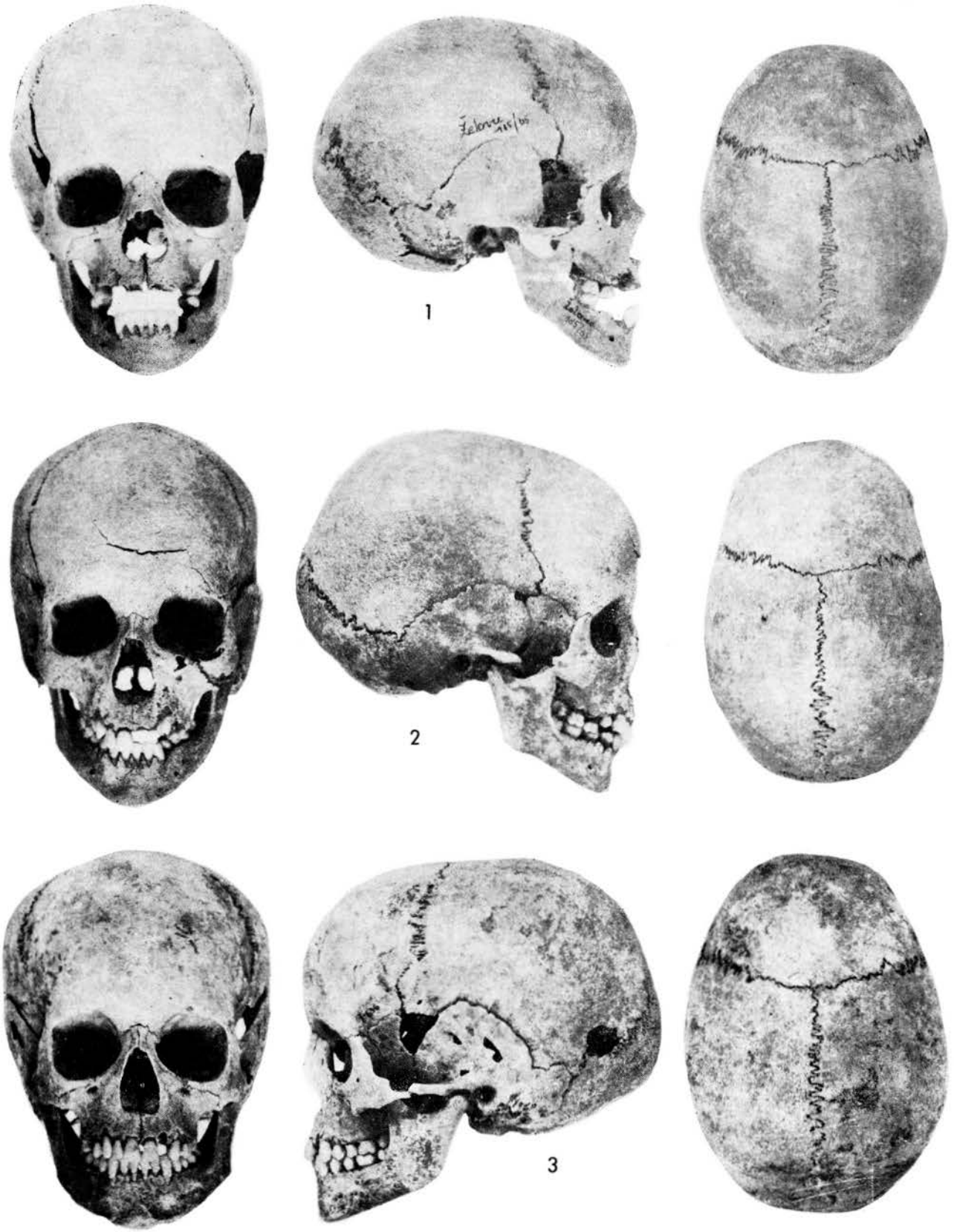

Obr. 11. Želovce, dětské lebky. 1 — č. 185 (9—10 let); 2 — č. 622 (10—11 let); 3 — č. 636 (14—15 let).

Hrob 863 — žena (?), maturus (40—50 let); *spondylolysa vlevo v isthmu oblouku jednoho z bederních obratlů (zachován jen fragment).*
Hrob 864 — (?), dospělý.
Hrob 865 — kostra se nezachovala.
Hrob 866 — kostra se nezachovala.
Hrob 867 — kostra se nezachovala.
Hrob 868 — kostra se nezachovala.
Hrob 869 — kostra se nezachovala.
Hrob 870 — kostra se nezachovala.

Demografický rozbor populace z Želovců

Archeologickým výzkumem bylo na pohřebišti v Želovcích odkryto celkem 870 hrobů ze 7. a 8. století, z toho v 96 případech se kostra nezachovala, a naopak, ve 20 případech byly v hrobě uloženy pozůstatky dvou osob. Antropologický výzkum pohřebiště se tedy mohl opírat o rozbor 794 koster.

Detailní rozvržení nalezených koster podle věku a pohlaví je uvedeno v tabulce I. Vyplývá z ní, že na pohřebišti bylo zjištěno celkem 274 koster nedospělých osob (34,5 %) a 512 koster dospělých (64,5 %); 8 koster (1 %) bylo tak špatně zachováno, že nebylo možno ani rozhodnout, zda jde o pozůstatky dospělé osoby či dítěte.

Pokud jde o kostry nedospělých osob, bylo nalezeno pouze 10 (1,3 %) koster novorozenců nebo dětí ve stáří do 6 měsíců a ještě dalších 9 koster patřilo dětem mladším jednoho roku (1,1 %); celkem tedy pouze 2,4 % koster bylo přisouzeno dětem mladším jednoho roku.

Do věkových skupin infans I a infans II, tedy mezi kostry dětí mladších 14 let, bylo zařazeno 220 případů (27,7 %). U 11 koster bylo možno určit, že jde o pozůstatky dítěte, ale stav zachovalosti nedovoloval v těchto 1,4 % určit blíže stáří zemřelého.

Z celkového počtu 512 koster dospělých osob nebylo ve 46 případech (5,8 %) možné žádné bližší určení a u dalších 15 koster nebylo možno rozhodnout, zda jde o pozůstatky muže či ženy. Bylo tedy určeno 166 koster jako pozůstatky dospělých mužů (20,9 %) a 285 koster jako pozůstatky dospělých žen (35,9 %); z těchto čísel byl vypočítán index maskulinity na 582,4. Znamená to, že na 1000 žen v želovecké populaci připadalo pouze 582 mužů. Tento údaj je nutno poněkud zvýšit, protože dožití mužů bylo asi o 5 let vyšší než žen. I když však po této korekci posuneme hodnotu indexu maskulinity asi na 610, stejně je to jedna z nejnižších hodnot, které byly dosud na staroslovanském materiálu získány.

Průměrný věk zemřelých byl na želoveckém pohřebišti zjišťován jednak pomocí úmrtnostních tabulek (tab. II), jednak prostým výpočtem průměru. Obě zjištěné hodnoty se od sebe prakticky neliší, první postup dal hodnotu 28,8 let a druhý postup 28,6 let. Pouze pro kostry dospělých mužů vychází prostý průměr 45,9 let a pro ženy 40,6 let. Úmrtnostní tabulky udávají pro muže hodnotu 26,0 ke dvacátému roku, tedy celkové dožití 46 let, a pro ženy 20,5 + 20 let, tedy 40,5, opět hodnoty naprosto shodné s prostými průměry. Rozdíl mezi dožitím mužů a žen tedy činí 5 a půl roku v prospěch mužů, muži se dožívali v průměru o pět až šest let vyššího věku než ženy.

Sledujeme-li tabulku rozvržení koster podle věku a pohlaví (tab. I) nebo grafické znázornění (graf 1), jasně vyplyne tento rozdíl. Ve stáří adultus zemřela jen necelá čtvrtina mužů, zatímco v témže věku mezi 20 a 40 léty zemřelo přes polovinu žen. Snad není ani třeba opakovat nejpravděpodobnější vysvětlení tohoto stavu, že

Tab. I. Rozložení kosterního materiálu z pohřebiště v Želovcích podle věku a pohlaví

Pohlaví	Věk																		Celkem	
	infans I		infans II		juvenis		adultus				maturus				senilis		?			
	0—6		7—14		15—20		20—30		30—40		40—50		50—60		60+					
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
muži	—	—	—	—	1	0,1	10	1,3	31	3,9	53	6,7	53	6,7	6	0,7	13	1,6	167	21,0
ženy	—	—	—	—	2	0,3	53	6,7	91	11,4	46	5,8	54	6,8	14	1,8	27	3,4	287	36,2
neurčitelné	162	20,4	58	7,3	40	5,0	3	0,4	5	0,6	4	0,5	3	0,4	—	—	65	8,2	340	42,8
Celkem	162	20,4	58	7,3	43	5,4	66	8,4	127	15,9	103	13,0	110	13,9	20	2,5	105	13,2	794	100,0

Tab. II. Tabulky úmrtnosti pro pohřebiště v Želovcích

	Věk	D_x	d_x	l_x	q_x	L_x	T_x	e_x^o
Celkem	0—15	162	23,6	100,0	23,6	88,2	2875,2	28,8
	6—13	58	8,5	76,4	11,1	72,1	2346,0	30,7
	14—19	43	6,3	67,9	9,3	64,7	1769,2	26,0
	20—29	66	9,5	61,6	15,4	56,8	1381,0	22,4
	30—39	127	18,4	52,1	35,3	42,9	813,0	15,6
	40—49	103	14,9	33,7	44,2	26,2	384,0	11,4
	50—59	110	16,0	18,8	85,1	10,8	122,0	6,5
	60+	20	2,8	2,8	100,0	1,4	14,0	5,0
	Součet	689	100,0					
Muži	20—29	10	6,5	100,0	6,7	96,8	2595,0	26,0
	30—39	31	20,2	93,5	21,4	83,4	1627,0	18,5
	40—49	53	34,7	73,3	47,3	56,0	793,0	10,8
	50—59	53	34,7	38,6	91,4	21,3	333,0	8,6
	60+	6	3,9	3,9	100,0	2,0	20,0	5,1
	Součet	153	100,0					
Ženy	20—29	53	20,6	100,0	20,2	89,7	2053,0	20,5
	30—39	91	35,3	79,4	44,4	61,8	1156,0	14,6
	40—49	46	17,8	44,1	40,3	35,2	538,0	12,2
	50—59	54	20,9	26,3	79,2	15,9	186,0	6,8
	60+	14	5,4	5,4	100,0	2,7	27,0	5,0
	Součet	258	100,0					

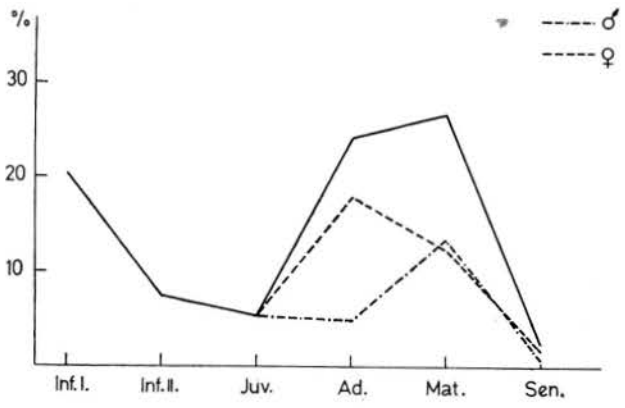

Graf. 1. Rozvržení koster na pohřebišti v Želovcích podle pohlaví a věkových skupin.

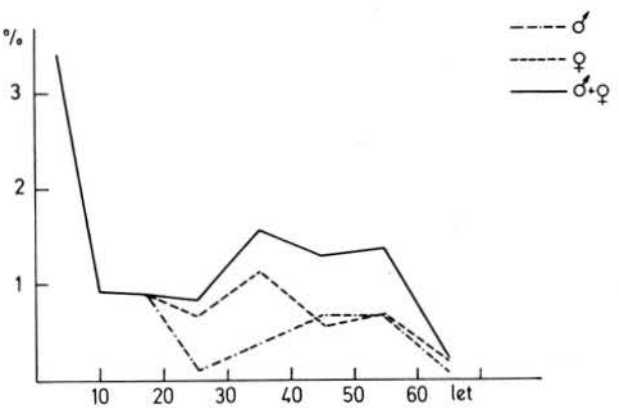

Graf. 2. Znázornění úmrtnosti podle kostrových nálezů na pohřebišti v Želovcích (celkové procento v každé věkové skupině je děleno počtem let skupiny).

totiž mnoho mladých žen umíralo v souvislosti s těhotenstvím a porodem.

Největší počty koster na pohřebišti v Želovcích je možno zařadit právě do věkových skupin adultus a maturus, nižší je hrot věkové skupiny infans I. To je stále se opakující nedostatek našich paleodemografických výzkumů, že totiž nacházíme daleko menší počet koster zejména malých dětí, než by bylo logicky nutno očekávat. Námi zjištěný počet 28 % dětí do 14 let by odpovídal průměrnému dožití v populaci asi 47 let, naopak při průměrném věku asi 29 let zjištěném v Želovcích bychom měli nalézt na pohřebišti asi 46 % koster, které by patřily do věkových skupin infans I a II.

Tab. III. Rozdělení koster nedospělých podle věku

Věk	Počet koster	%
do 1 roku	19	8,4
do 2 let	21	9,3
do 3 let	20	8,8
do 4 let	34	15,0
5—6 let	41	18,1
7—8 let	12	5,3
9—11 let	29	12,8
12—14 let	14	6,2
15—17 let	25	11,1
18—20 let	11	5,0
Celkem	226	100,0
Blíže neurčitelné		
infans I (0—6 let)	27	
infans II (7—13 let)	3	
juvenis (14—19 let)	7	
?	11	
Celkem	274	

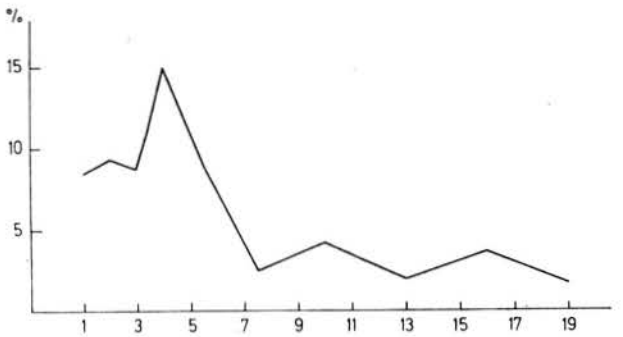

Graf. 3. Znázornění úmrtnosti nedospělých na pohřebišti v Želovcích.

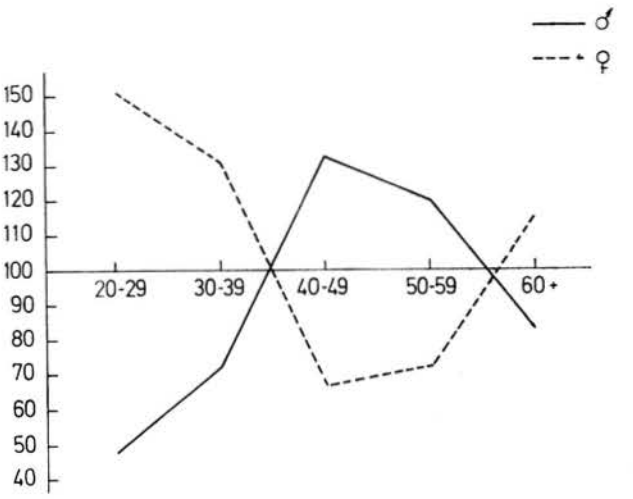

Graf 4. Znázornění rozdílu ve stáří mužských a ženských koster na pohřebišti v Želovcích (Smithův graf).

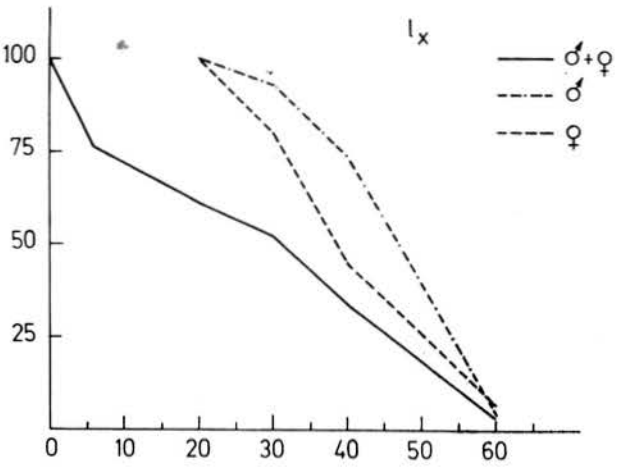

Graf. 5. Počet dožívajících (hodnoty l_x) z úmrtnostních tabulek pro populaci pohřebiště v Želovcích.

V detailním rozvržení dětských koster podle věku (tab. III) pravidelně na staroslovanských pohřebištích nacházíme proti očekávání příliš malý počet novorozenců a dětí zemřelých v prvních měsících života. V Želovcích zjištěné 1,3 % těchto koster jistě zdaleka neodpovídá skutečnému stavu, perinatální úmrtnost musela být v 7. a 8. století jistě daleko vyšší. Na rozdíl od většiny ostatních raněstředověkých pohřebišť však v Želovcích nacházíme také malý počet koster dětí zemřelých ve věku do tří let.

Demografický obraz populace z Želovců dokumentujeme nejlépe připojenými tabulkami a grafy 1—6, na nichž je znázorněno rozvržení

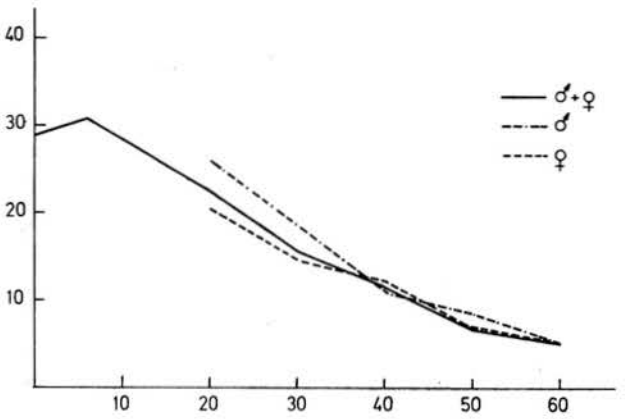

Graf. 6. Pravděpodobná délka života (hodnoty e_x) pro jednotlivé věkové skupiny populace v Želovcích.

Tab. IV. Základní metrická charakteristika pohřebiště v Želovcích podle průměrných hodnot měr a indexů

Míry a indexy	Muži	Ženy
Největší délka lebky (1)	dlouhá	dlouhá
Největší šířka lebky (8)	úzká-střední	(úzká)-střední
Výška lebky (17)	střední	střední
Bizygomatická šířka (45)	střední	střední-široká
Výška obličeje (47)	střední	střední
Výška horního obličeje (48)	střední	střední
Délkošířkový index (I 1)	(dolicho)-mesokran	mesokran
Délkovýškový index (I 2)	ortho-(hypsikran)	orthokran
Šířkovýškový index (I 3)	metriokran	metrio-tapeinokran
Trans. frontoparietální index (I 13)	eurymetop	(meso)-eurymetop
Obličejový index (I 38)	(lepto)-mesoprosop	mesoprosop
Index horního obličeje (I 39)	mesen	mesen
Index očnice (I 42)	(chamae)-mesokonch	mesokonch
Index nosu (I 48)	(chamae)-mesorrhin	(meso)-chamaerrhin
Maxilloalveolární index (I 54)	brachyuran	brachyuran
Alveolární index (I 60)	orthognath	orthognath
Frontomandibulární index (Škerlj)	(meso)-eurymandibular	mesomandibular
Kapacita lebky (38)	aristencephal	aristencephal
Výška postavy	nadprostřední (velká)	nadprostřední (velká)

koster, rozdíly mezi muži a ženami v úmrtnosti i v pravděpodobné délce života.

Podle archeologického určení je možno počítat s tím, že se na pohřebišti v Želovcích pohřbívalo asi po dobu 160 až 170 let. Pokusili jsme se na základě tohoto údaje a s přihlédnutím k celkovému počtu pohřbů a vypočtenému průměrnému dožití o odhad velikosti populace, která ukládala své mrtvé na želoveckém pohřebišti. Podle metody maďarských badatelů *Gy. Acsádiho* a *J. Nemeskériho* jsme došli k číslu 172, jednotlivé varianty *Gejvallovy* metody dávají hodnoty mezi 110 a 180. Můžeme tedy zhruba počítat s tím, že strážní osada v blízkosti dnešních Želovců měla v 7. a 8. století něco přes 150 obyvatel.

Antropologická charakteristika populace z Želovců

1. Metrický rozbor

Výsledky obsáhlé metrické analysy pohřebiště v Želovcích jsou shrnuty především v připojených tabulkách. Zjišťovali jsme celkem 70 metrických charakteristik, z toho 53 absolutních měr a 15 indexů, a vypočítávali jsme kapacitu lebky a výšku postavy. Převážná většina měr (42) je brána podle *Martina* a je podle toho také číslována; 11 dalších měr jsme doplnili podle různých autorů, označili je římskými čísly a vysvětlivky těchto symbolů jsou uvedeny u tabulek. Z indexů je 10 označeno čísly podle *Martinovy* a *Sallerovy* učebnice, ostatních pět je označeno I A až I E a vysvětlivky jsou rovněž uvedeny v tabulkách. Kapacitu lebky jsme vypočítávali podle metody *Welcker* I a výšku postavy podle *Breitingerových* a *Bachových* tabulek.

V této práci jsme se museli omezit vlastně pouze na analysu lebek, protože metrický rozbor postkraniálního skeletu by rozsahem daleko překročil možnosti publikace. Metrická data, která jsme získali rozborem dlouhých kostí končetin, budou zveřejněna v samostatné studii.

Pokud charakterisujeme soubor z Želovců pomocí průměrných hodnot (tato charakteristika je uvedena v tabulkách IV a V), pak můžeme hovořit o mesokranní populaci, lebky mají středně široké obličeje i jejich jednotlivé komponenty. Při podrobné analyse pak zjišťujeme zejména u mužské části populace výrazný sklon k dolichokranii a k leptoprosopii, na druhé straně však k spíše širším očnicím a zejména k širšímu nosu, což vede u ženské části souboru k posunutí průměrné hodnoty nosního indexu už do rámce chamaerrhinních hodnot. Obě části populace jsou výrazně ortognátní, aristencefalní a tato charakteristika lebek je u mužů i u žen spojena s vysokou postavou.

Analysa rozdělení měr do jednotlivých kategorií (tab. VI) je téměř naprosto shodná s charakteristikou pomocí průměrů. Pozorujeme zde pouze mírnou výchylku k tapeinokranii u ženských lebek; tato část populace má tedy v šíř-

Tab. V. Průměrné hodnoty a statistické charakteristiky jednotlivých měr a indexů

Míry a indexy	Muži					Ženy				
	n	$\bar{x}$	variační šíře	s	$s_{\bar{x}}$	n	$\bar{x}$	variační šíře	s	$s_{\bar{x}}$
Největší délka lebky (1)	61	185,5	168—200	6,84	0,96	75	177,4	156—196	7,47	0,87
Délka base lebky (5)	33	103,6	96—113	4,50	0,79	38	97,4	87—104	4,92	0,81
Délka foramen magnum (7)	17	36,7	33—42	2,96	0,76	15	35,3	32—39	2,31	0,62
Největší šířka lebky (8)	61	142,2	132—153	5,70	0,75	75	137,8	124—153	6,57	0,76
Největší šířka čela (9)	65	99,3	85—109	4,32	0,55	78	95,4	85—107	4,48	0,51
Šířka týlu (12)	43	113,4	105—127	5,07	0,81	40	108,2	98—120	5,52	0,88
Šířka foramen magnum (16)	18	30,9	28,5—33	1,37	0,25	14	29,6	27—33	1,63	0,45
Výška lebky (17)	35	136,2	124—146	6,15	1,06	41	129,8	120—138	4,86	0,77
Vzdálenost porion-bregma (20b)	42	129,7	119—141	5,08	0,82	49	123,7	114—134	4,24	0,61
Obvod lebky (23)	37	528,7	504—562	13,85	2,31	55	507,5	477—547	16,05	2,18
Mediosagitální oblouk (25)	32	373,5	351—399	12,15	2,18	43	362,3	341—389	120,0	1,85
Čelní mediosagitální oblouk (26)	57	128,4	112—144	16,12	0,84	77	124,4	112—144	6,10	0,70
Temenní mediosagitální oblouk (27)	50	129,6	116—149	8,19	1,17	68	125,0	105—144	8,07	0,98
Týlní mediosagitální oblouk (28)	34	116,6	103—142	7,83	1,43	43	112,4	98—129	7,56	1,17
Čelní tětiva (29)	58	111,9	99—124	5,06	0,69	77	108,3	99—119	4,00	0,46
Temenní tětiva (30)	51	115,0	104—133	5,85	0,85	68	110,8	95—127	6,27	0,76
Týlní tětiva (31)	34	94,7	84—110	5,18	0,94	42	93,4	84—106	5,80	0,91
Čelní úhel (32)	29	82,2	74—91	4,28	0,86	35	84,5	76—94	3,94	0,67
Délka obličeje (40)	26	96,9	89—105	4,70	0,98	28	92,9	84—101	4,16	0,80
Šířka horního obličeje (43/1)	40	98,6	90—107	4,26	0,71	45	94,4	87—103	4,46	0,67
Bizygomatická šířka (45)	39	133,0	119—145	6,84	1,15	43	125,8	113—145	6,24	0,97
Šířka středního obličeje (46)	29	96,2	85—108	5,60	1,10	34	91,5	79—97	4,06	0,71
Výška obličeje (47)	35	119,3	107—134	6,39	1,13	44	109,6	95—124	6,51	0,99
Výška horního obličeje (48)	38	70,6	65—80	3,54	0,58	48	65,6	57—74	4,32	0,63
Interorbitální šířka (50)	22	22,1	15,9—26,7	2,52	0,55	28	19,9	15,5—25,3	2,58	0,50
Šířka očnice (51)	38	41,8	38—46	1,82	0,31	49	40,1	37—44	1,74	0,25
Výška očnice (52)	37	31,9	28—36	1,85	0,32	47	32,1	28—36	1,78	0,26
Šířka nosu (54)	36	25,8	20—30	2,36	0,42	44	24,7	21—29	2,11	0,32
Výška nosu (55)	37	50,9	44—57	2,91	0,48	43	48,1	43—54	2,42	0,37
Nejmenší šířka nosních kostí (57)	27	9,2	5,1—12,4	1,72	0,36	30	8,5	5,7—11,9	1,58	0,29
Maxilloalveolární délka (60)	11	54,1	51—58	2,40	0,80	16	51,1	47—55	2,41	0,62
Maxilloalveolární šířka (61)	11	64,0	58—72	3,67	1,22	16	60,5	55—67	2,96	0,76
Šířka kondylů mandibuly (65)	27	125,9	113—140	5,85	1,17	47	116,8	102—131	5,97	0,88
Šířka uhlů mandibuly (66)	43	104,8	89—123	7,29	1,17	54	96,8	85—113	5,55	0,76
Výška brady (69)	44	34,1	29—40	3,22	0,51	59	29,8	23—35	3,04	0,40
Výška ramene mandibuly (70)	43	65,4	55—80	5,64	0,89	54	60,1	50—75	5,01	0,69
Šířka ramene mandibuly (71)	43	31,7	27—36	2,94	0,46	54	29,9	24—37	2,64	0,36
Celkový profilový úhel (72)	24	86,4	82—94	2,92	0,64	29	83,7	77—92	3,42	0,65
Alveolární profilový úhel (74)	16	82,6	76—88	3,91	1,01	19	83,7	65—85	5,06	1,19
Úhel nosního profilu (75)	6	57,3	50—65	5,58	0,25	17	58,4	48—78	7,14	1,78
Úhel ramene mandibuly (79)	41	125,0	113—137	5,46	0,89	56	125,2	105—136	5,52	0,74
Dentální délka (80/2)	11	40,2	37—42	1,58	0,50	16	39,1	37—42	1,39	0,36
Šířka horního I 1 (I)	10	7,7	6,5—9,2	0,83	0,28	19	7,9	6,5—8,8	0,63	0,15
Tloušťka horního I 1 (II)	10	6,6	5,7—7,3	0,59	0,20	19	6,6	5,5—7,2	0,50	0,12
Šířka horního M 2 (III)	17	9,3	8,3—10,8	0,57	0,14	25	9,0	7,3—11,1	0,65	0,13
Tloušťka horního M 2 (IV)	17	10,3	9,1—11,1	0,47	0,12	25	10,1	8,5—11,2	0,62	0,13
Dentální délka k M 2 (V)	16	31,6	29—33	1,12	0,29	28	31,3	29—34	1,13	0,22
Výška nosního kořene (VI)	40	19,3	13,1—23,8	2,42	0,40	43	16,8	12,4—22,7	2,46	0,38
Výška subspinale (VII)	26	24,3	16,7—30,0	3,22	0,67	29	21,6	15,8—25,9	2,28	0,43

Míry a indexy	Muži					Ženy				
	n	$\bar{x}$	variační šíře	s	$s_{\bar{x}}$	n	$\bar{x}$	variační šíře	s	$s_{\bar{x}}$
Simotická výška (VIII)	26	4,9	2,5—7,9	1,19	0,24	30	4,0	1,8—6,3	1,15	0,21
Výška nosního hřbetu (IX)	22	9,9	7,1—12,4	1,29	0,28	28	9,2	5,9—12,4	1,46	0,28
Nejmenší šířka levé nosní kůstky (X)	26	6,0	2,2—8,0	1,50	0,32	30	5,3	2,8—7,4	1,09	0,20
Šířka lebky porion-porion (XI)	43	121,3	109—137	6,30	1,01	49	114,6	100—127	6,69	0,96
Délkošířkový index lebky I 1	60	76,5	68,8—88,3	4,10	0,55	73	77,7	65,0—91,4	5,24	0,61
Délkovýškový index lebky I 2	34	74,1	64,9—79,5	3,40	0,62	38	73,6	67,9—81,4	3,55	0,58
Šířkovýškový index lebky I 3	34	95,8	82,6—109,8	6,16	1,12	38	93,6	81,3—104,5	6,20	1,02
Transversálně frontoparietální index I 13	58	69,7	62,5—75,3	3,14	0,43	61	69,2	60,5—78,2	3,62	0,47
Obličejový index I 38	35	89,6	79,4—100,0	5,44	0,96	42	87,1	75,1—100,0	5,10	0,81
Index horního obličeje I 39	38	53,0	45,0—61,7	3,56	0,58	42	52,2	47,6—57,5	3,04	0,48
Index očnice I 42	37	76,7	62,2—87,5	5,31	0,93	47	80,1	69,8—91,8	4,71	0,69
Nosní index I 48	36	50,7	40,0—59,0	4,88	0,86	43	51,4	41,2—61,3	5,50	0,85
Maxilloalveolární index I 54	11	118,4	103,5—128,6	7,22	2,41	14	118,2	107,1—131,8	6,16	1,71
Alveolární index I 60	24	94,8	88,7—103,9	3,62	0,79	28	95,6	88,6—103,2	4,00	0,77
Frontomandibulární index I A	40	105,8	91,7—126,8	7,05	1,13	51	101,7	90,5—119,2	6,84	0,97
Simotický index I B	26	52,7	35,8—75,8	10,85	2,17	30	47,0	26,2—73,2	11,32	2,10
Zygomaxillární index I C	26	25,4	17,2—33,0	3,62	0,75	29	23,6	16,8—26,9	2,74	0,52
Nasomalární index I D	40	19,5	13,2—23,8	2,60	0,43	43	17,8	12,5—23,2	2,74	0,42
Index prominence hřbetu nosního I E	22	44,8	30,2—57,3	6,06	1,32	28	46,9	26,8—61,3	8,58	1,65
Kapacita lebky 38	34	1491,9	1231—1764	115,5	20,12	37	1351,2	1196—1620	103,0	17,17
Výška postavy	98	169,7	160,8—185,7	4,35	0,44	135	158,9	148,7—167,8	3,84	0,33

kovýškovém indexu většinu nízkých lebek. U mužů pak převažuje u nosního indexu počtem skupina chamaerrhinní, vyrovnává se tedy mírný rozdíl, který jsme sledovali u průměrných hodnot, a obě části želoveckého souboru mají podle tohoto znaku širší nos.

Vycházíme-li tedy pouze z metrické charakteristiky lebek, můžeme soubor z Želovců charakterizovat jako lepto-dolichomorfy s určitou tendencí k zdůraznění horizontální složky v obličeji, tedy k rozšíření očnic a nosu. Sumární metrickou charakteristikou se studovaný soubor nevymyká z rámce ostatních staroslovanských populací na území Československa. Už sám rozbor materiálu z hlediska metriky však napovídá, že přece jen budeme mít co činit i s poněkud odlišnými formami.

Na území jižního Slovenska vždy a v době slovansko-avarské zvláště musíme počítat s mongoloidními prvky v populaci. Proto jsme také k obvyklým mírám připojili i několik dalších, které jsou zaměřeny na vyjádření plochosti obličeje. Jsou to zejména indexy simotický, zygomaxilární, nasomalární a index prominence nosního hřbetu *(Strouhal)*. Hodnot těchto indexů jsme použili při typovém hodnocení, zde je pouze registrujeme.

2. Morfologický rozbor

K postižení jednotlivých tvarových detailů lebek studované želovecké série jsme použili celkem 25 znaků. Morfologickému rozboru bylo tímto způsobem podrobeno celkem 118 mužských a 160 ženských lebek. Zjišťován byl především výskyt jednotlivých tvarů podle schémat a u znaků, které bylo možno pozorovat na obou polovinách lebky, pak ještě jejich symetrický či asymetrický výskyt.

Ve tvaru *glabelly* se dal předem očekávat výrazný pohlavní rozdíl. Výsledek, uvedený zde v tabulce VII, ukazuje také jasný posun k nižším hodnotám *Brocovy* stupnice u ženských lebek ve srovnání s lebkami mužů.

Jako druhý znak jsme sledovali *sklon horních okrajů očnic*, při čemž jako 1. stupeň jsme brali jejich přibližně horizontální průběh, 2. stupeň mírně a 3. stupeň silně skloněné (šikmé) horní okraje očnic a 4. stupeň pak zaokrouhlený horní okraj. Zde zjišťujeme mírnou převahu skloněných tvarů u mužů, zatímco u ženských lebek převažují spíše horizontální formy (tab. VIII).

Tab. VI. Rozdělení hlavních měr a indexů ze Želovců

Rozdělení	Muži		Ženy		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%
Největší délka lebky (1)						
velmi dlouhá	13	21,3	11	14,7	24	17,6
dlouhá	25	41,0	38	50,7	63	46,3
střední	20	32,8	21	28,0	41	30,2
krátká	3	4,9	5	6,6	8	5,9
celkový počet	61		75		136	
Největší šířka lebky (8)						
velmi úzká	—		1	1,3	1	0,7
úzká	35	57,3	33	44,0	68	50,0
střední	23	37,7	33	44,0	56	41,2
široká	3	5,0	8	10,7	11	8,1
celkový počet	61		75		136	
Výška lebky (17)						
nízká	3	8,6	1	2,4	4	5,3
střední	19	54,3	24	58,6	43	56,6
vysoká	13	37,1	16	39,0	29	38,1
celkový počet	35		41		76	
Bizygomatická šířka (45)						
úzká	9	23,1	4	9,5	13	16,0
střední	17	43,6	16	38,1	33	40,7
široká	12	30,7	18	42,8	30	37,1
velmi široká	1	2,6	4	9,5	5	6,2
celkový počet	38		42		81	
Výška obličeje (47)						
velmi vysoký	1	2,9	1	2,3	2	2,5
vysoký	9	25,7	9	20,5	18	22,8
střední	15	42,8	23	52,2	38	48,1
krátký	10	28,6	11	25,0	21	26,6
celkový počet	35		44		79	
Výška horního obličeje (48)						
velmi vysoký	—		—		—	
vysoký	6	15,8	11	22,9	17	19,8
střední	22	57,9	20	41,7	42	48,8
krátký	10	26,3	17	35,4	27	31,4
celkový počet	38		48		86	
Délkošířkový index lebky (I 1)						
hyperdolichokran	1	1,7	3	4,1	4	3,0
dolichokran	21	35,0	19	26,0	40	30,1
mesokran	28	46,7	28	38,4	56	42,1
brachykran	8	13,3	16	21,9	24	18,1
hyperbrachykran	2	3,3	6	8,2	8	6,0
ultrabrachykran	—	—	1	1,4	1	0,7
celkový počet	60		73		133	

Rozdělení	Muži		Ženy		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%
Délkovýškový index lebky (I 2)						
chamaekran	3	8,8	6	15,8	9	12,5
orthokran	16	47,1	19	50,0	35	48,6
hypsikran	15	44,1	13	34,2	28	38,9
celkový počet	34		38		72	
Šířkovýškový index lebky (I 3)						
tapeinokran	8	23,5	15	39,5	23	31,9
metriokran	16	47,1	14	36,9	30	41,7
akrokran	10	29,4	9	23,6	19	26,4
celkový počet	34		38		72	
Transversálně frontoparietální index (I 13)						
stenometop	7	12,0	12	19,7	19	16,0
metriometop	14	24,2	16	26,2	30	25,2
eurymetop	37	63,8	33	54,1	70	58,8
celkový počet	58		61		119	
Obličejový index (I 38)						
hypereuryprosop	—		1	2,4	1	1,3
euryprosop	6	17,2	13	31,7	19	25,0
mesoprosop	15	42,8	19	46,4	34	44,7
leptoprosop	6	17,2	5	12,2	11	14,5
hyperleptoprosop	8	22,8	3	7,3	11	14,5
celkový počet	35		41		76	
Index horního obličeje (I 39)						
hypereuryen	—		—		—	
euryen	8	21,0	12	29,3	20	25,3
mesen	19	50,0	19	46,3	38	48,1
lepten	10	26,4	10	24,4	20	25,3
hyperlepten	1	2,6	—		1	1,3
celkový počet	38		41		79	
Index očnice (I 42)						
chamaekonch	12	32,4	8	17,0	20	23,8
mesokonch	23	62,2	34	72,4	57	67,8
hypsikonch	2	5,4	5	10,6	7	8,4
celkový počet	37		47		84	
Index nosu (I 48)						
leptorrhin	7	19,5	12	27,9	19	24,0
mesorrhin	12	33,3	6	14,0	18	22,8
chamaerrhin	14	38,9	20	46,5	34	43,1
hyperchamaerrhin	3	8,3	5	11,5	8	10,1
celkový počet	36		43		79	
Index maxilloalveolární (I 54)						
dolichouran	1	9,1	1	7,1	2	8,0
mesouran	2	18,2	3	21,4	5	20,0
brachyuran	8	72,7	10	71,5	18	72,0
celkový počet	11		14		25	

Tab. VI. Rozdělení hlavních měr a indexů ze Želovců (ukončení)

Rozdělení	Muži		Ženy		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%
Alveolární index (I 60)						
orthognat	19	79,2	20	71,4	39	75,0
mesognat	4	16,6	6	21,4	10	19,2
prognat	1	4,2	2	7,2	3	5,8
celkový počet	24		28		52	
Frontomandibulární index (I A)						
leptomandibular	3	7,5	8	15,7	11	12,1
mesomandibular	16	40,0	29	56,8	45	49,4
eurymandibular	21	52,5	14	27,5	35	38,5
celkový počet	40		51		91	
Simotický index (I B)						
malý	—		3	10,0	3	5,7
střední	8	34,8	5	16,5	13	24,5
velký	9	39,1	11	36,7	20	37,8
velmi velký	6	26,1	11	36,7	17	32,0
celkový počet	23		30		53	
Kapacita lebky (38)						
oligencephal	2	5,9	—		2	2,8
euencephal	9	26,5	12	32,5	21	29,6
aristencephal	23	67,6	25	67,5	48	67,6
celkový počet	34		37		71	
Výška postavy						
malá	—		1	0,7	1	0,4
podprostřední	9	9,1	9	6,7	18	7,7
střední	15	15,1	16	11,8	31	13,3
nadprostřední	26	26,2	40	29,6	66	28,2
vysoká	48	48,6	69	51,2	117	50,0
velmi vysoká	1	1,0	—		1	0,4
celkový počet	99		135		234	

Na horním okraji očnice jsme kromě toho sledovali *tvar foramen supraorbitale a výskyt foramen frontale*. U foramen supraorbitale jsme 1. stupněm označili uzavřenou formu, 2. stupněm formu otevřenou do orbity a 3. stupeň pak tvořil už sulcus supraorbitalis. Další stupně 4, 5 a 6 pak označovaly tytéž tvary v kombinaci s vytvořeným foramen frontale. Celkově u obou sérií převažují lebky bez vytvořeného foramen frontale, při čemž stranové rozdíly jsou minimální; foramen frontale jsme nalezli u ženských lebek osmnáctkrát vpravo (14,8 %) a patnáctkrát vlevo (12,7 %), u mužských lebek jen v 8 případech vpravo (9 %) a v 9 případech vlevo (9,5 %). Pokud jde o vlastní foramen supraorbitale, pak u ženských lebek převažují spíše formy uzavřenější, u mužů sulcus supraorbitalis (tab. IX).

Tab. VII. Tvar glabelly podle Brocovy stupnice

Glabella (Broca)	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
1	—	—	22	17,2
2	19	21,1	74	57,7
3	42	46,7	29	22,7
4	17	18,9	1	0,8
5	10	11,1	2	1,6
6	2	2,2	—	—
Celkem	90	100,0	128	100,0

Tab. VIII. Sklon horních okrajů očnic

Horní okraje očnic	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
1.	22	25,9	45	39,1
2.	49	57,7	51	44,3
3.	13	15,3	15	13,1
4.	1	1,1	4	3,5
Celkem	85	100,0	115	100,0

Tab. IX. Tvar foramen supraorbitale a výskyt foramen frontale

Foramen supraorbitale	Muži				Ženy			
	vpravo		vlevo		vpravo		vlevo	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1.	9	10,1	13	13,7	18	14,9	22	18,7
2.	26	29,2	24	25,2	45	37,2	36	30,5
3.	46	51,7	49	51,6	40	33,1	45	38,1
4.	3	3,4	1	1,0	1	0,8	—	—
5.	—	—	5	5,3	8	6,6	4	3,4
6.	5	5,6	3	3,2	9	7,4	11	9,3
Celkem	89	100,0	95	100,0	121	100,0	118	100,0

Při posuzování *pteria* jsme vycházeli ze známého schématu podle *Martina*, ale poněkud jsme je zjednodušili. Podle očekávání byla nejčastější forma s vytvořenou sutura sphenoparietalis (podle schématu tvary a, d, e), jejíž množství se pohybovalo zhruba mezi 80 a 90 %. Ostatní tři formy můžeme považovat za výjimečné a vzhledem k malému počtu těchto případů není možno rozdíly v jejich výskytu považovat za podstatné (tab. X).

Ve velikosti *crista supramastoidea* jsme nerozlišovali pravou a levou stranu a její vytvoření jsme charakterisovali třemi stupni od zcela

Tab. X. Tvar pteria (zjednodušené schéma)

Pterion	Muži				Ženy			
	vpravo		vlevo		vpravo		vlevo	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Sutura sphenoparietalis	17	89,5	19	82,7	22	84,7	23	85,2
Sutura frontotemporalis	—	—	1	4,3	3	11,5	2	7,4
Os epiptericum	2	10,5	1	4,3	—	—	2	7,4
Stenokrotafie	—	—	2	8,7	1	3,8	—	—
Celkem	19	100,0	23	100,0	26	100,0	27	100,0

ploché (chybějící) přes slabou k silné (3. stupeň). Pohlavní rozdíl je zde zcela jasný, zatímco u mužů je většina silně vytvořených a jen v necelých 10 % crista není vůbec vytvořena, u ženských lebek je největší počet středně silných a naopak silně vytvořených je nejméně (tab. XI).

Posun směrem k výraznější profilaci zjišťujeme také u mužských lebek ve vytvoření *tuberculum marginale ossis zygomatici*. Rozlišovali jsme zde podobně jako u předchozího znaku aspektivně tři stupně (tab. XII).

Tab. XI. Velikost crista supramastoidea

Crista supramastoidea	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
1. chybí	9	9,4	31	26,9
2. slabá	41	42,7	71	61,8
3. silná	46	47,9	13	11,3
Celkem	96	100,0	115	100,0

Tab. XII. Tuberculum marginale ossis zygomatici

Tuberculum marginale	Muži				Ženy			
	vpravo		vlevo		vpravo		vlevo	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1. chybí	17	22,7	19	24,7	42	47,2	36	40,9
2. slabý	41	54,6	39	50,6	31	34,9	38	43,2
3. silný	17	22,7	19	24,7	16	17,9	14	15,9
Celkem	75	100,0	77	100,0	89	100,0	88	100,0

Tab. XIII. Fossa canina — hloubka

Fossa canina	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
1.	2	4,3	—	—
2.	14	29,8	19	30,7
3.	21	44,6	25	40,3
4.	9	19,2	13	21,0
5.	1	2,1	5	8,0
Celkem	47	100,0	62	100,0

Hodnocení velikosti (resp. hloubky) *fossa canina* je velmi obtížné a zatím neexistuje žádné schéma, které by dokonale vyhovovalo. Na materiálu z Želovců jsme u tohoto znaku rozlišovali 5 stupňů, přičemž stupeň 1 znamenal, že fossa canina není téměř vytvořena, je zcela plochá, stupeň 3 označoval průměrnou hloubku a stupeň 5 pak extrémní vytvoření, mimořádně hlubokou špičákovou jámu. Nerozlišovali jsme pravou a levou polovinu lebky; pokud jde o rozdíl mezi mužskými a ženskými lebkami, pak sledujeme slabý posun k výraznější profilaci obličeje u ženských lebek (tab. XIII).

Tab. XIV. Dolní okraj apertura piriformis

Apertura piriformis	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
1. infantilní forma	3	7,9	4	7,3
2. fossa praenasalis	1	2,6	1	1,8
3. anthropinní forma	34	89,5	50	90,9
Celkem	38	100,0	55	100,0

Při hodnocení dolního okraje *apertura piriformis* jsme se přidržovali známého schématu podle *Hovorky*, které je uvedeno v *Martinovi*. Naprosto převládala u mužů i u žen typická anthropinní forma, infantilní forma a fossa praenasalis jsou výjimečné, sulcus praenasalis jsme nenalezli (tab. XIV).

Tvar *profilu nosních kostí* bylo možno sledovat jen u poměrně malého počtu případů, protože nosní kůstky byly velmi často poškozeny. Rozlišovali jsme pouze tři hlavní typy, profil konkávní, rovný a esovitý; tento třetí typ, který má v obou částech souboru výraznou převahu, ovšem zahrnuje velké množství různých variant (tab. XV).

Tab. XV. Tvar profilu nosních kostí

Profil nosních kostí	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
1. konkávní	3	18,7	5	25,0
2. rovný	2	12,5	3	15,0
3. esovitý	11	68,8	12	60,0
Celkem	16	100,0	20	100,0

Při hodnocení stupně vytvoření *spina nasalis* anterior jsme se přidržovali známého *Brocova* schématu. Je zde opět výrazný posun směrem k vyšším stupňům u mužských lebek (tab. XVI).

Tab. XVI. Tvar spina nasalis anterior (Broca)

Spina nasalis (Broca)	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
1.	—	—	1	4,4
2.	2	14,3	10	43,5
3.	8	57,1	9	39,1
4.	2	14,3	3	13,0
5.	2	14,3	—	—
Celkem	14	100,0	23	100,0

Samostatnou kapitolu by bylo možno věnovat lebečním švům, jejich vytvoření a varietám. Sledovali jsme především výskyt vsutých kostí v oblasti švů, os bregmaticum, os Incae a ossa wormiana. *Os bregmaticum* jsme nalezli ve dvou případech z 91 mužské lebky (2,2 %) a pouze v jediném případě z celkového počtu 135 ženských lebek (0,7 %).

Výskyt různých forem os Incae byl častější. Celkově jsme nalezli na 78 mužských lebkách *os Incae* sedmkrát (8,9 %), zatímco na 91 lebkách ženských bylo os Incae zjištěno pouze třikrát (3,3 %); z toho se u dvou mužských lebek jednalo pouze o zbytek švu vybíhajícího z asterií, os Incae nebyla zcela oddělena švem. Jednoduchá os Incae byla nalezena jen jednou u mužské a jednou u ženské lebky, rovněž po jednom případu u mužů a žen byla zjištěna os Incae unilaterale. Další 3 mužské lebky měly os Incae bipartitum a jedna ženská lebka os Incae medium.

Pokud jde o výskyt *ossa wormiana*, rozlišovali jsme jen tři stupně: lambdový šev bez vsutých kůstek, s jednou či dvěma vsutými kůstkami a konečně za třetí stupeň jsme označovali šev, kde byly tři nebo více vsutých kůstek. Rozlišovali jsme samozřejmě pravou a levou polovinu lambdového švu. Z tabulky XVII je na první pohled zřejmé, že zde opět, stejně jako u os bregmaticum a os Incae, je daleko vyšší výskyt těchto vsutých elementů u mužských lebek.

Tvar švů jsme posuzovali jen na jediném místě, a to v pars complicata šípového švu. Vycházeli jsme z hodnocení podle *Oppenheimova* schématu, ale v závěrečném hodnocení, které zde uvádíme, jsme shrnuli podobné formy dohromady. *Oppenheimovu* tabulku jsme rozdělili na 6 úseků: A (zahrnující sloupce I a II ve stupních 2—4), B (sloupce I a II v úseku 5—7), C (sloupce I a II, řádky 8 a 9), D (sloupce III a IV, řádky 2—4), E (sloupce III a IV, řádky 5—7) a F (sloupce III a IV, řádky 8 a 9); nenalezli jsme v tomto úseku švu žádné případy, které by bylo možno označit řádkou 1 a 10 (tab. XVIII).

Sledovali jsme také výskyt, resp. absenci *foramen parietale*. U ženských lebek bylo na pravé straně ze 101 případu 52 krát foramen vytvořeno (51,5 %), vlevo jsme mohli posoudit pouze 93 lebek a z toho na 36 temenních kostech bylo foramen parietale (38,7 %). Z mužských lebek bylo

Tab. XVII. Výskyt ossa wormiana v lambdovém švu

Počet vsutých kůstek	Muži				Ženy			
	vpravo		vlevo		vpravo		vlevo	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
0	22	53,7	24	55,8	32	71,2	39	86,7
1—2	5	12,2	9	20,9	8	17,8	5	11,1
3 a více	14	34,1	10	23,3	5	11,1	1	2,2
Celkem	41	100,0	43	100,0	45	100,0	45	100,0

Tab. XVIII. Tvar pars complicata suturae sagittalis

Tvar švů (Oppenheim)	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
A	10	28,6	29	40,2
B	17	48,5	27	37,5
C	3	8,6	4	5,6
D	1	2,9	1	1,4
E	2	5,7	9	12,5
F	2	5,7	2	2,8
Celkem	35	100,0	72	100,0

možno sledovat výskyt foramen parietale na pravostranné temenní kosti pouze u 73 případů, z toho 38 (52 %) mělo foramen vytvořeno, vlevo ze 72 případů bylo foramen na 35 lebkách (48,7 %). Je tedy zajímavé, že u mužů i u žen převažují případy s vytvořeným foramen parietale vpravo a s jeho absencí vlevo.

Rozlišovali jsme tři formy oblasti *lambdy* při bočním pohledu: zaoblenou, oploštěnou a depressio lambdoidea. První tvar výrazně početně převažuje. (Tab. XIX.)

Tab. XIX. Tvar oblasti lambdy v bočním pohledu

Lambda	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
1. zaoblená	55	71,4	75	90,3
2. oploštěná	11	14,3	7	8,5
3. depressio lambdoidea	11	14,3	1	1,2
Celkem	77	100,0	83	100,0

Tvar *protuberantia occipitalis externa* jsme posuzovali podle známého *Brocova* schématu. Nejvyšší dva stupně *Brocova* schématu jsme na našem materiálu vůbec nezjistili; u zbylých čtyř je opět zcela jasný posun směrem k vyšším stupňům u mužských lebek (tab. XX).

Tab. XX. Tvar protuberantia occipitalis externa (Broca)

Protuberantia occipitalis externa (Broca)	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
1.	8	11,2	31	34,8
2.	25	35,2	54	60,7
3.	25	35,2	4	4,5
4.	13	18,4	—	
Celkem	71	100,0	89	100,0

Ve *tvaru zubního oblouku* horní čelisti výrazně převažují formy s rozbíhavou řadou stoliček; paralelní řady stoliček byly nalezeny u mužských lebek pouze třikrát z 29 případů (10,3 %) a čtyřikrát ze 47 posuzovaných ženských lebek (8,5 %).

Sledovali jsme také výskyt čelistních hyperostos trojího typu. Výrazný *torus palatinus* jsme v celé sérii nenalezli, jeho slabší formu pak pouze u jedné mužské lebky ze 34 posuzovaných (2,9 %) a u čtyř z 50 posuzovaných ženských lebek (8 %). *Torus maxillaris* v pravém slova smyslu nebyl zjištěn u mužských lebek, ale v jednom případě byl vytvořen u lebky ženské (z 55 posuzovaných lebek = 1,8 %). Slabší forma torus maxillaris, tedy drobné hrbolky na vnitřní straně processus alveolaris, byla nalezena u jedné další ženské lebky (1,8 %) a rovněž u jedné z 35 posuzovaných lebek mužských (2,8 %). Naproti tomu plně vytvořený *torus mandibularis* byl nalezen u tří z 96 mužských lebek (3,1 %), ale u žádné lebky ze 120 ženských. Drobné hrbolky v oblasti stoliček na vnitřní straně mandibuly byly vytvořeny u dalších dvou mužských (2,1 %) a u jedné (0,8 %) ženské lebky.

Ve *tvaru úhlů dolní čelisti* jsme rozlišovali tři základní formy; dovnitř vtočené, rovné a evertované (vytočené do stran). Výrazný posun směrem k úhlům vytočeným do stran u mužských lebek bylo možno předem očekávat (tab. XXI).

Tab. XXI. Tvar úhlů dolní čelisti

Úhly mandibuly	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
1. dovnitř vtočené	2	2,1	11	8,5
2. rovné	40	42,1	72	55,8
3. evertované	53	55,8	46	35,7
Celkem	95	100,0	129	100,0

Pro posouzení *tvaru brady zdola* jsme vycházeli z *Keiterova* schématu, které jsme již dříve poněkud modifikovali ve speciální práci o mandibulách (tab. XXII).

Tab. XXII. Tvar brady zdola

Tvar brady zdola	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
1. úzká parabola s vrcholem ve středu	9	9,0	25	18,7
2. plynulý oblouk	41	41,0	70	52,2
3. tupá úzká brada	42	42,0	37	27,6
4. široká hrana	8	8,0	2	1,5
Celkem	100	100,0	134	100,0

Při posuzovaní *tvaru brady zboku* jsme vycházeli z *Eickstedtova* schématu, ale nezjistili jsme žádné případy ubíhající brady (tab. XXIII).

Tab. XXIII. Tvar brady z boku

Tvar brady z boku	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
1. silně prominující	11	12,5	21	17,2
2. prominující	65	73,8	89	72,9
3. rovná	12	13,7	12	9,9
Celkem	88	100,0	122	100,0

Konečně poslední znak, který jsme sledovali, byla *duplicita foramen mentale*. U mužských lebek bylo nalezeno zdvojení foramen mentale třikrát vpravo a třikrát vlevo; pravou stranu mandibuly bylo možno sledovat v 97 případech a levou v 98 případech, procentuální vyjádření tedy činilo v prvém případě 3,1 a v druhém 3. U ženských lebek jsme nalezli zdvojené foramen mentale třikrát vpravo z celkového počtu 132 případů (2,3 %) a z celkového počtu 133 čtyřikrát vlevo (3 %).

U znaků pozorovaných na pravé a levé polovině lebky jsme kromě toho zjišťovali také *symetričnost výskytu*. Na rozdíl od čísel, uvedených v předcházejícím textu, jsme v tomto případě brali v úvahu pouze lebky, které měli zachovánu sledovanou partii na obou stranách lebky.

Tvar foramen supraorbitale a výskyt foramen frontale jsme mohli sledovat z tohoto hlediska na 85 mužských lebkách, z toho v 21 případě (24,7 %) byla tato partie v podstatě stejně vytvořena na obou stranách lebky. Ze 115 ženských lebek bylo symetrických 56 (48,7 %).

Pterion bylo symetricky vytvořeno ve 13 ze 14 posuzovaných mužských lebek (92,8 %) a na 12 ze stejného počtu lebek ženských (85,7 %).

Velikost *tuberculum marginale* byla posuzovaná co do symetrie na 59 mužských a 68 ženských lebkách, z toho 41 (69,5 %) a 52 (76,4 %) bylo symetrických.

Symetrické vytvoření také silně převažovalo ve *tvaru lambdového švu;* u mužských lebek z 37 případů 30 (= 81,1 %) a ze 42 ženských lebek 37 (88,1 %).

Podstatně nižší počet symetrických případů jsme zjistili, pokud jde o *foramen pariatale*. Z 65 mužských lebek bylo 42 případů, kdy foramen parietale nebylo vůbec vytvořeno nebo naopak bylo na obou temenních kostech (64,7 %), z 92 ženských lebek bylo symetrických případů zjištěno 60 (65,2 %).

Pokud jde o *foramen mentale*, měly naprostou převahu případy, kde bylo na obou polovinách mandibuly jednoduché foramen, jen u jediné mužské lebky byla naopak na obou stranách dolní čelisti duplicita. U čtyř z celkového počtu 90 mužských lebek bylo zdvojení pouze na jedné straně (4,5 %) a podobně také byla zjištěna 4 % těchto případů na ženských lebkách (5 ze 125 případů).

3. Typologická analysa

Při pokusu o rozlišení lebečních typů v souboru z pohřebiště v Želovcích jsme vycházeli především ze základní charakteristiky mozkovny (ve smyslu indexu délkošířkového) a obličeje (obdobně jak to vyjadřuje index obličeje i horního obličeje), aniž bychom se však striktně přidržovali hodnot těchto indexů a jejich rozdělení podle běžně užívaných kategorií; postupovali jsme tedy v zásadě podle mohučské dohody antropologů.

Rozdělením dobře zachovaných lebek podle těchto hledisek do čtyř možných kombinací jsme získali obraz zachycený na tab. XXIV.

Tab. XXIV. Základní charakteristiky lebek

Typ	Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%
lepto-dolichomorf	19	51,3	13	30,2
lepto-brachymorf	8	21,6	2	4,7
eury-dolichomorf	9	24,4	15	34,9
eury-brachymorf	1	2,7	13	30,2
Celkem	37	100,0	43	100,0

Zjišťujeme zde tedy dosti výrazný rozdíl mezi souborem mužských a ženských lebek. Z mužských lebek tvoří přes polovinu formy v podstatě typické pro všechny staroslovanské populace, dolichoidní lebky s úzkým obličejem, označované jako mikulčický typ a blízké představě klasického nordického typu. Naproti tomu je mezi mužskými lebkami jen zcela ojedinělá kombinace krátké mozkovny s širokým obličejem, která odpovídá nejspíše klasické představě alpínce.

V souboru ženských lebek pak vidíme téměř stejnoměrné rozdělení na třetiny mezi lepto-dolichomorfy, eury-dolichomorfy a eury-brachymorfy, slabě zastoupena pouze dvěma lebkami je skupina lepto-brachymorfů, odpovídající nejspíše dinarskému prvku.

K těmto velmi dobře zachovaným lebkám pak můžeme ještě přiřadit dalších 22 mužských a 37 ženských lebek, které měly zachovánu pouze mozkovnu, a po jedné mužské a ženské lebce se zachovaným obličejem bez mozkovny. Celkově pak zjistíme, že z mužských lebek bylo 45 dolichomorfních (76,2 %) a 14 (23,8 %) brachymorfních; z ženských lebek bylo 50 (62,5 %) dolichomorfních a 30 (37,5 %) brachymorfních.

Podle charakteristiky obličeje je 27 (71,1 %) mužských lebek leptomorfních a pouze 11 (28,9 %) eurymorfních, zatímco v sérii ženských lebek je situace právě opačná, 15 (34,1 %) lebek je leptomorfních a 29 (65,9 %) eurymorfních.

Mezi oběma částmi želovecké populace je tedy poměrně značný rozdíl, který bychom asi těžko vysvětlovali pouze pohlavním dimorfismem, i když tento faktor bezpochyby také hrál svou roli zejména v posunu k brachymorfním formám u ženských lebek.

Při podrobném studiu lebek z Želovců ovšem rozeznáme některé formy výrazně *mongolidní* a další s *mongoloidními rysy*. Lebky jsme posuzovali především z ryze morfologického hlediska, ale respektovali jsme i metrické znaky, vyjadřující stupeň plochosti obličejové části lebky; máme tu na mysli především simotický a nasomalární index a zygomaxillární úhel. S prací s těmito metrickými znaky nemáme zatím větších zkušeností a snad také proto tento metrický rozbor neposkytl plně uspokojivé výsledky.

Za výrazně mongolidní označujeme především lebku č. 87 (muž, v základní typové charakteristice lepto-brachymorf, obr. 2: 2); ovšem u této lebky selhal při vyjadřování plochosti obličeje tak důležitý simotický index, zatímco indexem nasomalárním a zygomaxillárním úhlem se lebka jasně řádí mezi mongolidy.

Skupinu dalších sedmi lebek označujeme pouze za mongoloidní. Žádná z nich už morfologicky plně neodpovídá představě mongolidní lebky a také metrické charakteristiky u žádné z nich nesvědčí jednoznačně pro vyloučení z variační šíře europidů. Z mužských lebek už je to jen jediná, a to č. 25 (podle typové charakteristiky také lepto-brachymorf (obr. 1: 3).

Ženské lebky, na nichž pozorujeme mongoloidní rysy, jsou naproti tomu všechny dolichomorfní. Polovina z nich (lebky č. 37, 458 a 562) při tom mají úzký obličej a druhá polovina (lebky č. 6, 372 a 487) je eurymorfní.

Na pohřebišti z doby slovansko-avarské, kdy o symbiose slovanského a avarského prvku nemůže být pochyb, bychom očekávali daleko větší účast mongolidů na celkovém obraze populace. Je ovšem možné, že skutečná avarská složka tehdejšího obyvatelstva jihozápadního Slovenska nebyla zdaleka tak silná (po stránce biologické), jak se všeobecně předpokládá. Jiná je ovšem otázka přesné determinace těchto elementů v kosterném materiálu. Není to rozhodně jednoduché zejména v době, kdy se snažíme získat pro všechna morfologická určení podporu a solidní základ v metrické analyse. Raněstředověké populace z oblasti jihozápadního Slovenska, kde musíme počítat se symbiosou evropských a mongolidních prvků a také se smíšenými typy, jsou z tohoto hlediska zvláště obtížným problémem.

Zdravotní stav populace z Želovců
(Luboš Vyhnánek)

1. Variace a kongenitální anomálie

Výskyt persistujícího *metopického švu* ukazuje tabulka XXV. U mužů se sutura metopica vyskytovala v procentu, které celkově signifikantně nevybočuje z rámce persistujícího čelního švu u staroslovanských populací *(Vyhnánek 1971)*. U žen se vyskytovala proti nálezům z jiných staroslovanských lokalit méně často.

Tab. XXV. Výskyt metopismu

Pohlaví	Celkový počet vyšetřených čelních kostí	Z toho metopismus u	
		počtu	%
Muži	133	8	6,0
Ženy	224	11	4,9
Nedospělí	129	16	12,4

Nejčastější odchylky vrozeného původu se v kosterním materiálu z Želovců vyskytovaly na páteři. Na atlantu jsme sledovali výskyt *foramen arcuale*, kdy kostěný můstek — ponticulus posticus — přemosťuje sulcus arteriae vertebralis atlantu. Jak ukazuje tabulka XXVI, vyskytovalo se foramen arcuale oboustranně i pouze na pravé či levé straně; byly hodnoceny jenom ty atlanty, které byly kompletně zachovány, aby byl zachycen bezpečně jednostranný i oboustranný výskyt.

Proti jiným staroslovanským materiálům vystupuje nápadně vysoké procento nalezených

Tab. XXVI. Výskyt foramen arcuale atlantis

Pohlaví	Vyšetřeno celkem	Foramen arcuale				
		oboustranně	vpravo	vlevo	celkem	%
Muži	74	1	2	1	4	5,45
Ženy	92	3	1	3	7	7,60
Nedospělí	15	—	1	—	1	6,66

Tab. XXVII. Výskyt spondylolysy

Pohlaví	Počet vyšetřených bederních páteří	Spondylolysa						
		oboustranná				jednostranná	celkem	%
		L4	L5	L4+L5	L?			
Muži	55	2	9	—	—	—	11	20,0
Ženy	75	1	12	1	1	1	16	21,3
Nedospělí	15	—	—	—	—	—	—	—

spondylolys. Jako obvykle byl nejčastěji postižen 5. bederní obratel. Jsou zde zastoupeny různé formy spondylolysy; nejčastěji byla nalezena spondylolysa s přerušením kontinuity obratlového oblouku v isthmu oboustranně u jednoho obratle. Byla však nalezena i spondylolysa dvou sousedících obratlů (č. 720, muž, 40—50 let, spondylolysa na 4. a 5. bederním obratli) a jednostranná spondylolysa v isthmu oblouku L 5, spojená ještě se spinou bifidou oblouku téhož obratle ve střední čáře (č. 476, žena, 20—30 let — obr. 12: 3). Zatímco unilaterální spondylolysa je sice vzácným nálezem, ale ve staroslovanském materiálu z našeho území už byla zjištěna několikrát, unilaterální spondylolysa spojená se spinou bifidou téhož oblouku ve staroslovanském kosterním materiálu dosud nalezena nebyla; v dostupné literatuře není uveden ani korespondující nález v materiálech neslovanských. (Tab. XXVII.)

Spina bifida ve střední čáře obratlového oblouku byla další, i když méně často nalezenou kongenitální odchylkou na páteři. Byla nalezena ve všech případech na 5. bederním anebo na 1. křížovém obratli. Ve dvou případech se na S 1 objevila samostatně jako jediná odchylka lumbosakrální páteře (č. 98 — muž, 50—60 let, a č. 728 — žena, 20—30 let), u kostry č. 771 (muž, přes 60 let) se současně se spina bifida na 1. křížovém obratli objevila oboustranná spondylolysa v isthmu oblouku sousedícího posledního bederního obratle. U kostry č. 167 (muž, 40—50 let) byla zjištěna spina bifida na 5. bederním i na 1. křížovém obratli. Výjimečný nález spiny bifidy a unilaterální pravostranné spondylolysy téhož obratlového oblouku u kostry č. 476 byl již zmíněn.

Z dalších vrozených odchylek páteře je nutno jmenovat *kongenitální bloky obratlů*. U kostry č. 257 (žena, 50—60 let) byla nalezena synostoticky spojená těla dvou horních hrudních obratlů; tento stav byl také nalezen na krční páteři kostry č. 761 (muž, 50—60 let), kde synostosa postihla těla i oblouky 2. až 4. krčního obratle, a na krční páteři kostry č. 682 (muž, 50—60 let), kde byly v dolním a středním krčním úseku vytvořeny dva kostní bloky, došlo ke srůstu těl i oblouků. Nález je natolik typický, že je možno usuzovat na jeho kongenitální etiologii, i když jsou zachované krční obratle postmortálně poškozeny.

K nevzácným nálezům na lumbosakrální páteři patří *lumbalisace prvního křížového obratle* anebo *sakralisace posledního bederního obratle*. Lumbalisace byla zjištěna ve třech případech, u kostry č. 593 (žena, 50—60 let), 626 (muž, 20—30 let) a u č. 442 (muž, 30—40 let). Sakralisace byla zjištěna v úplné podobě jen jednou u kostry č. 747 (žena, 50—60 let); neúplná pravostranná sakralisace byla vytvořena u kostry č. 550 (žena, 30—40 let), levostranná u kostry 422 (žena, 30—40 let).

Synostosa žeber vrozeného původu byla nalezena u kostry č. 711 (muž, 40—50 let — horní žebra vlevo) a u kostry č. 772a (muž, 20—30 let — střední žebra vpravo). U obou nálezů došlo k synostose dorsálních úseků žeber můstkovitého charakteru.

Zvláště je nutno vyzdvihnout nález na ženské kostře č. 408 (50—60 let): na úlomcích kyčelních kostí jsou diferencovatelná zřetelná *neoacetabula* s nepravidelným povrchem, vertikálně orientovaná, jejichž mělká konkavita je ohraničena široce protaženým kostním lemem (obr. 12: 2). Femory se u této kostry nezachovaly. Nález nepochybně svědčí pro luxační postavení obou femorů v kyčelních kloubech, a to kongenitálního původu. Proti posttraumatickému stavu svědčí do určité míry i oboustrannost nálezu; symetrická poúrazová luxace v kyčelních kloubech je velkou vzácností. Kongenitální luxace v kyčelních kloubech je ve staroslovanském materiálu výjimkou, byla zatím zjištěna jen jednou *(Thurzo);* i v jiných materiálech jsou vrozené luxace popisovány velice zřídka a z některých oblastí dokládány jen na uměleckých památkách *(Wells).*

2. Poúrazové změny

Známky poúrazových změn byly nalezeny v různých lokalisacích. Na lebce byly zjištěny pouze jednou, a to u kostry č. 771 (muž, přes 60 let); je zde patrna schůdkovitá deformace dolního okraje pravé orbity u č. 6, od níž vybíhá do dolní poloviny očnice, do přední stěny čelistní dutiny vpravo a dále na její laterální stěnu markantní žlábkovitá deformace povrchu, v jejímž průběhu leží foramen infraorbitale. Pravý zygomatický oblouk je nepravidelně deformován s konkávním prohnutím mediálně, což jej výrazně odlišuje od zygomatického oblouku levého (obr. 12: 1). Na popisované lebce je také vyznačeno ploše jamkovité vyhloubení pravé temenní kosti těsně při pterionu, bez ostrého ohraničení. Šupina spánkové kosti nad toto vyhloubení markantně vyvstává. Jde o *stav po dobře zhojené zlomenině horní čelisti vpravo a o posttraumatickou deformaci pravého zygomatického oblouku. Stav po impresivní zlomenině parietální kosti vpravo.*

Na páteři byl stav po poranění zjištěn třikrát, vesměs šlo o stav po *kompresivní zlomenině obratlových těl* s následnou ventrální klínovitou menší či větší defigurací. U kostry č. 116 (žena, 40—50 let) byl takto zlomen jeden z bederních obratlů, u kostry č. 568 (muž, 50—60 let) došlo ke zlomenině těla 9. hrudního a 1. bederního obratle. V poúrazově deformované oblasti se vytvořila výrazná deformační spondylosa, zřejmě jako následek poúrazového stavu. Na kostře č. 649 (muž, 30—40 let) vznikla až gibbotická deformace osy hrudní páteře při stavu po kompresi těl 8., 9. a 10. hrudního obratle. Nález je rovněž doprovázen deformační spondylosou, která je však na rozdíl od předchozího případu vyznačena na celé páteři.

Na kostře č. 769 (muž [?], 16—17 let) je možno pozorovat stav po *zlomenině pravého humeru.* Proximální třetina této kosti svírá s ostatní diafysou ventrálně otevřený tupý úhel, na jehož vrcholu je nepravidelná hrbolovitá deformace povrchu. Zlomenina se zhojila pevným svalkem.

Na *předloketních kostech* byl zjištěn stav po fraktuře u kostry č. 709 (muž, 40—50 let); byly zde zlomeny obě předloketní kosti vlevo, kontinuita byla přerušena v polovině diafys. Zlomeniny se zhojily pevným svalkem, na ulně bez dislokace, na radiu s tupým úhlem mezi fragmenty, otevřeným volárně. Stav po zlomenině ulny vpravo byl nalezen u kostry č. 787 (muž, 50—60 let); k fraktuře došlo v distální třetině diafysy, je zhojena vřetenovitým svalkem ve správném osovém postavení při lehkém posunu periferního fragmentu dorsálně. Radius je intaktní, jde tedy o isolovanou zlomeninu ulny, která vzniká nejčastěji při úderu na ulnární stranu předloktí, nastaveného v obranném postavení (tzv. reflexní zlomenina).

Na skeletu dolních končetin byl nalezen *stav po zlomenině bércových kostí spirálního charakteru* u kostry č. 605 (muž, 40—50 let) a č. 820 (muž, 50—60 let). U kostry č. 605 došlo ke zlomenině tibie vpravo v polovině diafysy, zhojena je pevným svalkem při správném postavení úlomků; fibula se nezachovala. U kostry č. 820 byly zlomeny levostranné kosti, a to tibie na hranici střední a distální třetiny a fibula v proximální partii diafysy; zlomeniny obou kostí se dobře zhojily v příznivém postavení úlomků.

U kostry č. 634 (muž, 40—50 let) je patrna *posttraumatická deformace patní kosti* vpravo; kost je zkrácena v podélné ose a má na všech kloubních ploškách nepravidelný povrch a arthrotické změny. *Böhlerův* úhel je zmenšen.

Nepravidelná *deformace,* kterou je možno rovněž přisoudit poúrazovému stavu, je vytvořena na *pravé hleznové kosti* kostry č. 818 (muž, 50—60 let). Hlavice talu je plantárně oploštěna, na její laterální okraj nasedá hrbolovitá kostní formace.

Na téže kostře č. 818 je možno ještě diagnostikovat stav po příčné *zlomenině dorsálního úseku čtyř patrně středních levostranných žeber;* zlomeniny jsou zhojeny bez dislokace. Zhojená zlo-

menina jednoho z levých žeber byla také nalezena na kostře č. 38 (muž, 50—60 let), a to rovněž bez podstatné dislokace úlomků.

Stav po *zlomenině klíčku* byl zjištěn dvakrát, v obou případech šlo o levou klíční kost. Zatímco u kostry č. 761 (muž, 50—60 let) došlo ke zhojení zlomeniny v polovině délky kosti jen při lehké retrakci úlomků, u kostry č. 202 (žena, 50—60 let), kde byl zjištěn stav po fraktuře akromiální třetiny klíčku, došlo ke zhojení s dopředu otevřeným úhlem mezi fragmenty.

Za zmínku stojí, že v rozsáhlém materiálu, který představují skelety z Želovců, nebyl nalezen ani jediný případ poúrazových změn, který by byl charakteristickým projevem válečného poranění.

3. Degenerativně-produktivní a senilní změny

Nejčastějším nálezem tohoto typu byla *deformační spondylosa*. Přesto, že celkový počet kostrových pozůstatků je značný, nezachovalo se mnoho takových páteří, kterých by bylo možno použít pro statistické zhodnocení výskytu deformační spondylosy. Mnohdy bylo možno zjistit známky deformační spondylosy jen na fragmentech nesouvisících řad obratlů, takže nebylo možno posoudit její rozložení na páteři. Bylo však možno zjistit spondylosní změny rozdílného charakteru, někdy se vztahem k jiným odchylkám na páteři. Pokud se týká stupně spondylosních změn, byla zjištěna v řadě případů jen spondylosa odpovídající 2. stupni podle čtyřstupňového hodnocení, jak je uvedli *Stloukal*, *Vyhnánek* a *Roesing*. Méně často byly nalezeny výrazné spondylosní změny, odpovídající 3. stupni zmíněného hodnocení a někdy i změny 4. stupně, kdy došlo k přemostění intervertebrálních štěrbin někdy masivní osifikací, a tím ke vzniku získaného kostního bloku obratlů. Pokud se týká lokalisace spondylosních změn, je nutno vyzdvihnout, že nejmarkantnější a nejčastěji byly nalezeny na krční a bederní páteři (tato lokalisace je ve staroslovanském i recentním materiálu obvyklá), v řadě případů však byla postižena celá páteř, i když ne ve všech úsecích ve stejném stupni. Při rozboru spondylosních změn ve vztahu k věku vystoupil mimo rámec především nález na kostře č. 684 (žena, 20—30 let), kde se inadekvátně k určenému věku objevila výrazná deformační spondylosa na 4. a 5. bederním a 1. křížovém obratli; jde o předčasný výskyt lokalisované spondylosy, jejíž důvod však nebylo možno zjistit. U koster jedinců zemřelých v senilním věku byly sice zjištěny spondylosní změny (např. u koster č. 205 a 682a), které byly v lumbální oblasti výrazné, ale naproti tomu jen zcela nevýrazná spondylosa např. u kostry muže č. 771. U žádného z jedinců zemřelých v senilním věku nebyly zjištěny takové výrazné spondylosní změny jako u některých osob věku maturního.

Pozornost si zaslouží některé případy deformační spondylosy ve vztahu k jinému patologickému nálezu na kostře. U kostry č. 675 (muž, 40—50 let) je vytvořena sinistroskoliosa bederní páteře a spondylosa celé páteře, která je právě v bederní oblasti výrazná; je možno uvádět v souvislost vliv anomální osy páteře s rozvojem degenerativně-produktivního procesu. Nepochybná je také souvislost spondylosních změn na kostře č. 568 (muž, 50—60 let) s poúrazovým stavem na páteři; v úrovni komprimovaných obratlů Th 9 a L 1 vzniklo maximum spondylosních změn a došlo až ke vzniku přemosťujících osteofytů. Ke vzniku lokalisované spondylosy vedl také vrozený kostní blok krčních obratlů na kostře č. 682b (muž, 50—60 let); na okrajích kostního bloku jsou výrazné ventrální a laterální osteofyty. Souvislost nalezeného degenerativně-produktivního procesu se spondylolysou u č. 711 (muž, 40—50 let) je problematická; není vyloučeno, že zde došlo ke spondylolisthese, která měla vliv na statické poměry páteře a uspíšila vznik deformační spondylosy. Spondylosa je zde výrazného stupně s přemosťujícími osifikacemi v dolní hrudní a bederní páteři.

Arthrosa byla nejčastěji nalezena na kostrách, na nichž bylo možno diferencovat i deformační spondylosu. Bylo tomu tak u všech zjištěných případů koxarthros. Unilaterální *koxarthrosa*, v obou případech levostranná, byla nalezena na kostře č. 369 (muž, 40—50 let) a 422 (žena, 30—40 let). Oboustranná koxarthrosa byla vytvořena u koster č. 481 (muž, 50—60 let) a 818 (muž, 50—60 let). U posledně zmíněné kostry muže byla ještě nalezena oboustranná výrazná *omarthrosa*. Arthrosa intervertebrálních kloubů krční páteře někdy provázela spondylosu krčních obratlů a v některých případech dosáhla enormního stupně. U kostry č. 682a (žena, přes 60 let) byla nalezena oboustranná *arthrosa temporomandibulárního kloubu* a obdobný nález, ale jen unilaterálně vpravo, byl zjištěn u kostry č. 771 (muž, starší 60 let). Arthrosa v této lokalisaci ovšem není ve věku senilis zvláštností.

Ze změn, které jsou charakterisitické pro vysoký věk, je nutno jmenovat zejména dva nálezy

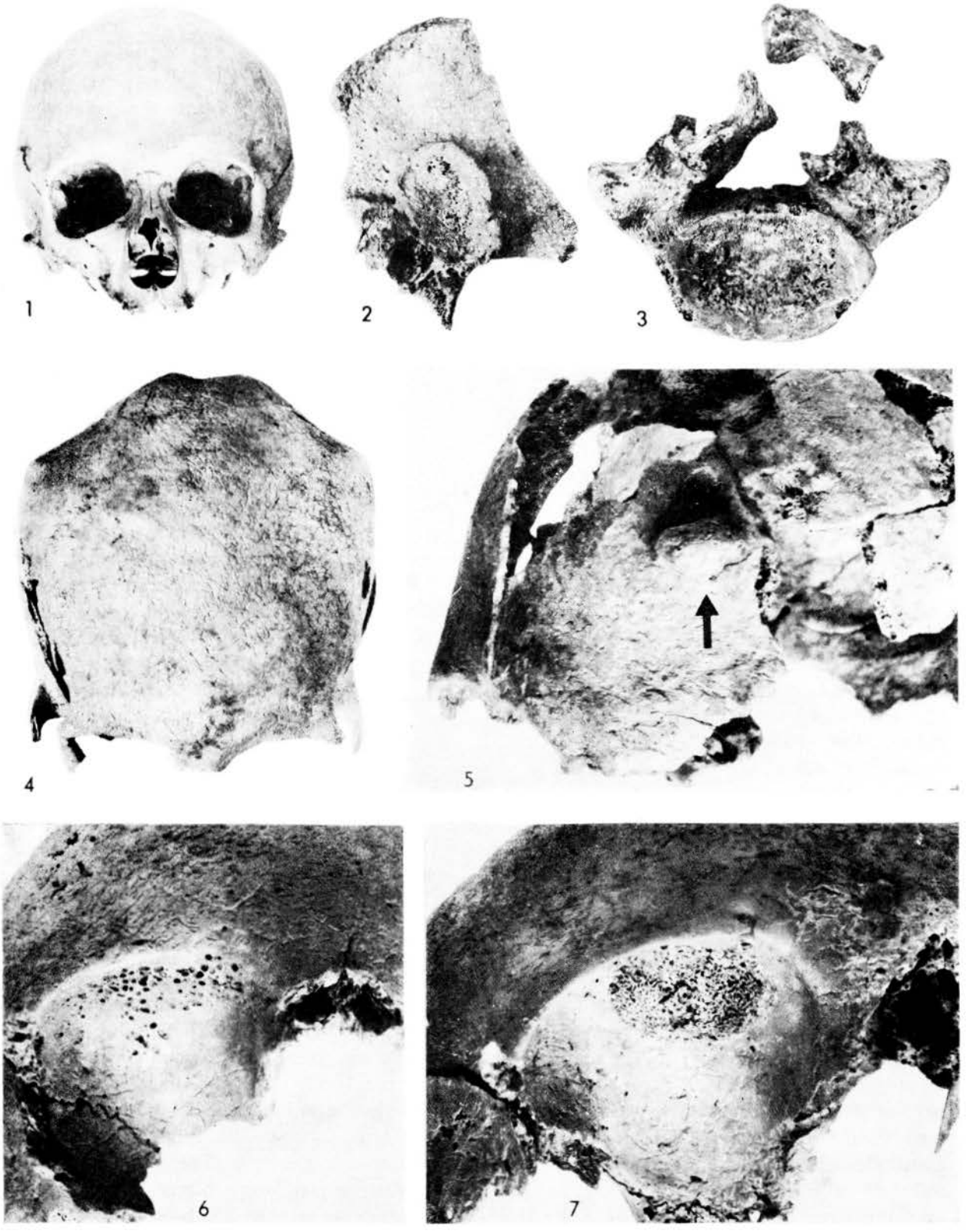

Obr. 12. Želovce. 1 — stav po traumatu obličejového skeletu č. 771 vpravo se žlábkovitou deformací povrchu maxilly; 2 — neoacetabulum levé kyčelní kosti kostry č. 408 při stavu po luxaci femoru v kyčelním kloubu; 3 — unilaterální spondylolysa oblouku 5. bederního obratle kostry č. 476 spojená ještě se spinou bifidou oblouku téhož obratle; 4 — konkávní vklesnutí parietálních hrbolů při ohraničené osteoporose temenních kostí lebky č. 682a; 5 — osteom na čelní kosti lebky č. 619; 6 — plochá cribra orbitalia lebky č. 807; 7 — cribra orbitalia s ohraničenou prominencí lebky č. 668.

Tab. XXVIII. Výskyt cribra orbitalia

Pohlaví	Celkový počet očnic	Z toho cribra orbitalia				
		oboustranně	vpravo	vlevo	celkem	%
Muži	89	1	1	—	2	2,2
Ženy	131	6	—	2	8	6,1
Nedospělí	49	10	1	2	13	26,5

ohraničené parietální atrofie, a to u kostry č. 205 (žena, starší 60 let) a 682a (žena, starší 60 let). Jde o stav, který poprvé popsal v r. 1786 *Köhler* (cit. *Pirk);* v oblasti hrbolů jsou temenní kosti výrazně v různě velkém okrouhlém nebo oválném okrsku ztenčené, konvexita parietálního hrbolu vklesá a mění se až v konkavitu (obr. 12: 4). U kostry č. 682a je ještě možno diferencovat *osteoporotickou konfiguraci obratlů* hrudní a bederní páteře. Facies terminales horní i dolní výrazně konkávně vklesají, takže vzniká obraz tzv. rybích obratlů. Tato osteoporosou podmíněná defigurace obratlových těl je ještě vyjádřena na hrudní páteři kostry č. 521 (žena, 50—60 let) a bederní páteři kostry muže č. 771 (staršího 60 let).

4. Z á n ě t y

Jako výrazný nález zánětlivé etiologie je nutno vyzdvihnout změny na diafyse levého femoru kostry č. 605 (muž, 40—50 let). Diafysa je výrazně vřetenovitě rozšířena a vyklenuta především na mediální straně. Povrch deformovaného úseku kosti je nepravidelně hluboce rozbrázděn. Nález svědčí pro *chronickou osteomyelitidu levého femoru.*

Ve studovaném materiálu nebyly zjištěny žádné kostní změny, které by byly charakteristické pro kostní zánět specifické etiologie.

5. N á d o r y

Mezi poměrně časté nálezy na kosterních pozůstatcích patří *osteomy*, obvykle lokalisované na plochých kostech lebky. V Želovcích byla tato benigní tumorosní formace nalezena jen jednou, a to právě v této lokalisaci na čelní kosti kostry č. 619 (žena, 30—40 let). Osteom je velikosti fazole, má zcela hladký povrch a vyvstává nad tabula externa levé poloviny čelní kosti těsně při střední čáře (obr. 12: 5).

Známky maligních kostních lézí nebyly na žádné z vyšetřovaných koster zjištěny.

6. D a l š í k o s t n í o d c h y l k y

Také v materiálu ze Želovců byly zjištěny případy houbovitých struktur ve stropech očnic, které se označují jako *cribra orbitalia.* Početní výskyt této odchylky ukazuje tabulka XXVIII. Do hodnocení procentuálního výskytu orbitálních kriber byly zařazeny jen ty případy, kdy byly zachovány obě očnice, aby bylo umožněno zjistit eventuální unilaterální výskyt.

V poslední době se uvádí jako etiologický faktor vzniku kriber anemie z nedostatku železa *(Hengen);* toto vysvětlení však dosud není všeobecně přijato, i když většina autorů soudí, že ke vzniku této odchylky dochází vinou hyperaktivity červené kostní dřeně, jež se projevuje v první řadě na orbitách. Žádný z autorů však zatím neuvádí korelát z klinické či patologicko-anatomické recentní zkušenosti. Problém proto zůstává stále do značné míry otevřený.

V kosterním materiálu ze Želovců byly zjištěny vesměs markantní případy kriber; nejvíce těchto případů bylo jako obvykle mezi nedospělými, na druhém místě byly ženy, nejméně často byla kribra nalezena u mužů. Při hodnocení bývají cribra orbitalia rozdělována podle velikosti otvůrků perforujících povrch stropu očnic, jejich početnosti, splývání, podle tvorby osteofytů, které mohou tvořit drobnou síť trabekul. Při analyse nálezů kriber v materiálu ze Želovců však zřetelně vystupovaly dva typy kribroidních struktur, které se od sebe nápadně odlišovaly. Cribra orbitalia byla jednak representována skupinami shluklých nebo roztroušených otvůrků ve stropě očnic, které měly okrouhlý nebo oválný tvar a nesplývaly. I když zaujímaly značný prostor, nedocházelo ke změně úrovně těchto oblastí stropu očnic (obr. 12: 6). Proti kribrům tohoto charakteru stojí nálezy, kde je změněn ostře ohraničený okrsek stropu očnice, obyčejně menšího rozsahu než u prvního uvedeného typu. Tento okrsek je rovněž kribroidně změněn, avšak na místě jednotlivých větších otvůrků je zde shluk drobných kanálků, většinou vývrtkovitě spojených jemnými žlábky. Celý změněný okrsek pak bochánkovitě vystupuje nad úroveň okolního kostního povrchu (obr. 12: 7).

Obě popsané formy by bylo sice možno zařadit do *Hengenovy* podrobné stupnice, ovšem za předpokladu, že jde o stupně jedné patologické formy, které do sebe přecházejí. Přitom by podle uvedené stupnice bylo nutno předpokládat, že kribra s jednotlivými foraminy jsou předstupněm změn druhého typu. Avšak změny druhého typu s ohraničenou kribroidní strukturou a vyvýšením nad okolí nedosáhly nikdy rozsahu změn prvního typu, a to ani v jiných staroslovanských kostrových materiálech. Výrazně se odlišující nálezy různě charakterisovaných kriber, jak jsou demonstrovány na obrázcích 12: 6 a 7, jsou podnětem k úvahám o problematice jednotné etiologie kribroidních nálezů v očnicích.

7. Zdravotní stav chrupu

Pro výpočet *intensity kazivosti* jsme měli k disposici u mužských lebek 1918 stálých zubů, z toho bylo 92 s kazem a z celkového počtu 2674 zachovaných alveolů bylo 308 zhojeno po intravitální ztrátě zubu; intensita kazivosti mužů tedy činila 17,2; pro věkovou skupinu adultus vychází hodnota 8,0, pro maturus 20,0.

U ženských lebek bylo z celkového počtu 3156 zachovaných zubů 176 kazivých a ze 4445 alveolů bylo 603 zhojeno po intravitální ztrátě. Celkově činí intensita kazivosti 19,2, pro skupinu adultus 8,9 a pro skupinu maturus 33,6.

Při vypočítávání *frekvence kazů* jsme vycházeli z celkového počtu lebek. U mužů mohly být posouzeny 104 lebky, z toho bylo 73 aspoň s jedním nálezem (kazem či intravitální ztrátou) a frekvence tedy činila 70,2. Ze 178 ženských lebek bylo s nálezem 121 a frekvence byla vypočítána na 68,0.

Podáváme zde o kazivosti chrupu skutečně jen nejzákladnější údaje, podrobně budeme tato data publikovat samostatně.

Z nálezů vrozených a získaných kostních změn je nutno především vyzdvihnout vysoký výskyt spondylolys v oblasti bederní páteře, zatím nejvyšší, jaký byl u staroslovanského materiálu zjištěn. Naproti tomu se nepodařilo nalézt žádný případ následků válečného poranění, což je v tak rozsáhlém materiálu nápadné. Celkový obraz kostních odchylek je doplněn některými zajímavými kasuistickými nálezy, jako stavu po oboustranné vrozené luxaci kyčelního kloubu a případem unilaterální spondylolysy 5. bederního obratle spojeným se spinou bifidou téhož obratlového oblouku.

Závěr

Rozbor koster z pohřebiště v Želovcích je, podle našeho názoru, významný v několika směrech. Především tím, že uvádí do literatury základní antropometrická data o velkém a archeologicky dokonale a beze zbytku prozkoumaném pohřebišti. Antropologický materiál z tohoto pohřebiště nebyl sice zvlášť dobře zachován, ale přece byla získána metrická data o celkem 154 lebkách, i když ovšem ve většině případů tyto lebky neposkytly plný počet zjišťovaných charakteristik.

Metrická analysa podstatně rozšiřuje naše znalosti o antropologii doby slovansko-avarské na území Slovenska a o antropologii časného středověku vůbec. Výzkum kostrových pozůstatků ze 7. a 8. století z jihozápadního Slovenska může nejen osvětlit složitou historickou situaci tohoto období, ale také přispět k řešení vztahu této oblasti (již snad můžeme počítat k Samově říši) k území jižně od Dunaje, na druhé straně i souvislostí mezi dobou slovansko-avarskou a pozdější Říší velkomoravskou.

Antropologický výzkum období raného středověku má už za sebou dávno první počátky a seznam publikovaných materiálů z tohoto období není jistě bezvýznamný. Ale až nyní se dostáváme do stadia, kdy množství nashromážděných údajů dovoluje uvažovat v těchto širších souvislostech a závěry opřít o konkrétní data.

V demografické struktuře slovansko-avarských pohřebišť je možné vytkout především dva body, jimiž se tato pohřebiště odlišují od pozdějších pohřebišť velkomoravských. Je to převaha ženských koster mezi kostrami dospělých na pohřebišti a celkově menší počet nalezených dětských koster. Tato fakta jsou jistá aspoň do doby, dokud nebude novými výzkumy získán materiál s případně odlišnými charakteristikami; výklad těchto fakt bude ovšem vždy jen hypotézou. Odvažme se jí však přece a vezměme v úvahu vliv křesťanství v době velkomoravské na demografickou strukturu pohřebišť. Pokud jde o dětské pohřby, můžeme se domnívat, že křesťanství s sebou přineslo i větší úctu k zemřelému dítěti, aspoň pokud to bylo dítě pokřtěné. A křesťanství také jistě bránilo udržování některých pohanských zvyků mezi něž je možno počítat i utracování části novorozeňat. Podobně také můžeme předpokládat, že křesťané toužili po smrti spočinout v posvátné půdě hřbitova, i když padli v boji. Proto nacházíme na velkomoravských

pohřebištích celkem běžně stopy válečných zranění, zatímco ze 7. a 8. století jsou tato zranění téměř neznámá. Nápadné je to zejména právě u pohřebiště v Želovcích, které vyniká množstvím nalezených zbraní a má jasně charakter hřbitova strážní osady. Zcela klidné období téměř dvou staletí můžeme těžko předpokládat; spíše je možné, že padlí byli tehdy pochováváni na místě boje.

Zvláště složitou otázkou je vztah mezi slovanskou a mongolskou složkou na těchto pohřebištích. Mongoloidní elementy zatím nebyly zjištěny na území Moravy, ale jejich výskyt i na území jihozápadního Slovenska je daleko menší, než bychom očekávali. Možná, že tu hraje určitou roli obtížnost rozlišení těchto prvků zejména ve smíšených avarsko-slovanských populacích, ale už teď můžeme s určitostí říci, že biologický podíl mongoloidní složky byl menší než její vliv kulturní a politický.

Rozbor pohřebiště v Želovcích zdaleka nemohl zodpovědět všechny důležité otázky. Avšak tento materiál se stává svou velikostí a úplností spolehlivým východiskem k dalším výzkumům.

Literatura

ACSÁDY, Gy. — NEMESKÉRI, J.: History of human life span and mortality. Budapest 1970.

BACH, H.: Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen weiblicher Skelette. Anthropologischer Anzeiger, *29*, 1965, s. 12—21.

HANÁKOVÁ, H. — STLOUKAL, M.: Antropologický materiál ze slovansko-avarského pohřebiště v Nových Zámcích. Studijné zvesti AÚ SAV, 15, 1965, s. 225—321.

HENGEN, O. P.: Cribra orbitalia. Pathogenesis and probable etiology. Homo, 22, 1971, s. 2, 57—76.

MALÁ, H.: Anthropologische Analyse von Skelettresten aus dem slawisch-awarischen Gräberfeld in Holiare. Slov. archeol., *13*, 1965, č. 2, s. 423—451.

MARTIN, R. — SALLER, K.: Lehrbuch der Anthropologie. 3. Aufl. Stuttgart 1957.

PIRK, F.: Senilní atrofie parietálních kostí. Čs. rentgenologie, *13*, 1959, č. 1, s. 65—66.

SCHWIDETZKY, I.: Das Symposion „Anthropologie des Neolithikums", Mainz 16. bis 23. Oktober 1966. Homo, *18*, 1967, s. 226—230.

STLOUKAL, M.: Der Gesundheitszustand des Gebisses bei der Population von großmährischen Mikulčice. Anthropologie, *1*, 1963, č. 1, s. 35—45.

STLOUKAL, M. — HANÁKOVÁ, H.: Anthropologie der Slawen aus dem Gräberfeld in Nové Zámky. Slov. Archeol., *14*, 1966, č. 1, s. 167—204.

STLOUKAL, M. — HANÁKOVÁ, H.: Menschliche Unterkiefer aus Mikulčice. Anthropologie, *5*, 1967, č. 1, s. 33—51.

STLOUKAL, M. — HANÁKOVÁ, H.: Antropologie raněstředověkého pohřebiště v Abrahámu. Sbor. Nár. muz. v Praze, řada B, 27, 1971, č. 3, s. 57—131.

STLOUKAL, M. — VYHNÁNEK, L. — ROESING, F. W.: Spondylosehäufigkeit bei mittelalterlichen Populationen. Homo, *21*, 1970, s. 46—53.

STROUHAL, E.: Využití metod horizontální profilace obličejového skeletu u núbijských souborů. Praha 1972 (v tisku).

THURZO, M.: Antropologický rozbor kostrového pohrebiska „Lupka" v Nitre. Zbor. Slov. nár. múz., prírodné vedy, *53*, 1969, č. 1, s. 77—153.

VLADÁROVÁ-MOJŽIŠOVÁ, S. — HANULÍK, M.: Die Kraniologie des slawisch-awarischen Gräberfeldes in Nové Zámky. Acta F. R. N. Univ. Comen. — Anthropologia, *15*, 1970, s. 191—211.

VLČEK, E.: Antropologický materiál zo Žitavskej Tône. Slov. archeol., *4*, 1956, č. 1, s. 132—154.

VYHNÁNEK, L.: Analyse der pathologischen Knochenbefunde aus der slawischen Begräbnisstätte von Bílina. Anthropologie, *9*, 1971, č. 2, s. 129—135.

WELLS, C.: The study of ancient disease. Surgo, *32*, 1964, č. 1, s. 3—7.

Tab. XXIX. Míry lebek

Mužské lebky														
Hrob. čís.	Míra													
	1	5	7	8	9	12	16	17	20b	23	25	26	27	28
13	190	101	—	148	102	117	—	144	137	547	—	133	130	—
16	196	—	—	146?	104	—	—	—	—	—	—	129	141	—
25	184	103	35	146	96	114	29	138	130	526	375	133	127	115
30	198	—	—	150	103	127	—	—	131	562	—	—	145	113
38	194	—	—	143	100	—	—	—	—	—	—	127	145	—
44	—	107	—	—	104	—	—	133	—	—	—	120	—	—
59	196	108	—	153	103	116	—	—	—	—	—	—	—	117
78	193	109	33	137	—	—	30	138	128	—	382	129	126	127
83	182	102	—	135	91	112	—	131	122	509	—	122	130	—
87	182	—	—	147	92	117	—	—	129	532	367	125	127	115
88	182	104	—	132	95	—	—	137?	—	—	—	132	130	—
89	195	111	38	141	103	113	33	141	130	547	378	130	121	126
91	195	—	—	139	97	107	—	—	128	—	—	—	125	130
94	183	—	—	140	96	112	—	—	131	—	368	126	130	112
98	188	105	38	143	99	110	31?	134	125	532	372	131	120	120
121	189	103	41	137	97	—	31	137	127	529	379	122	140	116
124	184	100	42	150	96	117	32	135	133	533	369	126	129	114
146	195	—	—	143	104	—	—	—	—	546	—	135	125	—
184	194?	107	35	150	103	114	31	124	132	—	—	131	—	—
214	182	105	—	145	109	—	—	126	—	—	351	—	—	—
228	174	96	—	133?	98	—	—	130	—	—	—	118	—	—
235	177	—	—	150	—	—	—	125	—	—	—	—	—	—
236	184	—	—	140	99	115	—	—	129	—	—	133	120	—
255	187	102	37	145	104	121	32	141	138	536	388	130	138	120
258	—	—	—	—	99	—	—	—	—	—	—	—	—	—
259	189	101	—	146	101	118	—	143	132	—	—	144	122	—
270	193	—	—	142	100	110	—	—	—	534	—	140	133	—
296	179	—	—	138	93	110	—	—	—	—	371	112	149	110
312	176	104	38	150	98	113	33	140	134	520	361	121	132	106
318	188	110	42	136	102	108	33	139	136	525	365	126	124	115
321	178	103	37	147	100	117	32	137	135	522	365	128	123	114
363	182	—	—	140	99	117	—	—	126	513	366	128	129	110
377	185	96	34	137	92	105	30	132	125	518	387	136	127	124
389	—	—	—	139	96	—	—	—	125,5	—	—	120	129	—
390	196	—	—	135	100	113	—	—	130	546	393	130	145?	118
398	192	—	—	141	—	—	—	—	—	—	—	130	131	—
399	181	104	33	151	100	120	30	143	137	530	370	123	136	113
417	188	—	—	141	100	105	—	—	130	526	377	131	125	120
437	183	—	—	135	95	116	—	—	—	525	371	123	133	115
440	186	—	—	139	100	—	—	—	125	522	—	124	136	—
450	—	—	—	—	101	—	—	—	—	—	—	125	127	—
457	—	—	—	—	97	—	—	—	—	—	—	131	—	—
481	—	—	—	—	98	—	—	—	122,5	—	—	125	—	—
494	180?	—	—	139	98	—	—	—	—	—	—	135	—	—
508	185	—	—	136	95	—	—	—	—	—	—	—	—	—
523	177	100	—	140	104	109	—	129	127	512	—	125	116	—
538	177	—	—	141	100	—	—	—	—	—	365	123	130	103
540	181	108	36	138	95	114	30	132	122	514	355	117	130	108
564	179	104	38	144	100	115	30	130	131	522	356	127	120	109
568	182?	96	—	144?	100	112	—	137	133	522	378	131	122	125
579	168	—	—	148	102	—	—	—	125	539	370	136	125	109
616	—	105	—	—	105	—	—	—	—	—	—	135	—	—
618	186	—	—	—	102	107	—	—	—	—	—	—	—	—
625	172	—	—	152	98	116	—	135	—	514	352	117	116	119
643	187	101	—	137	100	114	—	145?	141	528	395	132	136	127
664	182	—	—	137	102	111	—	—	125	517	378	133	127	118
675	194	—	—	141	99	107	—	—	—	529	—	—	—	—
682	190	103	33	153	106	125	30	138	138	550	399	137	120	142
696	181	—	—	141?	106	—	—	—	—	525	—	129	133	—
711	184	—	—	133	96	108	—	146	130	—	—	128	—	—
730	200	113	—	142	107	118	—	147	139	558	398	135	148	113
732	190	—	—	145	103	109	—	—	—	—	—	—	—	—
740	183	107?	—	142?	95	111	—	144?	125	—	—	128	128	—
756	181	97	—	134	85	—	—	128	119	504	—	121	131	—
771	186	104	38	145	97	111	30	128	128	533	386	132	125	108
787	184	—	—	142	99	112	—	144	—	—	—	—	—	—
818	179	100	34	140	93	115	28,5	134	126	514	364	128	123	113
850	190	—	—	149	104	—	—	—	129	—	—	138	—	—

z pohřebiště v Želovcích

Mužské lebky														
Míra														
29	30	31	32	40	43/1	45	46	47	48	50	51	52	54	55
120	118	—	79	94	104	140?	108	122	72	—	42?	33	28?	52
113	124	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
117	111	97	83	102	98	132	103	124	76	23,5	41	32	28	53
—	133	84	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
106	122	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
108	—	—	—	103	100	123?	98	123	76	26,7	40	31	25	57
—	—	95	80	—	—	140	—	125	70	—	—	—	29,5	50
112	113	99	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
107	113	—	81	103	95	129	96	124	74	22,3	41	32	25	51
111	110	95	78	—	99	144	104	134	80	25,0	42	32	29	56
112	113	—	—	104	91	125?	97	120	70	20,5	40	35	25	52
115?	112	100	82	—	—	129?	—	125?	69?	—	45?	32	24	51
—	113	99	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
110	115	89	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
113	107	98	86	93	99	127	85	—	69?	—	40P	34P	27?	52
105	122	92	91	102	97	127?	96?	—	70	24,1	41	33	29	50
112	111	96	84	93	98	139	95	122	76	—	42	35	28	56
117	116	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
113	—	—	83	100	102	134	97	118	71	21,1	42	32	28	49
—	—	—	74	96	105	143	—	127	78	—	45	36	—	—
104	—	—	—	94	93	131?	86	129	75	—	41	32	22	50
—	—	—	—	92	—	132	-	—	73?	—	—	—	—	—
115	108	—	—	—	—	—	.	—	—	—	—	—	—	—
110	121	98	—	—	—	—	-	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	100	138?	99	114	68	21,2	43	33	22	48
124	111	—	84	93	102	141	100	118?	67	22,7	45	28	30	51
120	119	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
99	129	92	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
106	115	91	—	—	101	—	—	—	—	—	—	—	—	—
111	113	95	—	—	106	—	—	—	—	—	—	—	—	—
111	110	95	—	—	98	—	—	—	—	—	—	—	—	—
111	115	90	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
115	113	96	83	89	91	131	92	126	74	19,3	41	31	27	52
106	112	—	87	—	92	126	90	116	69	—	41P	33P	18	49
113	127?	95?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
115	119	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
108	119	92	80	97?	102	142	98	128?	73	21,2	44	—	28	51
116	113	97	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
106	118	94	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
108	119	—	—	—	101	136	95	110	65	23,0	40	33	26	53
106	108	—	—	—	95	121?	93	117	—	22,9	40	29	25,5	44
117	—	—	—	—	99,5	—	104	—	—	—	42,5	34,5	28	53,5
110	—	—	—	—	100	129?	—	112	70,5	20,4	43P	32P	26?	54?
113	—	—	—	—	93	121	—	116	72	22,6	39	31	25	50
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
110	104	—	84	96	97	132?	93	107	65	20,8	42	30	24	51?
108	109	87	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
103	115	92	83	99	97	127	94	113	69	20,0	43	31	24	48
113	107	89	77	97	100	141	101	112	67	24,2	43	32	27	49
115	109	101	84	90	100	134?	—	120	71	—	38	31	26	49
116	111	89	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
113,5	—	—	—	93	107	135?	97	120	69	24,1	46	31	20	50
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
102	104	96	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
117	120	103	90	105	100	130?	89	113	68	—	41?	28	25?	45?
113	113	102	86	—	98	131?	—	120	68	—	40?	32?	—	—
—	117	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
116	111	110	91	100	103	133?	—	114?	66	—	41?	32P	27	48
110	119	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
112	—	—	78	—	93	135?	—	123	71	—	40	33	23	53
119	130	95	82	102	102	140?	97	114	63	26,0	43P	30	25	46
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
111	114	—	80	100	96	135	97	116	69	—	43	28	22	50
107	117	—	80	93	90	119	87	107	66	15,9	40	31	24	49
116	111	86	75	—	102	136	—	—	71	19,6	45	36	26	57
122	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
110	111	92	81	90	93	134?	94	118	70?	—	40	31,5	24	51
120	—	—	79	—	103	145?	104	127	72	—	42P	32P	25	52

Tab. XXIX. Míry lebek z pohřebiště v Želovcích

Hrob. čís.	Mužské lebky											
	Míra											
	57	60	61	65	66	69	70	71	72	74	75	79
13	10,3	56	72	132	110	34	65	32	87	—	—	126
16	—	—	—	120	102	—	—	—	—	—	—	—
25	10,9	57	68	121	106	38	65	33	83	76	—	127
30	—	—	—	140	104	—	68	35	—	—	—	122
38	—	—	—	120	104	34	—	—	—	—	—	—
44	9,5	53	67	—	—	36	—	—	—	—	—	128
59	—	—	—	126?	104	35	—	—	88,5	80	—	131,5
78	—	—	—	—	—	—	57	36	—	—	—	122
83	8,1	—	—	—	97	35	72	33	83,5	87	—	127
87	5,1	—	—	128	123	38	74	34	85	—	—	124
88	7,4	—	—	—	89	34	60	30	—	—	—	127
89	—	—	—	—	106	37	70	35,5	—	—	—	121,5
91	—	—	—	—	96?	—	69	34	—	—	—	137
94	—	—	—	120	105	—	66	34	—	—	—	—
98	11,0	—	—	—	105	32	55	27	—	—	—	133
121	9,1	56	58	—	—	—	—	—	—	—	50	116
124	—	—	—	130	96	35	71	33	86	79	—	125
146	—	—	—	—	109	—	—	—	—	—	—	120
184	10,8	55	63	—	—	38	69P	34P	94	83	62	124
214	—	—	—	—	—	33	77	35	90	—	—	131
228	8,2	—	—	—	—	38	66	32	—	—	—	128
235	—	—	—	—	—	—	67	27	—	—	—	121
236	—	—	—	—	111	—	71P	31	—	—	—	128P
255	—	—	—	133	109	34	64	31	—	—	—	127
258	9,1	58	64	—	—	32	67P	32P	—	—	—	125
259	10,0	—	—	132	110?	36	64P	28P	87	81	—	135
270	—	—	—	—	105?	—	—	—	—	—	—	—
296	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
312	—	—	—	117	100	—	70	27	—	—	—	130
318	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
321	—	—	—	130	101	—	80	29	—	—	—	134
363	—	—	—	—	114	36	75	34	—	—	—	—
377	6,5	—	—	123	96	38	66	37	88	86	—	—
389	—	—	—	—	—	—	67	31	88	—	—	123
390	—	—	—	122?	104	—	70	31	—	—	—	—
398	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
399	12,4	—	—	134	111	38	65	36	—	—	—	122
417	—	—	—	—	98	30	—	—	—	—	—	113
437	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
440	7,7	52	62	124	100	30	65	27	—	—	—	133
450	11,3	—	—	—	—	32	—	—	—	—	—	—
457	—	—	—	—	—	38	69,5	29,5	—	—	—	—
481	8,9	—	—	—	—	—	57,5	28,5	—	—	—	128
494	10,5	—	—	—	—	34	72P	32P	—	—	—	118
508	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
523	9,9	51	60	—	—	29	—	—	86	78	—	127
538	—	—	—	—	103	29	58	28	—	—	—	121
540	7,3	—	—	—	95	30	57	30	88	87	52	125
564	10,5	55	65	126	103	29?	69	33	90	83	65	125
568	—	—	—	—	—	34,5	—	—	88	86	—	—
579	—	—	—	127	110?	35	—	—	—	—	—	—
616	6,7	—	—	—	—	33	61P	29P	—	—	—	125
618	—	—	—	121	105	34	—	—	—	—	—	—
625	—	—	—	134?	120?	—	—	—	—	—	—	—
643	—	—	—	—	—	—	—	—	82	—	—	—
664	—	—	—	—	112	34	67P	28P	86	—	—	—
675	—	—	—	—	118?	36	—	—	—	—	—	—
682	—	—	—	131	112	35	71	31,5	85	—	—	—
696	—	—	—	123	100	32?	—	—	—	—	—	—
711	—	—	—	121	109	40?	63	31	84	84	—	—
730	12,3	—	—	—	114	31	74P	36P	84	—	—	117
732	—	—	—	—	—	40	—	—	—	—	—	—
740	—	51	62	—	—	32	70	34	85	79	—	116
756	8,2	51?	63	113	90?	29	61?	28	85	88	56	122
771	8,4	—	—	—	89	33	—	—	—	—	59	—
787	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
818	10,2	—	—	127	101,5	31?	60,5	33	88	87	—	119
850	9,0	—	—	124,5	110	—	64,5	34	83	77	57	122

(pokračování)

Mužské lebky											
Míra											
80/2	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
—	—	—	—	—	—	17,3	22,4	5,8	—	6,4	130
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	20,0	24,9	3,9	7,1	6,7	120
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	137
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	7,5P	7,3P	9,8	10,2	33	19,5	25,6	4,6	10,5	5,0	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	113
—	6,7	5,7	—	—	—	16,9	25,6	3,6	11,5	5,0	115
—	—	—	9,5	10,3	—	13,1	22,9	2,5	10,4	2,2	130
40	—	—	9,0	10,0	32	19,4	30,0	3,5	11,1	5,3	—
42	6,5	5,8	—	—	—	—	—	—	—	—	125
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	112
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	120
—	—	—	—	—	—	20,3	28,1	4,1	—	—	117
41	—	—	8,8	10,4	31	20,7	28,5?	3,7	10,5	5,0	114
—	—	—	9,1	11,1	—	18,8	23,1	—	—	—	124
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	30	20,4	25,3	6,7	10,5	8,0	121
—	—	—	—	—	—	23,8	—	—	—	—	122
—	—	—	9,1	11,1	32	15,2	19,0?	4,4	—	5,2	—
37	—	—	8,3	9,5	29	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	125
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	128
42	8,5	6,7	10,0	10,2	33	21,5	26,6	6,9	9,8	7,6	—
—	—	—	—	—	—	19,8	26,2	4,9	9,0	5,5	129
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	6,7	6,4	—	—	32	18,4	—	—	—	—	126
—	—	—	—	—	—	23,7	—	—	—	—	127
—	—	—	—	—	—	15,0	—	—	—	—	125
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	117
39	—	—	9,2	10,2	31	15,8	21,5	4,0	9,6	3,3	118
—	—	—	—	—	—	19,0	—	—	—	—	117
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	114
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	18,7	22,2	5,1	8,7	7,6	130
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	119
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
40	8,1	7,2	9,9	10,1	32	20,8	23,4	5,3	12,4	5,9	117
40	7,6	6,4	9,0	10,8	32	20,0	26,0	5,6	8,9	4,9	—
—	—	—	—	—	—	20,0	—	—	—	7,8	—
—	—	—	—	—	—	21,9	—	4,2	8,2	5,6	—
—	9,2	7,0	9,2	10,4	32	22,1	—	5,7	9,5	7,7	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
38	—	—	8,5	9,1	30	16,9	21,8	4,8	9,4	6,7	118
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	120
—	—	—	—	—	—	21,9	24,0	3,8	8,1	4,1	112
42	7,8	7,1	10,8	10,7	33	20,3	21,5	4,5	10,7	6,3	127
—	—	—	—	—	—	20,0	—	—	—	—	123
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	121
—	—	—	—	—	—	19,8	16,7	—	10,3	7,8	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	15,5	—	—	—	—	124,5
—	—	—	—	—	—	19,8	—	—	—	—	118
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	16,4	—	—	—	—	123,5
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	20,8	—	—	—	—	116
—	—	—	—	—	—	22,4	24,6	7,9	12,0	8,5	124
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	9,5	10,3	31	20,3	24,9	—	—	—	119
—	—	—	9,4	10,1	—	18,3	26,0	6,2	9,1	6,7	109
—	—	—	—	—	—	22,5	—	4,3	9,4	5,3	120
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	14,0	27,6	6,8	—	—	117
41	8,1	6,8	9,7	10,9	32	18,9	24,2	4,3	—	4,7	130

Tab. XXIX. Míry lebek z pohřebiště v Želovcích

Hrob čís.	Ženské lebky													
	Míra													
	1	5	7	8	9	12	16	17	20b	23	25	26	27	28
6	—	—	—	—	93	—	—	—	117	—	—	124	—	—
32	182	104	—	136	100	—	—	130	126	512	362	121	137	105
37	182	—	—	137	95	116	—	—	125	528	—	132	131	—
54	181	96	—	—	96	—	—	123	—	—	361	122	117	122
63	177	100	—	131	—	—	—	127	117	—	—	118	126	—
65	156	—	—	135?	86	105	—	—	119	466	—	112	—	—
66	187	100	—	139	99	—	—	129	126	521	373	128	118	127
71	165	—	—	135	92	109	—	—	125	479	351	115	137	99
77	184	—	—	136	95	105	—	—	—	519	376	129	118	129
80	—	97	31,5	—	98	—	28	125	126	—	—	119	125	—
95	—	—	—	—	90	—	—	—	—	—	—	121	—	—
157	174	—	—	135	89	—	—	—	—	495	—	129	120	—
158	—	—	—	140	96,5	—	—	—	122	—	—	120	124	—
161	182	—	—	140	97	106	—	—	—	510	356	126	118	112
177	182	101	34	153	107	116	28	132	134	—	378	128	140?	111
194	179	102	36	141?	97	—	29,5	122	—	—	346	123	119	104
202	166	88	34	149	92	—	31	135	—	497	—	—	—	—
205	181	97	36	144	97	120	32	123	120	523	362	122	120	120
209	—	—	—	—	103	—	—	—	—	—	—	—	116	—
227	185?	—	—	141	—	—	—	—	—	521	—	—	125	—
246	171	—	—	145	—	—	—	—	—	—	—	—	98	—
252	178	—	—	132	96	103	—	—	123	505	368	128	131	109
257	176	98	—	136	93	98	—	127	123	496	350	114	126	110
272	172?	98?	—	120	87	—	—	124?	—	467?	—	120	105	—
283	—	—	—	—	95	—	—	—	—	—	—	—	—	—
295	170	100	35	140	91	106?	29	135	124	494	352	127	111	114
301	—	—	—	128	91	—	—	—	—	—	—	126	—	—
341	188	—	—	138?	98	106	—	—	131	—	377	125	130	122
352	—	—	—	—	91	—	—	—	—	—	—	—	—	—
353	—	88	—	137	95	108	—	131	123	—	—	127	129	—
362	181	—	—	138	93	102	—	—	125	509	378	134	132	112
372	—	—	—	—	104	—	—	—	126	—	—	121	—	—
378	186	—	—	134	93	—	—	—	—	521	—	125	140	—
385	173	91	—	140?	94	—	—	124?	—	—	355	123	118	114
386	174	—	—	136	—	105	—	—	—	498	—	129	117	—
402	—	—	—	—	93	—	—	—	—	—	—	124	—	—
408	169	94	33	144	92	113	28	120	117	499	341	112	120	109
414	182	—	—	131	96	—	—	—	—	—	—	—	—	—
415	177	100	—	148	100	—	—	125	125	516	345	118	123	104
438	180	98	39	135	95	107	31	130	127	507	365	125	133	107
441	179	98	—	126	92	—	—	129	119	494	—	126	114	—
445	171	100	—	129	93,5	100	—	133	125	488	—	125	119	—
458	183	93	39	141	90	113	29	129	127	525	372	124	126	122
459	—	—	—	—	94	—	—	—	—	—	—	—	—	—
463	183,5?	—	—	133,5?	91	—	—	—	123	510?	—	128	—	—
464	173	—	—	133	90	—	—	—	120	492	358	125	121	112
465	163	—	—	139	96	—	—	—	—	—	—	—	—	—
467	180?	96	—	143?	102	—	—	131	126,5	—	379	122	137	120
472	176	97	—	132	—	100?	—	134	—	—	—	—	—	—
476	185	—	—	138	96	—	—	—	—	—	—	135	125	—
482	182	—	—	144	93	108?	—	—	125	519?	—	131	133	—
487	—	98?	—	—	97	—	—	—	—	—	—	118	—	—
492	177?	100	—	133?	96	—	—	128?	123	—	—	123	125	—
500	178	—	—	128	—	—	—	—	—	498	360	135	120	104
501	179	—	—	142	98	115	—	—	121	512	359	122	118	119
502	172	—	—	130	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
507	196	—	—	144	92	—	—	—	—	545	377	130	131	116
509	180	—	—	135	97	111	—	—	—	508	—	122	—	—
550	173	—	—	138	89	—	—	—	126	496	353	132	120	101
555	170	—	—	140?	—	—	—	—	114	—	342	116	118	108
558	171	—	—	129	96	101	—	—	—	485	345	115	132	98
562	178	102	36	132	93	112	30	138	125	504	368	132	133	103
567	171	—	—	135	96	101?	—	—	120	477	—	122	114	—
574	—	—	—	—	95	—	—	—	123	—	—	125	—	—
585	176	87	36	134	85	109	30	135	126	501	367	130	120	117
593	196	104	—	134	101	—	—	136?	128	542	389	134	142	112
603	176	—	—	133	94	103	—	—	124	498	—	125	122	—
606	167	98	35	139	98	103	—	128	119	487	343	118	119	106
620	167	100	33	145	105	111	29	136	126	499	350	120	121	109
633	166?	—	—	141?	93	—	—	—	120	496	—	118	113	—
642	190	—	—	128	100	—	—	—	122	522	—	129	132	—
646	180	—	—	146	106	117	—	138	—	525	376	125	131	120

(pokračování)

Ženské lebky														
Míra														
29	30	31	32	40	43 1	45	46	47	48	50	51	52	54	55
108	—	—	—	—	92	121	94	107	67	22,8	40	32	24	47
108	117	87	76	94	99	129?	95	113	73	—	42	33	26	54
113	117	—	81	—	—	127	—	120,5	71	—	40	—	21	50
108	109	102	—	—	—	—	—	—	—	—	43	34	—	—
103	111	—	83	96	—	124	92	117?	70?	—	38P	32P	23	50?
99	—	—	82	—	87	117	83	112	64	17,6	38	32	23	49
111	107	105	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
105	114	87	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
113	107	104	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
107	106	—	82	96?	98	136	86	114	67	21,0	42	35	27	48
105	—	—	—	—	—	—	—	—	64	—	38	32	25	48
107	105	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
101,5	110	—	87	—	—	126?	—	111?	—	—	—	—	—	—
112	107	97	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
113	120	84?	83	98	102	145	97	109	69	24,0	43	34	29	49
107	103	85	—	94	96	129?	—	115	74	—	40?	35?	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
110	112	93	—	—	101	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	101	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	30	—	—
—	112	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
113	114	94	—	—	99	—	—	—	—	—	—	—	—	—
101	115	90	87	90	92	125	90	—	61?	18,4	40	30	22	45
104	95	—	—	91	90	115?	—	98?	61	16,2	39	33?	27	48
—	—	—	—	—	98	136?	—	115?	67	21,8	40P	32P	25	47?
106	101	96	91	94?	91	121	91	108?	62	—	—	—	—	—
110	—	—	84	—	89	122	95	104	63	20,5	37	29	24	46
110	116	106	81	—	101	127?	94	124	71	19,9	44	36	21	51
—	—	—	—	—	91	—	89	—	57	—	39	31	24	45
109	105	—	86	85	95	126	91	108	68	22,3	39	31?	25	48
112	118	91	88	—	—	119?	—	103	59,5	—	40?	28P	27	44
106	—	—	84	—	103	133	92	110,5	62	22,0	44	33,5	25,5?	46
108	124	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
108	101	95	78	86	99	124?	—	108	64	—	41	32	29	49
110	105	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
111	—	—	—	—	90	—	91	—	62	—	41	31	26	46
102	105	88	—	—	92	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
104	110	88	80	101	100	134?	—	113	70	—	42	32,5	27	50
109	119	89	—	—	95	—	—	—	—	—	—	—	—	—
109	100	—	84	94	93	123	89	107	64	17,5	42	33	25	46
106	105	—	92	95	87	118?	93	99,5	58	—	38	32,5	23,5	49
111	114	97	82	96	91	126	95	119	70	19,1	39	33	25	49
—	—	—	—	—	—	—	—	—	74	—	39	32?	23	53
109	—	—	87	—	88,5	113	83,5	101,5	64	—	37	34	21,5	50
109	108	93	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
103	121	97	94	92	99	127	90	103	62,5	23,6	40	31	26	47
—	—	—	86	89	—	123	—	109?	61?	15,5	41	32	26?	47
114	114	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
112	116	—	—	—	88	124?	—	107	67	17,8	38	34	23	50
104	—	—	—	97	94	120?	93	107	62	22,0	40	30	28	48
108	120	—	—	98	97	123?	91	123	72	17,5	43	30	26	50
111	108	90	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
108	105	99	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
116	115	91	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
106	—	—	—	—	94	126	89	100?	62	20,7	42	32	—	—
114	108	87	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
104	105	86	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
103	118	86	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
113	115?	88?	86	98	91	127?	97	118	72	18,5	41	32	25	51
106	104	—	84	—	95	129	92	107	63	22,8	40	33	27	45
108	—	—	—	—	93	118?	91	95	57	17,5	40	29	26	43
110	108	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
116	127	88	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
110	109	—	83	—	96	133	95	103	64	—	—	—	25	—
104	105	93	81	90	97	129	97	119	70	25,3	40	33	22	50
105	103	96	82	91	101	132	90	112	66	—	41P	36P	23?	49
103	102	—	83	—	91	125?	90	109	67	19,1	39	28	22	45
111	121	—	88	—	—	—	—	104	64	—	38P	30P	—	—
110	115	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Tab. XXIX. Míry lebek z pohřebiště v Želovcích

Ženské lebky														
Hrob čís.	Míra													
	1	5	7	8	9	12	16	17	20b	23	25	26	27	28
650	173	—	—	124	90	—	—	—	—	483?	—	115	—	—
663	181	—	—	137	101	111	—	—	—	516	377	131	128	118
666	177?	93	—	150	98	—	—	122	126	—	—	117	125	—
684	186	100?	—	134	92	110	—	130	—	515	364	129	129	107
690	183	—	—	160	104	114	—	—	—	547	—	129	144	—
691	188	—	—	149	—	—	—	138	—	535	389	144	115	129
709	174	—	—	144	—	112	—	126	—	502	352	120	124	108
710	170	—	—	142	96	111	—	—	—	496?	—	—	—	—
715	175	97	—	146	98	114	—	126	126	512	354	125	117	112
717	191	—	—	137?	96	—	—	—	—	—	359	121	128	109
728	170	97	—	155,5	94	106	—	136	133	515	—	141	118	—
747	175	95	—	135	101	110	—	133	125	509	—	125	130	—
772	168	95	—	144	93	—	—	128?	130	495	366	123	127	116
773	181	103	—	128?	—	—	—	133	—	—	354	117	129	108
781	179	97	32	126	92	99	27	130	115	496	358	127	128	117
789	176	99	39	141	95	110	33	132?	123	501	363	120	129	113
810	178	—	—	145	99	—	—	132?	—	515?	—	124	138	—

	Míra											
	57	60	61	65	66	69	70	71	72	74	75	79
6	6,6	51	60	—	—	32	58P	31	—	—	—	132
32	10,8	—	—	120	102	31	64	28	89	85	62	123
37	—	—	—	117	95	31	68	30	—	—	—	131
54	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
63	—	—	—	116	100	—	64	33	—	—	—	122
65	6,7	48	60	118	98	26	65	24	—	—	51	126
66	—	—	—	—	92	—	63P	27P	—	—	—	—
71	—	—	—	114	96	28	57	30	—	—	—	—
77	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
80	10,9	—	—	—	—	35	60P	25P	89	—	—	129
95	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
157	—	—	—	117	96	—	55	30	—	—	—	128
158	—	—	—	116	89	27	67	30	—	—	—	127
161	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
177	9,0	53	67	131	104	31	65P	37P	88	79	60	113
194	—	—	—	—	—	32	57P	29P	—	—	—	117
202	—	—	—	126	106	—	75	33	—	—	—	105
205	—	—	—	117	98	29	56	28	—	—	—	119
209	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
227	—	—	—	117	93	28?	—	—	—	—	—	—
246	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
252	—	—	—	127	98	—	65	26	—	—	—	131
257	7,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	118
272	7,8	—	—	—	—	25	—	—	—	—	—	122
283	6,9	—	—	—	89?	35	—	—	—	—	—	—
295	—	—	—	123	100	30	63	34	—	—	—	117
301	8,7	49	60	—	—	28	56	29	80	77	51	123
341	9,9	—	—	120	98	35	67	31	86	85	48	136
352	11,9	—	—	112	95	25	54	31	—	—	—	130
353	8,1	—	—	120	108	29	56	29	81	72	54	127
362	—	55	59	110	85	30	56	33,5	85	—	—	132
372	7,0	—	—	119	—	29,5	62	32	77	65?	78	124
378	—	—	—	—	97?	—	—	—	—	—	—	—
385	—	—	—	125	102	26?	57	31	83	—	57	127
386	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
402	10,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
408	—	—	—	115	95	32	57	29	—	—	—	125
414	—	—	—	115	98	35	—	—	—	—	—	—
415	—	—	—	117	90,5	28	61,5	30,5	84	80	—	125
438	—	—	—	—	97	28	60P	29P	—	—	—	128P
441	7,6	51	59	123,5	100	29	—	—	82	78	53	130
445	—	—	—	106	89	23	52	28,5	86	82	—	130,5
458	8,6	53	62	121	98	—	56	28	84	73	—	128
459	—	—	—	118?	93	34	64	34	—	—	—	133
463	—	—	—	—	—	27	—	—	79	74	—	127
464	—	—	—	113	99	25	56	31	—	—	—	131
465	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
467	9,6	—	—	120,5	—	29,5	57	27	81	81	60	123
472	8,1	—	—	—	—	30?	—	—	84	—	60	—
476	—	—	—	119	94	33	—	—	—	—	—	—

(pokračování)

Ženské lebky

Míra

29	30	31	32	40	43/1	45	46	47	48	50	51	52	54	55
104	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
111	114	102	—	—	—	—	—	—	—	—	40	33	—	—
103	109	—	80	93	94	—	92	112	68	—	40	32	25	50,5
114	114	89	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
110	120	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
119	109	103	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
105	109	94	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
109	106	94	83	96?	99	129?	95	105	65	20,9	41	33	27	48,5
109	113	91	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
116	104	—	92	84	94	135	97	115	69	17,9	41	31	22	51
108	113	—	87	91	95	133	91	111	68	—	38?	32?	25?	46
109	109	96	—	93?	93	129?	—	110	62	—	38	32	24	43
102	115	88	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
109	113	96	87	91	87	116	79	103	63	16,5	39	32	21	48
104	111	96	84	89?	90	124?	—	108	67	19,3	42P	—	23?	49?
109	121	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Míra

80/2	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
38	6,7	5,6	8,7	9,5	31	14,1	15,8	1,8	10,2	3,5	—
—	8,0	6,0	—	—	—	19,1	23,6	6,3	—	7,0	116
39P	7,4	6,7	—	—	31P	—	—	—	—	—	121
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	32,5	—	23,1	—	—	—	110
—	—	—	8,9	11,2	32	14,0	21,5	4,9	10,8	5,6	112
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	113
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	106
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	22,7	23,1	5,6	12,4	7,4	127
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	114
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	18,8	18,7	5,2	10,1	6,4	126
—	—	—	9,3	10,1	31	17,8	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	118
—	—	—	—	—	—	16,2	—	—	—	—	122
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	18,5	—	—	—	—	112
—	—	—	—	—	—	18,4	22,0?	3,6	9,9	4,9	112
—	—	—	—	—	—	15,7	—	4,9	8,4	5,7	—
—	—	—	—	—	—	13,2	—	2,8	9,5	4,1	—
38	7,1	6,0	8,9	9,6	31	—	—	—	—	—	115
39	—	—	9,5	10,8	31	17,4	23,5	4,6	10,3	6,2	102
42	8,3	6,7	8,8	10,7	34	22,5	23,3	5,7	9,5	7,1	113
—	8,4	6,1	8,4	10,2	33	16,8	21,2	4,6	—	6,3	—
—	—	—	—	—	—	13,9	18,2	3,0	11,9	4,8	113
37	—	—	8,7	9,3	29	—	—	—	—	—	109
39,5	8,8	7,0	—	—	31	16,9	18,8	1,8	5,9	2,8	120
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	12,4	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	8,3	7,2	9,7	11,0	32	20,3	21,0	4,8	—	5,9	—
—	—	—	—	—	—	16,2	—	—	—	—	115
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
41	7,9	7,0	9,0	9,8	31	17,1	—	—	—	—	122
—	—	—	—	—	—	19,5	—	—	—	—	110
—	7,9	7,2	9,6	10,5	34	18,0	23,4	4,5	10,5	5,8	110
—	—	—	—	—	—	18,5	25,9	—	—	—	100
39	8,3	7,2	9,5	9,9	31	14,2	18,2	3,5	7,5	5,2	116
41	8,3	7,0	7,9	9,6	31	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	15,4	24,3	—	—	—	107
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	110
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	9,0	9,6	32	17,1	20,4	3,0	7,0	5,3	117
—	—	—	—	—	—	—	—	3,1	7,2	5,0	108?
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Tab. XXIX. Míry lebek z pohřebiště v Želovcích

Ženské lebky

Hrob čís.	Míra											
	57	60	61	65	66	69	70	71	72	74	75	79
482	18,0	—	—	—	—	29	65	30	—	—	—	122
487	11,4	54	63	116	98	31	53,5	30	—	—	—	130
492	7,1	54	61	—	96	35	58P	34P	—	—	—	130
500	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
501	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	124P
502	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
507	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
509	—	—	—	—	—	28	50	28	—	—	—	127
550	—	—	—	112	86	29	57	30	—	—	—	129
555	—	—	—	—	—	27	57	29	—	—	—	127
558	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
562	5,7	54	66	108	97	34	64	34	85	78	59	124
567	9,9	—	—	102	—	30	53	32	85	79	68	116
574	5,9	—	—	114	98	26	59	29	—	—	—	123
585	—	—	—	—	—	29	62	29	—	—	—	126
593	—	—	—	—	100?	—	61P	30P	—	—	—	126
603	—	—	—	114	98	—	61	29	81	72?	—	121
606	8,2	49	60	117	97	33	63	30	84	80	52	127
620	—	50	59	124	96	30	64	30	85	—	—	—
633	8,8	51	58	—	94?	31	59	30	78	77	—	118
642	—	—	—	—	97	27	55P	33P	82	—	—	121
646	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
650	—	—	—	110	88?	30	—	—	—	—	—	—
663	—	—	—	—	113	34	—	—	—	—	—	—
666	—	—	—	110	95	29,5	57,5	25,5	82	79	—	131
684	—	—	—	117	95	30?	—	—	—	—	—	—
690	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—
691	—	—	—	—	—	27	—	—	—	—	—	—
709	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
710	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
715	9,8	—	—	112	89	28	53P	31P	83?	—	62	119
717	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
728	7,3	—	—	118?	105	31	57	29	92	85	—	125
747	—	49	57	120	109	34	65	32	84	—	—	123
772	—	—	—	117	102	34	60	30	—	—	—	130
773	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
781	6,7	49	55	108	89	27	67	27	80	—	61	124
789	8,5	47	62	109?	90	27	58	25	87?	—	56	129
810	—	—	—	129	100	33	—	—	—	—	—	—

Nedospělé osoby

Hrob. čís.	Míra													
	1	5	7	8	9	12	16	17	20b	23	25	26	27	28
144	168	—	—	137	92	—	—	—	—	483	350	135	125	100
185	162	—	—	130	89	103	—	—	117	466	—	122	123	—
315	—	94	—	—	91	—	—	—	123	—	—	120	—	—
353	172	—	—	129	91	—	—	—	—	480	361	117	138	106
379	167	89	32	134	—	104	29	124	115	476	350	107	129	114
524	178?	91?	37	146?	105	110?	32	138?	126	518	373	128	120	125
527	150	—	—	—	79	—	—	—	121	443	326	112	118	98
622	173	—	—	124	90	—	—	—	121	479	—	125	133	—
630	175	95	—	136	95	—	—	131	120	493	354	117	126	111
636	181	94	37?	137	92	105	32	132	124	508	379	131	128	120
815	—	—	—	—	93	—	—	—	—	—	—	122	—	—

	Míra											
	57	60	61	65	66	69	70	71	72	74	75	79
144	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
185	9,1	—	—	—	—	19,5	42P	25P	81	78	63	136
315	10,6	58	—	—	—	25	48	31	—	—	—	123
353	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
379	7,9	—	—	102	91	26	48	29	75	78	52	134
524	11,0	—	—	—	93	26	52	26	82	65	—	126
527	—	—	—	—	67	—	—	—	—	—	—	—
622	6,9	—	—	101	83?	27	46	27	87	—	—	132
630	—	—	—	110	97	24?	45	28	83	80	—	138
636	6,0	—	—	107	86	26	49	29	89	76	—	134
815	7,0	—	—	—	—	27	50	28	—	—	—	125

(pokračování)

Ženské lebky

Míra

80/2	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
—	—	—	—	—	—	12,5	—	3,2	8,0	4,8	—
—	8,0P	6,4P	9,2	10,3	32P	19,1	—	5,5	7,8	7,2	—
40	6,9	6,9	—	—	32	17,9	23,3	4,9	9,0	5,5	121
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	116
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	16,4	—	—	9,6	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	111
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	107
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
40	8,9	6,9	8,7	10,5	31	14,5	23,4	2,8	9,6	3,5	117
—	8,1	6,7	8,7	10,0	32	19,6	20,8	2,6	8,2	5,5	113
—	—	—	—	—	—	13,0	17,5	2,8	7,6	4,3	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	118
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	116
37	8,2	6,4	7,3	10,5	30	—	—	—	—	—	120
—	—	—	8,8	10,4	30	20,3	23,9	4,1	10,3	5,3	121
—	—	—	—	—	—	16,0	21,5	—	—	—	121
—	7,9	5,5	9,1	9,6	—	14,5	20,4	3,0	9,6	5,2	125
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	108
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	10,4	32	13,1	20,1	—	—	—	129
—	—	—	9,1	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
38	6,5P	6,0P	8,8	10,7	30	17,4	—	4,5	9,0	6,0	106,5
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
39	—	—	9,7	9,8	31	17,3	24,1	3,5	8,3	4,5	127
—	—	—	10,1	8,5	30	17,0?	22,3	—	—	—	118
—	—	—	—	—	—	15,4	—	—	—	—	118
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
38	—	—	9,4	9,3	30	19,3	20,0?	3,9	9,4	4,1	103
—	—	—	—	—	—	15,9	—	4,1	11,1	5,1	112
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Nedospělé osoby

Míra

29	30	31	32	40	43/1	45	46	47	48	50	51	52	54	56
107	110	84	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
103	103	—	94	—	84	110?	76	94?	56	17,5	36	30	23	42
104,5	—	—	—	88	87	115?	88	100	62	18,3	36	29	23,5	47
99	120	89	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
94	111	93	84	89	86	115	83	93	54	16,1	37	31	22	39
111	105	107	88	81?	98	131?	85	98?	59	21,3	42	31	25	45
92	98	78	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
108	118	—	93	—	85	108	80	93	57	16,8	37	30	21	39
101	114	94	92	90	86	114	88	99	60	—	—	—	24	46
109	112	98	95	85	85	114	77	97	57	17,4	38	32	20	41
106	—	—	—	—	87	119?	—	96?	58	16,4	37	31	21	42

Míra

80/2	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	16,5	21,7	3,6	11,1	5,4	100
—	—	—	—	—	—	16,9	21,9	3,6	10,4	6,5	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	14,1	22,4	3,4	8,5	3,7	106
—	8,2	6,4	8,2	11,3	32	19,4	21,5	4,1	9,1	6,3	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	19,0	22,0?	2,9	8,6	4,2	101
—	—	—	—	—	33	16,2	21,0	—	—	—	109
—	8,8	6,8	9,5	10,7	32	16,4	19,0	3,3	9,5	3,6	108
—	—	—	—	—	—	15,9	—	3,6	8,8	4,2	—

Tab. XXX. Indexy lebek z pohřebiště v Želovcích

Hrob čís.	Mužské lebky																Výška postavy
	Index																
	I 1	I 2	I 3	I 13	I 38	I 39	I 42	I 48	I 54	I 60	I A	I B	I C	I D	I E	38	
13	77,9	75,8	97,3	68,9	87,2	51,4	78,7	53,8	128,6	93,1	107,8	56,3	20,7	16,6	—	1690	174,2
16	74,5	—	—	71,3	—	—	—	—	—	—	98,1	—	—	—	—	—	165,5
25	79,2	75,0	94,5	65,7	93,9	57,6	78,1	52,8	119,2	99,0	110,4	35,8	24,2	20,4	30,2	1550	170,0
30	75,8	—	—	68,7	—	—	—	—	—	—	101,0	—	—	—	—	—	185,7
38	73,7	—	—	70,0	—	—	—	—	—	—	104,0	—	—	—	—	—	164,7
44	—	—	—	—	100,0	61,7	77,5	43,8	126,2	96,2	—	48,4	26,1	19,5	39,3	—	—
59	78,1	—	—	67,3	89,3	50,0	—	59,0	—	—	101,4	—	—	—	—	—	167,0
78	71,0	71,5	100,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1518	—
83	74,1	71,9	97,0	67,3	96,2	57,3	78,1	79,1	—	101,0	106,6	44,4	26,7	17,8	51,6	1331	167,4
87	80,7	—	—	62,6	93,0	55,6	76,2	51,8	—	—	126,8	49,0	22,0	13,2	41,6	—	—
88	72,5	75,2?	103,8	72,0	96,0	56,0	87,5	48,1	—	100,0	93,7	47,3	30,9	21,3	54,1	1359	166,4
89	72,2	72,2	100,0	73,1	96,8?	53,4	71,1	47,1	—	—	102,9	—	—	—	—	1605	174,2
91	71,2	—	—	69,8	—	—	—	—	—	—	98,9?	—	—	—	—	—	—
94	76,2	—	—	68,6	—	—	—	—	—	—	109,4	—	—	—	—	—	164,8
98	76,1	71,2	93,7	69,2	—	54,3	85,0P	51,8?	—	88,7	106,1	37,3	33,0	20,5	—	1491	167,5
121	72,5	72,5	100,0	70,8	—	55,2	80,5	58,0	103,5	99,1	—	40,7	29,7?	21,3	43,6	1472	162,5
124	81,5	73,3	90,1	64,0	87,7	54,7	83,2	50,0	—	93,0	100,0	—	24,3	19,2	—	1560	174,2
146	73,3	—	—	72,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	170,2
184	77,2?	64,9	82,6	68,6	88,1	53,0	76,2	57,1	114,5	93,4	—	62,0	26,1	20,0	49,7	1518	174,0
214	79,6	69,1	86,8	75,2	88,8	54,5	80,0	—	—	91,4	—	—	—	22,7	—	1414	—
228	76,4?	74,7	97,8	73,7	98,4	57,2?	78,1	44,0	—	97,9	—	53,6	21,6	16,3	—	1231	171,0
235	84,7	70,6	83,2	—	—	55,3?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1436	166,9
236	76,1	—	—	70,7	—	—	—	—	—	—	112,1	—	—	—	—	—	174,6
255	77,5	75,4	97,2	71,7	—	—	—	—	—	—	104,8	—	—	—	—	1566	172,5
258	—	—	—	—	82,6	49,2?	76,7	45,7	110,2	—	—	75,8	26,9	21,5	46,2	—	170,2
259	77,2	75,6	97,9	69,2	83,7?	47,5	62,2	58,8	—	92,1	108,9	49,0	26,2	19,4	39,7	1615	166,5
270	73,6	—	—	70,4	—	—	—	—	—	—	105,0?	—	—	—	—	—	—
296	77,1	—	—	64,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	164,6
312	84,2	79,5	93,3	65,3	—	—	—	—	—	—	102,1	—	—	18,2	—	1562	167,8
318	72,2	73,9	102,1	75,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22,3	—	1472	171,2
321	82,6	76,9	93,2	67,6	—	—	—	—	—	—	101,0	—	—	15,3	—	1497	167,3
363	76,9	—	—	70,7	—	—	—	—	—	—	115,1	—	—	—	—	—	170,0
377	74,1	71,3	96,3	67,1	96,2	56,5	75,6	51,9	—	92,7	104,3	61,5	23,4	17,4	49,7	1387	164,5
389	—	—	—	69,0	92,1	54,7	80,5	—	—	—	—	—	—	20,7	—	—	—
390	68,8	—	—	74,1	—	—	—	—	—	—	104,0	—	—	—	—	—	—
398	73,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	172,4
399	83,4	79,0	94,7	66,2	90,2	51,3	—	54,8	—	93,3	111,0	41,1	22,4	18,3	41,1	1620	163,8
417	75,0	—	—	70,9	—	—	—	—	—	—	98,0	—	—	—	—	—	169,2
437	73,7	—	—	70,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	170,7
440	74,7	—	—	71,9	80,8	47,8	82,6	49,1	119,1	—	100,0	68,8	26,4	20,6	53,1	—	177,5
450	—	—	—	—	96,7	—	72,5	57,9	—	—	—	49,6	21,0	28,0	38,9	—	—
457	—	—	—	—	—	—	81,2	52,3	—	—	—	—	—	20,1	—	—	177,0
481	—	—	—	—	86,8	54,6?	74,4?	48,1	—	—	—	47,1	—	21,9	40,2	—	167,2
494	77,2	—	—	70,5	95,8	59,5	79,5	50,0	—	—	—	54,3	—	23,8	42,0	—	—
508	73,5	—	—	69,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	173,5
523	79,1	72,8	92,2	74,3	81,1?	49,2?	71,3	47,1	117,6	96,0	—	48,4	23,4	17,4	45,2	1352	—
538	79,7	—	—	70,9	—	—	—	—	—	—	103,0	—	—	—	—	—	161,9

Hrob čís.	Index																Výška postavy
	I 1	I 2	I 3	I 13	I 38	I 39	I 42	I 48	I 54	I 60	I A	I B	I C	I D	I E	38	
Mužské lebky																	
540	76,2	72,9	95,7	68,8	89,0	54,3	72,2	50,0	—	91,7	—	52,1	25,5	22,6	40,5	1359	162,8
564	80,4	72,7	90,3	69,5	79,4	47,5	74,4	55,1	118,1	93,3	103,0	42,8	21,3	20,3	44,2	1414	173,5
568	79,1?	75,2	95,2	69,4	89,6?	52,9	81,6	53,1	—	93,8	—	—	—	20,0	—	1503	—
579	88,1	—	—	68,9	—	—	—	—	—	—	107,8	—	—	—	—	—	—
616	—	—	—	—	88,8	51,1?	67,4	40,0	—	—	—	—	17,2	18,5	42,1	—	173,5
618	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	175,1
625	88,3	78,5	88,7	64,4	—	—	—	—	—	—	122,5	—	—	—	—	1498	173,2
643	73,2	77,6	105,8	73,0	86,9	52,3	78,2?	55,6	—	103,9	—	—	—	15,5	—	1528	—
664	75,2	—	—	74,7	91,6?	51,8?	80,0	—	—	—	109,8	—	—	20,2	—	—	168,5
675	72,7	—	—	70,2	—	—	—	—	—	—	119,1	—	—	—	—	—	—
682	80,5	76,7	90,2	69,3	85,7?	49,7?	78,1?	56,3	—	97,1	105,7	—	—	15,9	—	1680	175,2
696	77,8?	—	—	75,1?	—	—	—	—	—	—	94,3	—	—	—	—	—	170,8
711	72,2	79,3	109,8	72,2	91,2	52,6?	82,6	43,4	—	—	113,6	—	—	22,4	—	1472	172,7
730	71,1	73,5	103,5	75,3	81,4	45,0	69,8	54,3	—	90,3	106,5	64,2	25,3	21,9	46,2	1764	—
732	76,2	—	—	71,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	168,3
740	77,6?	78,7	101,3?	66,9?	86,0	51,1	65,1	44,0	121,5	93,4	—	—	25,7	21,1	—	1560	167,7
756	74,0	70,7	95,5	63,4	89,8	55,4	77,5	49,0	123,5	95,8	105,9	75,6	29,9	20,3	57,3	1285	—
771	77,9	68,8	88,2	66,9	—	52,2	80,0	75,6	—	—	91,7	51,2	—	22,0	47,9	1467	173,6
787	77,2	78,2	101,3	69,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1538	168,5
818	78,2	74,8	95,7	66,4	88,1?	52,2?	78,8	47,1	—	90,0	109,1	66,7	29,4	15,1	—	1414	168,0
850	78,4	—	—	69,8	87,6?	49,7?	76,2P	48,1	—	—	105,8	47,8	23,2	18,4	—	—	166,3
Ženské lebky																	
6	—	—	—	—	88,4	55,3	80,0	51,2	—	—	—	27,3	16,8	15,3	44,8	—	158,7
32	74,7	71,2	95,6	73,6	87,7	56,6	78,6	48,2	—	103,0	102,0	58,3	24,8	19,3	—	1331	161,4
37	75,3	—	—	69,4	94,8	55,8	—	42,0	—	—	100,0	—	—	—	—	—	160,4
54	65,0	—	—	—	—	—	79,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
63	74,0	71,7	96,8	—	94,3	56,4?	84,2	46,0?	—	96,0	—	—	25,1	—	—	1214	159,1
65	86,6	—	—	63,7	95,7	54,7	84,2	46,8	—	—	113,9	73,2	25,9	16,1	61,3	—	158,1
66	74,3	69,0	92,8	71,2	—	—	—	—	—	—	92,9	—	—	—	—	1397	—
71	81,7	—	—	68,2	—	—	—	—	—	—	104,3	—	—	—	—	—	161,2
77	73,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	162,5
80	—	—	—	—	83,7	49,2	83,3	56,2	—	98,9?	—	51,3	26,9	23,2	59,0	—	—
95	—	—	—	—	—	—	84,2	52,1	—	—	—	—	—	—	—	—	153,1
157	77,6	—	—	65,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	157,7
158	—	—	—	68,9	88,1?	—	—	—	—	—	92,3	—	—	—	—	—	—
161	76,8	—	—	69,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	160,2
177	84,1	73,5	86,2	69,9	75,1	47,6	79,1	59,2	126,3	97,0	97,2	57,7	19,3	18,4	42,1	1572	161,4
194	78,7?	68,1	86,5?	68,7	89,1?	57,3?	87,5	—	—	92,2	—	—	—	18,5	—	1317	158,3
202	89,7	81,2	90,6	61,7	—	—	—	—	—	—	115,1	—	—	—	—	1418	158,2
205	79,5	67,9	85,4	67,3	—	—	—	—	—	—	101,1	—	—	16,0	—	1370	156,8
209	—	—	—	—	—	—	76,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
227	76,1?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	161,9
246	84,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	156,8
252	74,1	—	—	72,7	—	—	—	—	—	—	102,1	—	—	18,7	—	—	158,0
257	77,2	72,1	93,3	68,4	—	48,8?	75,0	48,8	—	91,8	—	46,2	24,4	20,0	53,8	1249	157,5
272	—	72,1?	—	—	85,2	53,0	84,6?	56,2	—	92,8	—	62,8	—	17,4	51,8	—	—
283	—	—	—	—	84,6?	49,2?	80,0	53,2	—	—	93,6	40,6	—	13,5	43,6	—	—
295	82,3	79,4	96,3	65,0	89,3	51,2	—	—	—	94,0	—	—	—	—	—	1344	163,5

Ženské lebky																	
Hrob čís.	Index																Výška postavy
	I 1	I 2	I 3	I 13	I 38	I 39	I 42	I 48	I 54	I 60	I A	I B	I C	I D	I E	38	
301	—	—	—	71,1	85,2	51,6	78,3	52,1	122,4	—	—	52,8	24,9	19,6	50,2	—	—
341	73,4?	—	—	71,0	97,7?	55,8?	81,8	41,2	—	—	100,0	57,6	24,8	22,3	47,7	—	165,0
352	—	—	—	—	—	—	79,4	53,3	—	—	104,3	38,7	23,8	18,5	—	—	150,7
353	—	—	95,7	69,3	85,7	53,2	79,4?	52,1	—	96,6	113,8	37,0	20,0	14,6	53,4	—	159,3
362	76,2	—	—	67,4	86,6	50,0?	70,0?	61,3	107,1	—	91,3	—	—	—	—	—	—
372	—	—	—	—	83,1	46,7	76,2	55,3	—	—	119,2	25,7	20,4	16,4	26,8	—	—
378	72,0	—	—	69,4	—	—	—	—	—	—	104,2	—	—	—	—	—	163,1
385	80,9?	71,6?	88,6?	67,1?	87,1	51,6?	78,0	59,1	—	94,5	108,5	—	—	12,5	—	1274	157,7
386	78,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	153,5
402	—	—	—	—	—	—	75,6	56,5	—	—	—	48,0	23,1	22,6	—	—	—
408	85,2	71,0	83,3	63,9	—	—	—	—	—	—	103,2	—	—	17,6	—	1268	—
414	72,0	—	—	73,3	—	—	—	—	—	—	102,1	—	—	—	—	—	156,1
415	83,6	70,6	84,4	67,5	84,3	52,2?	77,3	54,0	—	101,0	90,5	—	—	17,1	—	1418	158,7
438	75,0	72,2	96,3	70,4	—	—	—	—	—	—	102,1	—	—	20,5	—	1304	161,3
441	70,4	72,1	102,2	73,0	87,0	52,0	78,6	53,3	115,6	95,8	108,7	59,2	26,3	19,3	60,0	1205	165,6
445	75,4	77,7	103,1	72,5	84,3	49,2?	85,5	47,9	—	95,0	95,2	—	27,8	21,2	—	1196	153,5
458	77,1	70,5	91,5	63,8	92,3	55,6	84,6	51,0	116,9	103,2	108,9	40,7	19,2	15,6	39,3	1378	156,6
459	—	—	—	—	—	—	82,1	43,3	—	—	98,9	—	—	—	—	—	—
463	72,7?	—	—	68,2	89,8?	56,7	91,8	43,0	—	—	—	—	29,1	17,4	—	—	—
464	76,8	—	—	67,7	—	—	—	—	—	—	110,1	—	—	—	—	—	159,5
465	85,2	—	—	69,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
467	79,4?	72,7	91,6?	71,3	81,1	49,2	77,5	55,2	—	95,8	—	31,2	22,6	17,3	29,7	1432	160,1
472	75,0	76,1	101,5	—	88,7?	49,6?	78,0	55,3	—	91,7	—	38,3	—	—	46,4	1276	163,1
476	74,6	—	—	69,6	—	—	—	—	—	—	97,9	—	—	—	—	—	163,1
482	79,1	—	—	64,6	86,2?	54,0?	89,4	46,0	—	—	—	40,0	—	14,2	44,9	—	160,0
487	—	—	—	—	89,2	51,7?	75,0	58,3	116,6	99,0	101,0	48,2	—	20,3	35,5	—	159,0
492	75,1?	72,3?	96,3?	72,2?	100,0	58,5	69,8	52,0	112,9	98,0	100,0	69,0	25,6	18,5	51,3	1240	163,7
500	71,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	150,0
501	79,3	—	—	69,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	159,2
502	75,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
507	73,5	—	—	63,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	156,1
509	75,0	—	—	—	79,3?	49,2?	76,2	—	—	—	—	—	—	17,4	46,3	—	158,5
550	79,7	—	—	64,5	—	—	—	—	—	—	96,6	—	—	—	—	—	156,4
555	82,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	148,7
558	75,4	—	—	74,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	152,7
562	74,1	77,5	104,5	70,4	92,8	56,7?	78,1	49,0	122,2	96,1	104,3	49,2	24,1	15,9	51,8	1331	160,2
567	79,8	—	—	71,1	83,0	48,8	82,6	60,0	—	—	—	26,2	22,6	20,6	35,9	—	—
574	—	—	—	—	80,5	48,3	72,5	60,4	—	—	103,2	47,5	19,2	14,0	43,3	—	—
585	76,2	76,7	100,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1304	—
593	68,3	69,3?	101,5?	75,3	—	—	—	—	—	—	99,0	—	—	—	—	1500	157,8
603	75,6	—	—	70,7	81,2	48,1	—	—	—	—	104,3	—	—	—	—	—	156,7
606	83,2	76,7	92,1	70,5	92,3	54,2	82,7	44,0	122,3	91,8	99,0	50,0	24,6	20,9	40,7	1248	159,7
620	86,8	81,4	93,7	72,4	84,8	50,0	87,8?	46,9	117,9	91,0	91,3	—	23,9	15,8	—	1400	164,2
633	84,9?	—	—	66,0?	84,7	53,6?	71,8	48,8	113,8	—	101,1	34,1	22,7	15,9	50,3	—	155,5
642	67,3	—	—	78,2	—	—	78,9	—	—	—	97,0	—	—	—	—	—	155,8
646	81,1	76,6	94,5	72,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1512	—
650	71,7	—	—	72,6	—	—	—	—	—	—	97,8	—	—	—	—	—	163,0

Hrob čís.	Index																Výška postavy
	I 1	I 2	I 3	I 13	I 38	I 39	I 42	I 48	I 54	I 60	I A	I B	I C	I D	I E	38	
663	75,6	—	—	73,7	—	—	82,5	—	—	—	111,9	—	—	—	—	—	—
666	84,7	68,9	81,3	65,3	—	—	80,0	49,5	—	100,0	96,9	—	21,8	13,9	—	1409	155,2
684	72,1	69,8?	97,1	68,7	—	—	—	—	—	—	103,2	—	—	—	—	1350	163,0
690	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	96,2	—	—	—	—	—	—
691	79,2	73,4	92,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1620	—
709	82,7	72,4	87,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1335	160,0
710	83,5	—	—	67,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	159,0
715	83,4	72,0	86,2	67,1	81,3	50,3	80,5	55,7	—	98,9?	90,7	45,9	—	17,6	43,1	1361	159,0
717	71,7	—	—	70,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	161,0
728	91,4	80,0	87,5	60,5	85,2	51,1	75,6	43,1	—	86,6	111,8	47,9	24,8	18,4	46,3	1516	164,9
747	77,1	76,0	98,5	74,8	83,5	51,2	84,2?	54,3	116,2	95,8	107,9	—	24,5	17,9?	—	1285	159,1
772	85,7	76,2?	88,8?	64,6	85,2	48,0?	84,2	55,8	—	97,8	109,7	—	—	16,6	—	1330	157,8
773	70,7?	73,4	103,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1276	—
781	70,3	72,6	103,1	73,0	88,8	54,3?	82,1	43,7	112,2	93,8	96,7	58,2	25,3	22,2	56,9	1214	163,0
789	80,1	75,0?	93,6?	67,3	87,1?	50,4	—	46,9?	131,8	89,8?	94,7	48,2	—	17,7	57,5	1379	157,8
810	81,4	74,1?	91,0?	68,2?	—	—	—	—	—	—	101,0	—	—	—	—	1432	155,2

Lebky nedospělých osob

	Index															
	I 1	I 2	I 3	I 13	I 38	I 39	I 42	I 48	I 54	I 60	I A	I B	I C	I D	I E	38
144	81,5	—	—	67,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
185	80,2	—	—	—	85,5?	50,8?	83,2	54,7	—	—	—	39,5	28,8	19,6	63,4	—
315	—	—	—	—	86,9?	53,9?	80,5	50,0	—	93,6	—	33,9	24,9	19,4	56,2	—
353	—	—	—	—	—	—	79,4	53,3	—	—	—	—	—	—	—	—
379	80,2	74,2	92,6	—	80,8	46,9	83,7	56,4	—	100,0	—	43,0	27,0	16,4	52,8	1174
524	82,0?	77,5?	94,5?	71,9	74,8	45,0?	73,8	55,6	—	89,0	88,6	37,3	25,3	19,8	42,7	1494?
527	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	84,8	—	—	—	—	—
622	71,7	—	—	72,6	86,2	52,8	81,2	53,8	—	—	92,3	42,0	27,5	22,4	51,2	—
630	77,7	74,8	96,3	69,8	86,8	52,7	—	52,2	—	94,7	102,1	—	23,8	18,8	—	1317
636	75,7	72,9	96,3	67,2	85,1	50,0	84,2	48,8	—	90,3	93,4	55,0	24,7	19,3	54,6	1350
815	—	—	—	—	80,7?	48,7?	83,7	50,0	—	—	—	51,4	—	18,3	53,7	—

Anthropologische Erforschung des Gräberfeldes aus dem 7.—8. Jahrhundert in Želovce

Milan Stloukal — Hana Hanáková

Das Gräberfeld aus dem 7. und 8. Jh. in Želovce gehört zu den wichtigsten Denkmälern dieser Periode, die so bedeutend für die Gestaltung des Großmährischen Reiches des 9. Jh. ist; die Südslowakei gehörte damals zu dem politischen Gebilde des awarischen Reiches. Das Gräberfeld in Želovce ist eines der größten im Karpatenbekken; es wurden hier 870 Gräber gefunden, von denen nur drei Brandgräber und alle übrigen Skelettgräber waren. Die Skelettbestattungen sind im Frühmittelalter sehr wahrscheinlich ein Zivilisationsausdruck, der nicht mit ethnischen oder Kulturkreisen zu verbinden ist.

Die Fundstelle in Želovce hebt sich auch durch die verschiedenartigen und reichen Fundgegenstände hervor. Es handelt sich hier um wertvolle Gürtelbeschläge der Männertracht, in den Frauengräbern dann um Ohrringe, Fingerringe, Arm- und Halsbänder. Es sind auch zwei Kelche als die ersten handwerklichen Funde dieser Art aus dem Gebiet der Slowakei zu erwähnen. Ein charakteristisches Inventar auf dem Gräberfeld in Želovce sind Waffen; die 20 Stück Hiebwaffen sind die größte Zahl auf den bisher im Karpatenbecken entdeckten Begräbnisstätten. Dazu kommen noch Bögen, Pfeilspitzen, Dolche und Kampfbeile. Die große Waffenmenge zeugt von der wirtschaftlich-politischen Struktur der Siedlung. Nennenswert ist auch die Keramik, die fast in jedem Grab gefunden wurde.

Aufgrund archäologischer Funde ist der Beginn des Gräberfeldes in die erste Hälfte des 7. Jh. und dessen Ende zu dem J. 800 zu legen. Was den Charakter der Ansiedlung betrifft, ist namentlich die starke Kriegerkomponente zu betonen (es handelte sich allerdings um Fußkämpfer, weil kein einziges Reitergrab auf dem Gräberfeld gefunden wurde). Im 7. und 8. Jh. war also unweit des heutigen Ortes Želovce eine Wachtsiedlung, deren Aufgabe das Bewachen eines strategisch wichtigen Grenz- oder Handelspunktes war. Im ersten Falle könnte diese Ansiedlung mit den Grenzen von Samos Reich in Verbindung gebracht werden, wovon das zahlreiche Inventar westlichen Ursprungs zeugt. Nach dem Untergang dieses Reiches ging die Ansiedlung nicht unter, sie behielt den Wachtcharakter in den veränderten Verhältnissen auch weiter bei, namentlich mit Rücksicht darauf, daß der Ort an dem strategisch wichtigen Handelsweg gelegen war, der Siebenbürgen mit der Mittelslowakei und Polen verband.

Demographische Analyse

Von der Gesamtzahl der 870 Gräber blieb das Skelett in 96 Fällen nicht erhalten, in 20 Fällen handelte es sich aber um eine Doppelbestattung, so daß sich die anthropologische Analyse auf eine Kollektion von 794 Skeletten stützen konnte. Die Einteilung der Skelette nach Alter und Geschlecht ist aus der Tabelle I gut ersichtlich. Es wurden insgesamt 274 Skelette von Erwachsenen (34,5 %) und 512 (64,5 %) von Jugendlichen festgestellt; bei 8 Skeletten (1 %) war infolge des schlechten Erhaltungszustandes keine Beurteilung möglich. Nur 10 Skelette gehörten Neugeborenen oder Kindern bis zum Alter von 6 Monaten (1,3 %) und weitere 9 Skelette (1,1 %) Kindern bis zum Alter von 1 Jahr an.

Von der Gesamtzahl der bestatteten Erwachsenen wurden 166 (20,9 %) als männlich und 285 (35,9 %) als weiblich bestimmt (in 61 Fällen war diese Beurteilung nicht möglich). Der Maskulinitätsindex beträgt 582,4.

Das Durchschnittsalter der Beerdigten beträgt 28,8 Jahre, der erwachsenen Männer 45,9 und Frauen 40,6 Jahre, also ein Unterschied von mehr als 5 Jahren zugunsten der Männer. Die Erklärung dieses Unterschiedes ist aus den Zahltabellen sowie den graphischen Darstellungen klar ersichtlich, im Alter Adultus (20—40 Jahre) starb weniger als ein Viertel der Männer, dagegen mehr als die Hälfte der Frauen.

Die größte Zahl der Verstorbenen fällt in die Altersgruppen Adultus und Maturus. Es wiederholt sich hier der Mangel unserer paläodemographischen Forschungen, daß wir nämlich immer eine weit kleinere Anzahl von Skeletten, namentlich der Kleinkinder, finden als logisch zu erwarten wäre. Die festgestellte Anzahl (28 %) von Kinderskeletten entspricht ungefähr dem Durchschnittsalter der Population von etwa 47 Jahren, dagegen bei dem (unzweifelhaft noch

zu großen) Durchschnittsalter von 29 Jahren sollten wenigstens 46 % Kinderskelette gefunden werden. Im Gegensatz zu den übrigen frühgeschichtlichen Gräberfeldern ist in Želovce auch eine wesentlich kleine Anzahl von Kindern bis zu 3 Jahren zu verzeichnen.

Nach der archäologischen Beurteilung wurde das Gräberfeld in Želovce ungefähr innerhalb von 160 bis 170 Jahren belegt. Mit Rücksicht auf diese Angabe sowie auf die Zahl der Gräber (und das Durchschnittsalter) kann man die Bevölkerungsanzahl der Siedlung auf ungefähr 150 Menschen schätzen.

Metrische Charakteristik

Die wichtigsten Angaben sind in der Tabelle V zusammengefaßt, wo alle angewandten 70 metrischen Merkmale (53 Maße und 15 Indices) sowie die daraus berechneten Mittelwerte und statistischen Charakteristiken eingehend angeführt sind. Außer den üblichen, nach *Martin* bezeichneten Maßen haben wir noch weitere beigefügt, die namentlich zur Beurteilung der Gesichtsflachheit dienen. Allerdings mußten wir uns in dieser Arbeit im Grunde genommen nur auf die Analyse der Schädel begrenzen; die metrische Analyse des postkranialen Skeletts überschreitet, was den Umfang betrifft, weit die Möglichkeiten dieser Publikation und sie wird darum gesondert veröffentlicht.

In der Grundcharakteristik äußert sich die Population aus Želovce als mesokran mit mittelbreiten Gesichtern. Wenn wir nur von dieser metrischen Charakteristik ausgehen, dann können wir diese Kollektion als leptodolichomorph bezeichnen.

Morphologische Analyse

In diesem Zusammenhang haben wir insgesamt 25 Merkmale festgestellt. Es handelt sich hier um Merkmale verschiedener Art, die einerseits vielleicht für die Geschlechts- und Typendiagnose wichtig sein können, man kann aber anderseits in einigen wichtige Belege für Verwandtschaftsbeziehungen sehen (anatomische Varietäten). Eingehende Angaben sind in diesem Teil des Textes angeführt. Wir haben auch das symmetrische oder asymmetrische Vorkommen der paarigen Merkmale verzeichnet.

Typologische Analyse

Bei der grundlegenden Bestimmung der Kollektion von diesem Gesichtspunkt sind wir nach der Mainzer Übereinkunft vorgegangen. Die im Text angeführte Übersicht gibt klar an, daß im männlichen Teil der Population leptodolichomorphe Schädel überwiegen. Bei den Frauenschädeln sehen wir dagegen eine fast regelmäßige Dreiteilung: die Leptodolichomorphen, Eurydolichomorphen und Eurybrachymorphen.

Es gibt in dieser Kollektion eine ziemlich große Zahl von Schädeln, bei denen der Gesichtsteil nicht erhalten geblieben ist. Wenn wir auch diese Schädel in Betracht ziehen, dann unterscheiden wir bei der männlichen Population 45 (76,2 %) dolichomorphe und 14 (23,8 %) brachymorphe Schädel; von den Frauenschädeln sind 50 (62,5 %) dolichomorph und 30 (37,5 %) brachymorph.

Beim eingehenden Studium der Schädel aus Želovce können wir aber einige mongoloide oder sogar mongolide Schädel unterscheiden. Wir haben die Schädel vor allem vom morphologischen Gesichtspunkt beurteilt, haben aber auch die metrischen Merkmale berücksichtigt, die die Gesichtsflachheit ausdrücken.

Nur einen Schädel können wir als mongolid bezeichnen, und zwar den männlichen Schädel Nr. 87. Mongoloide Merkmale wurden dann noch an weiteren 7 Schädeln festgestellt, davon nur an einem männlichen (Nr. 25) und sechs weiblichen (Nr. 6, 37, 372, 458, 487 und 562).

Auf einem Gräberfeld aus slawisch-awarischer Zeit, in der eine Symbiose des slawischen und awarischen Elementes nicht bezweifelt werden kann, könnte man einen weit größeren Anteil der mongoloiden Elemente erwarten. Es ist allerdings möglich, daß die tatsächliche awarische Komponente (in biologischer Hinsicht) nicht so stark war. Eine andere Frage ist wohl die genaue Determinierung dieser Elemente, die heute noch durchaus nicht ganz klar ist und die auf Begräbnisstätten dieser Art sehr schwierig zu beantworten ist.

Gesundheitszustand der Population von Želovce

Von den Funden der angeborenen und erworbenen Knochenveränderungen ist vor allem die hohe Zahl der Spondylolysen in der Region der unteren Lendenwirbelsäule hervorzuheben; dies ist die größte, die bisher im altslawischen Knochenmaterial festgestellt wurde. Obwohl man posttraumatische Knochenveränderungen in verschiedenen Lokalisationen erfaßte, wurde kein einziger Fall als Folge einer Kriegsverletzung diagnostiziert, was in so umfangreichem Material eine Ausnahme ist.

Das Gesamtbild der Knochenabweichungen wird durch einige interessante kasuistische Fälle

ergänzt, von denen namentlich der im altslawischen Material vereinzelte Fall einer beiderseitigen Hüftverrenkung am weiblichen Skelett Nr. 408 zu betonen ist, der am wahrscheinlichsten angeborenen Ursprungs ist. Weiter liegt ein Fall von unilateraler Spondylolyse des 5. Lendenwirbels vor, die mit der Spina bifida desselben Wirbelbogens verbunden ist (Skelett Nr. 476).

Das Vorkommen von degenerativ-produktiven Veränderungen an Wirbelsäule und Gelenken konnte für die Charakteristik der studierten Population wegen der kleinen Zahl der statistisch auswertbaren gut erhaltenen Wirbelsäulen nicht ausgenutzt werden. In diesem Material sind zwei auffallend unterschiedliche Typen der Cribra orbitalia zu unterscheiden, die allerdings Gegenstand eines weiteren Studiums dieser Veränderung, die bisher unsicheren Ursprungs ist, sein werden.

SPRÁVY A RECENZIE

K životnému jubileu PhDr. Ľudmily Kraskovskej, CSc.

V prudkom životnom toku sa my archeológovia vraciame v práci do ďalekej minulosti a azda sa nám zdá, že akosi zastavujeme alebo spomaľujeme čas. Žiaľ, je to iba zdanie a niekedy aj túžba; roky ubiehajú nielen povedľa nás, ale prirastajú na naše plecia a decéniá nosíme na svojich bedrách. A možno je to aj výhoda, že súc zanietení bohatou i zaujímavou, krásnou i potrebnou prácou neuvedomujeme si práve naše vlastné roky, ale skôr sa zaoberáme chronológiou kultúr a období. No aj tak sa nám treba na chvíľu zastaviť a priniesť s kyticou kvetov i kyticu srdečných blahoželaní, hodnotení a úprimných želaní pri takom krásnom jubileu, ktorého sa dožíva naša milá, vzácna a obetavá archeologička PhDr. *Ľudmila Kraskovská*, CSc., vedúca pravekého oddelenia Archeologického ústavu Slovenského národného múzea v Bratislave. Je nám cťou byť medzi prvými gratulantmi, pretože celá činnosť a práca jubilantky je spojená nielen so slovenskou archeológiou, ale aj s prácou a problémami Archeologického ústavu SAV.

Dr. *Ľ. Kraskovská*, CSc., narodená 26. júna 1904 vo Vilne, už v rodičovskom dome dostala základ pre humanitné štúdium, ktoré absolvovala na Karlovej univerzite v Prahe, kde sa venovala predovšetkým štúdiu dejín umenia a archeológie, ktoré roku 1930 úspešne skončila. Dizertačnou prácou o západných vplyvoch v byzantskej architektúre u východných Slovanov dosiahla nielen hodnosť doktora filozofie, ale získala aj orientáciu ďalšej svojej vedeckej činnosti. Mladá doktorka s čerstvým diplomom však nepokračovala v úspešne začatej ceste na poli umenovednom, pretože už roku 1931 sa dostáva do Vlastivedného múzea v Bratislave, kde spravovala umeleckohistorické, numizmatické a archeologické zbierky. K srdcu jej však viacej prirástla archeológia a to bolo veľmi dobre nielen pre bratislavské múzeum, ale pre slovenskú archeológiu vôbec.

Jubilantka začala pracovať veľmi usilovne a neúnavne pod vedením prof. *J. Eisnera*, ktorý sa jej stal učiteľom slovenského praveku. Mladá, húževnatá a talentovaná dr. *Kraskovská* veľmi rýchlo vnikla nielen do prostredia, ale aj do vedeckej problematiky. Začína nielen vzorne triediť zbierky múzea, ale intenzívne ich dopĺňa získavaním nového materiálu a navyše systematicky usporadúva nálezový fond do vedeckého systému, o čom svedčí aj jej prvá práca o pamiatkach bukovohorskej kultúry v zbierkach Vlastivedného múzea v Bratislave (Památ. ar-

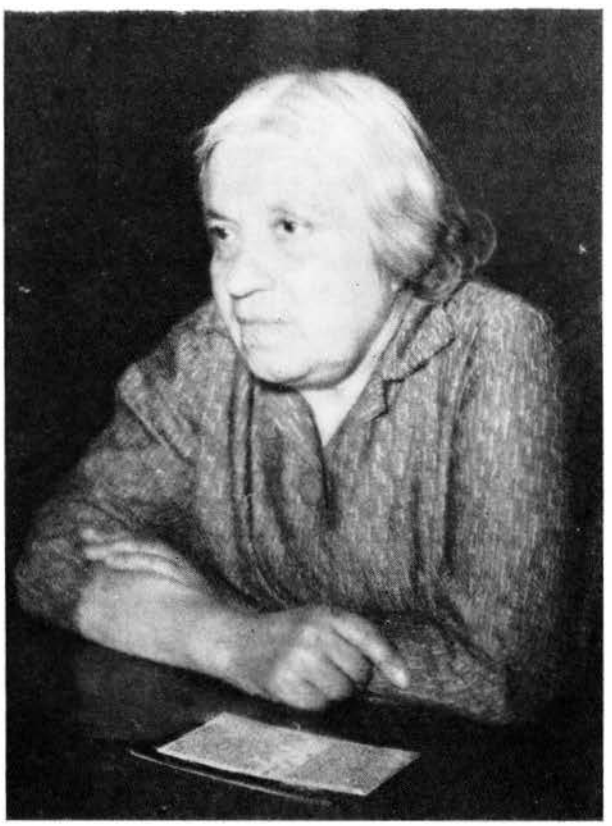

cheol., 3 (39) 1933, s. 46—49), ktorú napísala podľa vzoru svojho učiteľa. Jej druhá väčšia práca už ukazuje, že autorka sa preorientúva na štúdium dejín Slovanov, predovšetkým ich materiálnej kultúry na Slovensku. V práci *Slovanské pamiatky z Moravského Jána* (Sbor. Matice slov. 15, 1937, s 224—234) i *Nové nálezy slovanských pamiatok na Slovensku* (Sbor. Muz. slov. spoločn. 34—35, 1940—1941, s. 127—132) sa jasne vykryštalizováva ďalší hlbší záujem a vedecký profil jubilantky.

Dr. *Ľ. Kraskovská* sa stáva nielen vzornou a svedomitou muzeálnou pracovníčkou, vynikajúcou znalkyňou a klasifikátorkou slovenského pravekého, včasnodejinného i včasnostredovekého archeologického materiálu, ale aj bohatých numizmatických zbierok a nálezov; tu ju treba považovať za priekopníčku a zakladateľku slovenskej numizmatiky. Veľmi intenzívne sa začala venovať terénnemu výskumu lokalít z rozličných období. Skúmala v okolí povesťami opradeného kláštora v Nitre na Zobore *(Archeologický výskum na Zobore pri Nitre*, v Sbor. Slov. nár. múz. 36—37, 1942—1943, s. 217—227) i v okolí románskeho kostolíka v Dražovciach (Štud. zvesti Archeol. úst. SAV, 6, 1961, s. 161—184), zúčastnila sa na prvom rozsiahlom slovanskom výskume na skalickom mohylníku *(Prvé výskumy na slovanskom mohylníku v Skalici*, Slov. archeol., 7, 1959, s. 163—185) a i.

Slovenská archeológia sa začína rozvíjať po oslobodení našej vlasti hrdinskou Sovietskou armádou a zvlášť po víťazstve robotníckej triedy roku 1948. Intenzívnejšie sa rozvíja aj práca dr. *Ľ. Kraskovskej*. Veľmi aktívne sa zúčastňuje v záchrane archeologických lokalít, ktoré sa objavujú a zároveň ničia v priebehu industrializácie Slovenska. Niet miesta na západnom Slovensku, kde by jubilantka nebola zasiahla a nezachránila bohatstvo materiálnej kultúry z rozličných období praveku a včasnohistorickej epochy. Najviac však teba oceniť, že dr. *Ľ. Kraskovská* výsledky svojich výskumov veľmi pohotovo publikovala, a tým obohacovala nielen našu históriu, ale dávala výsledky svojej práce k dispozícii odbornej i pospolitej verejnosti. Robila tak však nielen formou publikácie (vo väčšej miere aj populárnej), no sprístupňovala ich aj početnými a veľmi inštruktívnymi výstavami o pravekom a včasnodejinnom vývoji Slovenska.

Bolo by možné vymenovať viacero odvetví doterajšej bohatej činnosti jubilantky, v ktorých bola vždy svedomitou, výkonnou a nanajvýš čestnou pracovníčkou. Aj keď oslavujeme krásne a bohaté životné jubileum dr. *Ľ. Kraskovskej*, neuzatvárame jej životnú činnosť, a preto by som rád poukázal len na jednu jej stránku, podľa mojej mienky najdôležitejšiu, na jej vedeckovýskumnú činnosť.

Vo svojej vedeckovýskumnej práci sa jubilantka upriamila predovšetkým na problematiku slovanskej archeológie, a hoci sa väčšinou venovala výskumu regiónu západného Slovenska, prípadne v širšej miere Záhoriu, jej práce znamenajú prínos k riešeniu širokej problematiky slovanských dejín. Nebudem tu uvádzať všetky jej práce, treba však zdôrazniť, že príspevky dr. *Ľ. Kraskovskej* k riešeniu problematiky najstaršej materiálnej kultúry Slovanov na našom území *(Staroslovanské pamiatky z Bratislavy*, Slovanská Bratislava, 1, 1948, s. 14—21; *Staroslovanské popolnicové pohrebište na „Borovej" pri Moravskom Sv. Jáne*, Památky — Pravěk, 43, 1947/48 [1950], s. 116—119; *Slovanské popolnicové pohrebisko v Stupave*, Slov. archeol., *4*, 1956, s. 163—167) majú nielen širšiu chronologickú platnosť, ale i hlbší význam v rámci slovanskej archeológie. Hoci boli parciálne publikované, predsa však zásadný význam pre osvetlenie našich národných dejín majú práce jubilantky o takých významných lokalitách, ako Devín *(Slovanské pohrebisko v Devíne [Staré vinohrady]*, Slov. archeol., *11*, 1963, s. 391—406; *Slovanské radové pohrebisko na Devíne*, v: Sbor. Slov. nár. múz. 62, História 8, 1968, s. 45—60), Devínska Nová Ves *(Slovanské hradisko v Devínskej Novej Vsi Nad lomom*, Slov. archeol., *14*, 1966, s. 147—165), významné a mohutné hradisko v Jure pri Bratislave *(Veľkomoravské hradisko v Jure*, v: Sbor. Slov. nár. múz. 57, História 3, 1963, s. 67—103), predovšetkým však dôležité veľkomoravské centrum Bratislava *(Slovanské pohrebište v Bratislave-Karlovej Vsi*, Slov. archeol., *3*, 1955, s. 235—243; *Bratislava v dobe slovanskej*, ročenka Bratislava, 4, 1969, s. 9—32).

Pravda, dr. *Kraskovská* sa nevenovala iba výskumu slovanských centier, ale v nadväznosti na ne skúmala a vedecky zhodnotila viaceré sídliská *(Slovanské sídlisko pri Devínskom Jazere*, Slov. archeol., *9*, 1961, s. 391—404; *Slovanské sídlisko pri Kútoch*, v: Sbor. Slov. nár. múz. 56, História 2, 1962, s. 57—69; *Slovanské sídlisko v Kopčanoch*, v: Zbor. Slov. nár. múz. 63, História 9, 1969, s. 53—74; *Slovanské sídliská v Pomoraví*, Pam. archeol., *52*, 1961, s. 477—483), pohrebiská *(Staroslovanské pohrebište v Máste pri Bratisla-*

ve, Slov. archeol., 2, 1954, s. 144—152; *Slovanské pohrebište pri Devínskom Jazere*, Archeol. rozhl., 3, 1956, s. 672, 684—685, 763—764, 769—770; *Slovanské pohrebisko v Kopčanoch*, v: Sbor. Slov. nár. múz. 59, História 5, 1965, s. 19—49) i ďalšie lokality, čím podstatne prispela do pokladnice slovanskej archeológie i slovenskej histórie.

Hoci mojím cieľom nie je úplné hodnotenie jubilantkiných prác, predsa by som rád uviedol ešte aspoň dve, ktoré majú zásadný význam pre osvetlenie dejinných udalostí na našom území pred vystúpením Veľkej Moravy na scénu histórie. Sú to výsledky výskumu na slovansko-avarských pohrebiskách v Bernolákove *(Pohrebisko v Bernolákove*, Slov. archeol., *10*, 1962, s. 425—476) a predovšetkým v Záhorskej Bystrici *(Slovansko-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici*. Bratislava 1972).

Bolo by možné uviesť ešte aspoň tri desiatky prác týkajúcich sa slovanskej problematiky, publikovaných i v zahraničí, no veniec vedeckovýskumnej práce jubilantky by nebol uvitý, keby sme nespomenuli, že s rovnakou láskou a zanietením sa venovala aj starším obdobiam — neolitu, dobe bronzovej a halštatskej; leví podiel má na objasňovaní protohistorického, predovšetkým keltského obdobia *(Novozískané laténske pamiatky v Slovenskom múzeu*, v: Sbor. Slov. nár. múz. 36—37, 1942—1943, s. 227—235; *Laténske pohrebisko v Komjaticiach*, Slov. archeol., *5*, 1957, s 347—349; syntetická, novo poňatá práca o pravekých dejinách Slovenska — *Kultúra laténska*, v: Slovenské dejiny 1, Bratislava 1947, s. 104—119) a rímskej civilizácie na našom území, k čomu zvlášť prispeli výsledky jej výskumu v Zohore *(Hroby z doby rímskej v Zohore*, Slov. archeol., 7, 1959, s. 99—143) a v Rusovciach, o ktorom publikovala predbežné správy v Archeologických rozhledoch a výsledky výskumu v knihe *Gerulata Rusovce, rímske pohrebisko I* (Bratislava 1974).

Bohatá a nanajvýš plodná je vedeckovýskumná činnosť jubilantky, ktorej výsledkom je 222 publikačných jednotiek. Desiatky ňou veľmi starostlivo vlastnoručne napísaných nálezových správ, kresieb a plánov, ako aj tisícky do všetkých detailov opísaných a inventarizovaných muzeálnych predmetov netvoria len podstatu archeologickej, numizmatickej či umeleckohistorickej zbierky Slovenského národného múzea, ale aj veľmi širokú bázu ďalšieho vedeckého zhodnocovania. A tu by dr. *Kraskovská* nielen mohla, ale aj mala byť vzorom nám všetkým. No vzor by sme si z nej mali brať aj v pracovitosti, obetavosti, čestnosti, zodpovednosti, láske k vede i materiálu, ako aj v postoji a zhovievavosti k ľuďom. Sú to krásne vlastnosti, ktorými je naša jubilantka obdarovaná a ktoré si veľmi starostlivo nielen chráni, ale i rozvíja. Sú to tie najušľachtilejšie vlastnosti vzácneho človeka, spolupracovníka a priateľa, ktoré jubilantka nielen vlastní, ale aj štedro rozdáva.

Je naším úprimným želaním, aby sa dr. Kraskovská ešte dlho tešila medzi nami z úspechov svojich i celej slovenskej archeológie, k čomu jej prajeme veľa dobrého zdravia, osobnej i pracovnej pohody, porozumenia, vďaky a úcty.

S touto kyticou gratulácií pri príležitosti krásneho životného jubilea prichádzajú k jubilantke žiaci, spolupracovníci, priatelia a celá československá archeologická obec so želaním veľa ďalších pekných a spokojných rokov a nových vynikajúcich úspechov.

Bohuslav Chropovský

Za Mihályom Pardúczom

Dňa 21. apríla 1974 zomrel v Budapešti dr. *Mihály Párducz*, DrSc., vedecký pracovník Archeologického ústavu Maďarskej akadémie vied.

Mihály Párducz sa narodil v obci Fehértemplom 11. septembra 1908. V rokoch 1930—1940 bol asistentom, v rokoch 1940—1946 docentom a od roku 1946 mimoriadnym profesorom na univerzite v Segedíne. V rokoch 1944—1960 pracoval ako riaditeľ archeologického oddelenia v Maďarskom národnom múzeu v Budapešti a po založení Archeologického ústavu Maďarskej akadémie vied roku 1960 stal sa vedúcim oddelenia tohto ústavu v hodnosti vedeckého radcu. Špecializoval sa na dobu skýtsku a sarmatsko-hunskú, no jeho vedecké práce prispeli aj k riešeniu mnohých otázok z iných úsekov dejín Karpatskej

kotliny, najmä doby laténskej a rímskej. Z niekoľkých jeho väčších výskumov treba spomenúť najmä odkrytie sarmatských osád v Csongrádskej župe, ako aj výskum rozsiahleho pohrebiska z doby skýtskej v Szentes-Vekerzugu a v Tápiószele.

Dr. *M. Párducz* v čase svojho pôsobenia v Segedíne spracoval viaceré dôležité pamiatky zo záchranných výskumov i zberov a zverejnil ich. Hlavné práce z tohto obdobia: *Neuere Angaben zur Keramik des Alföld aus der Römerzeit* (Dolgozatok Szeged 1937), *Drei neuere Siedlungen der Römerzeit bei Hódmezővásárhely* (Dolgozatok Szeged 1939). *Bronz-, szkita-, La tènes germánkori temető Hódmezővásárhely-Kishomokon* (Dolgozatok Szeged 1940), *Szarmatakori kardok Szeged környékén* (Archaeol. Ért. 1941), spolu s A. Alföldim: *Jazig-szarmata-leletek a Bánságból* (Archaeol. Ért. 1941), *A szarmatakor legkorábbi emlékei a Bánságban* (Archaeol. Ért. 1942), *Szkitakori temető Békéscsaba-Fényesen* (Dolgozatok Szeged 1940, Archaeol. Ért. 1943), spolu s G. Csallányom: *Szkitakori leletek a szentesi múzeumban* (Archaeol. Ért. 1944—1945), *Szkitakori telep a hódmezővásárhelyi Fehértó partján* (Archaeol. Ért. 1944—1945).

Po týchto prácach a po preskúmaní pohrebiska z doby halštatskej v Szentes-Vekerzugu uverejnil výsledky tohto výskumu pod názvom *Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug* (Acta archaeol. Acad. Sci hung. 2, 1952; 4, 1954; 6, 1955). V týchto štúdiách vyzdvihol predovšetkým birituálny spôsob pochovávania na tomto pohrebisku, ďalej pohreby 14 koní, z toho dva hroby s vozmi, ako aj keramiku vyrobenú na hrnčiarskom kruhu. Pochovaný prisúdil čo do etnicity Ilýrom, Trákom i Skýtom. Zdôraznil obchodné a s nimi súvisiace kultúrne vplyvy, ktoré prenikali do Karpatskej kotliny prostredníctvom Skýtov.

Z ďalších štúdií *M. Párducza*, ktoré venoval skýtskej problematike v Karpatskej kotline, treba spomenúť prácu *Western relations of the Scythian age culture of the Great Hungarian Plain* (Acta antiqua Acad. Sci. hung. 1965), ďalej *Scythian Mirrors in the Carpathian Basin* (Światowit 1960), ako aj spracovanie výsledkov výskumu pohrebiska z doby halštatskej v Tápiószele — *The Scythian Age Cemetery at Tápiószele* (Acta archaeol. Acad. Sci. hung. 1966) a skýtskych hrobov v Ártánde — *Graves from the Scythian Age at Ártánd* (Acta archaeol. Acad. Sci. hung. 1965).

Z okruhu skýtskej tematiky v Karpatskej kotline dôležitá je jeho štúdia *Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken* (Acta archaeol. Acad. Sci. hung. 1973); ohraničil v nej obchodné styky Skýtov v spomenutej oblasti rokmi 530—470 a pôvod keramiky vyhotovenej na hrnčiarskom kruhu v mladšej dobe halštatskej na tomto území odvodzoval z okruhu dielní v Olbii. Jeho štúdia *Die charakteristischen skythischen Funde aus dem Karpatenbecken und damit verbundenen ethnischen Fragen* vyjde v zborníku Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa (Bratislava 1974).

S nie menšou intenzitou sa venoval v niekoľkých prácach aj otázke Sarmatov: *Szarmata temető Hódmezővásárhely-Fehértón* (Archaeol. Ért. 1946—1948), spolu s J. Korekom: *Germán befolyás a Maros-Tisza-Körösszög késő szarmata emlékanyagában* (tamže), *Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn* (Acta archaeol. Acad. Sci. hung. 1956).

Neúnavne sa venoval aj problematike Hunov a výsledky svojho bádania uverejnil v štúdii *Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn* (Acta archaeol. Acad. Sci. hung. 1959) a v práci *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit*

in Ungarn (Studia archaeologica 1, Budapest 1963).

Publikačná činnosť *M. Párducza* bola veľmi rozsiahla a pritom každá štúdia riešila vždy problematiku tej-ktorej doby vývoja spoločnosti v Karpatskej kotline. Treba zdôrazniť, že bol vedeckým pracovníkom-archeológom, ktorý správne pochopil poslanie archeológie ako historickej vedy, a preto nezostal vo svojich prácach len pri typologickom rozbore materiálu, ale v praxi dokázal spôsobilosť archeológie riešiť historickú periodizáciu dejín spoločnosti.

Väčšie i menšie štúdie uverejňoval *M. Párducz* okrem domácich maďarských odborných periodík aj v zahraničných vedeckých časopisoch.

V posledných rokoch húževnate pracoval na súpise keramiky z mladšej doby halštatskej v Karpatskej kotline so zreteľom na jej výrobu na hrnčiarskom kruhu. Škoda, že predčasná smrť mu znemožnila dokončiť túto prácu, ktorá by bola značne prispela k objasneniu etnických a sociálno-ekonomických problémov spomenutého obdobia a oblasti.

Hodnosť doktora vied obhájil *M. Párducz* r. 1965 prácou *Magyarország szkítakora (Skýtske obdobie Maďarska)*, v ktorej zhrnul výsledky svojich štúdií o skýtskej kultúre v Karpatskej kotline. Niektoré jej tézy pokladal sám za hypotetické, iné zasa za konečné vzhľadom na výsledky vlastných výskumov a rozboru materiálu z nich. Zvláštnu pozornosť venoval keramike, pohrebnému rítu a etnickým problémom v Karpatskej kotline v dobe halštatskej v stupňoch HC a HD.

M. Párducz vyšiel zo skromných pomerov a túto skromnosť si podržal po celý svoj plodný život, ktorý venoval riešeniu problémov praveких dejín svojej vlasti i celej Karpatskej kotliny. Niekoľkokrát navštívil i Československo a zvlášť Archeologický ústav SAV s cieľom študovať archeologický materiál a nadviazať osobné kontakty s jeho pracovníkmi. Bol vedeckým pracovníkom, ktorý ochotne pomáhal každému, kto sa na neho obrátil. Patril medzi sebakritických bádateľov, ktorí nepokladajú svoje tézy za nemeniteľné a po nových pozorovaniach a presvedčujúcich materiáloch bol schopný predchádzajúce svoje stanovisko zmeniť.

M. Párducz bol vynikajúcim organizátorom archeologického výskumu na území Maďarskej ľudovej republiky, čo úspešne preukázal počas svojej dlhoročnej činnosti ako riaditeľ archeologického oddelenia Maďarského národného múzea v Budapešti. Táto jeho schopnosť bola potom plne využitá v novozaloženom Archeologickom ústave Maďarskej akadémie vied.

V zomrelom stratila nielen maďarská, ale aj európska vedecká obec mohutný pilier. Dr. *M. Párduczovi* zaistili jeho vedecké práce za života popredné miesto vo vedeckom svete a jeho priateľský prístup k ľuďom veľký okruh priateľov. Česť jeho pamiatke.

Mikuláš Dušek

The Amud Man and his Cave Site. Ed. H. Suzuki — F. Takai. Tokyo 1970, 439 strán, 141 obrázkov, 64 obrázkových a 132 textových tabuliek.

Vedecká expedícia tokijskej univerzity uskutočnila v rokoch 1961 a 1964 archeologický výskum významnej paleolitickej lokality pri Galilejskom jazere (jazero Tiberias) v Izraeli. Ide o malú jaskyňu v údolí Amudu, asi 500 m severozápadne od známych, dávnejšie preskúmaných jaskýň Mugharet es Zuttiyeh a Emireh a 50 km od prístavu Haifa. Riečka Amud preteká strednou časťou Galilejského pohoria a vteká do Galilejského jazera. Samotná jaskyňa sa nachádza 35 m nad údolím. Pozostáva zo širšej, 12 × 10 m veľkej siene, ktorú expedícia komplexne preskúmala.

Na monografii o Amude pracoval celý team odborníkov. Vlastný výskum uskutočnil pod vedením *H. Suzukiho* kolektív: *H. Sakura, B. Endo, T. Kimura, H. Watanabe, F. Takai, K. Chinzei, J. Kobori* a *T. Kiso*. Okrem geológie, stratigrafie, paleontológie a archeológie najzávažnejším prínosom výskumu bol objav kostrových pozostatkov štyroch neandertálcov.

Amudská jaskyňa obsahuje dve hlavné súvrstvia — A a B, do ktorých boli zahĺbené kruhové jamy z doby bronzovej, obsahujúce rôznu výplň a črepy. Kostrové zvyšky neandertálskeho človeka, ako aj silexy a paleontologický materiál sa nachádzali vo vrstve B, ktorá pozostáva väčšinou zo svetlošedej alebo svetlohnedej výplne.

Neandertálskeho človeka a jeho materiálnu kultúru na základe komplexných rozborov datujú do teplého a suchého interštadiálu medzi včasným a hlavným würmom, t. j. pravdepodobne do göttweigského interštadiálu.

Kamennú industriu tvorí levalloisko-moustiersky komponent s výrazne mladopaleolitickými prvkami. Podiel mladopaleolitických elementov je veľmi silný, dokonca prevažuje nad typickým stredopaleolitickým komponentom. Tento jav je veľmi dôležitý už aj vzhľadom na antropologické nálezy, ktoré majú tiež veľmi mladé črty a poukazujú na pomerne plynulý rozvoj mladopaleolitickej industrie priamo v lone stredopaleolitickej, veľmi mladej kamennej industrie. Preto *H. Watanabe* správne tvrdí, že formy nástrojov a ich proporcie svedčia o prechodnej industrii medzi stredným a mladším paleolitom v období formovania rodovej spoločnosti a sapientácie.

Levalloisko-moustiersky komponent štiepanej kamennej industrie reprezentujú retušované levalloiské hroty, hroty moustierskeho typu, driapadlá, retušované úštepy a zúbkované nástroje. Z mladopaleolitických typov sa vyskytujú najmä škrabadlá a rydlá. Škrabadlá sú prevažne čepeľové a úštepové. Stredopaleolitické tradície sa prejavujú na týchto mladopaleolitických nástrojoch v zúbkovaní i druhu retuše. Medzi rydlami prevládajú bočné rydlá na zlomených čepeliach a na úštepoch. Formy rydiel zahrnujú aj adlunské typy (rydlá na bokoch čepeľovitých úštepov so širokými rydlovými trieskami, resp. ich negatívmi), ktoré sa vyrábali a používali v jabrudiene, amudiene a v mladšom európskom paleolite. Vzácnejšie sa vyskytujú aj priečne rydlá.

Najvýznamnejším výsledkom tejto expedície bol nález kostrových pozostatkov praľudí zo štyroch jedincov a jedného samostatného moláru: Amud I, II, III, IV a „Amud Isolated Molar". Amud I—IV predstavujú samostatné súbory kostí. Amud I a izolovaný molár boli objavené v r. 1961, ostatné v r. 1964. V ich blízkosti sa našli aj ďalšie úlomky ľudských kostí, ktoré však boli príliš malé a morfologicky neurčiteľné. Takmer kompletná sa našla iba kostra Amud I, z ostatných sa zachovali len úlomky lebečných kostí. Všetky nálezy amudského človeka — okrem Amud II a čelovej kosti Amud III — sa zistili vo vrstve B. Amud II bol tiež v horizonte vrstvy B, ale na mieste druhotne narušenom vrstvou A. Fragment čelovej kosti Amud III sa našiel v tej časti vrstvy A, ktorá nerovnomerne korešpondovala s vrstvou B.

Amud I bol nepochybne dospelý jedinec mužského pohlavia vo veku asi 25 rokov. Mal vysokú postavu (177,8 cm) a veľké rozmery lebky, ktorej kapacita predstavuje najväčšiu dosiaľ zistenú hodnotu u fosílnych predkov človeka. Hrúbka lebečných kostí zodpovedá neandertálskemu stupňu. Amud I má dĺžku lebky nielen väčšiu než súčasný človek, ale aj ako lebky všetkých doteraz nájdených fosílnych ľudí. Extrémne veľkú hodnotu má šírka, výška a horizontálny obvod lebky. Sutura metopica je zachovaná po celej dĺžke, linea temporalis je lokalizovaná nízko, okraj šupiny spánkovej kosti je vysoký a značne zakrivený. Maxilla je vysoká. Tvár Amud I je úzka, nie však sphenoprosopická. Oproti nálezom neandertálcov má omnoho viacej vyčnievajúcu hornú tvár a oploštenejšiu subnasálnu partiu. Zreteľná je eminencia brady.

Amud II bol pravdepodobne dospelý muž. Našiel sa úlomok pravej čeľuste s ulomeným očným zubom a črenovými zubmi.

Amud III bolo asi štvorročné dieťa. Zachovali sa niektoré úlomky lebky. Najvýznamnejší bol fragment ľavej čeľuste so zubmi.

Amud IV bolo približne trojročné dieťa. Usúdilo sa tak z nálezu úlomku pravej spánkovej kosti.

Celkove sa amudský človek vyznačoval mnohými archaickými znakmi, na základe ktorých ho môžeme porovnávať s európskymi klasickými neandertálcami, ktorí podľa názoru popredných bádateľov tvorili odlišnú, samostatnú, špecializovanú vývojovú vetvu. Neprebehol u nich proces sapientácie a ďalej sa nevyvíjali. Amudský človek sa im podobal predovšetkým veľkou rozmernosťou lebky s platycephaliou, dozadu ubiehavým čelom, okrúhlou kontúrou lebky v norme occipitalis, posunutím bregmy a euryonu dozadu, rozvojom torus occipitalis atď.

Na druhej strane však mnohé charakteristiky amudského človeka hovoria o vysoko progresívnej úrovni rozvoja niektorých znakov, podľa ktorých ho môžeme dávať do príbuzenstva s vývojovou vetvou progresívnych neandertálcov so sapientnými znakmi, ktorých kostrové pozostatky sa našli na Blízkom východe a v severnej Afrike. Predpokladá sa, že z týchto praľudí sa v priebehu progresívnych premien zahrňovaných pod pojem sapientácia vytvorila forma *Homo sapiens fossilis*, z biologického hľadiska už takmer totožná so súčasným *Homo sapiens recens*.

Z progresívnych znakov môžeme u amudského človeka sledovať hlavne vysokú klenbu lebky, vysoký stupeň rozvoja mozgu v parietookcipitálnej oblasti, progresívne členenie nadočnicového valu na mediálny a laterálny element, ostrejší ohyb čelovej a temennej kosti, čiastočne zaoblenú záhlavnú kosť s vypuklejšou nuchálnou oblasťou, vyššiu šupinu spánkovej kosti s veľkými processus mastoidei, menej oploštenú tvár, prominujúcejšiu bradu a ďalšie.

Zaujímavé informácie sa získali štúdiom tvaru výliatku mozgovne. Čelový lalok je relatívne slabo vyvinutý, zatiaľ čo parietookcipitálna časť je veľmi zväčšená.

Uskutočnila sa podrobná konfrontácia znakov amudského človeka s charakteristikami nálezov z Blízkeho východu a severnej Afriky, ako aj s európskymi nálezmi klasických neandertálcov a predvekého človeka.

V jednotlivých kapitolách, vypracovaných rôznymi autormi, sú veľmi detailne zhodnotené a porovnané všetky znaky kostrových pozostatkov amudského človeka.

H. Suzuki morfologicky a metricky hodnotí každú charakteristiku lebky. Podrobne píše o morfologických a metrických rozdieloch a podobnostiach medzi lebkami fosílnych ľudí ako celku. Uvádza a rozoberá niekoľko teórií o evolučných štádiách vývoja človeka. Správne sa rozhodol akceptovať teóriu *C. L. Bracea* o štyroch vývojových stupňoch: australopiteka, pitekantropa, neandertálca a súčasného človeka. Podľa uvedenej teórie sa premena neandertálskeho výzoru tváre na výzor súčasného človeka začala s moustériene. Prebiehala formou tzv. „kultúrnej adaptácie" predovšetkým prestavbou hornej tváre, špeciálne však frontálnych zubov. Akceptujúc *Howellovu* teóriu

upriamil svoju pozornosť aj na vývoj a prestavbu žuvacieho svalstva, ktoré bolo v priebehu fylogenetického vývoja stále menej zaťažované, a tým sa vytvorili podmienky na prestavbu subnasálnej časti hornej tváre, charakterizovanej ústupom nasospinálneho bodu, vyvolaného redukciou čeľuste.

Výliatok mozgovne amudského človeka hodnotí *T. Ogawa* a kol. Detailne rozpracúvajú jeho morfologické a metrické charakteristiky. Kapacitu lebky stanovujú rôznymi metódami. Ako definitívnu hodnotu určujú 1750 cm^3. Podrobne sa zaoberajú aj štúdiom tvaru a proporcionality endokrania. Na jeho morfologické a metrické hodnotenie použili rôzne metódy. Podľa kritérií vypracovaných pre neandertálcov charakterizujú ho ako sphenoidálne a dolichocephalné. Svoje výsledky porovnávajú so známymi nálezmi neandertálcov a predvekého človeka. Konštatovali, že mozgový kryt amudského človeka sa vyznačuje kombináciou znakov charakteristických pre neandertálcov v prednej časti, a znakov charakteristických pre progresívnych, pokročilejších neandertálcov a *Homo sapiens* v časti zadnej.

Skúmaním postkraniálneho skeletu amudského človeka sa zaoberá *B. Endo* a *T. Kimura*. Z chronologického hľadiska sú charakteristiky postkraniálneho skeletu principiálne porovnateľné s inými fosílnymi nálezmi z oblasti východného Stredomoria. Teritoriálne je nálezisko situované v dosahu palestínskej neandertálskej skupiny.

Z krátkeho zhrnutia najdôležitejších poznatkov je zrejmé, že kostrové pozostatky amudského človeka sa vyznačujú zmesou vývojove primitívnych a pokročilých znakov. Po zvážení a zosumarizovaní najdôležitejších výsledkov získaných štúdiom materiálu sa dospelo k záveru, ktorý jednoznačne potvrdzuje, že človek z jaskyne Amud predstavuje významnú lokálnu skupinu neandertálskych variet v oblasti Blízkeho východu, ktorá vykazuje rasové vzťahy k ostatným skupinám.

Porovnaním najvýznamnejších morfologických bodov lebky amudského človeka so známymi nálezmi sa určil vývojový rad od starších populácií po mladšie v takomto slede: Shanidar I, Tabun I, Galilee, Amud I, Skhul, Qafzeh. Správnosť tohto postupného radu potvrdzuje aj datovanie rádiokarbónovou metódou „fission track", pomocou ktorej bol datovaný aj sprievodný osteozoologický materiál.

Porovnával sa aj obsah fluóru v kostiach amudského človeka s obsahom tohto prvku vo zvieracích kostiach z rôznych vrstiev. V nájdených kostiach sa zistil veľmi nízky obsah mangánu, čo je zdôvodnené faktom, že ležali v suchom substráte, a preto nemohlo dôjsť k jeho ukladaniu zo spodnej vody.

Palynologický rozbor vzoriek aktuálnych vrstiev, v ktorých sa okrem kostrových pozostatkov amudského človeka našli kosti zvierat a kamenné nástroje, odhalil aj prítomnosť peľových zŕn a spór. Celkove sa ich však našlo málo. Zistili sa peľové zrná *Juniperus*, *Quercus* a zástupcov čeľade *Asteraceae*. Všetky tieto rastliny rastú aj v súčasnosti v okolí jaskyne. Spóry rôznych húb sa v skúmanom materiáli vyskytovali častejšie. Tieto údaje slúžia na dokreslenie informácií o hlavných zložkách vegetácie prostredia, v ktorom žil amudský človek.

Recenzovaná monografia je vypracovaná seriózne a precízne, podáva ucelený prehľad o výsledkoch štúdia nálezov z jaskyne Amud.

V samostatných kapitolách sa podrobne skúmajú všetky problémy vyplývajúce z osobitostí materiálu. Porovnávajú sa s príbuznými nálezmi z rôznych lokalít z obdobia existencie pračloveka a predvekého človeka. Publikácia je dokumentom o okolnostiach a zachovalosti nálezu. Podáva podrobný slovný a grafický opis, fotografickú dokumentáciu geografických a stratigrafických údajov, nástrojov a kostrových pozostatkov zvierat, ako aj človeka. Treba oceniť zodpovedný a premyslený prístup k problémom technického charakteru.

Vysoko treba hodnotiť aj fakt, že na spracovaní materiálu získaného spomínanými expedíciami spolupracoval kolektív bádateľov, čo zabezpečilo relatívne vysokú objektivitu získaných výsledkov, lebo nálezy boli hodnotené rôznymi kritériami z odlišných, priamo alebo nepriamo korelujúcich aspektov. Preto majú zosumarizované výsledky výskumu na tejto lokalite veľkú hodnotu a v značnej miere poslúžili na poodhalenie závoja nad cestou vývoja, ktorou človek prešiel od svojich primitívnych foriem po súčasnosť.

Ladislav Bánesz — Július Jakab

Paleolit i neolit SSSR. Tom 6. Materialy i issledovanija po archeologii SSSR, No 173. Leningrad 1971, 316 strán, ilustr.

Ďalší zväzok série publikácií venovaných paleolitu a neolitu ZSSR obsahuje dovedna 17 štúdií a článkov, ktoré sa skoro všetky zaoberajú paleolitom, prípadne geologickými a chronologickými otázkami. Príspevky sú dosť rôznorodé a týkajú sa väčšinou rôznych nálezísk z jednotlivých častí SSSR (hlavne na Kryme, v strednej Ázii a na Sibíri).

V prvom článku *(Issledovanije Maloj Voroncovskoj peščery na Černomorskom poberežie Kavkaza, raskopki 1950, 1951, 1964 gg.*, s. 7—40) referujú *U. P. Lubin* a *L. N. Soloviov* o výsledkoch výskumu jednej z desiatich jaskýň Voroncovského krasového systému, ktorá bola skúmaná už dávnejšie. Autori opisujú nálezové okolnosti i nálezy z jednotlivých výskumných sezón. Predpokladajú, že bola preskúmaná hlavná obývaná časť jaskyne, kde sa denný život jej obyvateľov sústreďoval okolo ohniska a jám hospodárskeho významu. Toto jaskynné sídlisko považujú za dlhodobé s viacerými obývacími centrami. Nálezy určili ako moustierske a predbežne ich datovali do druhej polovice valdajského (würmského) zaľadnenia.

Druhý článok *(Muratov, U. M. — Autlev, P. U.: Srednechadžochskoje rannepaleolitičeskoje poselenije*, s. 41—48) informuje o neskoroacheulských až včasnomoustierskych nálezoch na rieke Stredný Chadžoch. Nálezy sú nevýrazné, dokladajú však ďalšie staropaleolitické osídlenie na Kubáni.

M. N. Griščenko (str. 49—60) píše o niektorých zvláštnostiach geológie Achštyrskej jaskyne, ktorá bola osídlená v strednom i mladšom paleolite, mezolite, neolite a eneolite.

I. I. Korobkov (K probleme izučenija nižnepaleolitičeskich poselenij otkrytogo tipa s razrušennym kulturnym slojem, s. 61—99) sa zaoberá otázkou hodnovernosti nálezového materiálu z povrchových zberov z porušených vrstiev. Predpokladá sa, že v jaskyniach sa kultúrne vrstvy, resp. samotné nálezy môžu ľahko pomiešať (napr. kamenné nástroje mohli spadnúť do škár medzi skalami

a balvanmi vnútri jaskyne), preto navrhuje veľmi jemnú techniku odkrývania. Nazdáva sa, že na mnohých otvorených paleolitických staniciach mohlo dôjsť k takému zarovnaniu kultúrnych vrstiev, po ktorom sa tá istá jej úroveň používala z pokolenia na pokolenie. K výskumnej technike jaskýň i otvorených sídlisk dáva autor mnohé užitočné rady a návody. Zdôrazňuje odlišnosť geologického výskumu vrstiev od archeologického výskumu a na príklade histórie výskumu paleolitickej stanice Jaštuch pri Suchumi dokazuje neúnosnosť uprednostňovania jednej techniky výskumov pred inou. Podľa neho by sa mal robiť najprv rýdzo archeologický a až v druhej etape archeologicko-geologický výskum.

Na určovanie nálezov zo zberu alebo profilu, v ktorom nie je kultúrna vrstva výrazná, odporúča štatistickú metódu *F. Bordesa*. Stupeň patinácie kamenných nástrojov uvádza tiež ako kritérium pri posudzovaní nálezov zo zberu. Tieto metódy použil autor aj pri hodnotení zberového materiálu z Jaštucha.

A. A. Formozov (Kamennomostskaja peščera — mnogoslojnaja stojanka v Prikubanie, s. 100—116) opisuje výskum malej jaskyne, ktorá poskytla prvé doklady o mladopaleolitickom, mezolitickom a neolitickom osídlení prikubánskej oblasti. Jaskyňa bola okrem toho obývaná aj v dobe bronzovej a v stredoveku.

Úplným zoznamom literatúry o dobe kamennej na Kryme je doplnený článok *J. A. Vekilovej Kamennyj vek Kryma. Nekotoryje itogi i problemy*. Podáva v ňom prehľad doterajšej klasifikácie krymského moustérienu, mladšieho paleolitu a mezolitu. Zaoberá sa faunou i flórou krymských lokalít a dochádza k názoru, že paleontologické nálezy dokladajú rozličné klimatické zmeny. Zmeny vo vývoji fauny mali vplyv aj na spôsob lovu. V moustériene bol predmetom lovu mamut, kôň, antilopa a divý osol. Na mladopaleolitickej stanici Siureň I okrem rozličných druhov vtákov a rýb sa zistili kosti antilop a obrovských jeleňov. Mezolitický človek sa živil diviakmi (azilien) a srnčou zverou (tardenoisien). Súčasne s ubúdaním lovnej zveri predpokladá autorka už v aziliene zdomácnenie psa a ošípanej. Ubúdanie fauny v posledných 10 000—12 000 rokoch vysvetľuje fyzikálno-geografickými zmenami, ako aj aktívnym zásahom človeka.

Po prehodnotení stratigrafie náleziska Siureň I, na ktorom rozoznáva mladopaleolitické vrstvy, konštatuje autorka vyhynutie jaskynnej hyeny a soba už v strednej vrstve, pričom ubúdanie ďalšej zveri badať v hornej vrstve, v ktorej dokazuje nástup niektorých teplomilných druhov rýb. Vyhynutie mamuta v južnej časti SSSR predpokladá už v mladšom, resp. neskoršom paleolite.

V otázke prechodu stredného paleolitu do mladšieho prijíma autorka názor *A. A. Formozova*, ktorý ráta s dvoma hlavnými líniami prechodu moustérienu do mladšieho paleolitu. Prvá línia je charakterizovaná podľa neho absenciou bifaciálnych nástrojov (napr. Cholodnaja Balka a Siureň I); druhý smer s charakteristickými pästnými klinmi a „protosolutrénskymi" hrotmi reprezentujú stanice Kiik-Koba, Čokurča a Staroseloje, kde zvyšky kostí človeka svedčia už o tom, že ide o človeka typu *Homo sapiens*. Nálezy z lokality Siureň I sa zaraďovali do aurignacienu a capsienu, ba niektorí autori v nich rozoznávali aurignacien, solutrén i magdalénien. Takéto určenie považuje autorka za neisté a vyriešenie kultúrneho zaradenia lokality očakáva od budúcich výskumov. Mienky sa rozchádzajú aj v otázke prechodu od paleolitu k mezolitu. Väčšina bádateľov — i autorka — predpokladá autochtónny pôvod krymského paleolitu i mezolitu. V otázke hornej vrstvy lokality Siureň I autorka predpokladá genetické vzťahy medzi jej nálezmi a azilskými pamiatkami z krymských jaskýň, hoci medzi nimi ešte nenachádza bezprostredný typologický ani chronologický kontakt.

Podľa autorky je na Kryme viacero lokálnych variantov mezolitických kultúr; predpokladá dokonca aj prenikanie šwiderienu na Krym a jeho neskoršiu asimiláciu. Koncom mezolitu badať úzky kontakt s južnou časťou Ukrajiny. V mezolite krymského polostrova rozoznáva dva veľké areály: predhorský (so svojráznymi geometrickými tvarmi artefaktov) a stepný (s vkladacími nástrojmi).

J. G. Kolosov, ktorý chystá monografiu o jaskyni Šajtan-Koba, sa v krátkom príspevku *(Izučenije materialov iz Šajtan-Koby*, s. 162—166) podujal riešiť otázku, či táto lokalita má jednu, alebo dve kultúrne vrstvy. Použil na to štatistickú metódu *F. Bordesa*, o ktorej uvádza, že nemá platnosť pre celú Európu. Pomocou tejto metódy zistil, že v Šajtan-Kobe ide prinajmenej o dve kultúrne vrstvy, z ktorých prvá je staršia než neskoromoustierske nálezisko Staroseloje a druhá staršia ako Čokurča a Bachčisarajskaja, no mladšia než Koboz.

N. K. Anisiutkin (K voprosu o principach podrazdelenija mustie, s. 167—172) poukazuje na to, že nateraz treba rátať s niekoľkými variantami moustérienu. V podstate vychádza z nového členenia *F. Bordesa*, ktorý tzv. moustiersky komplex rozdelil na vlastný moustérien s acheulskou tradíciou (s bifaciálnymi nástrojmi), moustérien so zúbkovanou industriou a moustérien typu Quina.

O výsledkoch výskumu v okolí obce Chotylevo na Desne podáva krátku správu *F. M. Zaveruajev* (s. 173—178). Lokalita je veľmi bohatá na nálezy (až 90 000 silexov!), ktoré autor označuje ako acheulsko-moustiersky komplex. Geológiu tejto lokality spracoval *M. N. Grišćenko* (s. 179—181); ide tu o koniec dneperského a začiatok odincovského zaľadnenia).

P. I. Boriskovskij (Paleolitičeskaja stojanka Anasovka I v Kostenkach, s. 184—199) spracoval výsledky svojho výskumu v roku 1953 na lokalite Anasovka I (Kostenki X). Na skúmanej ploche sa našli dve hromádky zvieracích kostí (najmä koňa, mamuta, soba, vlka, srstnatého nosorožca, jaskynného leva a zajaca). Tieto, ako aj už dávnejšie vykopané dve hromádky kostí považuje za svedectvá o rozdeľovaní loveckej koristi. Nálezisko datuje do najmladšej skupiny kostenkovsko-borševského neskoropaleolitického kultúrneho komplexu.

O. N. Bader v článku *Smelovskaja II paleolitičeskaja stojanka v stepiach Južnogo Urala* (s. 200—208) zisťuje v malej jaskyni slabé stopy mezolitického a paleolitického osídlenia. Nálezový inventár pozostával iba z jadier, odštepov a čepelí. Technologicko-morfologický rozbor týchto nálezov pomohol autorovi k ich zaradeniu na začiatok mladšieho paleolitu. Vyše 30 nájdených prevŕtaných kamenných záveskov prisudzuje tiež moustérienu. Paleolitickú kultúrnu vrstvu datuje na koniec stredného pleistocénu, mezolitickú do holocénu.

U. A. Ranov (K izučeniju mustierskoj kultury v Srednej Azii, s. 208—232) za základné moustierske lokality sovietskej časti strednej Ázie považuje Tešik-Taš, Kajrak-Kumy, Kara-Bura, Chodžikent, Džar-Kutan a Obirachmat. Ďalšie lokality, ktoré uvádza z územia Turkménska, Uzbe-

kistanu, Tadžikistanu a Kirgízie, väčšinou neboli doteraz dôkladne preskúmané. Podľa výsledkov technologického rozboru rozoznáva levalloiské, nelevalloiské a levalloisko-moustierske fácie. Rozborom dospel k rozlíšeniu hrotov levalloiského a moustierskeho typu. Podľa nálezov driapadiel stredoázijského moustérienu pripisuje lokalitám Kajrak-Kumy, Džar-Kutan, Chodžikent a Abirachmat levalloisko-moustiersky charakter, na rozdiel od lokality Tešik-Taš, kde sú skôr iba moustierske typy driapadiel.

V otázke genézy levalloisko-moustierskej kultúry v strednej Ázii predpokladá dve možnosti: prvá naznačuje, že spomenutá kultúra vyrastá z miestnych koreňov, druhá predpokladá jej príchod z Prednej Ázie.

Článok *M. N. Klapčuka (Archeologičeskije nachodki u chrebta Žaman-Ajbat [Kazachstan]*, s. 233—240) podáva stručný prehľad paleolitických a neolitických lokalít v Karagandskej oblasti. Ide najmä o acheulén s oválnymi pästnými klinmi a o niektoré neolitické lokality so štiepanou kamennou industriou, z ktorých však autor neuvádza keramiku.

V príspevku *Novyje dannyje po paleolitu Jeniseja* (s. 241—281) *Z. A. Abramovová* oboznamuje čitateľa najprv s dejinami výskumu sibírskeho paleolitu a potom zverejňuje výsledky prieskumov a výskumov v rokoch 1960—1966. Dlhodobý výskum lokality Kokorevo I (Zabočka) odkryl šesť mladopaleolitických kultúrnych vrstiev, z ktorých iba vrstva 2 poskytla zvyšky paleolitického obydlia (6 × 3 m) s jedným ohniskom. Autorka predpokladá, že sídlisko bolo obývané sezónne tým istým obyvateľstvom. Okrem nepočetnej kamennej industrie sa tu našlo aj niekoľko kostených hrotov, šidiel, prevŕtaných kostených palíc a zvieracích zubov. Vek nálezov z druhej a tretej vrstvy bol stanovený pomocou metódy C 14 na 12 940, resp. 13 300 a 14 450 rokov. Geologicky patrí nálezisko do druhej polovice sartanského zaľadnenia. Ďalšie lokality — Kokorevo II a III sú síce v hrubých črtách podobné, no vykazujú isté typologické rozdiely. Kým v Kokorevo I boli hojné hroty a rydlá, v Kokoreve II sa našiel iba jediný hrot a rydlá úplne chýbajú. Na rozdiel od Kokoreva II a III, kde sa často vyskytovali obojstranne opracované driapadlá, v Kokoreve I sa nezistili. Rozdiely sú aj medzi nálezovým fondom z Kokoreva II a III. V Kokoreve III vidí autorka neskoršiu vývojovú etapu afantovskej kultúry, ku ktorej radí aj lokalitu Tastych I a II. Kokorevo II a III porovnáva so stanicou Ulazy, ktorá sa nachádza na náprotivnom brehu Jeniseja. Kultúrny inventár ďalších lokalít, ako Aješka, Novoselovo, Čeriomuška, Kurtak, je podľa autorky blízky kokorevskej kultúre. Ďalších vyše 20 lokalít v údolí Jeniseja nebolo doteraz systematicky preskúmaných, svedčia však o hustom osídlení medzi Krasnojarskom a Minusinskom.

O závislosti kamenných nástrojov od petrofyzických vlastností kamennej suroviny sa píše v článku *U. F. Petruňa (K petrofizičeskoj charakteristike kamennych orudij paleolita*, s. 282—297).

Zborník uzatvárajú úvahy *U. U. Čerdinceva* o absolútnej geochronológii paleolitu (s. 298—313). Podáva vysvetlenie o metóde C 14 a údaje o laboratóriách v SSSR, ktoré ju používajú (je ich šesť). Súhlasne s inými bádateľmi tvrdí, že určenie veku nálezov, ktoré majú vyše 40 000 rokov, nie je presné. Hranica veku moustérienu sa pohybuje od 33 000 do 47 000 rokov. U staršieho paleolitu odporúča skôr metódu určovania veku pomocou rozpadu uránu, prípadne draslíkovo-argónovú alebo stronciovú metódu. Týmito metódami možno zisťovať vek nálezov starých až 3—4 milióny rokov. Cenné sú najmä autorove tabuľky s absolútnymi geochronologickými údajmi.

Ladislav Bánesz

Johanna Milojčić-v. Zumbusch — Vladimir Milojčić: Das frühe Neolithikum. Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien I.

Bonn 1971, Teil I (Text), 152 strán; Teil II (Kataloge, Abbildungen, Tafeln, Beilagen und Pläne), 78 strán, 3 obrázky, 64 obrázk. tabuliek, 9 príloh, 11 plánov.

Edícia *Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes*, ktorú vydáva *U. Milojčić*, pokračuje zväzkom 10 a 11, venovanými včasnému a staršiemu neolitu lokality Otzaki-Magula. Po zväzkoch zaoberajúcich sa paleolitom a prekeramickým neolitom v Tesálii vyšla nedávno práca *H. Hauptmanna* a *U. Milojčića*, venovaná starším stupňom kultúry Dimini na Arapi-Magule, a napokon vychádza recenzovaná publikácia. Ako vyplýva z predhovoru k tejto práci, zverejnenie výsledkov všetkých výskumov *U. Milojčića* v Tesálii sa už pripravuje a v krátkom čase aj uskutoční. Po predbežných správach o jednotlivých výskumných kampaniach na magulách v okolí Larissy zhrnul *U. Milojčić* hlavné výsledky v prehľadnej štúdii upriamenej na základnú klasifikáciu a interpretáciu stratigrafie s náčrtom vývoja neolitu v Tesálii. Podľa doteraz vydaných zväzkov, zaoberajúcich sa prevažne morfologicko-komparatívnou analýzou inventára jednotlivých kultúr, autor pravdepodobne uzavrie sériu svojich úspešných výskumov syntetickou prácou.

V recenzovanej publikácii *U. Milojčić* opisuje terajší stav a zachovalosť maguly a informuje o technických dátach. V ďalšej kapitole vysvetľuje zvolenú metódu výskumu a jeho ciele s poukazom na úskalia a problémy pri výskume viacvrstvových sídlisk. Potom detailne opisuje použitú metódu výskumu a dokumentácie, spôsob zameriavania a spracovania nálezov. Ako zvlášť výhodná sa ukázala možnosť konfrontácie viacerých veľkých profilov na magule. Nasledujúca kapitola je venovaná stratigrafii a zisteným pôdorysom domov. Plocha III, ktorá je predmetom práce, bola malá (42 m²). Problémy architektúry sa dali študovať len v obmedzenej miere, lebo pôdorysy sa zachovali iba fragmentárne a v zlom stave. Podrobne sú opísané profily. Z ich konfrontácie s jednotlivými vrstvami i nálezmi z nich rozlíšil *U. Milojčić* štyri periódy (I—IV), z ktorých IV. delí na IVA a IVB. Samostatnú stratigrafickú jednotku predstavuje aj priekopa zahĺbená do rastlej pôdy. Na plánoch profilov i pôdorysov však chýba detailnejšia legenda k jednotlivým grafickým znakom. Opis i orientáciu čitateľa by zjednodušilo aj číselné označenie objektov, pôdorysov domov, jám i medzivrstiev, o ktorých sa v texte píše. V architektúre zisťuje autor isté zhody so stavebnými technikami známymi z Anatólie (Çatal Hüyük, Hacilar). Podobné porovnávanie dovoľujú aj pôdorysy neolitických domov z iných lokalít v Tesálii.

Hlavnú časť dvojzväzkovej práce zaberá spracovanie keramiky a plastiky. *J. Milojčićová* pri spracúvaní kera-

mických nálezov vychádza z detailného katalógu s opisom inventára podľa stratigrafických celkov a kategórií nálezov. Na katalóg bezprostredne nadväzuje štatistika keramiky s vyznačením jej charakteristických znakov a výskytu v jednotlivých stratigrafických celkoch tellu (príloha 1). Graficky je vyjadrená aj stratigrafia typických okrajov nádob (príl. 2—6), dien (príl. 7—8), napodobenín kamenných nádob (príl. 8) a iných typologických prvkov (príl. 9).

Analýza keramiky je veľmi detailná. Autorka opisuje v rámci stratigrafických celkov jednotlivé kategórie keramiky, ornamentiku a tvary nádob. Osobitný dôraz kladie na typy okrajov, ktoré sa ukazujú ako zvlášť dobré chronologické kritérium. Z precíznej analýzy keramiky vyplýva aj pomerne presná synchronizácia s inými lokalitami, a tým i početné korekcie starších klasifikácií keramiky.

Na preskúmanej časti maguly bola stratigraficky najstaršia priekopa, ktorá obsahovala aj niekoľko keramických fragmentov typických pre včasné keramikum, no ani ďalšie fragmenty červenej až hnedej keramiky nie sú typické pre nasledujúci horizont. V priekope sa však našlo iba 41 črepov, čo je na záväzné chronologické zaradenie málo. Dom v kvadráte A a B17 obsahoval už keramiku typickú pre staršie osídlenie maguly, teda pre kultúru Protoseskló. Od inventára domu sa nelíši ani keramika z jamy (kvadrát B 18—19) zahĺbenej do zrútenej steny domu.

Spodná vrstva, ku ktorej patrí aj spomínaný pôdorys domu, obsahovala viac nálezov a v jej jednotlivých medzivrstvách autorka zisťuje v spodnej časti ešte tradície včasného keramika a v horných zasa krátkodobý vplyv z južného Grécka. Keramika tejto spodnej vrstvy spolu s plastikou reprezentuje homogénnu náplň kultúry Protoseskló. Obsahuje však pomerne málo keramiky zdobenej maľovaním, no objavujú sa už prvé leštené vzory (tab. XI: 18, 19), o ktorých ešte bude reč.

Nasledujúca prechodná vrstva pozostávala zo štyroch medzivrstiev a od spodnej vrstvy sa odlišovala medzivrstvou nadrobno rozbitej keramiky na pôvodnom povrchu *(Lauffläche)*. Bola označená ako prechodná preto, lebo v jej spodnej úrovni doznieva ešte kultúra Protoseskló, charakterizovaná okrem iného naposledy sa vyskytujúcou včasnou maľovanou keramikou. Vývoj kultúry Protoseskló sa na tejto magule končí fázou s technicky menej dokonalou keramikou. Autorka nevylučuje, že táto zmena opäť súvisí s vplyvom z južného Grécka, naproti tomu s vplyvom zo severu spája v tesálskom prostredí cudzí element, reprezentovaný objavujúcou sa impresovanou keramikou. Sprievodným znakom tejto prechodnej periódy na Otzaki-Magule je aj zánik niektorých typických okrajov nádob a nástup nových tvarov. Z autorkinej formulácie nepriamo vyplýva, že uvažuje o plynulom neprerušenom vývoji od kultúry Protoseskló do kultúry Preseskló, a to priamo v Otzaki. V takýchto prípadoch musíme si vždy položiť otázku, či vývoj kultúrnych vrstiev (teda osídlenie na viacvrstvovom sídlisku) bol trvalý, alebo prerušovaný. Rozhodnutie v prípade časove blízkych horizontov je vždy ťažké, lebo takmer vo všetkých prípadoch musíme rátať s istou kontamináciou materiálu vo vrstvách ležiacich bezprostredne nad sebou. Autorka konštatuje na rozhraní medzi spodnou a prechodnou vrstvou vrstvu obsahujúcu nadrobno porozbíjanú keramiku. Tento jav registruje už od vrchnej medzivrstvy (9b) spodnej vrstvy. Vrstva s množstvom drobných črepov by mohla znamenať prerušenie osídlenia maguly, prinajmenšom jej časti. Autorka je si však vedomá tohto problému a jeho riešenie prenecháva budúcemu výskumu.

Strednej vrstve autorka pripisuje opäť štyri úrovne; od predchádzajúcej sa líši tým, že obsahuje popol a je tmavšia. Počínajúc úrovňou 8a je diferencia od spodnej protoseskliánskej vrstvy už úplná. Okrem kvalitatívnych a kvantitatívnych zmien v tenkostennej keramike objavuje sa aj nový druh: keramika zdobená odtlačkami prstov, nechtov a nástrojmi. Všeobecným javom je aj zhoršenie kvality keramiky a častejšie sa začína objavovať leštený ornament. Ústup starších tvarov keramiky a nástup nových, ako aj výskyt impresovanej keramiky a nových typov antropomorfných idolov dovoľuje túto vrstvu pripísať kultúre Preseskló, ktorú *J. Milojčićová* navrhuje pomenovať *staršou kultúrou Magulitsa*.

Nasledujúca horná vrstva zaberá štyri úrovne (3c—2) a reprezentuje ďalší vývoj kultúry Magulitsa so zodpovedajúcou evolúciou impresovanej keramiky. K doterajším druhom pristupuje keramika zdobená nástrojom a mušľou druhu *Cardium*. Definitívne chýbajú všetky staršie druhy i tvary keramiky, ktorých ústup bol badateľný už v predchádzajúcej vrstve. Na ploche III nebolo možné sledovať ďalší vývoj kultúry Magulitsa, lebo horné vrstvy boli zničené, pokračuje však na vedľajšej ploche II a bude predmetom samostatnej publikácie spolu s nálezmi kultúry Seskló. Hoci idoly z tejto vrstvy sú nepočetné, autorka predpokladá, že hruškovité idoly boli vystriedané naturalistickými ženskými idolmi. Celý inventár hornej vrstvy podľa autorky odráža istý nepokoj a nové vplyvy rôzneho pôvodu, ktoré postupne pripravujú pôdu pre vznik kultúry Seskló. Túto vývojovú periódu kultúry Preseskló autorka navrhuje pomenovať *mladšou* kultúrou Magulitsa.

Detailná morfologická analýza keramiky (s. 45—82) sa začína krátkou konfrontáciou s terminológiou *Ch. Tsountasa*, *A. J. B. Wacea* a *M. S. Thompsona*. Maľovaním a inak zdobená keramika je na Otzaki-Magule veľmi nepočetná, preto kvantitatívna analýza týchto nálezov neprichádza do úvahy, dôležitá je len ich absencia či prezencia. Maľovaná keramika sa viaže na kultúru Protoseskló, práve tak ako keramika slonovinovej farby. Prehľadná tabuľka všetkej keramiky inštruktívne ukazuje stratigrafickú pozíciu jej jednotlivých druhov. Pretože dominujúci druh — červená až hnedá keramika — sa vyskytuje pomerne rovnomerne vo všetkých vrstvách, autorka založila jej periodizáciu na typologickej analýze najmä podľa typov okrajov a v menšej miere aj dien. U okrajov sa forma I rámcove vylučuje s formou II a III. Cahrakteristický typ okraja — forma IV — sa najčastejšie vyskytuje od rozhrania spodnej a prechodnej vrstvy. Forma V, príznačná aj pre keramiku kultúry Starčevo-Criş a staršiu lineárnu keramiku, sa vyskytuje pomerne rovnomerne vo všetkých vrstvách, preto ju na jemnejšiu synchronizáciu staroneolitických kultúr Balkánu a Karpatskej kotliny s kultúrou Protoseskló a Magulitsa nemožno použiť.

Medzi impresovanú keramiku zahrnuje *J. Milojčićová* všetku keramiku s nerovným povrchom, zdobenú rôznymi odtlačkami — nechtov, prstov, kolkom mušlí — či zdrsnenú inými predmetmi. Jej počet vzrastá predovšetkým od prechodnej vrstvy nahor. Autorka rozlišuje šesť druhov tejto keramiky. Najstaršia má povrch upravený prstovaním a lopatkami. Nasleduje keramika s odtlačkami prstov, nechtov a s povrchom upraveným neurčiteľným inštrumentom.

Najmladší je ornament robený odtlačovaním mušle *Cardium*, ktorý už svedčí o výrazných kontaktoch s keramikou kultúry Sesklo.

Zvláštnu pozornosť si zasluhuje najstarší výskyt výzdoby keramiky leštenými vzormi, ktorý sa doteraz spájal s keramikou kultúry Dimini. Stratigrafická pozícia tejto keramiky na Otzaki-Magule ju jednoznačne zaraďuje do kultúry Magulitsa. Dobre to dokladajú aj charakteristické tvary nádob, na ktorých sa táto výzdoba vyskytuje. Vzhľadom na masové používanie tejto výzdobnej techniky od najstaršieho stupňa kultúry Dimini možno s jej výskytom a vývojom rátať aj v priebehu vývoja kultúry Sesklo, v ktorej sa však zatiaľ nezistila. Objav typických leštených vzorov na staroneolitickej keramike v Tesálii umožňuje aj znovu zhodnotiť túto ornamentiku v čase formovania vinčianskej kultúry. Leštené vzory na keramike z horizontu jám vo Vinči sa doteraz jednoznačne spájali s výskytom leštených vzorov na keramike starších stupňov diminskej kultúry. Napokon typické leštené vzory sa vyskytujú aj na staršej lineárnej keramike na Slovensku, ktorú možno aj podľa iných kritérií synchronizovať s kultúrou Magulitsa (Preseskło).

Samostatnú kapitolu venuje autorka antropomorfnej plastike. Z plochy III na Otzaki-Magule pochádza spolu so zlomkami 19 idolov. K nim treba prirátať aj fragmenty nájdené mimo spomenutej plochy. Autorka na základe stratigrafických zistení na Otzaki-Magule určuje horizonty jednotlivých foriem idolov. Plastiky znázorňujúce nahú tarchavú ženu sa podľa stratigrafie a sprievodných nálezov pripisujú kultúre Protosesklo a s ňou súčasným kultúram v egejskej oblasti. Ako reprezentatívnu analógiu uvádza idoly z lokality Nea Nikomedea v gréckej Macedónii. Najstarší horizont tohto náleziska synchronizuje s neskorou kultúrou Protosesklo. Do tejto doby zaraďuje aj známe a často diskutované idoly zo Sparty. Do tohto horizontu sa radí aj plastika nahého sediaceho muža z Tsangli. Autorka nemyslí, že pôvod týchto typov idolov treba hľadať v nejakom fiktívnom centre Blízkeho či Stredného východu a uvádza viaceré egejské kultúrne provincie (kultúry), v ktorých sú tieto idoly už kánonizovaným koiné a označuje ich ako interegejské. Ich korene treba podľa autorky hľadať prinajmenšom už v mezolitických kultúrach tohto územia. Je to však iba hypotéza, lebo takéto ani iné plastiky z mezolitických kultúr nie sú známe.

Staršej kultúre Magulitsa autorka pripisuje hruškovité idoly znázorňujúce sediacu ženu, tie sa však vyskytujú aj v iných obdobiach a kultúrach. *V. Milojčić* pred časom hľadal chronologické súvislosti medzi kultúrou Preseskło a kultúrou Dudești práve na základe týchto idolov. Podľa situácie v Otzaki-Magule mali by v staršej kultúre Magulitsa chýbať steatopygické idoly, charakteristické pre kultúru Protosesklo. V hornej vrstve plochy III, patriacej mladšej kultúre Magulitsa, sa však tieto idoly opäť objavujú. Sú to stojace ženské figúrky, naturalisticky formované, no štylisticky odlišné od plastík kultúry Protosesklo.

J. Milojčićová uzaviera analýzu antropomorfnej plastiky konštatovaním, že kultúra Achilleion i kultúra Magulitsa, obidve s monochrómnou nemaľovanou keramikou, majú abstraktne modelované idoly; oproti tomu kultúry s maľovanou keramikou (Protosesklo, Sesklo) uprednostňovali naturalistické idoly. Antropomorfná plastika môže mať teda za určitých okolností podobný typologický vývoj ako keramika a možno ju použiť aj ako chronologické kritérium. Podobne je to aj na iných územiach a v iných obdobiach neolitu. Terajšie súbory idolov z tesálskeho neolitu nie sú však čo do kvantity dostatočne reprezentatívne.

Záverečnú časť práce tvorí kapitola o včasnom neolite v Tesálii (s. 111—152). Autorka v nej retrospektívne sumarizuje vývoj štúdia neolitu od *Ch. Tsountasa* po rok 1947 a od roku 1947 po rok 1953 (začiatok výskumov *V. Milojčića* v Tesálii); posledné obdobie reprezentujú výskumy *D. Theocharisa*. Autorka detailne hodnotí hlavne periodizáciu *Ch. Tsountasa*, ako aj *A. J. B. Wacea* a *M. S. Thompsona*, ich systémy konfrontuje so súčasným stavom výskumu. Tým novo klasifikuje aj staršie nálezy. Stručne hodnotí aj klasifikáciu *G. Mylonasa*, *F. Matza* a *E. Kunzeho*. Toto obdobie štúdia tesálskeho neolitu pred druhou svetovou vojnou uzavreli práce *K. Grundmanna*.

V roku 1947 sa problémami tesálskeho neolitu zaoberal *S. Weinberg* a vo viacerých prácach aj *V. Milojčić* a *F. Schachermeyr*. Všetci autori sa stále vracali k tým istým nálezom a stále viac sa ukazovala potreba nových terénnych výskumov. K plneniu tejto úlohy pristúpil roku 1953 *V. Milojčić* a *D. Theocharis*. Autorka stručne opisuje výsledky výskumov *V. Milojčića*, *D. Theocharisa* i *M. Papadopoulou-Theocharisovej* (Otzaki-Magula, Argissa-Magula, Sesklo, Magulitsa, Soufli-Magula, Pyrasos, Achilleion, Gentiki a areál zaniknutého jazera Nessonis). Osobitne cenné sú informácie o výskumoch *M.* a *D. Theocharisovcov*, publikovaných v pomerne ťažko dostupných časopisoch a po grécky. Nové výskumy umožnili aj novú formuláciu problematiky tesálskeho neolitu. Autorka konfrontuje hlavne názory *F. Schachermeyra*, *V. Milojčića* a *S. Weinberga* vo svetle novších výskumov.

Záver celej práce tvorí sumarizácia hlavných výsledkov doterajšieho štúdia včasného neolitu v Tesálii. *J. Milojčićová* úvodom charakterizuje prekeramický neolit v Tesálii a potom polemizuje o pôvode a ďalšom vývoji prekeramického neolitu, ako aj o jeho vzťahu k včasnoke ramického neolitu (kultúra Achilleion) s *D. Theochaisom*, ktorý zastáva názor o autochtónnom vývoji v Tesálii. Pôvod kultúry Achilleion však autorka nerieši, odkazuje na ďalšie výskumy. Prechod od kultúry Achilleion ku kultúre Protosesklo bol podľa autorky plynulý. Dôležité miesto tu bude zrejme patriť obdobiu reprezentovanému keramikou, ktorá podľa tvarov patrí už kultúre Protosesklo a je pre ňu typická, no nie je ešte maľovaná, ale iba leštená. To by malo byť obdobie medzi kultúrou Achilleion a klasickou kultúrou Protosesklo. Sama absencia maľovanej keramiky vzhľadom na neveľký rozsah výskumov a malý počet fragmentov takejto keramiky v kultúre Protosesklo na vyčlenenie samostatnej periódy zatiaľ nestačí. Bude treba doložiť aj ďalšie typologické diferencie.

Ak je kultúra Protosesklo samostatná a dlhotrvajúca do tej miery, ako napr. kultúra Starčevo či Sesklo, je len samozrejmé, že v jej vývoji bude treba rozlíšiť postupne viac stupňov a vývojových fáz, lebo v doterajších prácach sa charakterizuje prevažne ako typologicky monolitná. Ústup maľovania, zmena tvarov nádob, nové typy okrajov a nástup barbotinovej keramiky znamená na Otzaki-Magule koniec vývoja kultúry Protosesklo a začiatok kultúry Preseskło. V kultúre Preseskło (staršia a mladšia kultúra Magulitsa) naďalej dominuje monochrómna keramika. V Seskle i v Pyrasose z dosiaľ nevysvetlených dôvodov

chýba vo vrstvách medzi kultúrou Protoseskló a Sesklo impresovaná keramika, zastúpená je len keramika monochrómna. Zatiaľ nie je jasné, či je to prejav lokálneho vývoja, viažúci sa na prímorskú oblasť, alebo či ide o samostatné vývojové obdobie, ktoré sa zatiaľ na iných telloch vo vnútrozemí nezistilo. Mladšou kultúrou Magulitsa sa končí staroneolitické osídlenie na ploche III. V nadväzujúcej stratigrafickej úrovni plochy II začína sa už osídlenie kultúry Sesklo. Jednotlivé typy nádob o ornamentačné techniky sa udržujú ešte v niektorých vrstvách v sprievode typického inventára kultúry Sesklo, čo autorka považuje za dôkaz permanentného vývoja a kontinuity osídlenia na Otzaki-Magule.

Touto prácou sa uzaviera ďalšie obdobie štúdia staršieho neolitu v Tesálii. Detailná analýza keramiky a idolov reprezentatívne dokumentuje vývoj kultúry Protoseskló a Magulitsa. Ohlásená publikácia venovaná kultúre Sesklo i ďalším nálezom kultúry Magulitsa náležite doplní obraz vývoja neolitu v Tesálii. Kvalitná morfologická analýza doplnená štatistickým prehľadom umožnila autorke zistiť viacero kritérií a na ich základe precízovať periodizáciu neolitu Tesálie do tej miery, že jej závery sa na dlhší čas stanú záväzné. Nasledujúca etapa bádania tesálskeho neolitu by sa mala začať rozsiahlymi plošnými výskumami magúl.

Záverom sa žiada pripojiť ešte niekoľko poznámok k tejto dôležitej publikácii. Cieľom výskumov *V. Milojčića* bolo získať prehľad o stratigrafii neolitických kultúr Tesálie. Tomuto cieľu bola podriadená aj metóda a rozsah výskumu. Stratigrafický obraz Otzaki-Maguly je dostatočne jasný, profily sú prehľadné a vrstvy dobre rozlíšiteľné. Z neveľkej skúmanej plochy získalo sa však pomerne málo keramiky, z čoho takmer 90 % tvorí červená až hnedá keramika, ostatných 10 % pripadá na všetky ostatné druhy zdobenej či inej typickej keramiky, dôležitej z hľadiska kultúrnej príslušnosti a vnútornej periodizácie kultúr. Pri tomto malom počte niektorých typických druhov keramiky je z hľadiska periodizácie rozhodujúca ich prezencia či absencia. Kvantitatívnymi ukazovateľmi pri malom počte nálezov nemožno v analýze dostatočne argumentovať. Túto nepriaznivú situáciu možno riešiť len zväčšením skúmanej plochy. Poukazujem na to najmä preto, lebo obidvaja autori v tejto práci uvažujú o kontinuálnom vývoji osídlenia na Otzaki-Magule. Podľa analýzy i dokumentácie to aj skutočne tak vyzerá. Ak však berieme do úvahy stavebnú činnosť na magule, ktorá zapríčinila značné premiešanie medzivrstiev nasledujúcich po sebe, a tým i nálezov v nich, musíme predpokladať, že obraz evolúcie osídľovania maguly je značne skreslený. Vplyv kontaminácie nálezov môžu eliminovať pri interpretácii len veľké súbory nálezov s možnosťou argumentovať výsledkami presvedčivej kvantitatívnej analýzy. Stredoeurópske „jednovrstvové" lokality s množstvom jám spravidla vykazujú pomerne diferencovaný obsah zahĺbených objektov; takéto detailné diferencie medzi vrstvami na sídliskách tellového typu nemožno doložiť. Je samozrejmé, že sídliskové jamy boli zasypané v oveľa kratšom čase, než narástla 20—30 cm hrubá vrstva na telle. Takto úzko časove obmedzené nálezy môže poskytnúť len inventár domu zničeného požiarom. To sa však netýka iba tohto výskumu, ale všetkých mnohovrstvových sídlisk.

Spracovanie kultúry Protoseskló i Magulitsa v recenzovanej publikácii má veľký význam aj pre štúdium balkánskeho a stredoeurópskeho neolitu. Treba len ľutovať, že autori sa detailnejšie nevenovali kultúrnym a chronologickým vzťahom spomenutých kultúr ku kultúram stredného a východného Balkánu (Vršnik, Starčevo, Karanovo). Že sa od týchto problémov dištancovali, je však za súčasného stavu publikovania nálezov spomenutých kultúr pochopiteľné.

Monografia *Otzaki-Magula I* spolu s doteraz zverejnenými nálezmi z Tesálie poskytuje juhoslovanským, bulharským a samozrejme aj všetkým ostatným zainteresovaným bádateľom veľmi solídnu základňu na seriózne spracovanie synchronizácie a kultúrnych vzťahov neolitických kultúr celej juhovýchodnej Európy. V tomto kontexte bude dôležitá aj konečná publikácia výskumu na lokalite Nea Nikomedea, ako aj niektorých juhoslovanských a bulharských výskumov venovaných kultúram staršieho neolitu. Napokon recenzovaná publikácia nie je bez významu ani pre štúdium staršieho neolitu v Karpatskej kotline i v priľahlej strednej Európe. Začiatky stredoeurópskeho neolitu, ktoré reprezentuje staršia lineárna keramika, sú nepochybne paralelné s kultúrou Magulitsa (Preseskló) a s veľkou pravdepodobnosťou až aj s kultúrou Protoseskló.

Juraj Pavúk

The Neolithic in Poland. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970, 520 strán, 146 obrázkov v texte, 16 obrázkových tabuliek.

Túto súbornú prácu o poľskom neolite vydal Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk. Okrem editora — *T. Wiślańského* — spolupracovalo na nej deväť autorov, ktorí spracovali jednotlivé kultúry. Kapitoly sú koncipované samostatne, bez vzájomnej nadväznosti. Vo všetkých statiach vidno snahu o jednotný formálny postup pri spracovaní tém.

Editor v úvode (s. 7—13) stručne uvádza doterajšie úspechy výskumu poľského neolitu a charakterizuje územné členenie Poľska počas mladšej doby kamennej. Spomína najdôležitejšie výskumy, charakterizuje ciele práce a poukazuje na problémy, ktoré vznikajú pri zrode takéhoto kolektívneho diela.

V hodnotení práce venujem viac miesta a pozornosti statiam venovaným kultúram, ktoré bezprostredne súvisia s neolitickými kultúrami na Slovensku.

Kulczycka-Leciejewiczowa, A.: *The Linear and Stroked Pottery Cultures* (s. 14—75).

Autorka rezumuje najdôležitejšie výsledky svojich doterajších prác venovaných tejto téme. Najstaršia neolitická kultúra v Poľsku — kultúra so staršou lineárnou keramikou — prenikla z juhu, zo Slovenska a z Moravy, a zatiaľ je doložená len na niekoľkých náleziskách. Už z tohto obdobia sú doložené hroby, nie však väčšie pohrebiská. Autorka sa stotožňuje s tézou, že začiatok klasickej lineárnej keramiky s „notovým" ornamentom v južnom Poľsku súvisí s ďalšou expanziou nových obyvateľov z juhu. Túto tézu bude treba ešte v budúcnosti kriticky preveriť, pretože počet lokalít so staršou lineárnou keramikou v porovnaní s množstvom lokalít klasickej či mladšej lineárnej keramiky je na celom území jej rozšírenia pomerne malý, a to nielen v Poľsku, ale aj v Maďarsku, na Slovensku, na Morave i v Čechách, nehovoriac o Nemecku. Počet lokalít mladšej lineárnej keramiky je mnohonásobne vyšší.

Náleziská mladšej lineárnej keramiky sa však obyčajne pri nedostatku presných chronologických kritérií spočítavajú bez ohľadu na ich chronologickú príslušnosť v jej celom vývoji. Ak tieto náleziská spočítame a zmapujeme podľa jednotlivých chronologických stupňov a fáz, ich „hustota" podstatne klesne. Ďalšia ťažkosť korení v tom, že v staršej lineárnej keramike je pomerne málo typických, ľahko identifikovateľných tenkostenných zdobených nádob a prevláda hrubostenná keramika, ktorá v periférnych oblastiach vykazuje málo typických technických elementov. Okrem toho v príležitostne zozbieraných malých súboroch nálezov tieto technické prvky ľahko môžu uniknúť pozornosti. Na západnom Slovensku je nateraz pomer sídlisk so staršou a mladšou lineárnou keramikou asi 1 : 5, čo považujem za primerané.

Autorka oprávnene rozlišuje v južnom Poľsku dve územné skupiny mladšej lineárnej keramiky: západnú, rozšírenú na západ od Odry, výrazne príbuznú s českou lineárnou keramikou, a východnú, rozšírenú východne od Odry a typologicky zhodnú s lineárnou keramikou na Slovensku. Autorka tieto skupiny charakterizuje a súčasne konštatuje ďalšie lokálne centrá mimo dvoch hlavných skupín (Kujawy, dolné Poodrie).

A. Kulczycka-Leciejewiczowa venuje pozornosť typom osád, obydlí, pohrebnému rítu, keramike i kamennej industrii a zaoberá sa aj problémami ekonomiky. Rozlišuje dva typy osád: veľké s kolovými stavbami, rozprestierajúce sa na niekoľkých hektároch, a malé, pozostávajúce z 1—2 polozemnicových obydlí a k nim patriacich hospodárskych jám. Tieto malé osady nemožno zatiaľ bez výhrad akceptovať, práve tak ako polozemnicové obydlia. Hospodársko-spoločenská funkcia malých osád ani polozemnicových obydlí zatiaľ nie je dostatočne jasná. Na celom území kultúry s lineárnou keramikou sa pri každej väčšej plošnej odkrývke objavujú aj charakteristické kolové stavby so štandardnými pôdorysmi. Existencia malých osád iba s niekoľkými jamami bude musieť byť dokázaná rozsiahlejším plošným výskumom.

Vo vývoji kultúry s lineárnou keramikou v Poľsku autorka zatiaľ rozlišuje tri základné stupne. Starší stupeň zodpovedá staršej lineárnej keramike na Slovensku i na Morave. Stredný stupeň v jej koncepcii zahrnuje celý vývoj mladšej lineárnej („notovej") keramiky. Začiatok mladšieho stupňa potom charakterizuje objavenie sa želiezovských výzdobných elementov v južnom Poľsku, hlavne v oblasti Krakova. Podobné triedenie platí s menšími modifikáciami aj pre Sliezsko s tým rozdielom, že tu sa objavuje na konci vývoja mladšej lineárnej keramiky typ Šárka. Pokiaľ ide o želiezovskú skupinu v Poľsku, je tu typologicky doložiteľný podľa periodizácie spomenutej keramiky na západnom Slovensku len starší stupeň, prípadne staršia fáza stredného stupňa. Mladšia fáza stredného stupňa, reprezentujúca na Slovensku periódu klasického rozvoja, ako aj neskorý stupeň zatiaľ v celom Poľsku chýbajú. Je veľmi pravdepodobné, že budúci výskum doloží tieto periódy aj v južnom Poľsku. Taká veľká typologická retardácia až po objavenie sa vypichanej keramiky v južnom Poľsku je veľmi nepravdepodobná. Tento hiát medzi teraz známou staršou želiezovskou keramikou a doloženou lengyelskou i vypichanou keramikou by mala vypĺňovať práve evolúcia želiezovskej skupiny.

Ďalšia časť štúdie *A. Kulczyckej-Leciejewiczowej* je venovaná kultúre s vypichanou keramikou a staršej lengyelskej kultúre v Poľsku; kľúčový problém — ich genéza — zostáva však zatiaľ nevyriešený. Je viac ako pravdepodobné, že vypichaná keramika je tu cudzí element. Autorka v tomto prípade nepredpokladá väčší etnický prílev, no z doteraz známeho domáceho substrátu sotva možno kultúru reprezentovanú vypichanou keramikou odvodiť. Podstatne sa líši aj od vypichanej keramiky v Čechách. Autorka predpokladá v tejto dobe podobné spojenie so Slovenskom a Moravou ako v období mladšej lineárnej keramiky. Juhovýchodný vplyv považuje za silnejší a hovorí o samborzeckej skupine lengyelskej kultúry na hornej Visle. Sliezsko a Poodrie prekonávali v tom čase vývoj analogický vývoju v Čechách.

Autorka píše ďalej o včasnolengyelskej kultúre s keramikou zdobenou vypichaným ornamentom. Z formulácie je zrejmé, že túto keramiku nestotožňuje s kultúrou s vypichanou keramikou, ale považuje ju za organickú zložku lengyelskej kultúry. Podľa autorky ide o typický príklad vytvárania novej lokálnej skupiny pod vplyvom dvoch kultúrotvorných prúdov (kultúra s vypichanou keramikou a lengyelská kultúra). K nim treba prirátať ešte závažný a v mnohých ohľadoch rozhodujúci vplyv sprostredkovaný z východného Slovenska (napr. čierno maľovaná keramika). Z týchto troch prúdov najslabší sa zdá predbežne práve ten, ktorý vychádzal z lengyelskej kultúry. Treba preto položiť otázku, či v prípade samborzeckej i malickej skupiny možno oprávnene hovoriť o ich príslušnosti k lengyelskej kultúre. Ak áno, potom bude treba podiel a elementy lengyelskej kultúry definovať podrobnejšie.

V závere state sa autorka vracia ku genéze poľského neolitu a upozorňuje na nevyriešené problémy vzťahu neolitického obyvateľstva k neskoromezolitickému.

Kamieńska, J. — Kozłowski, J. K.: *The Lengyel and Tisza Cultures* (s. 76—143)

Na rozdiel od predchádzajúcej práce sa autori viac upriamili na klasifikáciu, chronológiu a kultúrne vzťahy. Už v nadpise state vyjadrili hlavný problém mladšieho neolitu a staršieho eneolitu v Poľsku. Bolo by sa však žiadalo pripojiť ešte aj kultúru s vypichanou keramikou, ktorá v prerokúvanej problematike zaberá dôležité miesto. Za nie veľmi šťastné považujem voľbu termínu „Tisza Culture", ktorý v tomto kontexte nie je dosť adekvátny. Potiská kultúra v Potisí predstavuje veľmi vyhranený svojrázny celok, ktorý v tejto podobe v Poľsku nie je vôbec zastúpený. Bolo by azda vhodnejšie hovoriť o polgárskej kultúre, ako to urobil *S. Šiška* pri spracovaní mladšieho neolitu a staršieho eneolitu na východnom Slovensku (Slovenská archeológia, *16*, 1968). Svoju štúdiu autori uvádzajú históriou a stavom bádania o mladoneolitických kultúrach v Karpatskej kotline i v Poľsku a všetky spracúvané kultúry konfrontujú navzájom i so súčasnými kultúrami na iných susedných územiach.

Autori rozlišujú staršie a mladšie kultúry a skupiny, ktoré sú späté s lengyelskou a v ich terminológii aj s potiskou kultúrou. Do staršej periódy zaraďujú samborzeckú, malickú a pleszowskú skupinu, staršiu fázu otickej skupiny a modlnickú skupinu. Skupina Samborzec a Malice sú si podľa autorov veľmi príbuzné a líšia sa hlavne v tom, že v prvej prevládajú lengyelské elementy a druhá je zasa viac ovplyvnená kultúrami z Potisia. Stratigrafia skupiny Samborzec a želiezovskej skupiny na lokalite Samborzec neodráža dostatočne ich chronologický ani genetický vzťah, lebo želiezovská keramika na tejto lokalite

patrí do staršieho stupňa želiezovskej skupiny, teda medzi nimi by mal byť veľký hiát. V samborzeckej skupine vypichaná keramika tvorí až 40 % keramiky. Podstatne menej je lengyelskej maľovanej keramiky a publikovaných je len niekoľko fragmentov. Čierne maľovanie autori oprávnene spájajú s čierno maľovanou keramikou v Potisí. Týmto smerom treba hľadať aj pôvod misy s trojicami lalokov pri okraji (obr. 24: 2), ktoré sú v lengyelskej kultúre úplne neznáme. Chronologicky túto skupinu fixujú do obdobia Lengyel I, treba však povedať, že perióda Lengyel I podľa staršej definície i novších pozorovaní reprezentuje pomerne dlhý a značne diferencovaný vývoj, preto v budúcnosti bude treba túto synchronizáciu spresniť.

Malická skupina (nazvaná podľa obce Malice blízko Samborzca) bola rozšírená aj okolo Przemyśla, Rzeszowa i Częstochowej. Jej výskyt blízko karpatských priesmykov uľahčil spojenie s kultúrami východného Slovenska. V Maliciach je vypichanej keramiky menej ako v Samborzci (len okolo 25 %). Tejto skupine autori pripisujú aj červeno a bielo maľovanú keramiku (Niedźwiedź, Kraków-Mogiła), i trapezoidný pôdorys domu z Niedźwiedźa. Doložené sú aj ojedinelé hroby.

Ešte pred začiatkom strednej fázy lengyelskej kultúry v Poľsku vznikla v blízkom okolí Krakova zatiaľ územne malá pleszowská skupina. Jej svojráznosť sa spája s exploatáciou soli okolo Wieliczky a Bochnie. S ťažbou soli sa spájajú predovšetkým nádoby s hrotitým dnom, známe aj v iných kultúrach z nálezísk blízko zdrojov soli (napr. Gornja Tuzla v Juhoslávii). Autori na základe červeného a bieleho maľovania synchronizujú túto skupinu so stupňom Pečeňady lengyelskej kultúry na Slovensku.

Po skupine Pleszów sa vyvíjala — opäť na malom území okolo Krakova — skupina Modlnica. Je to prvá lengyelská skupina v Poľsku, ktorá v plnom rozsahu nasleduje po vypichanej keramike. Túto skupinu autori synchronizujú so slovenskou skupinou Brodzany-Nitra a konštatujú absenciu kontaktov s Potisím. Ešte do svojej staršej fázy zaraďujú autori staršiu časť otickej skupiny v Sliezsku, ktorá má byť paralelná so skupinou Modlnica; mladšiu periódu otickej skupiny paralelizujú s ludanickou skupinou. V súvislosti s otickou skupinou azda treba spomenúť nové nálezy z lokality Janówek v Sliezsku (*W. Wojciechowski*, Sprawozdania Archeologiczne, 24, 1972, s. 21 a nasl.), ktoré som mal príležitosť vidieť a ktoré na tomto území po prvý raz dokladajú typickú bielo maľovanú keramiku stupňa Pečeňady. Táto perióda lengyelskej kultúry evidentne predchádza otickú skupinu a reprezentuje najstaršie osídlenie lengyelskej kultúry v Sliezsku.

Charakteristiku mladších skupín lengyelskej kultúry začínajú autori opisom elementov tiszapolgárskej skupiny. Ďalej venujú pozornosť lublinsko-volynskej skupine s bielo maľovanou keramikou, ktorá je pomerne často predmetom úvah bádateľov. Jej chronologické zaradenie je dosť rôznorodé. Podľa nálezov zo Zimného považujú autori túto skupinu za súčasnú už so stupňom Tripolie B1 alebo B2. Vidí sa nám to privčas. Vzhľadom na doložiteľné kontakty tejto skupiny s bodrogkeresztúrskou i lažnianskou skupinou zdá sa pravdepodobnejšia synchronizácia so stupňom Tripolie C1. Potom nasleduje stručná charakteristika jordanowskej skupiny, ktorú autori datujú na sklonok kultúry lievikovitých pohárov a na začiatok badenskej kultúry. Na základe všeobecne známych typologických kritérií kladú aj skupinu Brześć-Kujawski do obdobia prechodu tiszapolgárskej skupiny do bodrogkeresztúrskej. Vývoj lengyelskej kultúry v Malopoľsku uzaviera skupina Wyciąże-Złotniki. *A. Dzieduszycka-Machnikowa* najprv vyčlenila skupinu Złotniki a *J. K. Kozłowski* neskôr názov rozšíril. Táto skupina, podobne ako niektoré z predchádzajúcich, bola objavená len v posledných rokoch a vykazuje mnohé znaky príbuznosti so súvekými kultúrami na východnom Slovensku.

Štúdium lengyelskej kultúry v Poľsku zaznamenalo v posledných rokoch mnohé úspechy. Vyjasňujú sa vzťahy k centrálnej oblasti lengyelskej kultúry v Karpatskej kotline i k polgárskym skupinám v Potisí. Boli položené základy periodizácie a spracovaná charakteristika hlavných etáp vývoja i jednotlivých lokálnych skupín. Trvalou úlohou zostáva riešenie otázky genézy lengyelskej kultúry v Poľsku. Zistenie nálezových komplexov s charakteristickou vypichanou keramikou malopoľského rázu na východnom Slovensku iste umožní do značnej miery osvetliť vzťahy samborzeckej, malickej i pleszowskej skupiny s početnou vypichanou keramikou k súvekým kultúram v Potisí. Doteraz publikované nálezy vzbudzujú dojem, ako by na začiatku neolitu v Malopoľsku mali prvoradú úlohu intenzívne vplyvy kultúry s vypichanou keramikou a zatiaľ bližšie nedefinované vplyvy z Potisia. Lengyelská kultúra sa tu uplatňovala v tomto čase len ako druhoradá, plne sa realizovala až po zániku vypichanej keramiky.

Kowalczyk, J.: *The Funnel Beaker Culture* (s. 144—177)

Kultúra lievikovitých pohárov ako prvá neolitická kultúra zabrala celé územie Poľska. Ide o veľmi intenzívne osídlenie s množstvom nálezov na skúmaných sídliskách. Autor stručne charakterizuje ekonomiku, sídliská, pohrebiská, keramiku, kamennú industriu, výrobky z medi a výmenu výrobkov. Najviac pozornosti venuje otázkam pôvodu a chronológie lievikovitých pohárov. Podáva prehľad názorov o jej pôvode, podrobne prehodnocuje názory *C. J. Beckera* a *K. Jażdżewského* a prichádza k záveru, že kultúra lievikovitých pohárov mohla najskôr vzniknúť na území dnešného Poľska, a to v oblastiach severne od areálu rozšírenia lineárnej keramiky.

Wiślański, T.: *The Globular Amphora Culture* (s. 178—231)

Autor podáva syntetický prehľad o kultúre guľovitých amfor, ktorá je v Poľsku zvlášť dobre zastúpená i preskúmaná. Rozlišuje tri územné skupiny — západnú, poľskú a východnú; poľskú skúma podrobnejšie a rozlišuje v nej viacero lokálnych skupín. Tri vývojové fázy rozlíšil hlavne podľa keramiky. Načrtáva aj genézu a chronológiu spomenutej kultúry. Sporné sa zdajú byť autorom uvádzané jej konexie s rössenskou i jordanowskou kultúrou, obidve by mali byť podstatne staršie ako kultúra guľovitých amfor. Kritickejšie by sa malo pristupovať aj k interpretácii stratigrafie v Dolheşti Mari. Kultúru guľovitých amfor sotva možno zaradiť ešte pred finálnu fázu tripoľskej kultúry, ktorej kultúrne i chronologické styky so stredoeurópskymi kultúrami smerujú do podstatne staršieho horizontu než je horizont kultúry guľovitých amfor (napr. kultúra lievikovitých pohárov, skupina Lažňany, Złotniki, Boleráz a i.). Príspevok obsahuje závery rozsiahlej autorovej monografie venovanej tejto kultúre.

Kempisty, E.: *The Complex of Comb- and Pit-marked Pottery Cultures* (s. 232—295)

V širších historických i geografických súvislostiach au-

torka charakterizuje a hodnotí kultúrne skupiny s hrebeňovanou a jamkovanou keramikou. Zedmarský typ a skupina s hrebeňovanou keramikou sa koncentrujú v severnej časti Poľska, na východ od Visly, a kultúra s hrebeňovanou a jamkovanou keramikou hlavne východne od Varšavy na sútoku Bugu s Vislou, s menej intenzívnym rozptylom v strednom a južnom Poľsku. Autorka spracúva podrobnú typologickú analýzu keramiky, vyznačuje rozšírenie jednotlivých skupín a sleduje ich vzťahy k súvekým kultúram na Ukrajine, v Pobaltí a v Bielorusku.

Sochacki, Z.: *The Radial-decorated Pottery Culture* (s. 296—332)

Staf sa zaoberá badenskou kultúrou, ktorá je rozšírená hlavne v krakovskej oblasti a v menšej miere aj v Hornom Sliezsku. Autor sumarizuje výsledky viacerých svojich prác, uvádza historický prehľad bádania a súčasný stav výskumu v širšom stredoeurópskom rámci. V zhode s niektorými bádateľmi predpokladá vznik badenskej kultúry za spoluúčasti kultúry lievikovitých pohárov v strednej Európe, odkiaľ sa mala šíriť na východ i juhovýchod. Autor nevenuje pozornosť doložiteľným vzťahom Boleráz—Cernavoda. Vo vývoji badenskej kultúry rozlišuje tri fázy. Z nich v Poľsku dokladá najstaršiu — bolerázsku skupinu, pre ktorú navrhuje označenie moravsko-malopoľská skupina. Stredná fáza v autorovej definícii (Fonyód, Alsónémedi, Hódmezővásárhely, Úny) nie je jednoznačne doložená. Najlepšie je známa až posledná — mladá — fáza: skupina Zesławice—Pleszów s úzkymi vzťahmi k badenskej keramike na Spiši a ku skupine Ózd.

Autor ďalej na základe novších poľských výskumov charakterizuje sídliská. Pochybnosti treba vysloviť v súvise s jeho interpretáciou jám ako obydlí. Väčšinu ním uvádzaných jám (obr. 111) možno s veľkou pravdepodobnosťou považovať za zásobnicové jamy, ako je to vo väčšine pravekých kultúr. Obydlia badenskej kultúry zostávajú naďalej akútnym problémom. Je otázne, či treba rátať s takým typom obydlí, ako sú apsidové domy z Vučedolu, alebo či pre strednú Európu sú pravdepodobnejšie menšie nadzemné obydlia, ktorých zvyšky zistila *A. Medunová* v Brne-Líšni. V obidvoch prípadoch ide o nadzemné typy obydlí. V prípade, že šlo o stavby ploščadkového typu, tie sa budú na plochých bezvrstvových sídliskách badenskej kultúry ťažko zisťovať. Ak by to boli obydlia typu Vučedol, bude treba robiť veľké plošné výskumy, ktoré sa doteraz napriek tomu, že ide o kultúru s veľkým počtom lokalít, v potrebnom rozsahu neuskutočnili.

Badenská kultúra tvorí v Poľsku dve zreteľné samostatné skupiny. Sliezska skupina jednoznačne inklinuje k vývoju na severnej Morave. Krakovská skupina má zasa viac spoločných čŕt s badenskou kultúrou na východnom Slovensku, hlavne na Spiši. Niektoré typické bolerázske tvary keramiky v Sliezsku i v Malopoľsku svedčia o príbuznosti a pravdepodobne i paralelite s vývojom badenskej kultúry na Slovensku i na Morave už od jej začiatku. Z prítomnosti staršej i neskorej badenskej kultúry v južnom Poľsku možno usudzovať, že budúci výskum zistí aj osídlenie počas jej tzv. klasickej fázy, ktorá je v Karpatskej kotline zvlášť dobre doložená.

Tetzlaff, W.: *The Rzucewo Culture* (s. 356—365)

Osobitá skupina so šnúrovou keramikou je rozšírená bezprostredne na morskom pobreží od Gdyne po Klajpedu v Litovskej SSR. Väčšina lokalít sa koncentruje na kosách. Prispôsobenie nositeľov tejto kultúry zvláštnym prírodným podmienkam determinovalo svojrázny charakter rzucewskej kultúry. Analýza keramiky ukázala tradície kultúry lievikovitých pohárov, guľovitých amfor i kultúry hrebeňovanej a jamkovanej keramiky, no väčšina keramiky svojimi charakteristickými črtami sa radí do kultúry so šnúrovou keramikou. Autorka poukazuje aj na vzťahy rzucewskej kultúry k ďalším skupinám šnúrovej keramiky. V tejto kultúre sú rozlíšené dve skupiny: západná v Gdanskom zálive, so vzťahmi k stredoeurópskej šnúrovej keramike, a východná v Kuronskom zálive, so vzťahmi k fatjanovskej a stredodneperskej kultúre.

Krzak, Z.: *The Złota Culture* (s. 333—355)

Autor sa v tejto štúdii zaoberá zlotskou kultúrou, ktorá je rozšírená na malom území ľavého brehu Visly, medzi jej prítokmi Nidou a Kamiennou, a je známa len z 25 lokalít. Podľa typológie keramiky a jej ornamentiky i pohrebného rítu sa táto kultúra dáva do súvisu s kultúrou lievikovitých pohárov, s badenskou kultúrou i s kultúrou zvoncovitých pohárov. Považuje sa za súčasť kultúry so šnúrovou keramikou a za pokračovateľku kultúry guľovitých amfor. Spracovaním a prehodnotením bohatých nálezov zo Zlotej autor predkladá novú charakteristiku zlotskej kultúry. Na jej formovaní sa podieľalo viac kultúr; najsilnejšia bola zložka kultúry so šnúrovou keramikou, nasledujú komponenty kultúry guľovitých amfor, badenskej kultúry a opäť uvádza autor aj elementy kultúry lievikovitých pohárov, ktorú by som však z podielu na formovaní zlotskej kultúry úplne vylúčil. Z iných chronologických vzťahov zlotskej a badenskej kultúry vyplýva, že v čase zlotskej kultúry kultúra lievikovitých pohárov už nemohla existovať. Zlotskú kultúru považuje autor za doklad miešania viacerých kultúr; podľa neho mohla vzniknúť aj ako výsledok ich ekonomických vzťahov; uvažuje aj o možnosti medzikmeňového kultu.

Pôvod i presnejšia synchronizácia zlotskej kultúry zostávajú i naďalej problémom. Štúdia obsahuje niekoľko úvah autora k tejto téme. Z hľadiska civilizačných, kultúrnych i chronologických vzťahov zlotskej kultúry najzaujímavejší je fakt, že geograficky sa vylučuje jedine s malopoľskou badenskou kultúrou a podľa typických neskorobadenských nádob v zlotských hroboch mali by byť obe spomenuté kultúry aj súčasné. S kultúrou guľovitých amfor i s kultúrou so šnúrovou keramikou sa zlotská kultúra prekrýva územne, má s nimi veľa spoločných, no aj odlišných znakov, čo zapríčiňuje ťažkosti pri vymedzení ich vzájomného vzťahu.

Kamieńska, J. — Kulczycka-Leciejewiczowa, A.: *The Bell Beaker Culture* (s. 366—382)

Autorky spracúvajú ďalšiu eneolitickú kultúru rozšírenú v južnom Poľsku — kultúru zvoncovitých pohárov, ktorá nie je v Poľsku bohatšie zastúpená. Jej západná skupina sa koncentruje na hornej Odre a úzko súvisí s českou a moravskou skupinou tejto kultúry. Východná skupina s niekoľkými pohrebiskami s menším počtom hrobov je rozšírená po ľavom brehu hornej Visly. Autorky charakterizujú pohrebný rítus i hrobový inventár a venujú pozornosť i ekonomicko-spoločenským otázkam a úlohe tejto kultúry na sklonku eneolitu a na začiatku staršej doby bronzovej.

Machnik, J.: *The Corded Ware Culture and Cultures from the Turn of the Neolithic Age and the Bronze Age* (s. 383—420)

Táto štúdia uzaviera prehľad neolitických a eneolitických kultúr v Poľsku. V kultúre so šnúrovou keramikou rozlišuje autor staršiu a mladšiu fázu. Staršia (paneurópska) fáza je v Poľsku zastúpená malým počtom nálezov, intenzívnejšie osídlenie badať len na niektorých územiach, napr. na Sane (lubaczowská skupina). Staršia fáza reprezentuje v Poľsku začiatok kultúry so šnúrovou keramikou a doložené sú jej kontakty s najstaršou šnúrovou keramikou v strednej Európe a so staršou fázou kultúry ojedinelých hrobov (*Einzelgrab-Kultur*). V mladšej fáze sa situácia mení a vzniká viacero lokálnych skupín, vyznačujúcich sa častým miešaním s inými kultúrami. Autor ďalej charakterizuje krakovskú, sandomierzsku a lubaczowskú skupinu ako najvýznamnejšie skupiny kultúry so šnúrovou keramikou v Poľsku. Zaoberá sa chronologickými vzťahmi tejto kultúry ku kultúre guľovitých amfor, złotskej a badenskej kultúre i k vzdialenejším skupinám kultúry so šnúrovou keramikou. Pozornosť venuje aj tzv. postšnúrovým kultúrnym skupinám — Chłopice—Veselé, Mierzanowice—Tomaszów, Iwanowice—Brzezie, Pleszów, ako aj stredoodrianskej a veľkopoľsko-kujawskej skupine, skupine Dobre i strzyżowskej kultúre. Autor stručne definuje jednotlivé skupiny, najmä pohrebný rítus a typologické zvláštnosti inventára. Poľskú kultúru so šnúrovou keramikou posudzuje v širšom európskom kontexte a načrtáva aj jej vzťahy k súčasným „nešnúrovým" kultúram v Karpatskej kotline.

Wiślański, T.: *Conclusions* (s. 421—450)

V záverečnej kapitole knihy autor podáva historický prehľad vývoja neolitických a eneolitických kultúr v Poľsku s dôrazom na ekonomické problémy, z ktorých v niektorých prípadoch priam vyplývajú možnosti riešenia základných spoločenských otázok. Je to v podstate súhrn záverov, ku ktorým autor dospel vo svojej knihe venovanej týmto otázkam (*Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych v Polsce północno-zachodniej*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1969). Najviac pozornosti venuje hospodárstvu kultúry s lineárnou keramikou, kultúre lievikovitých pohárov, kultúre guľovitých amfor a kultúre so šnúrovou keramikou. Sleduje hlavne vývoj roľníctva, dobytkárstva a pastierstva i ťažby surovín. Podľa ekonomicko-sociálnych a kultúrnych prejavov vo vývoji neolitu (i eneolitu) rozlišuje na poľskom území tri základné periódy. Prvú spája s príchodom roľnícko-chovateľského ľudu z juhu. Druhá perióda sa začína vznikom a vývojom kultúry lievikovitých pohárov s prevzatím roľníctva a chovateľstva od miestneho obyvateľstva a znamená začiatok neolitizácie zvyškov rybárskych a loveckých kmeňov severne od územia obsadeného tzv. podunajskými kultúrami. Tretia perióda sa začína víťazstvom a ďalším vývojom nových foriem v ekonomike a veľkou hospodárskou diferenciáciou; podľa autora trvala až do objavenia sa lužickej kultúry. V závere state načrtáva úlohy a výskumný program štúdia poľského neolitu na budúce roky.

K práci je pripojená dosť podrobná bibliografia poľskej a zahraničnej literatúry (s. 449—493), index nálezísk (s. 495—504) a index kultúr, skupín, fáz a typov (s. 505—514). Pozornosť si zasluhuje aj dokumentačná časť publikácie. Na 146 obrázkoch v texte sú mapy rozšírenia všetkých v práci zahrnutých kultúr, ako aj ukážky ich sídlisk, pohrebísk a predovšetkým nálezového inventára. Výber ilustrácií je primeraný, v mnohých prípadoch aj dostatočne reprezentatívny.

Recenzovanou publikáciou sa Poľsko zaraďuje k tým európskym krajinám, ktoré majú súhrnný prehľad vývoja neolitických a eneolitických kultúr založený na najnovších výsledkoch výskumu. Prácu uvítajú najmä bádatelia mimo slovanskú jazykovú sféru, ktorým je literatúra publikovaná v poľštine menej prístupná. Väčšina príspevkov už totiž bola v širšom alebo podobnom rozsahu v posledných rokoch zverejnená po poľsky.

Kniha je teda určená predovšetkým zahraničným bádateľom, ktorí po nej iste radi siahnu. Početné predchádzajúce štúdie umožnili autorom tejto publikácie sústrediť sa na základné problémy genézy, chronológie, synchronizácie i charakteristiku hospodársko-spoločenských vzťahov. Hoci poľskí bádatelia dosiahli v štúdiu ekonomicko-sociálnej štruktúry neolitickej spoločnosti významné úspechy, sú v nevýhode v tom, že majú k dispozícii pomerne malý počet veľkých preskúmaných osád. Poľskí bádatelia — podobne ako nemeckí — sa stále ešte vyhýbajú pojmu *eneolit* v súvise s ich tzv. neskoroneolitickými kultúrami. Pretože ide vlastne o tie isté kultúry, ako napr. v Čechách, na Morave či v Karpatskej kotline (kultúra lievikovitých pohárov, kultúra guľovitých amfor, kultúra so šnúrovou keramikou, badenská kultúra, kultúra zvoncovitých pohárov a i.), nebolo by chybou, ale naopak, bolo by žiadúce kvôli zjednoteniu terminológie používať aj v Poľsku pre tieto kultúry označenie *eneolit*, ktoré je z mnohých dôvodov oprávnené.

Práca ako celok je poznačená kladmi i nedostatkami, ako všetky práce, ktoré sú dielom autorského kolektívu. Nespornou výhodou a kladom je to, že sa na nej podieľali poprední špecialisti v problematike jednotlivých období poľského neolitu a eneolitu. Nevýhodou je zasa miestami nejednotný prístup k spracúvanej látke. Vzhľadom na relatívne dobrú úroveň poznania i štúdia poľského mezolitu práci by bola prospela kapitola o mezolitických kultúrach, najmä preto, lebo viacerí autori sa vracali k otázkam týchto kultúr v jednotlivostiach, hlavne v problematike prežívania mezolitu v období plne sformovaných neolitických, resp. eneolitických kultúr.

Hoci si autori, ako vyplýva z úvodného slova *T. Wiślańského*, nekládli nároky na systematické a syntetické spracovanie problematiky, recenzovaná publikácia sa takouto syntézou stáva, resp. prinajmenšom ju nahradzuje v takej miere, že v blízkej budúcnosti sotva bude v takomto rozsahu prekonaná.

Juraj Pavúk

H. Hauptmann — V. Milojčić: Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula, Thessalien. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes, Band 9. Bonn 1969, 135 strán, 6 obrázkov, 36 obrázk. tabuliek, 6 príloh, 2 plány.

V. Milojčić vydáva v edícii Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes ďalší zväzok venovaný nemeckým archeologickým výskumom v Tesálii.

Vydavateľ edície i vedúci expedícií v Tesálii prizval ku konečnej publikácii výsledkov spomenutých výskumov viacerých spolupracovníkov. Včasnodiminské nálezy z lokali-

ty Arapi-Magula spracoval *H. Hauptmann;* ide o časť jeho doktorskej dizertácie z roku 1964 Recenzovaný zväzok *V. Milojčić* uvádza krátkym prehľadom, v ktorom opisuje priebeh výskumnej kampane, metódu výskumu a stratigrafiu. Hlavnú časť práce tvorí spracovanie keramiky z dvoch starších stupňov kultúry Dimini *(H Hauptman).*

Arapi-Magula leží východne od cesty Larissa—Tyrnavos, asi 6,5 km od mesta Larissa. Ide o jednu z menších magúl (max. dĺžka 75 m), vzdialenú iba 1,5 km od známej Otzaki-Maguly. *V. Milojčić* v úvode hodnotí staršie správy venované tejto magule, zvlášť vyzdvihuje zásluhy *K. Grundmanna,* ktorému autori prácu aj venovali. Stručne charakterizuje jeho príspevky zaoberajúce sa periodizáciou kultúry Dimini. Znovu upozorňuje na premiešanú stratigrafiu na Otzaki-Magule, podľa ktorej najprv *K. Grundmann* a neskôr i *V. Milojčić* nesprávne zaradili posledný stupeň kultúry Dimini. Nepotvrdila sa ani existencia samostatného stupňa s keramikou s rytým ornamentom (B_2).

Výskum na Arapi-Magule trval len 13 dní a bol upriamený výhradne na overenie stratigrafie. V jamách i na povrchu maguly sa vyskytovali nálezy kultúry Larissa a Rachmani. Súvislá vrstva týchto kultúr sa na skúmanej časti maguly nezistila. Z hľadiska stratigrafie sú dôležité stopy po požiari medzi 3. a 4. sídliskovou vrstvou. Toto rozhranie zodpovedá aj rozhraniu medzi stupňom Tsangli a stupňom Arapi na tejto magule.

Paleozoologické nálezy spolu s materiálom z iných magúl už pred časom spracoval *J. Boessneck.*

H. Hauptmann úvodom k hlavnej časti práce vysvetľuje jej metódu i rozdelenie a uvádza vysvetlivky ku katalógu. Nasleduje kapitola o stave výskumu a štúdia kultúry Dimini. Históriu bádania delí na tri periódy: 1. výskumy *Ch. Tsountasa, A. J. B. Wacea* a *M. S. Thompsona,* 2. výskumy *K. Grundmanna* a *F. Schachermeyera* a *V. Milojčića,* 3. perióda sa začala terénnymi výskumami *V. Milojčića* a *D. Tcheocharisa.*

Rozbor materiálu — hlavne včasnodiminskej keramiky — začína *H. Hauptmann* stupňom Tsangli, ktorý je okrem eponymnej lokality a Arapi-Maguly doložený stratigraficky overenými nálezmi z ďalších piatich lokalít. Rozlišuje dve hlavné kategórie keramiky — jemnú a hrubú; jemnú delí na monochrómnu a maľovanú. Pri monochrómnej keramike opisuje osem základných tvarov a ich ornamentiku. Je otázne, či bolo správne tvary s uchami i bez úch zaradiť k tomu istému typu. Niektoré tvary, napr. džbány, možno identifikovať len s malou pravdepodobnosťou. Z výzdobných elementov na monochrómnej keramike je najvýznamnejšia leštená pásiková výzdoba, líšiaca sa v niektorých detailoch od leštenia na keramike stupňa Arapi. Zriedkavé je biele maľovanie po vypálení, rytý ornament s bielou inkustráciou, ako aj plastické vzory. Maľovaná keramika s matnými vzormi je zastúpená na lokalite Arapi-Magula len 6 % zo všetkej keramiky stupňa Tsangli. Keramika bez engoby kvalitou pripomína keramiku kultúry Sesklo, keramika s engobou sa vyskytuje veľmi zriedkavo. Tvarmi sa maľovaná keramika líši od nepomaľovanej a autor rozlišuje dovedna deväť tvarov s variantmi. Maľovaná ornamentika na keramike stupňa Tsangli spravidla obieha v horizontálnych pásoch len na istých častiach nádoby.

Monochrómna keramika s leštenými vzormi a tmavá keramika s matným maľovaním, vyhranenou tektonikou tvarov i ornamentu najlepšie dokumentuje stupeň Tsangli. V mnohom nadväzuje na keramiku posledného stupňa kultúry Sesklo (Sesklo III). Úplne nová je čierno leštená keramika. Ako nóvum pristupuje aj nádoba s vysokou dutou nôžkou a amfora. Vzťahy ku kultúre Sesklo i k ďalšiemu vývoju kultúry Dimini zaraďuje stupeň Tsangli definitívne na začiatok vývoja kultúry Dimini. Na Arapi-Magule je však tento stupeň doložený len 1580 črepmi, z čoho je iba okolo 500 z tenkostenných nádob použiteľných na morfologickú analýzu.

H. Hauptmann sleduje stupeň Tsangli na magulách v celej Tesálii. Poukazuje na jeho stratigrafiu a dochádza k presvedčivému záveru, že v celej Tesálii bol vývoj od kultúry Sesklo do kultúry Dimini rovnomerný a plynulý. Teraz definitívne padá aj dlho uznávaná teória o dvoch kultúrnych provinciách v Tesálii, podľa ktorej kultúru Sesklo na východe vystriedala kultúra Dimini až v čase keramiky zdobenej špirálou a meandrom. Včasnodiminská keramika stupňa Tsangli je dobre zastúpená aj v strednom Grécku, zatiaľ však nie je stratifikovaná. Smerom na sever od Tesálie je stupeň Tsangli najďalej zastúpený v Akropotamose.

Osobitný exkruz venuje *H. Hauptmann* problému datovania charakteristickej keramiky so šedým maľovaním na šedom podklade *(grau auf grau).* K tejto keramike, ktorá bola rozšírená v celej Tesálii i Macedónii, chýbajú jednoznačné stratigrafické údaje. Podľa technológie a výzdoby keramiky ako najpravdepodobnejšie sa ukazuje jej datovanie do obdobia vyznievajúcej kultúry Sesklo a do včasnodiminského stupňa Tsangli. Vzhľadom na špecifičnosť tejto keramiky autor nevylučuje možnosť, že šedá keramika sa vyrábala v jedinej dielni a odtiaľ bola exportovaná do vzdialených oblastí. Nie je to jediný druh diminskej keramiky, u ktorej sa predpokladá jedno výrobné centrum; podobne sa uvažuje o určitom druhu keramiky typickej len pre Sesklo a najbližšie okolie. K tomu, aby tieto hypotézy boli jednoznačne akceptované, bude treba urobiť exaktné analýzy technológie výroby a maľovaného ornamentu.

Charakteristike keramiky diminskej kultúry stupňa Arapi je venovaná druhá časť práce *H. Hauptmanna.* Druhý — arapský — stupeň tejto kultúry bol rozpoznaný počas výskumu na Arapi-Magule a je podľa nej aj pomenovaný. Doposiaľ je doložený na 11 lokalitách. Autor podrobil detailnej analýze čiernu i červenú leštenú keramiku a štyri druhy maľovanej keramiky. Na základe posledných laboratórnych expertíz stručne charakterizuje technológiu vypaľovania čiernej a červenej keramiky. Čierna keramika sa vypaľovala redukčne, na povrchu čierna a vnútri červená keramika oxydačne i redukčne. Dvojfarebnosť sa dosahovala špeciálnym usporiadaním nádob v peci. Podobne ako pri keramike predchádzajúceho stupňa autor podrobne opisuje základné tvary nádob jednotlivých kategórií keramiky.

Analýzu stupňa Arapi uzaviera prehľad doterajších stratigrafických pozorovaní. Stratigraficky sa tento stupeň po prvý raz zistil práve na Arapi-Magule, kde prekrýval stupeň Tsangli. Jeho vzťah k ďalšiemu vývoju diminskej kultúry nebol zatiaľ stratigraficky overený. Maľovaná keramika zdobená typickým diminským meandrom a špirálou sa v doterajších stratigraficky overených súboroch nálezov nezistila, je teda mladšia ako stupeň Arapi a, samozrejme, aj ako stupeň Tsangli. Hoci stratigrafický vzťah starších stupňov diminskej kultúry k jej mladším stupňom

je nejasný, na základe konfrontácie viacerých nálezových komplexov z Otzaki-Maguly, Argissy-Maguly a Platykamposu považuje autor vývojovú líniu Tsangli—Arapi—Otzaki zhodne s *V. Milojčićom* za dokázanú. Podobný vývoj je doložený aj v južnej Tesálii (Kufovuno, Pyrasos, Tsangli) a novšie výskumy dokázali napokon aj subpozíciu stupňa Arapi pod mladšími stupňami Dimini (Tsapocha-Magula v západnej Tesálii). Vzťahy k strednému Grécku možno sledovať len typologicky.

Už doterajšie nálezy v dostatočnej miere potvrdili, že kultúra Dimini (hlavne stupeň Tsangli) korení v kultúre Sesklo. Analýza nepočetných nálezov z overených stratigrafických pozícií umožnila aj novú vnútornú periodizáciu kultúry Dimini. Tým sú vyriešené aj základné problémy genézy tejto kultúry. Treba ľutovať, že autor práve týmto otázkam genetických vzťahov nevenoval viacej pozornosti. Pri publikovaní nálezov staršej diminskej kultúry z Arapi bola dobrá príležitosť podrobnejšie študovať problémy kontinuity vývoja stredného neolitu v Tesálii. Treba však konštatovať, že *H. Hauptmann* bol do veľkej miery v nevýhode, lebo nová detailná morfologická analýza inventára kultúry Sesklo zatiaľ chýba. Iba spracovanie doterajších výskumov kultúry Sesklo, ktoré uskutočnil *V. Milojčić* a *D. Theocharis*, poskytne bázu potrebnú na objasnenie genézy kultúry Dimini. Okrem toho autori recenzovanej publikácie pripravujú prácu o mladších stupňoch diminskej kultúry, bude teda opäť nová príležitosť zaujať k týmto dôležitým otázkam a problémom vyčerpávajúce stanovisko.

Z hľadiska štúdia neolitických kultúr v Bulharsku, Srbsku, Macedónii, Bosne a na Jadrane bola by želateľná i konfrontácia s vývojom na týchto územiach. Dosiaľ nie sú ešte úplne prekonané a vysvetlené teórie o diminskom sťahovaní a o vzťahoch stredoneolitických kultúr Karpatskej kotliny a Sedmohradska ku kultúre Dimini. Aj keď migračné vzťahy Karpatskej kotliny a Tesálie sotva prichádzajú do úvahy, ostáva riešiť chronologické problémy týchto dvoch oblastí. Nápadnejšie zhody v inventári kultúr obidvoch území sa však objavujú až začínajúc stupňom Arapi. Priama synchronizácia obidvoch oblastí bola a ostáva plná úskalí, schodnejšia je cesta synchronizácie konfrontáciou susedných kultúr. To znamená, že stredoeurópske neolitické kultúry bude možné synchronizovať s neolitickými kultúrami Grécka až po vypracovaní podrobnejšej synchronizácie neolitických kultúr Juhoslávie a Bulharska s neolitom v Tesálii. Treba zásadne korigovať napr. názory o paralelite kultúry Starčevo s kultúrou Dimini, najmä preto, lebo špirála, ktorou sa v tejto súvislosti často argumentuje, sa v kultúre Dimini objavuje až v jej mladších stupňoch. Prvé kroky v tomto smere urobil *H. Hauptmann* v štúdii Zum Neolithikum in Makedonien (Istanbuler Mitteilungen, *17*, 1967, s. 1—21). V nálezoch maľovanej keramiky z Porodina pri Bitolji zistil viacero foriem i ornamentov, ktoré dovoľujú juhoslovanskú Pelagóniu priradiť ešte do rámca diminskej kultúry a existujúce nálezy pripísať stupňu Arapi. Porodin je nateraz najsevernejšie nálezisko, kde možno diminskú kultúru zistiť v pomerne čistej podobe. Riešiteľné sú aj vzťahy diminskej kultúry ku kultúram na severnom pobreží Egejského mora a v južnom Bulharsku, hlavne ku kultúre Marica, ktorá tvarmi keramiky a jej ornamentikou má zo všetkých balkánskych kultúr s kultúrou Dimini najviac spoločných znakov.

Recenzovanú prácu možno hodnotiť ako vzorné spracovanie malého výskumu upriameného na stratigrafiu. Rozsiahlejší plošný výskum by však bolo sotva možné spracovať touto metódou. Práca je doplnená porovnávacou tabuľkou doterajších chronologických systémov, ku ktorým *H. Hauptmann* pripája vlastnú periodizáciu. Kultúru Dimini triedi na tri hlavné obdobia: včasné, stredné a neskoré. V rámci týchto období rozlišuje ešte päť stupňov: Tsangli, Arapi, Otzaki I, Otzaki II a klasické Dimini. Analýzu keramiky a interpretáciu stratigrafie dopĺňajú štyri ilustrácie (obr. 3—6), na ktorých sú tzv. spätnou projekciou vyznačené na plánoch profilov polohy výskytu druhov keramiky dôležitých z hľadiska periodizácie. Grafické znázornenie stratigrafie je prehľadné, inštruktívne a dobre potvrdzuje, že vrstvy na skúmanej časti maguly boli dobre „čitateľné" a inventár v rámci vytriedených stupňov bol pomiešaný iba minimálne.

S prehľadom a presne je spracovaný aj katalóg nálezov. Vyobrazené predmety sú opísané, ostatné boli zhrnuté podľa jednotlivých kategórií v sumárnych štatistických prehľadoch podľa sond a období (spolu cca 4000 črepov). V katalógu i na vyobrazeniach je zahrnutý aj porovnávací materiál z iných lokalít. Fotografické i kreslené ilustrácie poskytujú dobrý prehľad o typológii i ornamentike v príslušných stupňoch. Z technickej stránky sú kresby veľmi dobré, v niektorých prípadoch je však otázne, či všetky rekonštrukcie robené len podľa malých fragmentov sú dostatočne vierohodné. Na šiestich prílohách je vyobrazený podrobný výber základných tvarov a ornamentiky stupňa Tsangli a Arapi. Kvalitu týchto príloh by bolo zvýšilo grafické znázornenie korelácie tvarov keramiky a jej ornamentiky. Autor totiž v práci viackrát uvádza, že isté výzdobné motívy a techniky sa viažu len na určité tvary keramiky. Typologické tabuľky tvarov a ornamentiky dostatočne názorne dokladajú zásadné typologické, technologické i štylistické diferencie v materiálnej kultúre obidvoch starších stupňov kultúry Dimini.

Recenzovaná práca je prvou monografiou venovanou kultúre Dimini. Podrobná typologická analýza, jej interpretácia a konfrontácia so stratigrafickými pozorovaniami a z nich vyplývajúce závery robia z tejto práce trvalý základ ďalšieho štúdia diminskej kultúry. Pripravovaná publikácia venovaná mladším stupňom kultúry Dimini z Otzaki-Maguly a Argissy-Maguly uzavrie dlho očakávané súborné spracovanie tejto kultúry.

Na tieto typologicko-komparatívne práce by mali zákonite nadväzovať rozsiahle terénne výskumy, umožňujúce študovať ekonomicko-spoločenské pomery diminskej kultúry, spresniť jej kultúrne i chronologické vzťahy a úplne objasniť aj jej postavenie v európskom neolite.

Juraj Pavúk

Vladimir Dumitrescu: L'Arte preistorica in Romania fino all'inizio dell'età del ferro. Origines. Studi e materiali publicati a cura dell'Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria. Firenze 1972, 264 strán, 98 obrázkových tabuliek, 1 mapa, francúzske a anglické resumé.

V edícii Origines, ktorú rediguje a vydáva *P. Graziosi*, vyšla reprezentačná publikácia *V. Dumitrescu* venovaná

pravekému umeniu v Rumunsku od najstarších čias po koniec doby bronzovej. Ide o rozšírenú verziu jeho práce L'Art néolithique en Romanie (Bukurešť 1968). Aj v recenzovanej publikácii ťažisko zostáva na spracovaní a interpretácii neolitického umeleckého prejavu, ktorému sú venované dve tretiny textu i obrazovej časti publikácie.

Práca je rozdelená na dve hlavné časti: prvá sa zaoberá epipaleolitickým, neolitickým a eneolitickým umením, druhá umením doby bronzovej.

V I. kapitole prvej časti *V. Dumitrescu* stručne charakterizuje vývoj epipaleolitických kultúr v Rumunsku a prezentuje kostené fragmenty a falangy s rytinami z lokality Cuina Turcului a Iocana v oblasti Železných vrát. Sú to najstaršie doklady umeleckého prejavu na území Rumunska.

Kapitola II je venovaná keramike najvýznamnejších neolitických a eneolitických kultúr. Autor prijíma datovanie C—14 a začiatky neolitu v Rumunsku datuje do druhej polovice 6. tisícročia pred n. l. Po úvodnom náčrte chronológie a kultúrneho vývoja v neolite a staršom eneolite autor charakterizuje v hlavných črtách umelecký prejav obdobia neolitu. V porovnaní s naturalistickým paleolitickým umením neolitický umelecký prejav charakterizuje ako abstraktno-geometrický. Autor potom opisuje keramiku jednotlivých neolitických kultúr v Rumunsku a zaoberá sa tvarmi a najmä výzdobou keramiky. Kultúram s osobitne zložitou alebo ináč nápadnou ornamentikou (kultúra Vădăstra, Boian) venuje viac pozornosti, pričom charakterizuje techniku ornamentu, tematické elementy a ich aplikáciu na jednotlivé časti nádoby. Najpodrobnejšie spracúva keramiku kultúry Cucuteni, ktorú oprávnene radí medzi vrcholy európskeho pravekého hrnčiarstva. Detailne sleduje jednotlivé hlavné výzdobné motívy a analyzuje kombinácie základných prvkov. Upozorňuje aj na maľované a reliéfne antropomorfné vyobrazenia.

V III. kapitole *V. Dumitrescu* hodnotí klasické eneolitické kultúry Rumunska (Cernavoda I—III, Horodiştea—Folteşti, Coţofeni, Vučedol, kultúru guľovitých amfor a i.). V krátkosti načrtáva aj hlavne kultúrne a chronologické vzťahy obdobia prechodu od mladšieho eneolitu k staršej dobe bronzovej.

Ťažisko celej práce tvorí IV. kapitola, venovaná plastike neolitických kultúr Rumunska. Predneolitická plastika nie je známa. Autor poukazuje na prototypy a analógie rumunskej neolitickej plastiky i antropomorfnej plastiky celej juhovýchodnej Európy zo západnej Ázie a predpokladá, že týmto smerom treba hľadať aj jej pôvod. V tejto časti práce opisuje samostatné i aplikované antropomorfné a zoomorfné plastiky. Najpočetnejšia plastika sa vyskytuje v rumunskom variante kultúry Vinča-Turdaş (typ Rast), v kultúre Precucuteni, Gumelniţa a Hamangia. K vrcholným umeleckým prejavom rumunského neolitu nepochybne patrí soška „mysliteľa" z lokality Cernavoda, ako aj ďalšie plastiky tohto druhu z kultúry Hamangia v Dobrudži. Výskyt podobných plastík aj v kultúre Precucuteni definitívne spresnil chronológiu kultúry Hamangia v pomere k ostatným neolitickým kultúram Rumunska. Prítomnosť týchto plastík v kultúre Precucuteni výrazne dokumentuje aj podiel kultúry Hamangia na jej vzniku. Z hľadiska stredoeurópskej problematiky neolitických kultúr dôležité je vyobrazenie antropomorfnej nádoby s jedným vertikálnym a jedným horizontálnym štylizovaným hrdlom z Hodoni v Banáte (tab. 40: 1). Pod horizontálnym hrdlom je na tejto nádobe dvojlineárny motív v podobe písmena M, známy z antropomorfných nádob szakálhátskej a železovskej skupiny. Autor pripísal túto nádobu potiskej kultúre (szakálhátska skupina?). Sprievodné nálezy nádoby ani jej bližšie nálezové súvislosti však nie sú známe. Na lokalite bolo totiž intenzívne osídlenie kultúry Vinča—Turdaş. V práci sú obsiahnuté aj ojedinelé mramorové plastiky a charakteristické ploché i prizmatické kostené antropomorfné idoly kultúry Gumelniţa. Autor podrobne charakterizuje aj známe antropomorfné nádoby z lokality Vidra a Sultana.

Primeraná pozornosť je venovaná aj samostatnej a aplikovanej zoomorfnej plastike, hlavne v kultúre Gumelniţa. Pozoruhodná je najmä jedna pokrývka z Gumelniţe (tab. 58: 4), na ktorej sú pri okraji vymodelované dve hlavy rožného dobytka a za nimi v strednej časti torzo ľudskej sediacej figúrky; na opačnej strane je ďalšia zvieracia hlava. V Podunajsku je to pravdepodobne najstaršia kompozícia obsahujúca zoomorfné a antropomorfné prvky. Forma dvojice hláv nevylučuje, že ide o znázornenie záprahu.

Autor opisuje aj plastiky z obdobia eneolitu. Ploché antropomorfné idoly kultúry Cernavoda reprezentujú v podstate dva základné typy. Tzv. bezhlavé idoly treba zhodne s autorom spájať s tesálskymi bezhlavými idolmi, aké sú doložené aj v kultúre Gumelniţa, v ktorej nepochybne korenia aj ďalšie ploché idoly kultúry Cernavoda i Coţofeni. Obidva typy plochých idolov kultúry Cernavoda dokladajú najlepšie zo všetkých druhov materiálnej kultúry domáce prvky, ktoré na území dolného Dunaja reprezentovala kultúra Gumelniţa.

V krátkej pasáži autor charakterizuje aj známe kamenné plastiky hlavy koňa typu Casimcea. V. kapitola je venovaná známym zlatým záveskom z obdobia staršieho eneolitu (Moigrad a i.).

V druhej časti práce sa autor zaoberá umeleckým prejavom doby bronzovej v Rumunsku. Je to prvé spracovanie kultúr tohto obdobia na rumunskom území z tohto aspektu. Umelecký prejav doby bronzovej sa redukuje v podstate na rytú ornamentiku keramiky a zlatej i bronzovej industrie. Samostatnou umeleckou zložkou sú len svojrázne štylizované hlinené idoly kultúry Gîrla-Mare -Cîrna. Po stručnom úvode s charakteristikou kultúr a chronológiou doby bronzovej nasleduje II. kapitola, venovaná keramike kultúr doby bronzovej (Periam-Pecica, Tei, Monteoru, Sighişoara—Wietenberg, Otomani, Verbicioara, Gîrla Mare-Cîrna). V III. kapitole druhej časti sa autor zaoberá idolmi kultúry Gîrla Mare-Cîrna a vo IV. kapitole umeleckým prejavom na zlatých i bronzových nástrojoch, zbraniach a ozdobách; autor prezentuje a hodnotí najznámejšie nálezy vyspelej sedmohradskej metalurgie a v menšej miere aj nálezy z iných území Rumunska.

V dodatku (s. 140—143) *V. Dumitrescu* informuje ešte o novšie zistenej monumentálnej plastike a architektúre. Ide predovšetkým o oltár kultúry Cucuteni z Truşeşti s architektonickými a antropomorfnými prvkami. Z Căscioarele je známy model „svätyne", ktorý *J. Makkay* podľa analógií z Blízkeho východu interpretuje ako model sýpky, v každom prípade ide o kultový objekt. Pozoruhodná je monumentálna architektúra objavená v Gumelniţi. Na sídlisku neskoroboianskej kultúry boli objavené

veľké torzá hlinených stien s maľovanými ornamentmi a torzo hlineného stĺpa (výška 200 cm, priemer 42 cm) tiež so stopami po maľovanom ornamente. Pozoruhodné je, že na zistených torzách architektúry objavujú sa tie isté výzdobné motívy ako na keramike z tých istých období. Sú to dôležité objavy, ktoré umožňujú predstavu o architektúre mladšej doby kamennej v juhovýchodnej Európe.

Textovú časť publikácie uzaviera krátke resumé vo francúzštine a v angličtine, zoznam ilustrácií (žiaľ, bez podrobnejšieho opisu vyobrazených predmetov) a výber najdôležitejšej literatúry.

Na 98 obrázkových tabuľkách sú sústredené reprezentatívne rumunské nálezy z neolitu i doby bronzovej. Fotografické snímky sú kvalitné, no kreslené tabuľky sú technicky nejednotné, ich zaradenie medzi dobré fotozábery ruší ináč dobrý dojem z tejto reprezentatívnej publikácie.

Pri hodnotení tejto práce treba mať na zreteli, že je určená nielen odborníkom, ale aj širšej verejnosti, a to hlavne talianskemu čitateľovi. *V. Dumitrescu* si v nej iste nestanovil cieľ vyčerpávajúco a synteticky interpretovať dejiny umeleckého prejavu v praveku Rumunska. Upriamil sa na základnú charakteristiku vývoja kultúr mladšej doby kamennej a doby bronzovej, ktorý dokumentuje evolúciu dekoračných elementov na keramike i kovovej industrii jednotlivých období. Tento cieľ spĺňa práca veľmi dobre. Odborná verejnosť by samozrejme uvítala kritické a vyčerpávajúce spracovanie napr. neolitickej plastiky z Rumunska. Za súčasného stavu výskumu i zverejnenia materiálov je to z viacerých dôvodov úloha nad sily jednotlivca. *V. Dumitrescovi* však patrí vďaka aj za tento reprezentatívny výber a prvú systemizáciu najstarších dokladov výtvarného umenia v Rumunsku.

Juraj Pavúk

S. S. Berezanskaja: Srednij period bronzovogo veka v Severnoj Ukraine. Kijev 1972, 264 strán, 50 obrázkov, 63 obrázkových a 5 textových tabuliek.

Sovietska bádateľka *S. S. Berezanskaja* si vytýčila cieľ objasniť zatiaľ nepreskúmaný úsek strednej doby bronzovej na území severnej Ukrajiny, ktorý vypĺňajú pamiatky trzcinieckej kultúry. Problematike tejto kultúry, resp. spomenutému obdobiu na Ukrajine, bolo venovaných viacero štúdií poľských i sovietskych archeológov. Textová časť recenzovanej práce pozostáva z úvodu a týchto kapitol: 1. Dejiny archeologického bádania doby bronzovej v severnej Ukrajine, 2. Charakteristika prameňov, 3. Sídliská a obydlia, 4. Pohrebiská a pohrebný rítus, 5. Výrobky z bronzu, 6. Výrobky z kremeňa a z kameňa, 7. Keramika, 8. Miestne varianty východotrzcinieckej kultúry a jej kultúrno-etnické vzťahy, 9. Otázky chronológie, 10. Niektoré poznatky o hospodárstve, Záver.

Materiálovú časť práce tvorí katalóg lokalít východotrzcinieckej kultúry, usporiadaný podľa jednotlivých oblastí. Kresby, mapy a fotografie prehľadne zachycujú nálezový fond. I ostatná textová časť obsahuje kresby nálezov, typologické tabuľky a terénne zábery z jednotlivých lokalít.

Po krátkom úvode v prvej kapitole oboznamuje autorka čitateľa s dejinami bádateľskej činnosti a výskumami doby bronzovej na severnej Ukrajine. Štúdium trzcinieckej kultúry sa začalo uprostred tridsiatych rokov 20. stor. Je spojené s menami poľských archeológov — *W. Antoniewicza, J. Kostrzewského, Ł. Szmita* a *K. Jażdżewského*, ktorí sa zaslúžili o rozpoznanie tejto kultúry a publikovanie nálezového materiálu. Trzciniecku kultúru v Poľsku monograficky spracoval *A. Gardawski* (Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. V: Materiały starożytne. 5. Warszawa 1959, s. 7—189). Prvý ju rozpoznal aj v severných častiach Ukrajiny na podklade pamiatok, ktoré sa dovtedy pripisovali blízkej komarowskej kultúre. Východnú hranicu trzcinieckej kultúry kladie na ľavý breh Dnepra.

V druhej kapitole autorka stručne opisuje význačné lokality východotrzcinieckej kultúry a jej pamiatky — sídliská, pohrebiská a ojedinelé nálezy.

V tretej kapitole sa *S. S. Berezanskaja* zaoberá sídliskami a typmi obydlí. Sídliská sú najlepšie preskúmané a tvoria hlavný prameň štúdia východotrzcinieckej kultúry. Nachádzajú sa v blízkosti riečnych tokov na neveľkých vyvýšeninách — „ostrovoch" z piesčitých dún. Najrozšírenejším typom obydlí na sídliskách spomenutej kultúry sú zemnice, obyčajne pravouhlé. V niekoľkých prípadoch mali nepravidelný kruhový tvar. Autorka podrobne opisuje sídliskové objekty z jednotlivých sídlisk a ich inventár. Obydlia pozostávali z 1—2 miestností oddelených prepážkou, vnútri boli hlinené ohniská, v niektorých obydliach i pece; našli sa aj zvyšky keramiky. Strecha spočívala pravdepodobne na stĺpovej konštrukcii, čo dosvedčujú jamky na stĺpoch. V blízkosti obydlí sa odkryli nadzemné hospodárske stavby, jamy na hospodárske účely i ohniská. Charakter a nálezy z odkrytých obydlí a hospodárskych objektov nedovoľujú autorke súhlasiť s *A. Gardawským*, ktorý považuje sídliská západotrzcinieckej kultúry za prechodné krátkodobé osady chovateľov dobytka. Ďalej sa autorka zaoberá počtom obydlí na sídliskách, rozlohou sídlisk a predpokladaným počtom ich obyvateľov.

Pohrebiskám a pohrebnému rítu je venovaná štvrtá kapitola. Rôznorodosť pohrebného rítu na pohrebiskách východotrzcinieckej kultúry umožnila autorke vyčleniť tri skupiny hrobov. Do prvej skupiny patria mohyly s kostrovým pochovávaním. Mŕtvy bol uložený na pôvodnej úrovni terénu alebo v nehlbokej jame v skrčenej polohe, hlavou orientovaný na sever, severozápad alebo severovýchod. Pri kostre ležali milodary — keramika a bronzové ozdoby. Mohyly vytvárali niekedy i skupiny, v ktorých sa zistili aj hroby viacerých jedincov.

Do druhej skupiny zaradila autorka žiarové hroby pod mohylami. Spálené kosti boli uložené v obdĺžnikových alebo oválnych jamách. Sprievodné nálezy — fragmenty nádob a bronzových ozdôb — boli z rituálnych dôvodov zámerne porozbíjané alebo polámané.

Do tretej skupiny patria ploché pohrebiská so žiarovými hrobmi. Spálené kosti boli uložené v jamkách spolu so zlomkami zámerne rozbitých nádob, alebo uložené v nádobách — urnách. Z nášho hľadiska je zaujímavá podobnosť pohrebných zvykov (rozbíjanie nádob, lámanie bronzových predmetov) s pohrebnými zvykmi doby bronzovej v Karpatskej kotline (napr. v čačianskej kultúre).

V piatej kapitole sa autorka obmedzila na zaradenie bronzových predmetov do typologických skupín. Najpočetnejšie sú šperky, ktoré vyčlenila do šiestich skupín: ihlice, náramky, spony, prstene, koráliky a ojedinelé ozdo-

by. Ihlice zaradila do týchto typov: ihlice s hlavicou v podobe romboidného štítku, s krúžkovou, guľovitou a kónickou hlavicou a s hlavicou stočenou do očka. Pozoruhodný je i výskyt dvoch cyperských ihlíc. Charakteristické na celom území rozšírenia trzcinieckej kultúry sú náramky so špirálovite stočenými koncami. Fragmenty špirál, ktoré sú začlenené medzi zvyšky spôn, pochádzajú však zo špirálovitých prsteňov (tab. XXV). Pracovné nástroje zastupujú ploché sekerky s okrajovými lištami, sekerky s tuľajkou, dláta, nože a šidlá. *S. S. Berezanskaja* uvádza síce analógie k bronzovým predmetom, ale nezaoberá sa ich chronologickým zatriedením. Bronzovým predmetom, ktoré sú vhodným datovacím kritériom, venuje pozornosť v kapitole o chronologických otázkach trzcinieckej kultúry.

Pomerne malý počet bronzových predmetov východotrzcinieckej kultúry vysvetľuje autorka slabým rozvojom miestnej metalurgie. Spektrálna analýza spomenutých predmetov ju priviedla k záveru, že hlavným dodávateľom kovu do pravobrežných oblastí Ukrajiny bolo karpatsko-balkánske metalurgické stredisko. Možno povedať, že charakter bronzovej industrie má početné analógie v Karpatskej kotline.

Šiesta kapitola je venovaná kamenným nástrojom. Značné množstvo výrobkov z kremeňa a kameňa v inventári východotrzcinieckej kultúry je vysvetliteľné bohatstvom týchto hornín v severozápadnej časti ZSSR, kde sa ťažil kremeň už od neolitu. Našli sa i dielne na výrobu rôznych nástrojov z kremeňa, ktorých výrobky slúžili potrebe miestneho obyvateľstva i pre obchod. Pracovné nástroje tu zastupujú kosáky, sekerky, strely, hroty striel i kopijí a úštepová industria. Na sídliskách i pohrebiskách sa našli kamenné žarnovy, drviace kamene, osličky, a kamenné sekeromlaty.

V siedmej kapitole sa autorka zaoberá keramikou. Tento najcharakteristickejší materiál východotrzcinieckej kultúry rozdelila do základných typologických skupín: 1. tulipánovité nádoby, 2. hrnce, 3. poháre, 4. misky, 5. šálky, 6. cedidlové nádoby, 7. pokrývky, 8. lyžice, 9. importy, 10. prasleny. Z podrobného rozboru keramiky zo sídlisk a pohrebísk vyplynulo niekoľko poznatkov.

Najpočetnejšiu skupinu tvoria tulipánovité nádoby, ktoré majú tradície v predchádzajúcej staršej dobe bronzovej. Hrnce sú typické len pre neskorú etapu spomenutej kultúry. Keramické importy predstavujú dvojuché šálky kultúry Noa a nádoby typické pre zrubovú kultúru. Keramika je vyrobená v ruke. Z prímesí obsahuje najčastejšie rozdrvenú žulu. Medzi keramikou zo sídlisk a pohrebísk nie je podstatný rozdiel. Výzdoba sa uplatňuje len na hornej časti nádob; sú to horizontálne línie pod ústím, pásy šrafovaných trojuholníkov, jamkovité vrypy a plastické lišty.

V ôsmej kapitole sa autorka zaoberá jednotlivými oblasťami východotrzcinieckej kultúry, ktoré zadelila podľa vplyvu susedných tradícií starších miestnych kultúr do štyroch miestnych variantov:

Rovniansky variant sa rozprestiera v juhozápadnej časti územia spomenutej kultúry, presnejšie je lokalizovaný medzi rieku Sluč a Západný Bug. Odtiaľto je známych 40 lokalít — sídlisk i pohrebísk. Na juhu hraničí rovniansky variant s komarowskou kultúrou, ktorej vplyv badať na tvaroch nádob. V keramike prevládajú nevysoké tulipánovité nádoby s vypuklým telom a klasické tulipánovité nádoby s profilovaným ústím. V pohrebnom ríte prevažuje pochovávanie mŕtvych v jamách pod mohylami.

Kyjevský variant zaberá pravý breh Dnepra, údolie Tetereva, Užu, Irpenu a horný tok Rosi. Charakteristické sú preň tulipánovité nádoby s vypuklým profilovaným telom a krátkym vyhnutým ústím, hrnce, šálky a misky. Príznačné sú pohrebiská so žiarovým rítom.

Pripiatsky variant bol rozšírený na celom pravobreží Pripiati a jej prítokov. Keramika je zastúpená vysokými miskami, pohármi a šálkami.

Sosnický variant predstavuje kultúrnu skupinu, ktorej sídliská boli už dávnejšie preskúmané a publikované sovietskymi bádateľmi *(S. S. Berezanskaja, I. Artemenko)*. Autorka nesúhlasí s *I. Artemenkom*, ktorý tento variant považuje za samostatnú kultúru. Lokality sosnického variantu sa sústreďujú okolo mesta Sosnice a v oblasti sútoku Sejmu a Desny. Typické sú preň vysoké nádoby s mierne profilovaným telom a vyhnutým ústím, tulipánovité nádoby, hrnce, pohárovité nádoby a pracovné nástroje z kvarcitu (kosáky, sekerky, úštepová industria). Pochovávanie bolo kostrové pod mohylami a žiarové na bezmohylových pohrebiskách.

Pamiatky trzcinieckej kultúry na severnej Ukrajine sa ešte donedávna prisudzovali komarowskej kultúre. K trzcinieckej kultúre sa ich pokúsili zaradiť niektorí bádatelia *(J. V. Kucharenko, J. Pasternak, A. Gardawski)*. Je nesporné, že komarowská i trzciniecka kultúra majú veľa spoločných čŕt vychádzajúcich zo spoločného podkladu, ktorý tvoria skupiny kultúry so šnúrovou keramikou. O ich vzájomnom vzťahu svedčí aj rovniansky variant s množstvom čŕt komarowskej kultúry. Autorka opisuje rozdiely oboch kultúr, ktoré badať v pohrebnom ríte, usporiadaní obydlí a sídlisk i v keramike. V závere dospela k názoru, že západotrzciniecka a východotrzciniecka kultúra tvoria s komarowskou kultúrou jednu kultúrno-etnickú oblasť. Najužšie vzťahy má západotrzciniecka kultúra k východotrzcinieckej. Podľa autorky sa tieto vzťahy prejavujú vo výskyte podobných kovových výrobkov a v analogických tvaroch i výzdobe keramiky v obidvoch kultúrach. Rozdelenie trzcinieckej kultúry do dvoch skupín je však za daného stavu bádania diskutabilné. Je to geografické členenie, ktoré nemusí zodpovedať kultúrnemu zadeleniu.

V predposlednej kapitole sa autorka venuje chronologickému postaveniu východotrzcinieckej kultúry a jej vzťahom k susedným kultúram. Na základe porovnateľnej stratigrafie niekoľkých lokalít trzcinieckej kultúry na Ukrajine i v Poľsku stanovila jej hornú a dolnú hranicu. Jej styk s lokálnymi skupinami kultúry so šnúrovou keramikou je na spomenutých územiach stratigraficky dokázaný. Vo volynskej oblasti Ukrajiny je doložený styk východotrzcinieckej kultúry so strzyžovským variantom, v Poľsku sa prekrývali hroby tejto kultúry s hrobmi mierzanowickej skupiny kultúry so šnúrovou keramikou. V oblasti Dnepra sa hroby sosnického variantu prekrývali s mohylami stredodneperskej kultúry. Dolná hranica trzcinieckej kultúry je stanovená jej stykom so staršou fázou nasledujúcej černoleskej kultúry a v Poľsku so štvrtou periódou lužickej kultúry. Podľa stratigrafie na jednotlivých lokalitách predpokladá autorka jednotné trvanie trzcinieckej kultúry v Poľsku i na Ukrajine v rozmedzí 16.—9. stor. pred n. l. Z kovových predmetov majú pre chronológiu východotrzcinieckej kultúry najväčší význam tieto bronzové predmety: sekerka s okrajovými lištami, náramky

so špirálovitými koncami, ihlice s romboidnou hlavicou a kadluby na odlievanie pracovných nástrojov. K najstarším datovateľným predmetom na území východotrzcinieckej kultúry patrí sekerka s okrajovými lištami. Jej výskyt je zaznamenaný v západotrzcinieckej a únětickej kultúre, v ktorej sú tieto sekerky datované do 17.—16. stor. pred n. l. Pre datovanie majú význam aj ihlice s romboidnými hlavicami; početné analógie z nálezísk v Rumunsku ich dovoľujú autorke zaradiť do 13. stor. pred n. l.

Na území východotrzcinieckej kultúry koncom tretieho a na začiatku druhého tisícročia pred n. l. sídlili rody ľudu kultúr so šnúrovou keramikou. Postupne sa z nich vyčlenilo niekoľko samostatných kultúrnych skupín. Územie severnej Ukrajiny bolo potom v období pred východotrzcinieckou kultúrou osídlené do polovice tretieho tisícročia pred n. l. strzyžovskou a stredodneperskou skupinou. Východotrzciniecka kultúra susedila s niekoľkými súčasnými kultúrami, ku ktorým patrí na západe západotrzciniecka kultúra, na juhu komarowská kultúra a kultúra Noa, malobudkovská etapa marjanovskej kultúry, staršia a stredná fáza zrubovej kultúry na východe, na severozápade abaševská kultúra; čiastočne je súčasná ešte aj so staršou fázou milogradskej kultúry.

Stratigrafické porovnania jednotlivých kultúr a analýza kovových predmetov umožnili autorke stanoviť absolútnu chronológiu trvania východotrzcinieckej kultúry rámcove od konca 15. do 12. stor. pred n. l.; založila ju najmä na zmenách viditeľných v keramike. Staršiu fázu v absolútnej chronológii datuje do 15.—14. stor. a mladšiu do 13.—12. stor. pred n. l.

V kapitole o hospodárstve sú zhrnuté dôležité poznatky o hospodárstve obyvateľov sídlisk. Ľud východotrzcinieckej kultúry sa zaoberal hlavne chovom dobytka, poľnohospodárstvo bolo druhoradým zamestnaním. Prírodné podmienky pravobrežného Polesia mu umožňovali lov, rybolov a zberačstvo. V chove dobytka prvé miesto zaberal rožný statok a ošípaná, ďalej ovca a kôň. Autorka dopĺňa údaje o hlavnom odvetví hospodárstva — chove dobytka — i etnografickými pozorovaniami.

Poľnohospodárstvo dosvedčujú nálezy kostí domácich zvierat, žarnovy, drviace kamene, kremenné kosáky a veľké hlinené nádoby, vhodné na úschovu obilia. V závere kapitoly vyslovuje *S. S. Berezanskaja* názor, že sídliská boli vzhľadom na rozsiahle pohrebiská s desiatkami mohýl i na charakter keramiky dlhodobé. Nesúhlasí s *A. Gardawským*, ktorý uvažuje o tom, že nositelia západotrzcinieckej kultúry boli sťahovavými kmeňmi, ktoré sa zaoberali hlavne chovom dobytka.

Práca *S. S. Berezanskej* znamená prínos najmä v tom, že si kladie za cieľ systematické prebádanie archeologického materiálu, ktorý zahrnuje obdobie od konca strednej do začiatku mladšej doby bronzovej na severnej Ukrajine a pokúša sa o historickú interpretáciu.

Značná časť materiálu je výsledkom výskumných prác sovietskych archeológov za posledných 15 rokov. Dnes je v severnej časti Ukrajiny známych vyše 150 lokalít trzcinieckej kultúry. Domnievame sa, že vzťahy východotrzcinieckej a západotrzcinieckej kultúry v autorkinom poňatí si zaslúžia viac pozornosti a dôkladný rozbor keramického a najmä kovového inventára, rovnako ako načrtnuté vzájomné vzťahy čiastočne s ňou súčasných kultúr (komarowskej kultúry a kultúry Noa). Hlavne s komarowskou kultúrou, ktorá trzciniecku kultúru prežíva, ju spája mnoho spoločných čŕt (periodizácia *I. K. Svešnikova*). Chronologické vzťahy medzi komarowskou a trzcinieckou kultúrou budú objasnené v záverečnej fáze bádania o problematických otázkach pôvodu obidvoch kultúr.

Soňa Demeterová

Amália Mozsolics: Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi. Budapest 1973, 214 Seiten, 18 Abbildungen (davon 9 Karten) und 112 Tafeln, mit einem Beitrag von E. Sangmeister.

Sechs Jahre nach dem Erscheinen des ersten Buches *Bronzefunde des Karpatenbeckens, Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás* (Budapest 1967) erhält die breite europäische Archäologengemeinde einen weiteren Teil des umfangreich entworfenen Werkes mit dem im Kopf dieser Rezension angeführten Titel. Die Gesamtkonzipierung dieses Bandes ist ähnlich wie bei dem vorangehenden Band.

Nach kurzer, aber treffender und erschöpfender Einleitung sind typologisch-chronologische Analysen der einzelnen Waffengattungen dargeboten (Äxte, Schwerter, Dolche, Lanzenspitzen), ferner der Werkzeuge (Beile, Meißel, Hämmer, Messer, Pfeilspitzen [!] und Angelhaken), des Schmuckes (Diademe, Gürtel, Halsschmuck, Lockenringe, Ohrringe, Anhänger, Fingerringe, Armbänder, Fußringe, Salgótarján-Ringe [Handschutzspiralen] und Armschutzspiralen, Nadeln, Tutuli, Toilettegegenstände [!] und Knöpfe), des Pferdegeschirrs (Trensen, Phaleren, „Schalanken") und der getriebenen Bronzegefäße. Dem Bronzeguß ist ein selbständiges Kapitel gewidmet und behandelt sind darin Rohmaterial, Gußformen, Bronzeguß, Werkstätten und das Gewicht mancher Gattungen von Bronzegegenständen. In dem Buch sind zum erstenmal Goldgegenstände aus diesem Zeitabschnitt komplex aufgearbeitet. Der abschließende Teil ist der Kulturzuweisung und Chronologie der Bronzedepotfunde der Stufe B IV der ungarischen Bronzezeit gewidmet. Die Fundliste ist in drei Teile geteilt: 1. Bronzefunde des Karpatenbeckens, 2. Goldfunde des Karpatenbeckens und 3. einige bedeutendere Bronzefunde außerhalb des Karpatenbeckens. Ein wertvoller Teil des Buches stammt von *E. Sangmeister*, in welchen die Ergebnisse von Spektralanalysen einiger Bronzen des Hortfundhorizontes von Ópályi dargeboten sind.

Das Ziel der Arbeit war, die Bronzedepotfunde der Stufe B IV der ungarischen Bronzezeit vorzulegen — einer Stufe, die durch zwei Horizonte von Bronzedepotfunden gekennzeichnet ist. Den älteren repräsentiert der Depotfund von Forró und den jüngeren der Depotfund von Ópályi. Nach *Reineckes* Chronologiesystem handelt es sich um die Stufen BC und BD. In die Arbeit sind Siedlungs- und Grabfunde nicht aufgenommen, sofern jedoch die Möglichkeit da war, wurde der Inhalt der Depotfunde mit diesen verglichen.

Die dargebotenen Depotfunde konnten verschiedene Funktion gehabt haben, aus mancherlei Gründen gelangten sie in die Erde und verschieden waren die Ursachen, warum sie von den Eigentümern nicht wieder gehoben worden sind. Die Autorin spricht darüber, daß manche De-

pots in Siedlungen gefunden wurden, andere als Belege über Gießereien und Werkstätten oder als Handelslager gelten können und viele sind als Familienhabe zu betrachten. Zu allen diesen Funktionen kann noch eine Sondergruppe von Depotfunden hinzugerechnet werden, nämlich solche von Votivcharakter, worüber sich allerdings *A. Mozsolics* nicht äußert. Schwerwiegend ist ihre Feststellung, was als Depotfund betrachtet werden kann. Sie schreibt, daß man als Depot kaum einen Fund bezeichnen kann, der weniger als fünf bronzene Kleingegenstände enthält, während zwei-drei zusammengefundene Schwerter aber bereits als Depot anzusehen sind. An dieser Stelle muß notwendig eine abweichende Ansicht ausgesprochen werden. Solange nämlich nicht bewiesen werden kann, daß z. B. bereits zwei beliebige zusammen gefundene Bronzegegenstände nicht aus einem Grabverband stammen, darf man sie nicht als Einzelfunde betrachten, sondern notwendig als Depotfund, nicht zwar als Depot im Sinne des Wortes Schatz, sondern als Depot im archäologischen Sinn. Allerdings, wenn die Autorin den Tauschwert der Bronzen meint, die aus Thesaurierungsgründen in die Erde vergraben wurden, ist es verständlich, daß der Wert zweier getriebener Gefäße nicht mit dem Wert zweier bronzener Ösennadeln vergleichbar ist.

Die Menge der dargebotenen Leittypen von Bronzegegenständen und im Rahmen dieser Typen noch die große Skala von Untertypen gestattet es nicht, an dieser Stelle einen Standpunkt zu allen analysierten Gattungen der Bronzeindustrie Stellung zu nehmen. In vielen Fällen stimmt unsere Ansicht mit jener der Autorin überein und es wäre daher Selbstzweck, wenn man allgemein bekannte Tatsachen wiederholen würde. Wir wollen uns lediglich bei einigen Gruppen von Bronzegegenständen aufhalten, bei denen es notwendig ist, mit den Schlußfolgerungen von *A. Mozsolics* zu polemisieren oder sie von inhaltlicher oder formaler Seite zu ergänzen.

Die verschiedenen Typen der Schaftloch-, Schaftröhren-, Nackenscheiben- und doppelarmigen Äxte sind das Ergebnis der heimischen Entwicklung der Bronzeindustrie des Karpatenbeckens und erwuchsen ganz organisch aus älteren Vorlagen in den Horizonten von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Gerade bei diesem Waffentypus arbeitet die Autorin in reichlichem Maße auch mit Einzelfunden, damit sie auf diese Weise die chronologisch-typologische Reihe dieser für das Karpatenbecken so charakteristischen Artefakte ausreichend bearbeiten könne.

Zu interessanten Schlußfolgerungen gelangt die Autorin bei der Analyse der Bronzeschwerter. Es handelt sich hauptsächlich um die direkt aus dem Inhalt der Fundverbände hervorgehende Feststellung, nach der die Schwerter des Typus Riegsee bzw. Ragály nicht in den Horizont Ópályi datiert werden können, sondern erst in den nachfolgenden. Zugleich führt sie an, daß Schwerter dieses Typus erst mit der Gáva-Kultur in Zusammenhang gebracht werden können. Dieser Schlußfolgerung kann man zustimmen, man kann mit ihr polemisieren, doch keinesfalls darf sie schweigend übergangen werden.

Es ist allgemein bekannt, daß Schwerter des Riegsee-Typus in den westlichen Nachbargebieten eindeutig mit der Stufe BD verknüpft werden, jedoch nach dem ungarischen Chronologieschema wären sie jünger. Ebenfalls ist die eindeutige Verknüpfung dieses Schwerttypus mit der Gáva-Kultur nicht genug überzeugend. Würde es sich nur um den östlichen Teil des Karpatenbeckens handeln, wäre diese Behauptung annehmbar. Besitzen wir jedoch z. B. ein Schwert des Riegsee-Typus in einem Depot aus der Gemeinde Gemer, können wir weder aus zeitlichen noch aus territorialen Gründen von der Gáva-Kultur sprechen, sondern immer noch von der Pilinyer Kultur. Die Fundverbände, in denen Schwerter des Typus Riegsee-Ragály auftauchen, sind nicht so aussagefähig, daß man sie eindeutig erst nach dem Horizont Ópályi ansetzen könnte; und in manchen Fällen, wenn es sich um recht alte Funde handelt, muß man mit gewisser Reserve an sie herantreten. Schon in diesem Falle zeigt es sich, daß das Schema Forró, Ópályi nicht den tatsächlichen Stand im gesamten Karpatenbecken genau erfaßt. Für den nördlichen Teil dieses Raumes ist glaubwürdiger das System von *M. Novotná*, welche die beiden ungarischen Horizonte Forró und Ópályi mit ihren drei Bronzedepothorizonten Dreveník-Blh, Ožďany und Buzica-Rimavská Sobota synchronisiert, wobei der letztgenannte Horizont teils die jüngere Phase der Stufe BD, teils den Anfang der Stufe HA_1 einnimmt. Mit anderen Worten, die Endphase des Horizontes Buzica-Rimavská Sobota ist etwas jünger als die Endphase des Horizontes Ópályi. Dann können in den Horizont Buzica-Rimavská Sobota ohne Probleme auch die Schwerter des Typus Riegsee-Ragály eingestuft werden.

Für das Kennen der Lebensweise an der Wende der mittleren und jüngeren Bronzezeit hat jenes Kapitel grundsätzliche Bedeutung, in welchem sich die Autorin mit der Verwendung der einzelnen Waffengattungen und mit der Frequenz ihres Vorkommens in den verschiedenen Zeithorizonten auseinandersetzt. Leider können diese Fragen nicht allein an Hand von Depotfunden gelöst werden. Mehr aussagen würde der Inhalt von Gräbern. Hier stehen uns jedoch nur recht wenige aussagefähige Grabverbände zur Verfügung und ein ernstes Hindernis ist ebenfalls der Brandbestattungsritus, der in der Regel die Verwendung der Gegenstände nicht festzustellen ermöglicht.

Eine der Gruppen der Absatzbeile sind jene des Typus Felsőbalog. Diese Werkzeuge sind mit ihrer Ausführung recht charakteristisch und unterscheiden sich eindeutig von ähnlichen Typen. Es ist erwähnenswert, daß die angeführte Beilform auch in dem letzten Depotfund von Zvolen-Pustý hrad vertreten war. Ähnlich wie in einigen anderen Fällen wäre es günstig, gleich bei der Analyse eines konkreten Gegenstandes anzuführen, für welche Kultur die betreffende Form bezeichnend wäre. Bei den Beilen des Typus Felsőbalog ist es ganz klar, daß sie die Bronzeindustrie des nördlichen Teiles des Karpatenbekkens, namentlich die Pilinyer Kultur, vertreten.

In beiden Horizonten der Stufe B IV führen die Depots sehr wenige Pfeilspitzen. Das ist verständlich, weil es nicht zweckmäßig war, solch kleine Bronzen zu thesaurieren, sofern es sich nicht um ein Depot von ganz bestimmtem, eng umgrenzten Charakter gehandelt hat. So wie in den Nachbargebieten, wurden Pfeilspitzen auch in den Kulturen des Karpatenbeckens reichlich verwendet, was auch durch Funde ihrer Gußschalen bezeugt ist. Bei dieser Gelegenheit muß bemerkt werden, daß es in der rezensierten Arbeit geeigneter wäre, die Pfeilspitzen zu den Waffen zu reihen und nicht zu Werkzeugen. Es ist praktisch unmöglich, eindeutig zu entscheiden, ob die Pfeilspitzen in jener Zeit Waffen oder Jagdgeräte dargestellt haben.

Die wenigen Funde von Bronzediademen ermöglichen keine Ausarbeitung einer klaren chronologisch-typologischen Reihe, angefangen von den in Brandgräbern der Pilinyer Kultur in Nagybátony gefundenen Miniaturdiademen bis zu dem Diadem von Vácszentlászló. Auf den ersten Blick sieht man klar, daß die Zuweisung aller dieser Gegenstände (Nagybátony, Rimavská Sobota, Vácszentlászló, Istenmezeje) zu einem einzigen Typus in typologischer und chronologischer Hinsicht einfach nicht zuläßlich ist. Während die letzten drei genannten Diademe inmitten der Spiralscheibe des brillenartigen Abschlusses lose Knöpfe aufweisen, hat der Gegenstand aus Nagybátony diese losen Knöpfe nicht. Es ist eine ganz analoge Erscheinung, wie z. B. bei den Salgótarján-Ringen, bei denen die Formen mit losem zentralen Knopf jünger sind als die Exemplare ohne diesen. Die Begleitfunde aus dem Brandgrab von Nagybátony weisen darauf hin, daß die Miniaturdiademe noch vor den Horizont Forró zu datieren sind, was *A. Mozsolics* in dem rezensierten Werk richtig konstatiert.

Das Vorkommen eines großen Teiles der Bronzeanhänger endet praktisch noch vor der Zeit des Horizontes Forró. Doch tauchen einige neue Typen auf, die in allen Fällen aus älteren Vorlagen hervorgegangen sind und für die ungarische Bronzezeit der Stufe B IV, bzw. für die knapp auf sie folgende Zeit kennzeichnend sind. Zu den wichtigsten Anhängern gehören die großen gerippten Mondanhänger, die von der Autorin als Typus Kisterenye genannt werden, die jungen Typen der hufeisenförmigen Anhänger und die großen trichterförmigen Anhänger.

Nach den neuesten Funden kann eindeutig gesagt werden, daß die Anhänger des Typus Kisterenye für die Pilinyer Kultur kennzeichnend und maximal in die Stufe BD datiert sind. Die großen gerippten Mondanhänger kommen in der Stufe B IV vor und stellen bereits die abschließende Entwicklungsetappe dieses im Karpatenbekken beliebten Schmuckes dar. Wichtig sind auch die großen trichterförmigen Anhänger, deren fortgeschrittene Formen in der Entwicklung bis zum Beginn der Stufe HA_1 fortlaufen. Der Analyse dieser Anhänger sind lediglich vier Zeilen gewidmet und die Autorin arbeitet überhaupt nicht mit einigen bedeutenden slowakischen Depotfunden, welche sie enthalten haben (Dražice, Driencany, Žabokreky).

In der beschriebenen Epoche endet praktisch die Verwendung der mehr oder weniger selbständigen Bronzeanhänger. Verschiedenartige neue Typen werden nur noch als Ergänzung anderer Schmuckarten oder sonstiger Bronzegegenstände benützt.

Die zahlreichen Armbänder und Fußringe sind von mehreren Gesichtspunkten aus analysierbar, so wie es die Autorin tat: nach Gesamtform, Querschnitt und Verzierung. Das Fundgut aus dem Karpatenbecken ist jedoch so umfangreich, daß die angedeutete Lösung dieser Problematik nur ein einführendes Schema für eine detaillierte Analyse dieses Schmuckes ist. Eine erschöpfende Bearbeitung muß von einem Gesamtverzeichnis aller Gegenstände ausgehen und man muß dabei zumindest grundlegende mathematisch-statistische Methoden anwenden.

Bei den Salgótarján-Ringen ist der lose Knopf inmitten der großen Scheibe ein wichtiger chronologischer Wegweiser. Sofern die Autorin aus dem Depot von Rimavská Sobota zwei dieser Gegenstände anführt, die keinen losen zentralen Knopf aufweisen, handelt es sich hier nicht um einen Bestandteil des Depots der Stufe B IV. Diese beiden Salgótarján-Ringe wurden erst nachträglich dem Depot beigemischt, was durch ihre Patina klar bewiesen ist. Als Randbemerkung zu der Bearbeitung dieses Prunkschmuckes aus dem Karpatenbecken, wie sie von *A. Mozsolics* durchgeführt wurde, kann gesagt werden, daß es zweckmäßig wäre, die Fundverbände, in denen Salgótarján-Ringe vorkommen, eingehender zu analysieren, ferner zu versuchen, die Leittypen für die beiden Horizonte Forró und Ópályi zu charakterisieren und Stellung auch zu jenen Salgótarján-Ringen einzunehmen, die in Verbänden auftauchen, die jünger sind als der Horizont Ópályi (Veľký Blh II, Aggtelek, Zabar). Notwendig wäre es ebenfalls, die bereits einmal teilweise gelöste Frage des Unterschiedes zwischen den Salgótarján-Ringen der Pilinyer und der Felsőszőcs-Kultur zu klären. Nicht ohne Bedeutung ist ebenfalls die Frage der Tragweise dieses ausschließlich für das Karpatenbecken kennzeichnenden Schmuckes.

In thematischer Hinsicht ist es wünschenswert, die Toilettegegenstände (Rasiermesser und Pinzetten) vom Schmuck zu trennen. Handelt es sich doch um eine markante selbständige Gruppe der Bronzeindustrie, die bezüglich der Bronzezeit eine große Bedeutung für die Lösung sowohl von Fragen der Kulturzuweisung als auch der Chronologie hat.

Zahlreiche Reste von bronzenem Pferdegeschirr, als Beleg für die Existenz von Wagen, und in nicht letzter Linie auch die Darstellung eines Gespanns (z. B. Veľké Raškovce) deuten an, welch große Bedeutung in der damaligen Gesellschaft Reitern und Wagenlenkern zuerkannt wurde. Zusammen mit den ersten getriebenen Bronzegefäßen, denen man aus der Stufe B IV im Karpatenbecken begegnet, sind es schwerwiegende Nachweise über das Vorhandensein einer dünnen reichen Herrscherschicht.

Mit der Bronzeindustrie hängt die Problematik der Rohstoffgewinnung, des Schmelzens, Gießens und der weiteren Verarbeitung zu Gegenständen eng zusammen. Direkte Nachweise über Erzförderung in dieser Zeit fehlen aus dem Karpatenbecken. Belege über andere Produktionsvorgänge besitzen wir hauptsächlich in den Gußformen, von denen das Depot von Soltvadkert am bedeutendsten ist. Interessant ist die Tatsache, daß der Fundort weitab von Rohstoffquellen des Metalls wie auch des Materials für die Anfertigung der Gußschalen lag. Es kann angenommen werden, daß diese Werkstätte an einer bedeutenden Fernhandelsstraße gelegen hat.

Aus Gußformenfunden und analogen Bronzegegenständen lassen sich Rückschlüsse von breiterer sozial-ökonomischer Gültigkeit ziehen. So zeigen z. B. die drei Fundstellen der großen gerippten mondförmigen Anhänger (Kisterenye, Rimavská Sobota, Zvolen) anschaulich, daß alle Gegenstände nach Mustern ein und desselben Produktionszentrums angefertigt worden sind; ähnlich verhält es sich auch bei den Salgótarján-Ringen und deren Verzierung. Im Zusammenhang mit der Lösung dieser Fragen konstatiert *A. Mozsolics*, daß der Metallgießer zugleich auch ein Händler gewesen sein konnte. Diese Vermutung könnten wir mit den Ansichten *J. Neustupnýs* ergänzen, die dieser aufgrund des Depots vom Dreveník ausgesprochen hat, in welchem Bronzegegenstände in verschiedener Anfertigungsstufe vorgefunden wurden. Es

wäre wünschenswert, wenn die Autorin versuchen würde, irgendwelche sozial-ökonomischen Schlußfolgerungen gerade bezüglich der Basis zu ziehen. Diesbezüglich ist die rezensierte Publikation etwas ärmlich. Ermöglichte doch die Bronze als neuer progressiver Rohstoff, dessen Beherrschung in besprochener Zeit bereits auf der höchstmöglichen Stufe stand, die Herstellung von für die damalige Zeit „schrecklichen" Waffen; die Bronzewerkzeuge hatten ihre maximale Vollkommenheit erlangt und erleichterten die Erweiterung von Ackerbauflächen, die Getreideernte u. a. m.

Ebenfalls hätten manche Fragen der Überbauerscheinungen in dem recht anregungsreichen Kapitel über das Gewicht der Bronzearmbänder bzw. -ringe tiefer gelöst werden sollen, wenn auch anderseits die Feststellung der Autorin in Betracht zu ziehen ist, daß das vorgelegte Kapitel der Anfang für die Forschung auf diesem Gebiet sein solle. Gerade hier äußert sich die positivistische Gesamtkonzeption der rezensierten Arbeit.

Die Goldfunde sind in zwei Kapiteln bearbeitet. Im ersten werden die Goldgegenstände in Bronzefunden besprochen und im zweiten die Goldfunde der Stufe B IV. Für die erste Gruppe besitzen wir einen Beleg auch aus der Slowakei aus dem Bereich der Pilinyer Kultur. Es handelt sich um keinen Depotfund, sondern um einen Grabverband. In einem Brandgrab auf dem Gräberfeld von Radzovce kam eine Bronzenadel zum Vorschein, deren Schaft mit dünnem Golddraht umwickelt war.

Bei der Klassifizierung der Depots von Goldgegenständen stößt man auf Probleme, welche bei den Bronzedepots nicht so häufig in Betracht kommen. Die Fundverbände sind in der Regel nicht erhalten, es fehlen die Fundumstände, die Gegenstände können gewöhnlich nur nach der Beschreibung studiert werden, die Ausführung des Goldschmuckes entspricht in vielen Fällen nicht der Ausführung in Bronze, es fehlen begleitende Bronzen, Begleitkeramik usw.

Das Schlußkapitel der Arbeit ist der kulturellen Zuweisung und der Chronologie der Depotfunde der Stufe B IV gewidmet. In der einleitenden Forschungsübersicht, in der alle Autoren kritisiert werden, die für das Karpatenbecken nicht das Chronologiesystem von *A. Mozsolics* anwenden, stellt sich die Autorin am kritischesten zur Arbeit von *B. Hänsel*, die sie im Materialteil nicht einmal berührt hat. Sicherlich hat seine Arbeit ihre Mängel, aber unbestreitbar auch positive Seiten. Es kann doch für die Qualität eines Werkes jene Tatsache kein Kriterium sein, daß der Forscher nicht sämtliches Material aus Autopsie kennt. Ähnliche Einwände könnten wir auch über die rezensierte Arbeit bezüglich des slowakischen Gebietes erheben, von wo sogar manche bedeutende Fundverbände nicht einmal erwähnt sind (Ovčiarsko, Dražice, Drienčany, manche ostslowakischen Depotfunde).

Wenn wir die ältere Bronzezeit beiseite lassen und wir uns nur mit der mittleren und dem Beginn der jüngeren Bronzezeit befassen (BB—BD), repräsentieren diesen langen Zeitabschnitt drei Bronzedepothorizonte: Koszider-padlás, Forró und Ópályi, was eine recht grobe Gliederung ist und ganz und gar nicht die gesamte Entwicklung treffend ausdrückt. In dieser Hinsicht ist die Gliederung von *M. Novotná* annehmbarer (Koszider, Dreveník-Blh, Ožďany, Buzica-Rimavská Sobota), allerdings drückt auch diese für die Stufe BB nicht genau die ganze Entwicklung aus. Hier kann man anschaulich sehen, daß die Aufstellung von Chronologiesystemen nur an Hand von Depotfunden ohne Berücksichtigung anderer Fundverbände ziemlich problematisch ist. Obwohl *A. Mozsolics* versucht hat, die Bronzedepots kulturell einzuordnen, blieb es doch nur beim Versuch. Ohne objektive Auseinandersetzung mit der Frage von Entstehung und Dauer der Pilinyer wie auch der Felsőszőcs-Kultur, mit der Frage der Unterschiedlichkeit des Beginns der Gáva- und der Kyjatice-Kultur, ist diese Aufgabe unlösbar. Wenn auch die Bronzeindustrie in der mittleren und besonders in der jüngeren Bronzezeit ein bestimmter einigender Zivilisationsfaktor war, der bestimmte kulturelle Eigenständigkeiten wegwischte, lassen sich trotzdem charakteristische Gegenstände der einzelnen Kulturen herausgliedern. Dann könnte man z. B. von Bronzegegenständen der Pilinyer Kultur des Horizontes Forró u. ä. sprechen. Dieser Vergleich fehlt in der Arbeit, zugleich fehlt auch die rahmenhafte Aufarbeitung der Bronzeindustrie des gesamten Karpatenbeckens. In dem Werk handelt es sich praktisch nur um den nordöstlichen Teil dieses Gebietes im Horizont Forró und um den östlichen Teil des Karpatenbeckens im Horizont Ópályi. Wenn es auch klar ist, daß in anderen Landschaftsgebieten aus diesem Zeitabschnitt Bronzedepots wesentlich spärlicher vertreten sind, wäre es angebracht, sich auch mit diesem Problem auseinanderzusetzen und zumindest flüchtig die Problematik jener Teile des Karpatenbeckens zu berühren, in denen Depotfunde des Typus Forró und Ópályi nicht begegnen.

Mit einigen sachlichen Bemerkungen wollen wir auch zu der Fundliste der Arbeit kommen. Da sich die Autorin ausschließlich mit Depotfunden des Karpatenbeckens befaßt, sind keine Gründe da, hierher Grabverbände zu reihen, wenn es sich auch um so schwerwiegende handelt, wie der Inhalt des Hügelgrabes von Nyírkarász-Gyulaháza. Derartige Fundverbände ließen sich dann auch noch mehrere anführen. Man kann auch die Gründe begreifen, welche die Autorin angeleitet haben, ebenfalls einige bedeutende außerkarpatische Depots anzuführen. Unbegreiflich ist jedoch ihre Auswahl. Ist z. B. das Depot Blučina VI angeführt, hingegen nicht das Depot Blučina IV, und fehlt auch der Depotfund aus Hulín, kann dies einzig allein mit den Worten klassifiziert werden, die *A. Mozsolics* an *B. Hänsel* adressiert hat. Wie gesagt, fehlen in der Fundliste auch einige slowakische Depots, über deren Zugehörigkeit zum Horizont Ópályi keine Zweifel herrschen können. Anderseits sucht man in der Fundliste vergebens den Fundort Tornyosnémeti, dessen Material auf Tafel 76 abgebildet ist.

Der Illustrationsteil ist uneinheitlich und ungeordnet ausgeführt. Die Tafeln sind unausgeglichen, manche Phototafeln sind im gesamten aufgenommen, ziemlich störend wirkt die häufige Reproduktion von Hampels Zeichnungen (wobei der Großteil dieses Materials der Autorin ohne Schwierigkeiten zur Verfügung stand), einige Tafeln sind aus unbegreiflichen Gründen liegend orientiert und wie auf den Tafeln die Stabarmringe orientiert sein sollen, ist nach Durchstudierung des Werkes auch für den Rezensenten ein Rätsel.

Auf den Verbreitungskarten mancher Bronzeindustriegattungen wäre es übersichtshalber vorteilhaft, die einzelnen Punkte, welche die kartierten Lokalitäten darstellen,

zu numerieren. Die Fundvergesellschaftungen einzelner Waffen- und Werkzeuggattungen in einigen Depots (Abb. 5) und die Vergesellschaftung der Ziermuster von Armbändern und deren weiteren Begleitfunden (Abb. 8) blieben rein eine Übersicht, weil die Autorin nicht versucht hat, sie zeitlich einzustufen.

Ein Verstoß von formaler und vielleicht auch anderer Seite ist in dem ganzen rezensierten Buch die Frage der Ortsnamen, was bei *A. Mozsolics* gar nicht einmal mehr verwundert. Sicherlich ist es Sache des Autors, wenn er im Abc-Verzeichnis die Reihenfolge nach den alten, in Österreich-Ungarn verwendeten Ortsnamen wählt und zugleich einen Hinweis auf den gegenwärtigen Stand angibt, jedoch im J. 1973 wirkt es zumindest als Anachronismus, wenn man z. B. auf S. 81 den Fundort „Pozsony (Preßburg)" sieht.

Wenn auch in der Rezension verschiedene kritische Bemerkungen gefallen sind, muß aber doch gesagt werden, daß ich bewußt nur polemische Stellen herausgegriffen habe, welche in solch umfangreicher Arbeit selbstverständlich genug vorhanden sind. Ist es doch richtig, daß dieses schwerwiegende Werk eine breite und sachliche Diskussion aller angedeuteten Probleme hervorruft.

In gegenwärtiger Epoche, in einer Zeit enormer Spezialisierung, informatorischer Explosion, aber ebenfalls in einer Zeit beginnender wissenschaftlicher Integration, ist es schwer, ein so umfangreiches Material, wie es die Bronzeindustrie der Horizonte Forró und Ópályi zweifellos ist, erschöpfend aufzuarbeiten — dazu noch auf dem ausgedehnten Gebiet von vier Staatsverbänden. Es ist deshalb verständlich und völlig gesetzmäßig, daß der Großteil der Bemerkungen zur rezensierten Arbeit mit dem archäologischen Material des nördlichen Teiles des Karpatenbeckens zusammenhängt, welches der Rezensent einigermaßen kennt. Hier kann man für einen Augenblick abschweifen und auf die Kritik, ja man kann sagen Hyperkritik hinweisen, der wir bei manchen ungarischen Kollegen begegnen, welche die Ansichten der „Verwegenen" verurteilen, die die Problematik des Karpatenbekkens der besprochenen Epoche als Ganzes *(B. Hänsel)* oder die Problematik einer für das Gebiet der Tschechoslowakei und Ungarn gemeinsamen Kultur *(E. Jílková)* aufzuarbeiten entschlossen sind. Ich bin überzeugt, daß der Vorschlag kein undurchführbarer Traum ist, breiter konzipierte Arbeiten in Koproduktion zweier oder mehrerer Autoren aus verschiedenen Staatsverbänden zu lösen, welche abgesehen davon, daß sie sämtliches Material des eigenen Landes kennen, auch teilweise abweichende Fachansichten haben. Es wäre dann schon ihre Sache, aufgrund des völlig abweichenden und von verschiedenen Blickpunkten aus studierten archäologischen Materials zu allgemeiner gültigen Gesetzmäßigkeiten der Entwicklung der urzeitlichen Gesellschaft zu gelangen.

Václav Furmánek

Kornél Bakay: Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections. Budapest 1971, 131 strán, 7 obrázkov, 12 obrázkových a 26 textových tabuliek.

Publikácia je rozdelená na tri kapitoly a každá z nich na niekoľko častí. I. kapitola je venovaná skýtskym hrkálkam, zvončekom a ukončeniam žrdí, ktoré sa našli v Karpatskej kotline a na území ZSSR; sú v nej zhrnuté aj doterajšie názory na funkciu týchto predmetov. V II. kapitole autor uvádza rozmery a praktické použitie hrkálok nájdených na spomenutých územiach, chronologické zaradenie hrkálok a ukončení žrdí a pri niektorých nálezoch z Karpatskej kotliny aj ich spektrálnu analýzu. III. kapitola sa zaoberá otázkou pôvodu, funkcie a významu skýtskych hrkálok, zvončekov a ukončení žrdí.

Treba vopred konštatovať, že nálezové okolnosti bronzových hrkálok a zvončekov z Karpatskej kotliny sú zväčša neisté. Maďarské nálezy z lokalít Aszód, Gyöngyös, Nagytarcsa, Szurdokpüspöki, Mihályfa, Muhi a Csany, ako aj rumunské nálezy z lokalít Gornești, Alba Iulia, Năbad (Somhíd) a ďalšie, nachádzajúce sa v múzeu v Bukurešti, sú bez presnejších alebo vôbec bez nálezových okolností.

Hoci mnohé hrkálky, zvončeky a ozdoby žrdí z územia ZSSR pochádzajú z nálezov s bezpečne zistenými nálezovými okolnosťami, aj tu je dosť takých, u ktorých sú nálezové okolnosti neznáme alebo nejasné.

Otázkou funkcie spomenutých predmetov sa zaoberalo veľa bádateľov *(A. S. Lappo-Danilevskij, G. A. Bobrinskij, A. M. Tallgren, J. I. Smirnov, E. Minns, M. I. M. I. Rostovcev, V. Pârvan, N. L. Členova, V. A. Illinska, V. L. Jegorov, I. E. Zabelin, M. Párducz, N. Fettich* a iní). Názory boli rôzne. Napr. *G. A. Bobrinskij, V. L. Jegorov, E. Minns* a *V. Pârvan* uvažovali o vojenských symboloch, *N. L. Členova, V. A. Illinska, M. I. Rostovcev* a *N. Fettich* zastávali názor, že to boli ozdoby vozov, resp. stanového krytia vozov. Podobne sa vyjadrili aj *M. Párducz* a *M. I. Artamonov*, aj keď nevideli týmto vyriešenú otázku hrkálok. Novšie *V. A. Illinska* po štúdiu pôvodu asýrskych, chetitských a iných maloázijských hrkálok prisúdila skýtskym hrkálkam a ozdobám kultový význam. *A. M. Tallgren* poukázal aj na magické poslanie skúmaných predmetov. *J. I. Smirnov, G. A. Bobrinskij, J. Hampel, K. Darnay* a *L. Márton* poukázali svojho času na možnosť, že hrkálky okrem inej funkcie slúžili súčasne aj na vydávanie zvuku.

K. Bakay šiel v úvahách uvedených autorov ešte ďalej a zaoberá sa otázkou, aké zvuky hrkálky vydávali a ako sa dávali do pohybu kamenné, bronzové a železné guľky umiestené v nich. Pritom bral do úvahy veľkosť a váhu guľky, tvar i veľkosť hrkálky, ako aj medzery na ploche hrkálky a ich rozloženie. V textovej tabuľke 8 a 9 uvádza autor výsledky týchto pozorovaní a v tab. 10 zvukovú frekvenciu niektorých hrkálok v hertzoch. Z textovej tabuľky 11 vidieť, že v Nagytarcsi boli tri hrkálky spolu s ôsmimi zvončekmi, v Aszóde jedna hrkálka s jedným (?) zvončekom, v Gyöngyösi šesť hrkálok s piatimi (?) zvončekmi, v Csanyi len jeden zvonček a v Muhi-Kocsmadombe tiež len jeden zvonček bez hrkálky.

V textovej tabuľke 13 uvádza autor zvukovú frekvenciu ôsmich zvončekov z Nagytarcse a na tabuľke 14 ich zaradenie podľa hodnôt zvukov, pričom za základ berie základné tóny v hertzoch. Na základe týchto údajov stanovil poradie zvončekov a preukázal konzonantný súzvuk všetkých osem zvončekov z Nagytarcse. V textovej tabuľke 14 autor na základe poradia základných a horných tónov, obsahu zvončeka v cm^3, jeho váhy v gramoch a dĺžky prázdnej plochy dokazuje zákonitosť medzi výškou (farbou) tónu, obsahom zvončeka, váhou, ako aj šírkou otvo-

ru zvončekov. Ak porovnáme výsledky týchto skúšok, vidíme, že najvyššie tóny majú zvončeky s najväčšou váhou a obsahom, najnižšie tóny zase najmenšie a s úplne otvoreným plášťom (zvonček č. 6 z Nagytarcse).

Autor publikácie nesúhlasí s mienkou tých bádateľov, ktorí mysleli, že hrkálky a zvončeky boli umiestené na žrdiach vozových stanov (kibitka) alebo na dvoch stranách pred vchodom do stanov *(J. E. Zabelin, U. A. Illinska, M. Párducz, M. I. Artamonov, N. Fettich). K. Bakay* tento názor odmieta preto, lebo priemer drevených žrdí, ktoré sa museli použiť na nastoknutie hrkálok s násadcom, bol 2—4 cm, museli by vyčnievať nad stany a pre ich malý priemer nemohli slúžiť ako žrde stanov ani ako držadlá zvončekov. Zamieta spomenutú domnienku aj preto, lebo ak by boli bývali hrkálky a zvončeky upevnené na žrdiach vozov, praktická stránka hrkálok a zvončekov, t. j. vydávať zvuk, by bola ak nie vylúčená, tak veľmi znížená, pretože voz na tvrdej ceste vyvoláva taký hluk, že zvuk zvončekov by nebolo počuť.

Treba znovu zdôrazniť, že medzi nálezovými okolnosťami hrkálok a zvončekov z Karpatskej kotliny a z územia ZSSR je veľký rozdiel. Zvončeky a hrkálky nájdené v Maďarsku a Rumunsku pochádzajú buď z nálezov bez známych nálezových okolností, alebo ak sú nálezové okolnosti známe, nejde o nálezy z výskumov, ale pri príležitostných zemných prácach (stavba domov, sadenie stromkov, kanalizačné práce). Ani jeden predmet nepochádza z hrobu alebo sídliska. Pri nálezoch z územia ZSSR (textová tabuľka 22) je v 21 prípadoch známa lokalita s určením mohyly i hrobu (niektoré hroby boli rozrušené), a len v 13 prípadoch ide o nálezy zo zberov. Depoty sa nezistili. Skúmané predmety sa našli v mužských i ženských hroboch. Mnohé hroby boli vykradnuté a materiál v nich bol pomiešaný, a teda na spracovanie ťažko použiteľný. V 13 prípadoch sa v mohylách zistil konský postroj, hoci o konských kostiach sa hovorí len v 8 prípadoch. Niekedy sa zvončeky našli v hroboch bez konského postroja. Z uvedeného *K. Bakay* dedukuje, že hoci sa zvončeky na území ZSSR často nachádzajú spolu s konským postrojom i bez neho, nemožno tento jav zovšeobecniť, a preto podľa jeho názoru zvončeky nepatrili ani ku konským postrojom, ani k výstroju voza, ale ani k osobnému majetku pochovaného. Rozvádzajúc ďalej tento predpoklad, uzaviera okruh svojich hypotetických úvah tým, že hrkálky-zvončeky mali od Kelermesu po Dunaj zvláštne, ale v podstate rovnaké určenie. Na podopretie konečnej tézy autor publikácie prikročil k skúmaniu chronológie zvončekov a hrkálok — ozdôb žrdí, ktoré rozdelil na tri skupiny podľa oblastí ich výskytu: kobánsku, sulskú a dneperskú. Na území ZSSR vyskytujú sa tieto predmety v objektoch a nálezoch zo 6.—4. stor. pred n. l. a *K. Bakay* podľa chronológie ich výskytu kladie ich objavenie sa v Karpatskej kotline do 6. stor. pred n. l., pričom ich dáva do súvisu (okrem nálezov z oblasti dolného toku Dnepra a Donu) s prvou skýtskou vlnou.

Tu treba poznamenať, že na základe výskumov sovietskych archeológov nemožno hovoriť o „veľkej skýtskej vlne", smerujúcej v 6. stor. pred n. l. do Karpatskej kotliny, ak vôbec možno o takejto vlne hovoriť. Podľa *Herodotových* správ moldavské územie malo patriť ku Skýtii. Archeologické výskumy však tieto jeho údaje nepotvrdili; zistil sa nimi na tomto území iba slabý vplyv skýtskej kultúry, pričom kultúrny habitus moldavských pamiatok má výrazný charakter tráckeho halštatu *(Meľukova, A. I.:* Pamiatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Srednego Podnestrovia. Materialy i issledovanija po archeologii SSSR. 64. Moskva 1958, s. 5—102). Skýti, ktorých spomína *Herodot* v prímorskej oblasti medzi Dneprom a Dnestrom, boli archeologickými výskumami preukázaní, a to medzi 6. a 2. stor. pred n. l. Na ľavom brehu Dnestra boli odkryté skýtske mohyly zo 6.—3. stor. pred n. l., na západ odtiaľ však výhradne trácke pamiatky (Archeolohija Ukrajinskoji RSR, T. 2. Kyjiv 1971, s. 24—28).

Významný výskum sídliska v Magale na západnej Ukrajine ukázal, že po kultúre Noa (neskorá doba bronzová) nastupuje na tomto sídlisku ako stredný stupeň osídlenia (zodpovedajúci včasnému tráckemu halštatu) neskorý stupeň rozvitého halštatu — holihradská skupina *(Svešnikov, I. K.:* Archeolohični raboti Ľvivskoho istoryčnoho muzeju v 1952—1957 rr. Zbornik Archeolohični roboty muzeju v 1952—1957 rr. Ľviv 1959, s. 17—22. *Smirnova, I. G.:* Poselenije Magala — pamiatnik drevnefrakijskoj kuľtury v Prikarpatie (vtoraja polovina XIII — seredina VII v. do n. e.). V: Drevnije frakijcy v Severnom Pričernomorie. Moskva 1969, s. 7—34).

Ak si všimneme rozloženie tráckych hradísk vo východnej a centrálnej časti Moldavskej SSR (niekoľko ich je aj na ľavom brehu Dnestra), ktoré patria do 4.—3. stor. pred n. l., je zrejmé, že severotrácke plemená udržali si na tomto území moc ešte aj v uvedených storočiach *(Zlatkovskaja, T. D. — Polevoj, L. L.:* Gorodišča prutsko-dneprovskogo meždurečia IV—III vv. do n. e. i voprosy političeskoj istorii getov. V: Drevnije frakijcy v Severnom Pričernomorie. Moskva 1969, s. 35—60).

Ak je stredný a horný horizont sídliska Magala datovaný do 10. až polovice 7. stor. pred n. l. (podobne ako iné sídliská a pohrebiská v tejto oblasti), potom o „veľkej skýtskej vlne" smerujúcej v 6. stor. pred n. l. do strednej Európy nemožno hovoriť.

Treba spomenúť aj zakarpatskú kuštanovickú kultúru, ktorá sa tiež zaraďuje do okruhu tráckeho halštatu. Predkuštanovické (protokuštanovické) pamiatky patria čiastočne do okruhu kultúry Holihrad a Gáva *(Smirnova G. I.:* Über die Entstehung der Denkmäler der Holihrady-Gruppe im Vorkarpatengebiet. V: VIII. Congrès international des Sciences préhistoriques et protohistoriques (Belgrade 1971). Moscou 1971, s. 1—10; *Svešnikov, I. K.:* Pamiatki holihradskoho typu na Zachidnomu Podilli. V: Materialy i doslidženňa z archeolohiji Prykarpatťa i Volyni. 5. Kyjiv 1964, s. 40—64; Archeolohija Ukrajinskoji RSR, T. 2. Kyjiv 1971, s. 174—184).

Pisateľ tejto recenzie, berúc do úvahy výsledky bádania sovietskych a bulharských archeológov, ako aj hmotné pamiatky získané výskumami na Slovensku, v Maďarsku, Rumunsku, Rakúsku a Juhoslávii z obdobia mladšieho halštatu, keď sa objavujú džbánky, misy a baňaté nádoby s nízkym valcovitým hrdlom, vyrobené na hrnčiarskom kruhu, dospel k názoru, že ak na západ od Dnestra zisťujeme len slabé vplyvy skýtskej kultúry, a naopak, jestvovala tu trácka kultúra, nemohli Skýti od 6. stor. pred n. l. uskutočniť inváziu do Karpatskej kotliny *(Dušek M.:* Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Bratislava 1966, s. 36—38, tu je aj ďalšia literatúra od autora recenzie). V spomenutom období možno hovoriť o skýtskych kultúrnych vplyvoch prinesených na toto územie menšími prospektorskými skupinami, ktoré však nikdy nevtlačili

svoju kultúrnu pečať domácemu kultúrnemu prostrediu. Mnohé tzv. skýtske predmety z Karpatskej kotliny sú dobrými napodobeninami pravých skýtskych predmetov, napr. bronzové ozdoby (pracky) z tulca *(Fettich N.:* Der skythische Fund von Gartschinowo. Budapest 1934, s. 44—45). Hrkálku z Gorneşti (Rumunsko) pokladá *U. A. Illinská* za zvláštny miestny výrobok *(Illinska, U. A.:* Pro skifski naveršniki. V: Archeolohija. 15. Kyjiv 1963, s. 33—60). *N. Fettich* hrkálky z lokalít Nădab, Gyöngyös a Mihályfa radí tiež k miestnym výrobkom *(Fettich, N.*, op. cit., s. 40, 119).

K dôležitým pozorovaniam *K. Bakayho* patrí zistenie, že hrkálky a zvončeky nájdené v Karpatskej kotline sú bez guliek; tie nikdy v nich ani neboli, teda spomenuté predmety nemohli slúžiť na vyludzovanie zvuku. Spektrálnou analýzou zvončekov a hrkálok sa zistilo, že ich základnou hmotou je bronz a 10 % medi, sprievodný materiál zinok a ako stopové prvky arzén a antimon. Obsah zinku v hrkálkach je nižší než vo zvončekoch. Na základe spektrálnej analýzy a v súlade s názormi *U. A. Illinskej* a *N. Fetticha* predpokladá autor, že hrkálky a zvončeky nájdené v Karpatskej kotline neboli vyrobené na Východe, ale že ide o miestne výrobky.

Po spomenutí nálezov zvončekov a hrkálok z Malej Ázie, Kubáne a Kaukazu uvádza *K. Bakay* doklady o tom, že v Alaca-Höyük v Anatólii sa tieto predmety používali pri náboženských úkonoch na zvukové podfarbenie kultových spevov. Pozoruhodné je zistenie autora, že ani hrkálky ani zvončeky nie sú rovnaké, čo znamená, že boli vyrobené v rôznych kadluboch. *K. Bakay* píše, že Skýti v 6. stor. pred n. l. boli na takom stupni vývoja, pre ktorý nebola lovecká mágia charakteristická, a preto v skýtskom zvieracom štýle mágiu nemožno hľadať. Myslím, že takto striktne nemožno magický charakter hrkálok a zvončekov zamietnuť, lebo takýto charakter niektorých symbolov má významnú úlohu aj u časti dnes žijúcich ľudí. Je isté, že grécke mestá severného Pričiernomoria značne ovplyvnili náboženstvo Skýtov. *K. Bakay* vo vyobrazení zvierat v skýtskom umení, osobitne na hrkálkach a ozdobách koncov žrdí, myslí, že sú vyjadrením ideológie — zmýšľanie Skýtov.

K. Bakay po širšom prehľade šamanizmu a šamanistických predmetov dochádza k zisteniu, že nevyhnutnými súčasťami šamanských bubnov boli zvončeky a iné ozdoby z kovov, že aj zvončeky zo skýtskej doby mali svoje pôvodné poslanie v šamanizme. Odvoláva sa tu na zistenie, že v maďarskom folklóre ešte pred polstoročím jestvoval zvyk sprevádzať spev „jednodielnym šamanským bubnom" a palicami so zvončekmi. Zvuk zvončekov a hrkálok pri ceremóniách šamanov mal ostatných prítomných priviesť do štádia očakávania nadprirodzených javov. Na podopretie svojej hypotézy uvádza autor tzv. symbolické pohreby koní, t. j. nálezy zubadiel v hroboch bez kostry koňa. Sú to vraj presnejšie symbolické obete koní.

Autor recenzie nemôže plne súhlasiť s aplikáciou spomenutej mienky na všetky podobné javy v pohrebnom ríte, resp. vo vybavení hrobov zo študovaného obdobia. Napr. na birituálnom pohrebisku z mladšej doby halštatskej v Chotíne *(Dušek, M.:* Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Bratislava 1966, s. 49, 52, 63, 75) našli sa v kostrových hroboch 40, 119, 120, 220 a v žiarovom hrobe 22 železné zubadlá s inými predmetmi, ale bez kostry koňa. Oproti tomu na pohrebisku IA a IB bolo odkrytých deväť hrobov výlučne s kostrami koní, dva kostrové hroby s kostrou koňa (121A, 48B aj s pamiatkami) a žiarový hrob s kostrou koňa (40A). Ak podľa *K. Bakayho* v prvých prípadoch hroby s konskými zubadlami symbolizujú obete koní, potom v druhom prípade hroby len s konskými kostrami mali by byť skutočné obete na tomto pohrebisku? Načo v prvom prípade symbolizovať „obete" a potom — v druhom prípade — dávať „obete" bez iných pamiatok? Ak v Staršej mohyle (ZSSR) bolo bez koní 16, v Čertomlyku 250, v Krasnokutsku 70 železných zubadiel, nemusia byť tieto zubadlá „symbolmi obetí koní", ale môžeme pripustiť, že ide o prejav bohatstva pochovaného alebo úcty k zomrelému. Zaiste môže byť zubadlo symbolom koňa v hrobe, ale ťažko dokázať, že zubadlo bez koňa je „symbolom obete".

V recenzovanej publikácii treba si povšimnúť, že mnohé hrkálky z Karpatskej kotliny sú ploché a všetky bez guliek, teda nemali a ani nemohli mať funkciu, ktorá sa im prisudzuje v oblasti od Kaukazu po územie Maďarska len na základe ich tvarovej podoby s hrkálkami z územia ZSSR a Malej Ázie. *K. Bakay* uvádza, že hrkálky a zvončeky v Maďarsku sa dostali do zeme na tých miestach, kde boli v tom čase sväté háje a nad miestom ukrytia týchto predmetov stáli svätyne (stavby). Autor recenzie nesúhlasí s týmito vývodmi, lebo v žiadnom prípade sa nenašli nijaké stopy po zvyškoch stavieb, hoci aj drevených. Tvrdenie, že v Maďarsku pri ukrývaní zvončekov a hrkálok museli sa uskutočňovať kultové ceremónie, mala by v niektorých prípadoch dokázať prítomnosť zubadiel. Hrkálky a zvončeky nájdené v Karpatskej kotline nepochádzajú z hrobov ani zo sídlisk, a z kultových objektov alebo svätých hájov pravdepodobne tiež nie. Zostáva jediná možnosť: zaradiť tieto nálezy medzi tzv. depoty, ako sa to doposiaľ všeobecne robilo. Kultové ceremónie sa pri ukladaní predmetov pravdepodobne nekonali.

K. Bakay končí svoj pokus o vyriešenie otázky funkcie hrkálok, zvončekov a ozdôb koncov žrdí tým, že na základe dnešných našich vedomostí nemožno o funkcii týchto predmetov povedať nič určitého; isté je len to, že táto duchovná pozostalosť patrí v Karpatskej kotline Skýtom, ktorí sem prenikli. Na tomto mieste treba pripomenúť mienku *U. A. Illinskej*, ktorá pôvod motívu vtáka na niektorých ozdobách žrdí hľadá v halštatských kultúrach západnej Európy *(Illinska, U. A.:* Pro skifski naveršniki, s. 56).

Pretože v Karpatskej kotline ani jeden zo študovaných predmetov nepochádza z vierohodného výskumu, nemožno s konečnou platnosťou určiť ich funkciu. Mohli byť ozdobami žrdí šiatrov umiestených na vozoch alebo na stĺpoch pred šiatrami, ozdobami ojí, ozdobami žrdí zástav, vojenskými symbolmi, mohli mať aj kultový význam, ako tvrdí *K. Bakay*, ale na uspokojivé riešenie tohto problému musíme mať poruke spomenuté predmety z vierohodných vykopávok. Ich kultúrnu príslušnosť v Karpatskej kotline môžu ukázať tiež iba výskumy, pri ktorých sa zistia nálezy, ktoré ju presvedčivo dokážu. Doterajšie nálezy hrkálok, zvončekov a ozdôb žrdí môžeme zhodne s *M. Párducom* (Szkítakori lelet Szurdokpüspökiről — Skythenzeitliche Fund von Szurdokpüspöki. V: Folia archaeologica. 21. Budapest 1970, s. 58) zaradiť do skýtskeho obdobia len časove, ale — podľa mojej mienky — etnicky zatiaľ nie. Vekerzugské tzv. skýtske železné zubadlá sú samostatným kultúrnym prejavom mladohalštatského obyva-

teľstva Karpatskej kotliny, ojedinele sa našli aj mimo tejto oblasti (Poľsko, Rakúsko, Juhoslávia, Rumunsko) a líšia sa od pravých skýtskych výrobkov tým, že sú štvordielne a nitované. Takéto zubadlá sa na území ZSSR doposiaľ nevyskytli, preto nie sú a ani nemôžu byť presvedčivým dôvodom na prisúdenie zvončekov, hrkálok a ozdôb žrdí skýtskemu etniku *(Dušek, M.:)* Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín, s. 29).

Popri zhrnutí doposiaľ známych názorov na tieto pamiatky nadhadzuje *K. Bakay* zaujímavú otázku o ich možnej funkcii, nenárokuje si však pritom pokladať svoj názor za nezmeniteľný. Vysoko treba hodnotiť spektrálnu analýzu časti študovaných predmetov, ako aj výskum tónovej výšky zvončekov a ich zaradenie podľa hodnôt zvuku. Presné meračské údaje o týchto predmetoch, ako aj spomenuté analýzy svedčia o vzornom prístupe autora k riešeniu nadhodených problémov.

Napokon sa žiada k niektorým názvom lokalít uvádzaných v publikácii poznamenať, že vo vedeckých prácach zásadne by sa mali používať dnes platné názvy obcí a ich starší názov by sa mal vyznačiť v zátvorke kvôli uľahčeniu práce pri štúdiu diela. Napr. miesto terajšieho úradného názvu lokality Chotín autor uvádza starý názov Hetény, ktorý je historicky prekonaný a na novších mapách ho nik nenájde. Platí to aj o názvoch štátov. Napr. po 50-ročnej existencii Zväzu sovietskych socialistických republík používať názov Rusko je neopodstatnené a historicky nesprávne (treba však poznamenať, že autor publikácie v maďarskom rukopise dôsledne uvádzal názov ZSSR, v anglickom preklade sa však neakceptoval).

Mikuláš Dušek

Marburger Beiträge zur Archäologie der Kelten. Festschrift für Wolfgang Dehn zum 60. Geburtstag am 6. Juli 1969. Fundberichte aus Hessen, Beiheft 1. Bonn 1969, 338 strán, 108 obrázkov v texte, 28 obrázkových a 8 textových tabuliek.

Zborník, ku ktorému napísal úvod *O.-H. Frey*, tvorí 19 príspevkov zaoberajúcich sa dobou laténskou, neskorou dobou halštatskou a staršou dobou rímskou. Publikácia prináša mnoho cenných poznatkov o začiatkoch laténskej kultúry v západnej keltskej oblasti a o jej ďalšom rozmachu v strednej Európe.

Dietwulf Baatz: *Keltische Einflüsse auf römische Wehrbauten? (.1—7).*

Autor sa zaoberá myšlienkou *W. Dehna* o výskyte stavebných prvkov neskorolaténskej opevňovacej techniky (drevo a nasucho kladený kameň) v rímskom staviteľstve na obsadených územiach. Predmetom príspevku je okrem iných rímsky kastel z prvej polovice 1. stor. n. l. v Saalburgu. Autor pripúšťa podobnosť niektorých stavebných prvkov rímskeho staviteľstva s keltskými, no priame doklady o prevzatí stavebných opevňovacích predlôh z Galie Rimanmi nenachádza.

Otto-Herman Frey: *Zur latènezeitlichen Besiedlung Unterkrains (s. 7—20).*

V príspevku sú zverejnené výsledky výskumu hradiska Stična v dolnom Kransku v Juhoslávii. V úvode autor podáva prehľad osídlenia tejto oblasti v dobe laténskej. Laténske nálezy sa tu zistili na viacerých lokalitách. Začiatok osídlenia v spomenutej dobe je datovaný k roku 300 pred n. l. Na konci stupňa LB (B_2) objavujú sa tu kostrové i žiarové hroby. Predpokladá sa expanzia nového obyvateľstva z východu a severovýchodu. V nálezoch vidí autor vzťahy k Panónii. Osídlenie z neskorej doby halštatskej prežíva po celú dobu laténsku. Centrom halštatskej kultúry je hradisko Stična, ktorého začiatok spadá do Reineckeho stupňa HC. Opevnenie z troch múrov (prvý je zo začiatku osídlenia) obkolesuje celý areál hradiska, ktoré bolo osídlené aj počas strednej a neskorej doby laténskej. Obnovenie opevnenia predpokladá autor na konci doby laténskej. Na začiatku doby rímskej bolo toto opevnené sídlisko už opustené. Z najmladšej sídliskovej vrstvy pochádzajú hladké stredolaténske spony, datovateľné do obdobia začiatku oppíd v strednej Európe. Aj niektoré hladké, na kruhu točené fľašovité i súdkovité nádoby sú podľa autora typické pre oppidá severne od Álp. Okrem toho sa na hradisku Stična nachádzala keramika miestneho pôvodu, ktorá nemá na oppidách analógie. Žiaden z najmladších nálezov zo sídliska nemožno datovať až do doby rímskej.

Rolf Gensen: *Beobachtungen zur Lage und Umgebung des Oppidums Amöneburg, Kr. Marburg* (s. 20—29).

Hradisko Amöneburg na severnej hranici keltských neskorolaténskych oppíd bolo dlho osídlené. Nálezy braubašskej keramiky vymedzujú jeho začiatok do včasnolaténskeho obdobia, zatiaľ čo neskorolaténska minca a keramika zdobená kolieskom poukazujú na trvanie osídlenia do 1. stor. n. l.

Egon Gersbach: *Heuneburg — Außensiedlung — jüngere Adelsnekropole* (s. 29—34).

Príspevok podáva historický pohľad na známu neskorohalštatskú lokalitu. Štyri kniežacie mohyly, vzdialené 400 m od hradiska, boli vybudované na troskách zaniknutého otvoreného sídliska, ktoré zaberalo rozsiahlu plochu. Statigraficky tu boli doložené dve vrstvy; v spodnej sa okrem iného zistila dielňa na spracovanie kovov, mladšia vrstva je charakterizovaná veľkou zrubovou stavbou. V pomere k hradisku (panskému sídlu) je otvorené sídlisko súbežné so stavebnou periódou IVc (stupňom HD_1). Zakladatelia panského sídla (hradu) plánovite postavili aj otvorené sídlisko, ktoré okrem iných malo funkciu obranného predpolia. Sídlisko zaniklo požiarom súčasne s hradiskom (múr z nepálených tehál), datovaným do konca stavebnej periódy IV až IIIb. Zatiaľ čo panské sídlo bolo po požiari obnovené, otvorené sídlisko ostalo opustené. Nálezy zlatých šperkov z mohýl vybudovaných na troskách otvoreného sídliska patria najskôr III. stavebnej perióde hlavného kniežacieho sídla.

Peter Harbison: *The Chariot of Celtic Funerary Tradition* (s. 34—58)

Tradícia pohrebov s vozmi, známa už v dobe halštatskej, udržuje sa aj počas doby laténskej. Autor rozlišuje tri geograficky odlišné skupiny týchto pohrebov: západnú (Francúzsko, Belgicko a Holandsko), strednú (Porýnie, Rakúsko) a východnú (Čechy, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko a Taliansko). Najväčšia koncentrácia hrobov s vozmi je vo francúzskej Champagni. Okrem kostier koní nachádza sa v ľudských hroboch meč, prilba, štít, rôzne šperky a predmety južného importu, ako bronzové kanvice a iné kovové nádoby. V strednej skupine hrobov s vozmi sú importy hlavne z Etrúrie. Vozy z Čiech majú spoločné

prvky s vozmi v južnom Nemecku a vo Švajčiarsku a konštrukciou nadväzujú na neskorohalštatské typy funerálnych vozov. Dvojkolesové keltské vozy slúžili na každodenné používanie. Na európskom kontinente sa udržali od 5. do 1. stor. pred n. l., v západnej skupine hlavne v stupňoch LA a LB s pretrvávaním do stupňa LC, vo východnej skupine sa vyskytujú hlavne v stupňoch LB a LC. Na britských ostrovoch udržujú sa keltské vozy dlho po zmene letopočtu, v Írsku podľa autora až do včasnej kresťanskej éry. Okrem historických písomných správ o keltskom voze nachádzame jeho vyobrazenia na niektorých rímskych minciach z územia vlastnej Galie z konca 2. a z polovice 1. stor. pred n. l.

Fritz-Rudolf Herrmann: *Die Ringwälle auf dem Hausberg bei Butzbach* (s. 58—68).

Hradisko Hausberg sa nachádza na kopci pri východnom okraji pohoria Taunus v Hessensku, 486,2 m nad morom. Nepresný plán hradiska pochádza z roku 1879, potom nasledovali ďalšie opisy a prieskumy lokality. V dôsledku nesprávneho datovania do neskorolaténskeho obdobia sa hradisko často považovalo za jeden zo strategických systémov obrany Germánov proti Rimanom. Napriek nálezom z doby halštatskej a včasnej i neskorej doby laténskej patrí hradisko keltskému osídleniu a vznik jeho opevnenia možno datovať do prvej poloviny stupňa LC s trvaním nie dlhšie ako do 2. stor. pred n. l.

Gerhard Jacobi: *Frühlatènezeitliche Tutulusnadeln vom Dünsberg* (s. 69—84)

Na hradisku Dünsberg, 22 km juhozápadne od Marburgu, ktoré malo významné postavenie v posledných storočiach pred n. l. ako hraničné opevnené sídlisko medzi keltskými a germánskymi kmeňmi, našli sa okrem iných fragmenty piatich tutulovitých ihlíc. Nálezy tohto druhu nie sú v Hessensku jediné. Z ďalších dvoch opevnených sídlisk a z dvoch hrobových celkov (vrátane spomenutých nálezov z hradiska v Dünsbergu) pochádza dovedna 17 týchto ihlíc alebo ich fragmentov. Starostlivý rozbor ihlíc tohto druhu, ich pôvodu, funkcie a remeselnej výroby prináša niektoré nové podnety a podľa autora nový pohľad na históriu Dünsbergu v dobe laténskej. Rozlišuje tri základné typy spomenutých ihlíc, odlišujúce sa tvarom profilácou hlavice a jej upevnením k telu ihlice: 1. západohessenský typ s bohato profilovanou hlavicou, 2. východohessensko-juhodurínsky typ s plochou kruhovou hlavicou a 3. stredonemecký typ prevažne s hladkou kužeľovitou hlavicou a s veľkou kruhovitou doštičkou. Podľa autora ide tu o tri okruhy dielní a tri územné skupiny používateľov týchto ihlíc. Technika obtáčania hlavíc na otáčajúcom sa zariadení *(Drehbank)* nemá pôvod v strednej Európe, ale v Grécku a v Stredomorí, kde bola známa už v 8. stor. pred n. l. Ide tu teda o vplyvy Grécka cez Itáliu vo včasnolaténskom prostredí severne od Álp. Potvrdenie tejto tézy nachádza autor okrem iného vo včasnolaténskych falérach z Čiech (Sedlec-Hůrka, Nevězice, Hořovice), ktoré sú svojou výzdobou veľmi blízke ihliciam druhu tutuli a aj z iných stránok majú české krajiny vo včasnej dobe laténskej mnoho prvkov a znakov spoločných so stredným Nemeckom. V prípade ihlíc nejde o importy, ale o výrobu v miestnych dielňach, v ktorých pracovali cudzí remeselníci ovládajúci techniku vytáčania. Tieto dielne sa podieľali aj na hotovení duchcovských bronzových výrobkov. Okrem Čiech uvažuje autor aj o oblasti Durínskeho lesa, kde sú doložené včasnolaténske dielne. Výroba bola určená pre domáce obyvateľstvo, ktoré pochovávalo žiarovým spôsobom. Vzťahy medzi Durínskom (Orlagau) a východným Hessenskom povodím Verry v stupni LB sú overené. Na záver vyslovuje autor názor, že ihlice tutulovitého typu z včasnej doby laténskej v Hessensku odzrkadľujú vzťahy a styky spomenutých východných území s Hessenskom. Významnú úlohu mala pritom ťažba železnej rudy vo východnom Westerwalde a Siegerlande.

Hans-Eckart Joachim: *Unbekannte Wagengräber der Mittel- bis Spätlatènezeit aus dem Rheinland* (s. 84—111)

V poslednom čase sa venuje zvýšená pozornosť hrobom s vozmi zo strednej a neskorej doby laténskej. Príspevok je upriamený na dosiaľ neuverejnené hroby s vozmi z lokalít Plaidt a Urmitz v Porýnsku. V Plaidte ide o náhodný nález z roku 1952. Zvyšky dvoch údajne žiarových pohrebov na vozoch boli odkryté v hrobových komorách necelý meter pod povrchom; našli sa pri nich kovové predmety a keramika. V Urmitzi sa zistil r. 1888 žiarový pohreb v nádobe so zvyškami vozu pod mohylovým násypom; bližšie nálezové okolnosti sa nezachovali. Po rozbore obsahu obidvoch hrobov dochádza autor k záveru, že napriek periférnej geografickej polohe nálezísk patria obidva hroby do okruhu keltskej civilizácie oppíd. Hrob v Plaidte datuje do stupňov LC/LD a zaraďuje ho k hrobom s vozmi, hrob v Urmitzi do stupňa LD_1.

Heinz-Eberhard Mandera: *Spätlatènezeitliche Tonrasseln aus Wiesbaden und Hochheim, Kr. Maintaunus* (s. 112—121)

Guľovité alebo vajcovité hlinené hrkálky z Wiesbadenu, datované do neskorolaténskeho obdobia keramikou a nauheimskou sponou, patria do severovýchodného okraja ich rozšírenia z centra v rýnsko-hessenskej oblasti. Ich funkcia nie je jednoznačne vysvetlená. Častý výskyt v detských hroboch by nasvedčoval, že ide o detské hračky. Nie je však vylúčená ani ich kultová funkcia spojená s pochovávaním detí.

Gerhard Mildenberger: *Das Ende der Altenburg bei Niedenstein* (s. 122—134)

Príspevok sa zaoberá otázkou, či hradisko Altenburg zaniklo požiarom skutočne až roku 15 n. l., ako sa uvádza v literatúre pred pol storočím. Množstvo nerekonštruovanej keramiky z hradiska umožnilo autorovi analyzovať výzdobné motívy a profiláciu okrajov zo štyroch kultúrnych vrstiev a vymedziť približnú dobu osídlenia hradiska. Datovaniu napomáha aj niekoľko kovových nálezov, ako zlatá mušľovitá minca, bronzová spona stredolaténskej konštrukcie (Kostrzewski var. B), časti konského postroja a i. Rozborom nálezov dochádza autor k záveru, že Altenburg bol zničený a opustený pred neskorým stupňom mladšej doby laténskej, najskôr v druhej tretine 1. stor. pred n. l. Týmto vyvracia domnienku, že hradisko možno stotožniť s historickým Mattiom, ktoré Germanicus zničil r. 15 n. l. Potvrdzuje sa týmto zároveň názor niektorých bádateľov, že hradisko zaniklo okolo r. 70—50 pred n. l.

Udo Osterhaus: *Zu verzierten Frühlatènewaffen* (s. *134—144)*

Autor poukazuje na dva základné okruhy včasnolaténskych bohatých hrobov: prvý, rozprestierajúci sa od stredného Francúzska (Champagne) po úpätie východných Álp (oblasť kultúry Hunsrück-Eifel po južné Čechy), druhý na území stredného Švajčiarska, južného Nemecka,

horného a stredného Porýnia, stredného Nekaru, horného Dunaja, časti východného Francúzska, severných Čiech, Moravy a Burgenlandu.

Prvý okruh charakterizujú kniežacie hroby s bohatými milodarmi (šperky z drahých kovov, bronzové výrobky južného pôvodu, maskovité spony, nože-sekáče a i.); do tohto okruhu patria aj hroby pod mohylami.

V druhom okruhu chýbajú kniežacie hroby. Charakteristickým prejavom sú ploché hroby so sponou typu Marzabotto. Nie je tu zastúpený typický nálezový materiál stupňa LA. Obidva okruhy sa odlišujú aj výzdobou mečov, čo autor štúdie podrobne rozoberá. Hroby bojovníkov s bronzovými pošvami mečov, prípadne bronzovým nákončím pošvy alebo inou aplikáciou bronzu na železe, kryjú sa s územím „kniežacích hrobov" prvého okruhu. Ďalší vývoj týchto mečov nie je doložený a končí sa s kniežacími hrobmi.

V druhom okruhu je vo včasnej dobe laténskej málo zdobených mečov. Ich počet nápadne vzrastá od konca neskorej doby laténskej a ďalej v strednej dobe laténskej. Aplikácia bronzu tu však chýba, no široká je škála výzdobných motívov, ako sú: dvojitá vtáčia hlava, motív draka, špirála, polkruh, rastlinné motívy a i. Vývoj takto zdobených mečov vrcholí na začiatku strednej doby laténskej. Tieto výzdobné motívy na mečoch v Podunajsku a na Balkánskom poloostrove sú svedectvom keltskej historickej expanzie.

Volker Pingel: *Jüngerkeltische Keramik vom Cayla bei Mailhac (Aude) und von Ensérune (Hérault) (s. 145—154)*

Štát obsahuje zhodnotenie keramiky z dvoch lokalít pri ústí Rhôny v južnom Francúzsku. Ide o súbor v ruke formovanej keramiky lokálnych tvarových tradícií a pomerne bohatý nálezový fond keltských keramických výrobkov vytáčaných na kruhu. Podľa historických prameňov stretávajú sa Kelti okolo r. 500 pred n. l. medzi Pyrenejami a Rhônou s miestnymi Ligurmi a iberským obyvateľstvom. V 3. stor. pred n. l. bolo toto územie pod kontrolou Keltov a ostalo v ich moci do 2. stor. pred n. l. (v r. 118—117 založili tu Rimania provinciu Narbonensis) Keramika robená na hrnčiarskom kruhu má jednotný charakter, je zdobená vhladeným ornamentom s osobitou profiláciou okrajov a odlišuje sa od gréckych a italských importov aj od domácej, v ruke robenej keramiky. Z tvarovej stránky nie je táto na kruhu vytáčaná keramika bez významu ani pre naše, resp. východné keltské územie. Vázy s nôžkou z lokality Cayla, datované do mladšej doby laténskej, patria k tvarom rozšíreným od Francúzska po Československo. Tak isto vhladený ornament zo zvisle i šikmo usporiadaných vlnoviek má analógie na keltskej keramike v strednom Francúzsku, Porýní, južnom Nemecku a na východ po Čechy.

Nálezy zo spomenutých dvoch lokalít sú svedectvom, že medzi Pyrenejami a Rhônou sa až do posledného storočia pred n. l. vyrábala typická keltská keramika. Používalo ju keltské etnikum, ktoré v historickej expanzii malo v južnom Francúzsku dôležitú úlohu.

Edward Sangmeister: *Die Hallstattgräber im Hagenauer Forst und die relative Chronologie der jüngeren Hallstattkultur im Westen* (s. 154—187)

V pokuse o relatívnu chronológiu neskorej doby halštatskej (stupňa HD) použil autor štúdie na analýzu bohaté hrobové nálezy z Hagenau v severnom Alsasku a konfrontoval ich s ďalšími nálezmi z Württemberska, Alsaska a južného Bavorska; ide o publikované uzavreté celky i nepublikovaný materiál z múzeí. Výsledok rozboru overoval ešte na nálezoch z plochého pohrebiska v Les Jogasses v marnskej oblasti. Systémom korelačných tabuliek autor vybral 36 typov predmetov a potom ich navzájomne porovnal. Z výsledkov analýzy vyplýva, že uzavreté halštatské nálezové celky (zo stupňa HD) obsahujú už včasnolaténske formy. Napríklad marzabottská spona so spätne ohnutou pätkou nasleduje bezprostredne za halštatskou sponou s podobne upravenou pätkou; obidva druhy sa odlišujú iba konštrukciou vinutia. Táto mladohalštatská spona s oblúkovitou pätkou je súbežná aj s včasnolaténskou certoskou sponou, ktorej sa v mnohom podobá. Včasnolaténsky otvorený nákrčník s pečatidlovými koncami nastupuje popri otvorenom nákrčníku neskorej doby halštatskej; obidva sú rovnako tordované. Neskorohalštatské súpravy opaskov (stupeň HD) dožívajú s nastupujúcimi včasnolaténskymi opaskovými súpravami. Túto súbežnosť alebo nadväznosť zisťujeme vnútri halštatskej oblasti a mala centrum v strednom Švajčiarsku, kde sa laténske formy výrobkov objavili najskôr.

Ulrich Schaaff: *Versuch einer regionalen Gliederung frühlatènezeitlicher Fürstengräber* (s. 187—202)

Príspevok obsahuje rozbor nálezu bronzového ucha z etruského kotlíka, uloženého v Rímsko-germánskom ústrednom múzeu v Mainzi od roku 1926 a pochádzajúceho údajne z Fellbachu (Badensko-Württembersko). Ucho je srdcovite zakončené a patrilo kotlíku, aké sa našli v etruských hroboch južne i severne od Álp. V Etrúrii sa tieto kotlíky vyrábali a používali v 5. storočí pred n. l. a podľa nálezov približne v tom istom čase aj na územiach obsadených Etruskmi (severné Apeniny, Bologna a Spina).

V nadalpskej oblasti boli spomenuté kotlíky rozšírené hlavne v okruhu včasnolaténskych kniežacích krobov medzi Rýnom a Saarou (hrob s vozom z Armsteinu). Kotlíky v rýnsko-saarskej skupine kniežacích hrobov sa vyskytujú spolu s ostatnými druhmi bronzových importov, okrem iných aj s bronzovými konvicami, aké poznáme z Čiech a z Horného Rakúska. Vo Francúzsku sa tieto kotlíky doteraz nezistili.

Na základe bronzových importov (nádob) možno podľa autora vyčleniť niekoľko regionálnych skupín včasnolaténskych kniežacích hrobov: stredorýnske skupiny — rýnsko-moselskú a rýnsko-saarskú — s kostrovým pochovávaním pod mohylami, vo Francúzsku stredofrancúzsku a marnskú skupinu, a napokon východnú skupinu zahrnujúcu Falcko, Čechy a západné Rakúsko. Hoci spojovacím článkom týchto skupín sú bronzové importy a z nich na prvom mieste zobákovité kanvice, rozdeľujú ich rôzne typy importov a rôzne použitie bronzových nádob v hroboch a pri pohrebnom ríte. Ucho kanvice z Fellbachu patrí do obsahu hrobu, akým je dosiaľ jediný württemberský kniežací hrob z Klein-Aspergle, ktorý patrí ku kniežacím hrobom rýnsko-saarskej skupiny.

Helmut Schoppa: *Zu einem Steinrelief aus Hofheim. Ein Denkmal keltischer Tradition?* (s. 202—206)

Príspevok sa zaoberá zlomkom vápencového reliéfu, nájdeného pri výskume v Hofheime v rokoch 1955—1967. Ide o pravouhlý blok s rozmermi 46 × 24 × 19 cm, s ľudskou postavou na prednej strane. Postava s rukami pri boku je primitívne vyhotovená a neumožňuje bližšie určenie. Podľa stratigrafie reliéf patrí medzi roky 83 až 121 n. l., a preto autor uvažuje o umeleckom prejave

rímskeho umenia v Germánii. Rozborom dochádza k záveru, že ide o bohyňu materstva neznámej kultúrnej príslušnosti, pričom keltské vplyvy nie sú vylúčené.

Eckehart Schubert: *Eine neue Münze vom Typus Forrer 352* (s. 206—209)

Južne od obce Rödgen v Hessensku boli roku 1960 objavené zvyšky rímskeho tábora, datovaného mincami do rokov 11—8 pred n. l. Popri rímskych nálezoch našla sa tu roku 1965 počas pokračujúceho výskumu spolu s keramikou a železnou kopijou aj bronzová postriebrená minca typu Forrer 352. Na jej averze je kráčajúca oblečená postava s ohnutým chrbtom, nesúca pred sebou torques. Tento typ mince nie je neznámy a bol viackrát opísaný. Nápadná je koncentrácia týchto mincí v južnom Hessensku, súvisiaca najskôr s tamojšími neskorolaténskymi solivarmi. Centrom ich rozšírenia je Wetterau a odtiaľ sa šírili do severného Hessenska k Mosele a do Württemberska. Neprekvapuje spojenie so Stradonicami. Odvodené typy tejto mince dovoľujú ďalšie vývody. Nápis na analogickej minci vo Viedni „SERVEILI M" (C. Serveilius) datuje mincu do druhej polovice 1. storočia pred n. l. Minca je podľa autora dokladom o prežívaní keltského obyvateľstva ešte v tomto období na strednom Porýní.

Franziska Schultze-Naumburg: *Eine griechische Scherbe vom Ipf bei Bopfingen/Württemberg*, (s. 210—212)

V nálezovom celku na výšinnom opevnenom sídlisku Ipf sa zistil črep gréckej attickej čiernej figurálnej keramiky — časť šálky s priemerom cca 30 cm. Na základe rozšírenia tejto keramiky cez gollasecкú oblasť k výšinným mladohalštatským opevneným sídliskám (medzi inými napríklad na Heuneburgu) autorka sa domnieva, že lokalita Ipf bola súčasťou monumentálneho opevneného kniežacieho sídla.

Frank Schwappach: *Stempelverzierte Keramik von Armorica* (s. 213—287)

Táto najobsiahlejšia štúdia zborníka podáva ucelenú predstavu o včasnolaténskej kolkovanej keramike v Bretónsku. Táto keramika vyniká bohatou variáciou výzdobných prvkov. Autor vyčleňuje štyri základné skupiny a podrobne ich zdôvodňuje z hľadiska chronológie i genetiky ornamentu.

1. skupina je neskorohalštatská, datovaná do 5. storočia pred n. l. Úzky, na seba nadväzujúci obvodový dekor armorických váz nadväzuje na severozápadný alpský okruh (severnú Itáliu) mladšej doby halštatskej. Badať vplyv neskorohalštatských zdobených opaskových garnitúr z východnej časti Francúzska, južného Nemecka a stredného Švajčiarska, na juhu Álp vplyv kultúry Este a Gollaseca.

2. skupina predstavuje prechodný štýl z neskorého halštatu k včasnému laténu. Datovaná je do druhej polovice 5. a hlavne do 4. stor. pred n. l. Vedúce výzdobné motívy a ich kompozície patria do včasného laténu strednej Európy.

3. skupinu reprezentuje štýl s výzdobou pozostávajúcou z oblúčikov a koncentrických krúžkov („Bogenstil"), datovaný v Bretónsku do 5. a 4. stor. Tento štýl bol charakteristický vo včasnej dobe laténskej v strednej Európe a najmä vo východných keltských oblastiach. V Porýnsku a na Marne v stupni LA a LB_1 bol bežný na keltských územiach. V Bretónsku patril medzi najrozšírenejší spôsob výzdoby. Používal sa obyčajne na situlách a miskách. Tradícia 1. a 2. štýlu výzdoby sa v ňom zjednocuje. Niektoré armorické misky možno porovnať s porýnskou skupinou braubašských výrobkov. Sprostredkujúcim územím armorického „*Bogenstilu*" je podľa autora oblasť česko-hornorakúsko-bavorských kniežacích včasnolaténskych hrobov. Spojovacím článkom bolo stredné Porýnie.

4. skupina — kovový štýl („*Metallstil*"), je datovaný do 4. stor. pred n. l. Nálezy s týmto druhom výzdoby boli v Armorike v 3. stor. pred n. l., už neznáme. Vázy tohto štýlu patria k najkrajším armorickým zdobeným vázam. Sú starostlivo vyrobené a obrúbené kolkovaním. Povrch nádoby je čo najviac pokrytý výzdobou. Tento druh výzdoby nadväzuje na západný včasnolaténsky okruh, predovšetkým na jeho toreutické výrobky, preto je podľa autora pravdepodobné, že sa sformoval na báze niektorých západných včasnolaténskych kultúrnych okruhov, predovšetkým širšieho územia Marny (kanvica z Besançonu, misky z Les-Saulces-Champenoises a iné). S istotou sú tu preukazateľné východofrancúzsko-švajčiarske vplyvy. Čo sa týka samotného Bretónska, autor uvažuje o dvoch výrobných okruhoch: juhobretónskom a severobretónskom.

Na záver štúdie zhrnuje autor niektoré myšlienky: Vývoj armorickej kolkovanej keramiky je doložený od 6. do 4. stor. pred n. l. Jej pokračovanie do mladšieho obdobia nie je dokázané. Bohatstvo výzdoby bretónskej keramiky nie je osihoteným prejavom, ale súčasťou širšieho vývoja neskorej doby halštatskej a včasnej doby laténskej. Neobmedzuje sa len na Bretónsky polostrov, ale zahrnuje aj západnú polovicu Armoriky, kde možno odlíšiť dve základné územné skupiny. Rozšírenie kolkovanej keramiky v Bretónsku je dokladom, že toto územie bolo už od 6. stor. pred n. l. v úzkom kontakte so strednou Európou a severnou Itáliou. Autor sa domnieva, že toto spojenie nesúvisí s pohybom obyvateľstva, ale že tu ide iba o vzťahy jednotlivých výrobných okruhov. Bretónsko zároveň malo sprostredkujúcu úlohu medzi strednou Európou a britskými ostrovmi už v čase jestvovania I. neskorohalštatskej skupiny zdobenej armorickej keramiky.

Lothar Süß: *Schwarze Schüsseln mit Zinnapplikation aus Bad Nauheim* (s. 288—327)

Pri výskume neskorolaténskeho solivaru južne od Bad Nauheimu v rokoch 1960—1961 sa našla okrem iného aj zvláštna čierna miska s jemným náterom povrchu (priemer 34,2 cm, výška 13,2 cm), vyrobená na hrnčiarskom kruhu. Okrem výzdoby pozostávajúcej z horizontálnych rýh má na obvode vydutia tri trojuholníkové výzdobné prvky z cínových plieškov, ktoré boli na povrch nádoby nalepené tmelom z brezovej smoly. Nádobka bola vyrobená z jemnej hliny s obsahom sľudy a dobre vypálená. Petrograficky rozbor svedčí o výrobe z miestnych hlín, no cín výzdobných plieškov pochádza z cudzích surovinových zdrojov. Aplikácia cínu a vôbec kovu na hlinených nádobách nie je osihoteným javom. Autor príspevku uvádza jednotlivé prípady z laténskeho obdobia i všeobecne z praveku Európy. V prípade misky z Bad Nauheimu ide o miestnu výrobu nádobky, použitej azda ako dar niektorému z významnejších držiteľov miestnych soľných liečivých prameňov. Podľa sprievodného materiálu datuje autor misku do stredolaténskeho obdobia.

Zborník je tematicky ucelený a účelne upravený. Venovali ho žiaci a spolupracovníci prof. *Wolfganga Dehna* k jeho 60. narodeninám ako vyjadrenie ocenenia vedeckej, pedagogickej a organizačnej činnosti jubilanta, ktorý sa ňou výrazne zapísal do dejín európskeho archeologického bádania.

Blažej Benadik

Ivan Peškař: Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren. Praha 1972, 212 strán, 55 obrázkových tabuliek, 1 mapa.

Spracúvaním spôn a najmä spôn z doby rímskej v strednej Európe sa zaoberali mnohí autori, avšak doteraz nikto súhrnne nepublikoval spony z územia Moravy. Túto medzeru chcel zaplniť *I. Peškař*, ktorý v recenzovanej práci zachycuje všetky spony z doby rímskej, ktoré sa našli na Morave do roku 1969, resp. boli v moravských zbierkach deponované. Podarilo sa mu zhrnúť závažný materiál — vyše 400 spôn, ktoré podrobne opisuje a hodnotí.

Práca je rozdelená na dve základné časti. Prvá časť je katalógová a zahrnuje: I. spony nájdené na Morave, II. spony z neznámych nálezísk v moravských zbierkach a III. spony z mimomoravského územia, deponované na Morave. Katalóg (s. 7—64) je usporiadaný abecedne, a to v I. časti podľa nálezísk, v II. časti podľa zbierok a v III. časti podľa krajín, z ktorých spony pochádzajú. Pri každej spone uvádza autor miesto nálezu, nálezové okolnosti, rozmery a presný opis, miesto uloženia a literatúru. Základnými oporným bodmi boli početné nálezy spôn z pohrebísk v Kostelci na Hané, Mikulove, Šaraticiach a Velaticiach, z hromadného nálezu v Uherskom Hradišti a ojedinelé nálezy. Dovedna spracoval autor nálezy z 89 lokalít.

Druhú časť práce nazval autor *Pojednanie o sponách vyskytujúcich sa na Morave* (s. 65—139), za ňou nasleduje súpis nálezísk (s. 140—141), zoznam použitej literatúry (s. 142—152), zoznam skratiek časopisov (s. 153) a zoznam iných skratiek použitých v texte (s. 154). Prácu uzatvára 55 obrázkových tabuliek (s. 155—209) a mapka nálezísk (s. 210).

Pri rozbore spôn postupoval autor chronologicky, od prelomu letopočtu po 4. storočie. Spony nájdené na Morave rozdelil do 30 skupín, niektoré z nich začlenil aj do podskupín:

1. Zoštíhlené spony neskorolaténskeho typu s krátkym vinutím a spodnou tetivou.

2. Spony neskorolaténskeho typu s odsadeným stuhovitým lúčikom, krátkym vinutím a spodnou tetivou.

3. Spony typu Aucissa.

4. Rozšírené šarnierové spony s profilovaným lúčikom.

Tieto prvé štyri typy spôn sa na Morave vyskytujú len ojedinele.

5. Vendické spony *(Rollenkappenfibeln)* delí *I. Peškař* na: a) západnú sériu — podľa miesta pôvodu (sú staršie) a b) východnú sériu, z ktorej sa na Morave našli mladšie tvary.

6. Spony s očkami sú na Morave pomerne zriedkavé, našiel sa tu i variant, ktorý autor označil ako sponu s očkami „pruskej série".

7. Noricko-panónske spony s krídelkami; sú síce zastúpené na Morave 12 exemplármi, ale ich nálezové okolnosti nie sú spoľahlivé.

8. Noricko-panónska dvojuzlíková spona sa vyskytuje vzácne.

9. Silno profilované spony tvoria najpočetnejšiu skupinu spôn na Morave v staršej dobe rímskej. Autor vyčlenil 3 podskupiny: a) juhopanónske silno profilované spony, b) mladšie silno profilované spony so stupňovitou hlavicou a c) silno profilované spony s trapézovitou nôžkou.

10. Trúbkovité spony sú druhou najpočetnejšou skupinou spôn zo staršej doby rímskej na Morave. Vyskytujú sa tu v štyroch variantoch: a) trúbkovité spony s gombíkom na nôžke (sú najčastejšie), b) trúbkovité spony s rovno zrezanou nôžkou, c) panónske trúbkovité spony a d) zvláštny tvar trúbkovitej spony; takto označil autor sponu zo Starého Hradiska pri Prostějove, ktorá je kombináciou kolienkovej a trúbkovitej spony.

11. Vojenské spony; našli sa z nich iba dva exempláre, rovnako ako u spôn ďalších troch skupín.

12. Nečlenené spony s ochrannou platničkou.

13. Kolienkové spony.

14. Esovite profilované spony.

15. Spony s valcovitou hlavicou a širokým lúčikom *(Einsprossenfibeln)*: sú najbežnejším typom spôn z prelomu staršej a mladšej doby rímskej na Morave. *I. Peškař* predpokladá, že sa na Moravu i do ostatnej Európy dostali z Poľska.

16. Rímskoprovinciálne kolienkovité spony (germánske sú pod č. 13) sa na Morave vyskytujú často a držia sa tu od konca 1. do 4. stor.

17. Rovnostranná spona, zatiaľ jediná z Moravy.

18. Doštičkovité spony, ktoré sa členia na: a) rímskoprovinciálne s variantmi: I. okrúhle, koncentricky členené doštičkovité spony, II. geometricky tvarované emailové spony a III. prelamované doštičkovité spony; b) germánske doštičkovité spony, zastúpené na Morave jediným exemplárom.

19. Spona s dvojitým lúčikom a rúrkovitou nôžkou.

20. Spona s priečnym krytom vinutia a šarnierom.

Oba posledné typy sú zatiaľ známe len podľa jedného nálezu.

21. Spony so samostrelovou konštrukciou a vysokým zachycovačom delí autor na: a) dvojdielne samostrelové spony s vysokým zachycovačom, b) dvojdielne spony s vysokým zachycovačom a hornou tetivou a c) dvojdielne samostrelové spony s lúčikom prechádzajúcim priamo do zachycovača. Tieto spony boli lacné, v čom vidí autor dôvod ich rozšírenia na prelome staršej a mladšej doby rímskej.

22. Spony s podviazanou nôžkou sú najčastejšie sa vyskytujúcim typom spôn v mladšej dobe rímskej v celej strednej Európe; vznikol z nich celý rad typov, označovaných ako deriváty spôn s podviazanou nôžkou. Hojné sú i na Morave. *I. Peškař* ich delí na: a) jednodielne spony s úzkou podviazanou nôžkou, b) spony s podviazanou nôžkou „maďarského typu", c) jednodielne spony s rozšírenou podviazanou nôžkou a d) dvojdielne spony s podviazanou nôžkou.

23. Spony s nôžkou zužujúcou sa do hrotu delí autor na: a) jednodielne, ktoré sú na Morave časté, b) dvojdielne z ktorých sa zatiaľ našla iba jediná.

24. Spony s rovnomerne širokou pravouhlou nôžkou. Tento typ spôn sa na Morave najčastejšie vyskytuje v mladšej dobe rímskej. Má tieto podskupiny: a) jednodielne spony s pravouhlou nôžkou (sú veľmi časté), b) dvojdielne samostrelové spony s pravouhlou nôžkou (objavujú sa zriedkavejšie) a c) dvojdielne samostrelové spony s dlhou, paralelne ohraničenou nôžkou (jediný exemplár).

25. Samostrelové spony s trapézovite rozšírenou nôžkou; z Moravy je známy zatiaľ iba jeden exemplár.

26. Spony s rozšírenou, trojuholníkovite ukončenou

nôžkou; vyskytujú sa v mladšej dobe rímskej často. Moravské nálezy delí *I. Peškař* na dve podskupiny: a) jednodielne spony s rozšírenou, trojuholníkovite ukončenou nôžkou označuje ako moravsko-slovenské a ich výrobu — rovnako ako iní autori — pripisuje Kvádom, b) dvojdielne spony s rozšírenou, trojuholníkovite ukončenou nôžkou, ktoré sú derivátmi spôn s podviazanou nôžkou, na Morave sa objavujú často.

27. Samostrelové spony s kosoštvorcovo rozšírenou, rovno zrezanou nôžkou, zatiaľ sa našiel jediný exemplár.

28. Štítové spony; z Moravy sú známe dva exempláre.

29. Spona s gombíkom na lúčiku; našli sa tri exempláre.

30. Cibuľkovité spony, v mladšej dobe rímskej v strednej Európe bežné, na Morave sa ich zatiaľ našlo 11; autor upozorňuje, že všetky pochádzajú spred roku 400. Neskororímske cibuľkové spony, známe z iných oblastí, sa zatiaľ na Morave nevyskytli.

I. Peškař v recenzovanej publikácii podal súpis i rozbor všetkých spôn z doby rímskej, nájdených alebo uložených na Morave. Pri každom type, aj v prípade, ak sa z neho našiel iba jeden exemplár, sa snažil uviesť základnú literatúru. Uvažuje o pôvode, rozšírení a datovaní jednotlivých typov spôn.

Azda by práca bola získala na prehľadnosti, keby bol autor jednotlivé typy spôn očísloval. Z hľadiska odborného by snáď bolo bývalo účelné v záverečnej kapitole zhrnúť závery, ku ktorým u jednotlivých typov spôn dospel, ako aj poukázať na oblasti s najväčším výskytom spôn a na obdobia, v ktorých prílev spôn na Moravu stúpal, prípadne klesal a v spojitosti s tým na historické, ekonomické a spoločenské príčiny týchto javov. Je však pravdepodobné, že sa autor k týmto problémom vráti na inom mieste.

I. Peškař urobil veľmi záslužnú prácu, keď vydal katalóg i rozbor spôn z takého dôležitého územia, ako je z hľadiska štúdia doby rímskej v strednej Európe Morava. Jeho dielo je veľmi precízne a môže slúžiť ako vzor pre prácu podobného charakteru. Týka sa to nielen katalógu nálezov, ale i bibliografie najdôležitejšej literatúry zaoberajúcej sa sponami z doby rímskej v strednej Európe. Preto možno predpokladať, že sa recenzovaná kniha stane veľmi hľadanou pomôckou tých, čo sa zaoberajú dobou rímskou.

Mária Lamiová-Schmiedlová

Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái. Művészettörténeti füzetek 4. Budapest 1972, 93 Seiten, 67 Abbildungen, Fundortregister, englisches Resümee.

Die dem Umfang nach nicht große, der Problematik nach jedoch bedeutende Arbeit der ungarischen Forscherin ist praktisch die erste zusammenfassende Studie mit der Zielrichtung auf die Genese und Entwicklung der Kirchen mit zentralem Grundriß — vor allem der Rotunden — im Karpatenbecken. Sie befaßt sich mit drei Themenkreisen: 1. mit der Genese der Rotunden; 2. mit der Situation im Karpatenbecken und den Impulsen zum Bau der Rotunden im slawischen und dann im ungarischen Milieu; 3. bringt sie ein Verzeichnis der typologischen und chronologischen Gliederung der Rotunden im ehemaligen Ungarn. Die Konzeption der Arbeit ist breit aufgenommen, was in Anbetracht ihres geringen Umfanges wie auch deswegen beachtenswert ist, weil es sich auf diesem Fachgebiet um bahnbrechende Arbeit handelt. Da es im Zusammenhang mit der Bearbeitung von vorromanischer Architektur in Mitteleuropa unumgänglich notwendig ist, die komplizierte historische Entwicklung im Karpatenbecken während des 9. und 11. Jh. zu berühren und von ihr auszugehen, interessiert uns diese Arbeit nicht nur als Beitrag zur Geschichte der Architektur, sondern auch vom Gesichtspunkt der politischen und kulturellen Entwicklung.

Im einführenden Teil beschreibt die Autorin den gegenwärtigen Forschungsstand bezüglich der Rotunden im Karpatenbecken. Sie analysiert die erlangten Ergebnisse namentlich ungarischer Forscher, welche in ihre Arbeit das Material aus dem gesamten ehemaligen Ungarn aufgenommen haben. Derart arbeitet auch die Autorin und vom Gesichtspunkt der Problematik der mittelalterlichen historischen Entwicklung ab 11. Jh. ist dies auch ein gerechtfertigter Vorgang. Sie konstatiert, daß die bisherigen Arbeiten über Rotunden größtenteils den Charakter von Monographien im Rahmen einzelner Fundorte und Ausgrabungen tragen oder sich mit einem schmalen Gebiet befassen. Das lückenhafte Bild führte dann zu Unklarheiten und zur Ratlosigkeit bei der Festlegung von Kriterien für die typologische und zeitliche Einstufung der einzelnen Rotunden, und schon gar nicht darüber zu sprechen, daß Fragen der Genese und Funktion nur spekulativ aufgeworfen werden konnten.

Die Autorin hebt mit Recht die Tatsache hervor, daß die Arbeit *D. Mencels* über die romanische Architektur in der Slowakei die erste war, die sich auch mit einer beachtlichen Zahl von Rotunden aus breiterem Gebiet befaßt hat. Weitere Arbeiten mit solcher oder ähnlicher Zielsetzung folgten erst wesentlich später (*K. Gyürki, D. Dercsényi* wie auch die Arbeit von *J. Csemegi*, die jedoch nicht beendet wurde).

D. Gervers-Molnár betont, daß in den letzten 20 Jahren vor allem infolge der zunehmenden archäologischen Geländeforschung nicht nur eine große Zahl von bisher völlig unbekannten Rotunden entdeckt wurde, sondern die exakten Forschungsmethoden solcherart Erkenntnisse geliefert haben, daß die Möglichkeit geboten ist, das bekannte Material vorläufig zu systematisieren und historisch auszuwerten. Man muß die Autorin jedoch darin ergänzen, daß die Hauptanregung zu der neuen Betrachtungsweise dieser Problematik die Entdeckungen der großmährischen Architektur gegeben haben, darin einbezogen auch die Rotunden. Obwohl sie diese Tatsache nicht hervorhebt, bzw. sie mit einer gewissen Vorsicht umgeht, kann nicht bestritten werden und es ergibt sich aus dem Kontext der rezensierten Arbeit, daß sie für die Autorin inspirierend war.

Die Autorin arbeitet mit einer bisher größten Materialmenge aus dem Gebiet des ehemaligen Ungarn, weil sie im Text mindestens 80 Rotunden und 10 andere Kirchen mit zentralem Grundriß anführt. Dies ist eine achtunggebietende Materialmenge, für deren Zusammentragung der Autorin volle Anerkennung gebührt. Außer konkreten bekannten und neuentdeckten Bauten führt sie auch indirekte Belege über die Existenz einiger Rotunden an; beachtenswert ist z. B. die Kollektion mittelalterlicher Dorfnamen, die offensichtlich die Existenz runder Kirchen ausdrücken (z. B. Kerekegyháza, Rotunda Ecclesia u. a.), wozu uns aus der Slowakei Parallelen fehlen. Obwohl das

Verzeichnis bisher am umfangreichsten ist, kann man gewisse Lücken in der Ausnützung neuerer slowakischer Arbeiten beobachten, welche zumindest teilweise auch diese Problematik berühren: es fehlen hier einige slowakische Rotunden, so z. B. Jalšové und Klížska Nemá. Die Autorin führt im Text wie auch auf der Karte 17 Rotunden aus slowakischem Gebiet an. Die Arbeit ist mit einer relativ beachtlichen Zahl von Grundrißskizzen und Photos der einzelnen Bauten ausgestattet.

Die Rotunden Ungarns teilt die Autorin in zwei Gruppen ein: in Rotunden von sog. mitteleuropäischen Charakter und in Bauten mit anderem Baugepräge. Die Hauptaufmerksamkeit widmet sie der ersten Gruppe, die zweite sei nur schwach dokumentiert und in ihrer Bedeutung zweitrangig. Die Rotunden des sog. mitteleuropäischen Typus — übrigens definiert sie diesen Begriff nicht genauer — bespricht sie in mehreren Kapiteln und befaßt sich dabei mit Fragen der Genese der Rotunden (als Ausgangspunkt nimmt sie den Aachener Kreis) und mit der Charakteristik der ältesten solcher Bauten (Dalmatien, Großmähren, Böhmen, Polen). Dann gelangt sie zur Analyse der Rotunden aus der Epoche des ungarischen Staates und gliedert sie nach dem Grundriß und namentlich nach den funktionellen Attributen in königliche Kapellen, Adels-(Burg-)Kapellen und in Dorf-(Pfarr-)Kirchen, die sie nach den Grundrißformen einteilt. Schließlich bespricht sie kurz Rotunden, die vom mitteleuropäischen Baukanon abweichen (byzantinische Einflüsse, österreichische Karner, Gruppen Kiszombor-Karcsa-Horjany), ferner zentrale Kirchen mit vier Apsiden und Rotunden, die nur aus schriftlichen Quellen und Ortsnamen bekannt sind.

Der angedeutete Arbeitsentwurf stützt sich auf eine Interpretationskonzeption, die von der Autorin im Text mehrmals prägnant betont wird; Rotunden wurden danach im Gebiet des frühmittelalterlichen Ungarns vom Ende des 10. bis zum 13. Jh. gebaut. Sie mutmaßt, daß ihre Studienergebnisse markant für die Tatsache sprechen, daß in Mitteleuropa die Rotunden nicht nur eine Äußerung der slawischen kulturellen und architektonischen, von kyrillo-methodeischen Missions- wie auch baulichen Traditionen abgeleiteten Auffassung waren. Die Kartierung, bzw. ihre Karte der Rotunden im Karpatenbecken (Abb. 1) betrachtet sie als Beleg für eine verhältnismäßig regelmäßige Streuung dieser Bauten über das gesamte Gebiet Ungarns und ihre Verbreitung verknüpft sie mit Anregungen, welche die territoriale Integrität des ungarischen Staates und seine immanente Kulturentwicklung berührt hatten.

Bei der Genese der Rotunden (nach dem Schema: Antike — byzantinisch-karolingisches Milieu — übriges Mitteleuropa) betont die Autorin, daß im großmährischen, böhmischen, südslawischen, polnischen und ungarischen Milieu Rotunden selbständig erscheinen, wobei die Hauptimpulse in der Schaffung einzelner Staatsverbände liegen, die nicht nur in der Organisation und Struktur der Macht, sondern auch in den Formen und der Symbolik ihrer Zentren den westlichen Nachbarn nachahmen — das karolingische und später das ottonische Reich. Die ältesten mitteleuropäischen Rotunden seien im wesentlichen vereinfachte Nachahmungen der gegliederten Aachener Vorlage. Eine derartige Konzeption ergibt dann klar, daß die Autorin für die ältesten Rotunden die fürstlichen bzw. königlichen kleinen Kirchen auf den zentralen Burgen und Sitzen hält. Später, nach Festigung der königlichen Macht, insbesondere seit Mitte des 11. Jh., entstanden ihrer Ansicht nach in solchen Sitzen kompliziertere und größere sakrale Bauten, die der Festigung der Macht des Herrschers und der feudalen Staaten entsprechen. Die Rotunden als Grundrißkonzeption machten sich auch beim Bau weiterer Kirchen geltend, jedoch bezüglich ihrer Funktion ist eine Entwicklung zur Rustikalisation zu beobachten. Bis zur Mitte des 11. Jh. ahmten die Feudalherren mit ihnen auf ihren Höfen die königlichen Kirchen nach, später entstanden und dienten die Rotunden als beliebte Form dörflicher Pfarrkirchen. In dieser Form klang ihre Entwicklung im 13. Jh. aus.

In dieser Hauptentwicklungsströmung, die nach Auffassung der Autorin in den Intentionen der inneren Entwicklung im Rahmen Ungarns bzw. der altmagyarischen Gesellschaft verlief, führt sie den der Bedeutung nach angeblich geringen — und zeitlich nicht näher bestimmten — Einfluß der byzantinischen Architektur an und dann im 13. Jh. die Gruppe der sog. österreichischen Karner.

Im Zusammenhang mit den ersten Rotunden in Ungarn gegen Ende des 10. Jh. spricht *V. Gervers-Molnár* außer der grundlegenden karolingischen Symbolik des zentralen Grundrisses vor allem über den Einfluß aus Böhmen im Zusammenhang mit der St.-Adalbert-Mission. Heimische Vorlagen führt sie nicht einmal als Alternative für weitere Forschungen an (außer unklaren Andeutungen über großmährische Architektur auf S. 30).

Die Verfasserin will etwa wohl eine allzu eindeutige Stellung zu einer Reihe von Problemen bezüglich der Rotunden einnehmen, wobei sie sich zwar auf zahlreiches, doch typologisch wie auch morphologisch uneinheitliches Material stützt. Die Schlußfolgerungen, die dann aus diesem Herantreten an die Problematik hervorgehen, erwekken stellenweise den Eindruck von allzu großer Vereinfachung der anspruchsvollen Problematik, bzw. geben den Schlußfolgerungen in einigen Teilen den Charakter einer vorher aufgestellten, doch dann mit Material nicht ausreichend belegten These.

Eine der Ursachen, die in der rezensierten Arbeit zu isolierten und einseitigen Schlußfolgerungen führen, ist der methodische Vorgang (nur teilweise wahrscheinlich durch den geringen Umfang der Arbeit bedingt). Die Autorin beurteilt die Rotunden losgelöst von der vorromanischen baugeschichtlichen Gesamtentwicklung im Karpatenbecken, was nun bedeutet, daß sie weitere sakrale Bautypen nicht in Erwägung zieht. Komplexion ist auch bei der Analyse von Bauwerken aus Epochen wichtig, aus denen Baureste oder beinahe ganze Bauten erhalten sind. Für die vorromanische Zeit, deren Architektur im Karpatenbecken beinahe ausschließlich aus archäologischen Grabungen bekannt ist, und häufig nur in recht unbestimmten Fragmenten, ist dieser Vorgang direkt ein grundlegendes Axiom. Es ist z. B. bekannt, daß in der großmährischen Architektur aus politischen und kulturhistorischen Gründen mit Recht ein Einfluß von balkanischer, norditalienischer wie auch byzantinischer Architektur vorausgesetzt wird. Dieser Aspekt ermöglicht selbstverständlich auch bei der Beurteilung von Rotunden eine Feststellung anderer Anregungen als a priori karolingische. Die Autorin setzt sie nämlich auch im großmährischen Milieu allzu apriorisch voraus — z. B. läßt sie byzantinische Einflüsse

zwischen den zentralen Bauwerken nur beim Mikulčicer sog. Baptisterium zu.

In der Interpretation der politischen und kulturellen Entwicklung setzt die Autorin bezüglich der Intensität und des zeitlichen Umfanges die Bedeutung der kyrillomethodeischen Mission herab und präferiert auch hier den lateinischen (fränkischen) Einfluß. Diese ihre einseitige Schlußfolgerung überträgt sie dann auch in die Interpretation der Genese der Rotunden. Sie betont, daß zwischen den zentralen Kirchen in der balkanischen und norditalienischen Sphäre auch dem Grundriß nach keinerlei Analogien der großmährischen Rotunden vorhanden sind. Die Einseitigkeit einer solchen Betrachtungsweise können wir z. B. durch die Bemerkung dokumentieren, daß — falls wir Analogien des Grundrisses berücksichtigen — wir für die großmährischen Rotunden keine direkten Analogien feststellen werden und daß nach solchen Kriterien die Aachener Kirche selber als mögliche Vorlage recht entfernt ist. Die konsequente Methode der Verfolgung von Grundrißvorlagen führt also in dieser Frage in eine Sackgasse. Schade, daß die Autorin bei der Genese der großmährischen Rotunden gerade diesen Weg bevorzugt, den sie in der Einleitung der Arbeit bei der Wertung des Forschungsstandes sehr berechtigt kritisiert. Bei der Konfrontation der Funktion der älteren Rotunden in den frühmittelalterlichen europäischen Staaten gelangt sie jedoch zu dem Rückschluß über die Spezifität der großmährischen Rotunden, die zwar im Areal der befestigten Machtzentren stehen, doch immer außerhalb der eigentlichen Befestigung. Hingegen in Böhmen, Polen und Ungarn handelt es sich um Rotunden direkt auf den Fürsten- bzw. Königshöfen. Die Autorin wurde jedoch durch diese Voraussetzung zu der Annahme einer gewissen Rustikalisation der großmährischen Rotunden geführt; es würden hier angeblich auch die Gräber des Eigentümers fehlen — der fürstlichen Familie u. ä. Dieses Spezifikum zieht sie jedoch nicht als Möglichkeit einer abweichenden Genese und Funktion in Erwägung, was sich hier direkt anbietet.

Sicherlich ist es nicht möglich, im Rahmen des relativ einheitlichen mitteleuropäischen Habitus, der sich bereits im 9. Jh. herauszubilden begann, westliche Elemente auszuschließen, miteingerechnet die Einflüsse des Feudalwesens aus dem fränkischen Bereich, die offensichtlich im großmährischen Milieu mit der Entfaltung der Produktionskräfte und der sich zuspitzenden gesellschaftlichen Differenzierung Geltung gefunden haben. Entschieden kann in solch einer Auffassung auch der Einfluß der karolingischen Architektur aufgefaßt werden. Zum Unterschied von der Autorin halten wir jedoch die Verfolgung der Entwicklung in Transdanubien im 9. Jh. für sehr bedeutungsvoll. Dieses Gebiet als ehemalige römische Provinz wurde im genannten Jahrhundert ein Teil der Ostmark und später des Pribinaer Fürstentums. Die historischen Prämissen schaffen hier die Berechtigung, von einer tiefgreifenden Feudalisierung zu sprechen, was auch durch schriftliche Berichte bezeugt wird.

Beurteilt die Autorin die Rotunden als Attribut der frühfeudalen Macht, ist es beachtenswert, daß sie in ihrer knappen Analyse der Genese mitteleuropäischer Rotunden, und zwar vor allem bei der Behandlung großmährischer und ungarischer Bauten, gerade Transdanubien ausläßt. Dies ist jedoch durch den gegenwärtigen Forschungsstand in der Ungarischen Volksrepublik bedingt. Dieses fehlende Forschungsglied (die Untersuchungen in Zalavár waren der erste Schritt und sind bis jetzt ohne Fortsetzung geblieben) äußert sich in einer Reihe grundsätzlicher Fragen bezüglich der Problematik des 9.—11. Jh. im Karpatenbecken, konkret auch bei der Erforschung der Entwicklung der vorromanischen und romanischen Architektur. Die Autorin hat diese Frage nicht berührt, weil in Transdanubien — beim Fehlen von Grabungen — Rotunden aus dem 9. Jh. nicht vorgekommen sind. Was jedoch schriftliche Quellen betrifft, ist die Situation eindeutig; in *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* findet man wertvolle Angaben auch über Kirchengründungen direkt auf den Herrenhöfen. Obwohl es bis jetzt nicht bekannt ist, um was für einen Kirchentypus es sich gehandelt hat, und die zugehörigen Herrensitze — außer Zalavár — nicht einmal lokalisiert werden können, ist es klar, daß auch Eigenkirchen gegründet wurden; damit zusammenhängend setzt die Autorin im breiteren europäischen Rahmen nicht nur das Zurgeltungkommen von Rotunden voraus. Ganz entschieden überrascht es, daß sie in ihrer Konzeption der Genese die Problematik Transdanubiens nicht in Betracht zieht.

Einen erheblichen Beitrag zur Funktion der Rotunden und Eigenkirchen bedeutet die Entdeckung zweier großmährischer Herrenhöfe, und zwar in Pohansko bei Břeclav und in Ducové bei Piešťany. Insbesondere der Ducover Herrenhof trug militär-administratives Gepräge; Produktion war hier im befestigten Areal nicht vertreten. Während es sich in Pohansko um eine größere Kirche mit abgesetzter gestreckter Apsis handelt, war es in Ducové eine Rotunde mit hufeisenförmiger Apsis. Es sind dies in Europa die ersten zwei archäologisch untersuchten frühmittelalterlichen Herrenhöfe, welche die Existenz von Höfen des Feudaltypus im großmährischen Milieu belegen und welche auch einen Einblick in die Struktur jener Hoftypen gewähren, die in fränkischen Quellen als *Curtis* erwähnt werden.

Die großmährischen Rotunden befanden sich nach den bisherigen Grabungsergebnissen also auch direkt in den Sitzen der führenden Gesellschaftsschicht, doch sicherlich haben die Funktion von Eigenkirchen auch Bauten mit anderer Disposition erfüllt. Wenn wir davon ausgehen, daß die Christianisierung konsequent von oben verlief, also zuerst im Milieu der herrschenden Fürsten und Magnaten, ist es logisch, daß alle sakralen Bauten organisatorisch und funktionell mit der herrschenden Schicht zusammenhingen, sei es in der Funktion von tatsächlichen Eigenkirchen oder als Bauten außerhalb der Herrensitze, jedoch verknüpft mit der weltlichen machtpolitischen Sphäre. Die Kompliziertheit und Fortgeschrittenheit der gesellschaftlichen Struktur Großmährens spiegelt sich auch in der mannigfaltigen funktionellen Ausnützung der Rotunden.

Zusammenhängend mit der Genese der ungarischen Rotunden betont die Verfasserin zwei gegenseitig verknüpfte Thesen: 1. negiert sie die Möglichkeit von Einflüssen heimischer Traditionen, 2. beweist sie auf beiliegender Karte (Abb. 1), daß sich die Rotunden nicht in dem von Slawen bewohnten Milieu kumulieren, sondern mit der organisatorischen Struktur des ungarischen Staates zusammenhängen. Auf die Einseitigkeit der ersten These haben wir bereits hingewiesen, und was die Verbreitung der Rotunden in Ungarn betrifft, ist die Konstatierung der Autorin

nur relativ richtig, und zwar vom sachlichen wie auch tieferen historischen Gesichtspunkt. Es genügt nicht, von der Verbreitung der Rotunden ohne Berücksichtigung ihrer konkreten zeitlichen Einstufung zu sprechen, weil es sich um Bauten handelt, die im Karpatenbecken über 400 Jahre hindurch eine der Grundrißkonzeptionen sakraler Bauten gebildet haben. Bei der Besprechung der ältesten ungarischen Rotunden erwähnt die Autorin, daß sich ihre Verbreitung nicht an die von Slawen besiedelten Gebiete knüpfe und daß die ungarischen Rotunden auf den Königshöfen entstanden seien. Sie nennt solche Bauten aus Esztergom, Veszprém und Sárospatak; die beiden erstgenannten entstanden auf alle Fälle spätestens Ende des 10. Jh., was Sárospatak betrifft, wirkt die funktionelle und zeitliche Zuweisung zumindest unüberzeugend. Ähnlich ist es auch bei der Herausgliederung der Rotunden in den Magnatensitzen, wo außerdem Unstimmigkeiten in der Wertung einzelner Rotunden im Text und ihrer Kartierung bestehen (Csanád).

Wenn wir die fraglichen Kirchen ausschließen, tritt deutlich die Tatsache in den Vordergrund, daß die bisher entdeckten ältesten Rotunden in Transdanubien und in der Westslowakei liegen, also in Gebieten, die in vorungarischer Zeit die hochstehendsten wirtschaftlichen und politischen Landschaftsgebiete im Karpatenbecken waren. Die staatsbildenden Tendenzen des Fürsten Géza und Stephan I. nahmen gesetzmäßig ihren Ausgangspunkt in diesen Gebieten und stützten sich gerade auf sie, und hier hat sich offenbar auch die militärische Macht kristallisiert, mit Hilfe welcher sich die neuen Feudalisierungs- und Christianisierungsbestrebungen gegen die altmagyarische Aristokratie geltend machen konnten, welche der Repräsentant der Dezentralisationstendenzen in der politischen Organisation und des Konservatismus in der Ideologie war. Ohne Zweifel stützten sich die Arpaden in den ersten Phasen ihrer Herrschaft notwendig auch auf einen Teil der slawischen Aristokratie, bzw. zumindest auf Relikte der Verwaltungsstruktur der großmährischen Organisation und des Verwaltungssystems in Transdanubien. Der ganze Entstehungsprozeß des ungarischen Staates spielte sich nicht „ab ovo" ab, d. h. ist kein Ergebnis der Tätigkeit genialer Persönlichkeiten, sondern eher eine Realisierung der einzigen Möglichkeit der Altmagyaren nach der Niederlage auf dem Lechfelde im J. 955, wobei die Reste der älteren heimischen wirtschaftlichen und machtpolitischen Struktur ausgenützt wurden.

Die Rotunden sind nicht nur Denkmäler der frühmittelalterlichen Architektur, sondern auch ein Beleg und Niederschlag der Ideologie des antretenden Feudalwesens. Hinsichtlich der Feststellungen über einen starken Einfluß des slawischen Elementes in diesem Gebiet, muß bei der Genese der Rotunden gerade ein solcher Aspekt in Erwägung gezogen werden. Es geht also nicht um den Nachweis der ethnischen Spezifität der ältesten Rotunden im Gebiet Ungarns, sondern um einen Hinweis darauf, daß ihr Vorkommen an das Kristallisationsgebiet des ungarischen Staates geknüpft ist.

Was die Weiterentwicklung der Rotunden zur Rustikalisation betrifft, handelt es sich aller Wahrscheinlichkeit nach um eine administrative, allgemein gültige Konzeption. Selbstverständlich werden sich die Schlußfolgerungen bezüglich einiger erwähnten Bauten bei enger gefaßter Forschnung modifizieren.

Vom Blickwinkel der historischen Entwicklung ist es richtig, daß sich die Autorin mit dem gesamten Karpatenbecken befaßt. Man kann sich jedoch nicht mit der geographischen Terminologie einverstanden erklären. Für die Bezeichnung der Slowakei wird der Name *Felvidék* verwendet, einzelne Lokalitäten werden mit den alten Benennungen angeführt (die jetzigen amtlichen Namen sind gewöhnlich in ziemlich verzerrter oder falscher Form in Klammer gesetzt). Dieser Vorgang bei der geographischen Terminologie erschwert die Ausnützung der Arbeit in der Praxis.

Die Arbeit von *U. Gervers-Molnár* ist zweifellos vor allem dadurch ein bedeutender Beitrag zum baugeschichtlichen Studium im Karpatenbecken, daß in ihr eine große Materialmenge zusammengetragen ist und die wichtigsten Interpretierungskriterien wie auch die Problematik der Rotunden überhaupt herausgestellt sind. Der Charakter einer Pionierarbeit und sicherlich auch manche Vorurteile, die einen breiteren Hintergrund haben, führten jedoch bei der konkreten Analyse zu einigen subjektivistischen Schlußfolgerungen. Doch hat dadurch das Buch nicht an Bedeutung als wichtige Publikationsquelle für Archäologen, Historiker und Kunsthistoriker eingebüßt.

Alexander Ruttkay

M. A. Bezborodov: Chimija i technologija drevnich i srednevekovych sťokol. Minsk 1969. 274 strán, 52 obrázkov, 28 + 24 textových tabuliek, zoznam literatúry.

O histórii svetového sklárstva existuje veľké množstvo kníh — najmä na Západe. Väčšina z nich je však poplatná dobe i krajine, v ktorej vznikli, a preto skutočne vedecky a objektívne spracovaná história skla na svojich autorov ešte len čaká. Ako by sa v tomto smere dalo vykročiť, ukazuje priekopnícka práca sovietskeho autora *M. A. Bezborodova* o najstarších sklách na svete. Autor k práci pristupuje dokonale oboznámený s doterajším bádaním v tomto odbore vo svete. Svoje teórie a uzávery — na rozdiel od predchádzajúcich autorov — overuje alebo ich vyslovuje na základe veľkého množstva chemických rozborov a pozorovaní, ktorých mal k dispozícii vyše 750. Dokonalá príprava mu umožnila vniknúť do mnohých, doteraz neznámych detailov technológie výroby starých skiel a do všetkých jej vývojových fáz, čím značne rozširuje naše vedomosti v tomto odbore. Zvlášť zaujímavé sú jeho vývody o chemickom a technologickom procese, podľa ktorých staré tradičné sklo v sebe nosí pečať chemického zloženia pôdy, na ktorej bolo zhotovené.

Práca je rozdelená na osem hláv. V I. hlave sa hovorí o prírodných a predhistorických sklách. Tieto sklá autor rozdeľuje na dve skupiny: tektity a obsidiány. Dovedna uvádza 10 doteraz známych nálezísk tektitov na svete. Najväčšie a najbohatšie z nich je na československo-rakúskych hraniciach v oblasti medzi mestami České Budějovice, Třebíč a Dachau. Všetky ostatné náleziská tektitov sú v Severnej Amerike, Afrike a medzi Čínou a Austráliou.

Československé tektity sú u nás známe pod menom vltavíny alebo moldavíny, podľa toho, v povodí ktorej rieky sa našli. Prvé tektity na území Československa boli objavené začiatkom 18. storočia. Miestni obyvatelia ich na-

chádzali v riečištiach. Je však známe, že tektity tunajší ľudia poznali aj prv; používali ich — podobne ako kremence — už pred 25 000 rokmi.

V I. hlave sa autor ďalej podrobne zaoberá tvarmi a vonkajším vzhľadom tektitov, napr. farebne tektity môžu byť krásne zelené, priesvitné alebo matné. Farba môže byť aj čierna, tmavozelená a žltá, s odtieňmi medzi týmito farbami. Archeológ, historik umenia, fyzik, chemik i technológ tu nájde porovnanie tektitov s ostatnými sklami. Z niekoľkých tabuliek a porovnaní vyplýva viacero záverov, napríklad:

Prírodné sklo, teda aj obsidiány, sa od prvých umelých skiel odlišuje malým až zanedbateľným množstvom rozpúšťadiel (do 4 %) a iných prímesí. Naproti tomu je v ňom 10—15 % Al_2O_3. Kremeňa obsahuje 70—80 %. Vyznačuje sa vysokým bodom tavenia. V súčasných peciach by tavenie tohto druhu skla nebolo možné.

Tektity, nech sú z ktorejkoľvek časti zemegule, patria k tomu istému chemickému typu. Majú nízky obsah rozpúšťadiel (sóda, potaš) a zvýšený obsah železa v nakyslastej forme. Takéto sklá človek vo svojej histórii nikdy nevyrábal.

Tektity sú stále, neirizujú, nekorodujú (ako stredoveké sklá); nepatria k zemným magmatickým horninám. Predstavujú osobitnú skupinu skiel; nie sú také kyslé ako obsidiány. Tektity sa dostali na zem ako meteority z medziplanetárnych priestranstiev. Ich vznik sa odhaduje až na dve miliardy rokov.

Stredoveké sklá sú ľahko taviteľné. Utavili sa v peciach pri teplote 1100 °C. Obsahujú veľa rozpúšťadiel.

Tektitmi sa autor zaoberá obšírne a z celosvetového hľadiska. Prehodnucuje všetky doterajšie poznatky z tejto oblasti poznania. O čo je táto stať bohatšia, to na škodu veci zase chýba v druhej časti I. hlavy, venovanej druhému prírodnému sklu, ktoré človek poznal v predhistorickom období — obsidiánu. Tu by nás predovšetkým bolo zaujímalo zaradenie slovenských obsidiánov v celosvetovom kontexte, no autor si všíma len sovietske obsidiány, aj to len veľmi stručne. Treba poznamenať, že Slovensko sa vyznačuje bohatými náleziskami obsidiánu a v tomto ohľade nie je v európskom kontexte docenené. Naši autori sa domnievajú, že predhistorické obsidiány z východného Slovenska boli niekoľko storočí vyhľadávaným platidlom vtedajšej Európy.

Človek sa zoznámil s obsidiánmi v paleolite. Prvý známy doklad o používaní obsidiánu v ZSSR je z lokality Satani-Dar v Arménsku.

V II. hlave opisuje autor metódy rozlišovania sklenených výrobkov. Najprv jednotlivo hodnotí doterajšie spôsoby. Zaujíma sa o ich zrod a o to, kto, kedy a s akými výsledkami ich používal. U každej z nich podáva nielen historický opis, ale aj jej prednosti a nedostatky. Uvádza, ktorá metóda je výhodnejšia pre jednotlivé druhy sklenených výrobkov.

Hlavným a často jediným spôsobom rozlišovania skorých a stredovekých skiel bola dlhý čas typologická analýza: tvar výrobku, farba, dekoratívne prvky, ich štýl a pod. Súčasné metódy analýzy rozdeľuje autor na mokré a suché. Medzi metódami suchej analýzy uvádza spektroskopickú a mikroskopickú. Mikroskopická analýza je výhodná pre nepriehľadné sklá — mozaiky, povrchové glazúry, zvetrané sklá (irizované i patinované), ohňovzdorné tehly atď., röntgenová štruktúrna analýza zasa pre nepriezračné farebné sklá. Spomína ešte metódu plamennej fotometrie, ako aj metódy obdobné tej, ktorou možno podľa lúčov prichádzajúcich z planét rozlúštiť chemické zloženie planét. Najvýznamnejšie miesto medzi metódami prisudzuje *M. A. Bezborodov* chemickej, teda mokrej analýze. Hoci vek najstaršej známej (archeologicky dokázanej) výrobne skla na svete sa odhaduje na 3500 rokov, predsa chemicky rozbor sa po prvý raz uskutočnil iba pred 150 rokmi. Aby sa výhody tejto metódy dali v praxi plne využiť, treba dôkladne chemicky analyzovať staré — mykénske, asýrske, staroegyptské, byzantské, perzské, benátske, nemecké, francúzske, československé a iné sklá. Po odhalení chemického zloženia veľkého množstva skiel z celého sveta a po zistení ich technologických zvláštností bude možné každý sklenený predmet určiť časove i územne a hľadať predpokladanú výrobňu. Tu sa žiada pripomenúť, že na Slovensku sa týmto otázkam nevenuje žiadna pozornosť, čo je na škodu veci. Na rozdiel od našich susedov (napr. v Čechách je vyše desiatky sklárskych múzeí — v podstate v centre každej sklárskej skupiny — so stálymi profesionálnymi pracovníkmi), na Slovensku nemáme ani jedno sklárske múzeum.

Hlava III. je rozdelená na šesť častí. V prvých piatich sa píše o surovinách a v šiestej o ich miešaní pred sádzaním do pece. Podľa *M. A. Bezborodova* hlavnou zložkou starých skiel bol popol rastlín, a preto mu venuje značnú pozornosť. Popol od prvopočiatku výroby skla až do 19. storočia bol dôležitým komponentom sklárskej vsádzky. Ďalšími sklárskymi prísadami, ktoré autor opisuje, sú: sóda, piesok a olovo, ktoré sa dodnes pridáva do skloviny. Potom opisuje farbivá a miešanie surovín do vsádzky.

Vo IV. hlave sa hovorí o perniciach a tehlách, z ktorých sa stavali sklárske pece. Pernice a tehly rozoberá autor nielen podľa tvaru, ale uvádza aj hmoty, z ktorých sa v jednotlivých obdobiach vyrábali. Nenájdeme tu — na škodu veci — ani zmienku o Slovensku, hoci práve tu sa zistili najstaršie sklárske pece v strednej Európe. Napr. *B. Chropovský* v blízkosti hradiska na Borine v Nitre objavil stredisko sklárskej výroby; zistilo sa tu 5 sklárskych pecí. Podobné sklárske centrá boli objavené aj na ďalších dvoch miestach v Nitre. Sú datované do 7.—12. stor. (*Chropovský, B.:* Z najstarších dejín Nitry. Vlastivedný časopis, *13*, 1964, s. 116. *Chropovský, B.:* Príspevok k problematike slovanského osídlenia územia Slovenska. Študijné zvesti AÚ SAV. 6. Nitra 1961, s. 138.)

Varenie skloviny je opísané v hlave V. V prvých sklárňach teplota neprekročila 750 °C. O teplote v stredoveких sklárňach autor píše, že neprekročila 1200 °C. V podrobnom rozpise sa snaží rekonštruovať technológiu varenia starých sklovín, predovšetkým teplotu a dĺžku času varenia.

Spôsobmi tvarovania sklenených výrobkov sa *M. A. Bezborodov* zaoberá v VI. hlave, ktorá je najobsiahlejšia. Je rozdelená na šesť častí. V prvej sa hovorí o výrobných vlastnostiach skloviny v závislosti od teploty, viskozity a jednotlivých druhov surovín.

Medzi pracovnými nástrojmi sklárov dominuje sklárska píšťala. O jej histórii sa už všeličo popísalo. Spomedzi veľa alternatív sa autor prikláňa k tvrdeniu, že píšťalu objavili Babyloňania roku 250 pred n. l. Je tu stať aj o ostatných sklárskych nástrojoch, ako sú: nožnice, drevená varecha, drevená lopata, rôzne pinzety atď.

Veľmi zaujímavá je VII. hlava, v ktorej sa píše o chemických typoch a zložení skorých a stredovekých skiel. Chemické zloženie skla závisí od zloženia popola a zloženie popola od pôdy, kde rástli rastliny, z ktorých popol vznikol. V každej oblasti má zem iné zloženie, a teda aj komponenty popola sú iné — majú svoje osobitosti. Medzi pôdou a sklom je teda priamy súvis. Nejde tu len o hlavné komponenty, ale aj o mikroelementy. Chemicky teda bude treba skúmať nielen sklo, ale aj chemické zloženie pôdy, na ktorej staré sklárne zaobstarávali popol a varili sklovinu. Autor k týmto záverom prišiel na základe výsledkov dlhodobých chemických rozborov. Po chemických analýzach 762 skiel rozdelil ich na typy a uviedol v 24 tabuľkách. Podľa neho väčšina (87,7 %) skorých skiel je sódnovápenatých. Stredoveké sklá zadelil do týchto skupín: sódnovápenaté sklá (30,7 %), draselnovápenaté sklá (12,6 %) a sódnodraselnovápenaté sklá (25,5 %); ostatné sklá (20 %).

V rozboroch sa autor snažil uviesť aj typy skiel podľa štátov. Napríklad podľa chemických analýz skiel zo starého Ruska sa v Kyjevskej Rusi vyrábalo olovnaté sklo. Podľa autora (str. 161) väčšina československých skiel je draselno-vápenato-magnezitová (K_2O — CaO — MgO — SiO_2). Toto jeho tvrdenie je pravdivé potiaľ, pokiaľ vystihuje situáciu v celej našej republike (z 20 skúmaných skiel z Československa všetky pochádzajú z Čiech). V každom prípade až po chemických rozboroch skiel nachádzajúcich sa v našich múzeách, ako aj skiel nájdených pri archeologických vykopávkach budeme môcť prijať presnejšiu definíciu našich skiel a určiť, ktoré z nich sú domáce a ktoré boli dovezené z cudziny.

V poslednej — VIII. — hlave sa hovorí o starnutí (zvetrávaní) skiel.

Kniha je doplnená obsažným zoznamom literatúry (548 diel) zaoberajúcej sa podobnou tematikou alebo súvisiacej s ňou.

Recenzovaná štúdia po prvý raz prináša obraz dejín technológie i chemického zloženia najstarších skiel. Bádatelia, ktorí majú záujem o staré stredoveké sklá, a to nielen archeológovia, historici a znalci umenia, ale aj fyzici, chemici a technológovia sa budú môcť o túto prácu oprieť, nadviazať na ňu a, samozrejme, i doplniť a opraviť ju, no nemožno ju nebrať na vedomie. Je to prvá práca svojho druhu, na akú sa v doterajšej neprehľadnej spleti rôznych názorov naozaj čakalo.

Ján Gasper

OBSAH

Alexander Ruttkay
Slovenské národné povstanie a dnešok 5
Juraj Bárta
K niektorým historicko-spoločenským otázkam paleolitu na Slovensku 9
Zu einigen historisch-gesellschaftlichen Fragen des Paläolithikums in der Slowakei . 28
Rudolf Tichý
Příspěvek k chronologii železovské skupiny 33
Beitrag zur Chronologie der Železovce-Gruppe 37
Maria Cabalska
Z badań nad problematyką najstarszej ceramiki zdobionej ornamentem guzowym z terenu Polski południowej w świetle materiałów z Maszkowic, pow. Nowy Sącz . 39
Aus Forschungen in der Problematik der ältesten, mit Buckelornament verzierten Keramik aus Polen im Lichte der Funde aus Maszkowice, Bezirk Nowy Sącz . . . 54
Jozef Paulík
K významu mohýl z mladšej doby bronzovej v pravekom vývoji Slovenska . . . 73
Zur Bedeutung der jungbronzezeitlichen Hügelgräber in der urzeitlichen Entwicklung der Slowakei 79
Jozef Gindl
Na margo lokalizácie sídel galských Kotínov 83
Zur Lokalisierung der Siedlungen gallischer Kotiner 87
Karol Pieta
Sídlisko z doby rímskej v Beluši 89
Siedlung aus der römischen Kaiserzeit in Beluša 106
Alexander Ruttkay
Revízno-záchranný výskum zaniknutého kostola v Boleráze 107
Revisions- und Rettungsgrabung einer untergegangenen Kirche in Boleráz . . . 126
Milan Stloukal — Hana Hanáková
Antropologický výzkum pohřebiště ze 7.—8. století v Želovcích 129
Anthropologische Erforschung des Gräberfeldes aus dem 7.—8. Jahrhundert in Želovce 186
Správy a recenzie
K životnímu jubileu PhDr. Ľudmily Kraskovskej, CSc. *(Bohuslav Chropovský)* . . 189
Za Mihályom Párduczom *(Mikuláš Dušek)* 191
The Amud Man and his Cave Site. Ed. H. Suzuki — F. Takai *(Ladislav Bánesz — Július Jakab)* 193
Paleolit i neolit SSSR. Tom 6 *(Ladislav Bánesz)* 195
Johanna Milojčić-v. Zumbusch — Vladimir Milojčić: Das frühe Neolithikum. Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien I *(Juraj Pavúk)* . . 197
The Neolithic in Poland *(Juraj Pavúk)* 200
H. Hauptmann — V. Milojčić: Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula, Thessalien *(Juraj Pavúk)* 204
Vladimir Dumitrescu: L'Arte preistorica in Romania fino all'inizio dell'età del ferro *(Juraj Pavúk)* 206
S. S. Berezanskaja: Srednij period bronzovogo veka v Severnoj Ukraine *(Soňa Demeterová)* 208
Amália Mozsolics: Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi *(Václav Furmánek)* 210

Kornél Bakay: Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections *(Mikuláš Dušek)* 214
Marburger Beiträge zur Archäologie der Kelten *(Blažej Benadik)* 217
Ivan Peškař: Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren *(Mária Lamiová-Schmiedlová)* 221
Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái *(Alexander Ruttkay)* . . 222
M. A. Bezborodov: Chimija i technologija drevnich i srednevekovych stekol *(Ján Gasper)* 225

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia. Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS, N. V., Periodical Trade, 54 Warmoesstraat, Amsterdam, Netherlands.

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied
Ročník XXII, 1974, číslo 1

Vydalo v Bratislave roku 1974
Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Vychádza dva razy do roka. Ročné predplatné Kčs 150,–
Hlavný redaktor doc. dr. Bohuslav Chropovský, DrSc.
Technický redaktor Jozef Ferančík

Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS – ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Gottwaldovo námestie 48, Bratislava. Možno tiež objednať na každej pošte alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS – ústredná expedícia tlače, odd. vývozu tlače, Gottwaldovo nám. 48, Bratislava. Vytlačili Tlačiarne Slov. nár. povstania, n. p., Martin. Výmer SÚTI 8/3

© Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1974

Cena viaz. Kčs 75,–